

Zuzana Profantová a kolektív

ŽILI SME

V SOCIALIZME I.

KAPITOLY Z ETNOLÓGIE KAŽDODENNOSTI

Bratislava 2012

OBSAH

Zuzana Profantová: ŽILI SME V SOCIALIZME. SLOVÁ NA ÚVOD. 5

I. kapitola: KAŽDÝ DEŇ SME BUDOVALI... (rub aj líc budovateľského úsilia)

Katarína Nováková: POLNOHOSPODÁRSTVO NA SLOVENSKU V DRUHEJ POLOVICI 20. STOROČIA. (KOLEKTIVIZÁCIA POLNOHOSPODÁRSTVA A FUNGOVANIE JEDNOTNÝCH ROĽNÍCKYCH DRUŽSTIEV V OKRESE TRNAVA). 44

Dušan Šebo: ANALÝZA ZMIEN VYBRANÝCH ATRIBÚTOV VITALITY VIDIEKA NA POZADÍ ZMIEN CHARAKTERU POLNOHOSPODÁRSTVA – PRÍPADOVÁ ŠTÚDIA OBCÍ PRUSKÉ, BOHUNICE, KRIVOKLÁT A VRŠATSKÉ PODHRADIE. (Príspevok k multifunkčnosti poľnohospodárstva)..... 71

Miriám Olšavská: „SOCIALISTICKÁ DEDINA“ – INTERPRETÁCIA HISTÓRIE A OBRAZ OBCE DEDINA MLÁDEŽE. 95

Katarína Beličková: VZNIK A VÝVOJ PRIEMYSELNÉHO MESTA NA STREDNOM SLOVENSKU V OBDOBÍ SOCIALIZMU. (Etnografická analýza spôsobu života jeho mestskej štvrte. Na príklade mesta Žiar nad Hronom). 128

Katarína Andrášiová: BYTOVÁ VÝSTAVBA V SOCIALIZME. SÍDLISKÁ BRATISLAVSKÉHO RUŽINOVA V REFLEXII TVORCOV. 169

II. kapitola: VŠEDNÁ AJ NEVŠEDNÁ KAŽDODENNOSŤ

Zuzana Beňušková: MASOVÉ CVIČENIA ZA SOCIALIZMU AKO ĽUDOVÁ ZÁBAVA A NÁSTROJ POLITICKÉHO MARKETINGU. 196

Lenka Bobulová: SPOMIENKY OBYVATEĽOV LEVÍC NA TRÁVENIE DOVOLENIEK V DRUHEJ POLOVICI 20. STOROČIA. 223

Magda Paríková: MEDZINÁRODNÝ DEŇ ŽIEN – ÚCTA K ŽENE V SOCIALISTICKEJ KAŽDODENNOSTI..... 242

Jana Mládek - Rajniaková: ODEV A VKUS ĽUDÍ V OBDOBÍ SOCIALIZMU..... 260

Zuzana Profantová: REFLEXIA SOCIALISTICKEJ KAŽDODENNOSTI V ANEKDOTÁCH „O ZLATÚ MREŽU“..... 303

Literatúra..... 331

Profilý autorov 346

Recenzenti:
prof. Viera Feglová, CSc.
doc. PhDr. Jolana Darulová, CSc.

Editorka a vedecká redaktorka: Mgr. Zuzana Profantová, CSc.

© Katarína Andrášiová, Katarína Beličková, Zuzana Beňušková, Lenka Bobulová, Jana Mládek-Rajniaková, Katarína Nováková, Miriám Olšavská, Magdaléna Paríková, Zuzana Profantová, Dušan Šebo

Jazyková a technická spolupráca:
PhDr. Zora Vanovičová, Edita Vrátna

© Ústav etnológie SAV, Bratislava 2012
v spolupráci s Vydavateľstvom ZING PRINT

Kolektívna monografia vyšla v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0043/10

Tlač: Vydavateľstvo ZING PRINT, Bratislava 2012
ISBN

ŽILI SME V SOCIALIZME. SLOVÁ NA ÚVOD

Zuzana Profantová

Jiří Kabele vo svojom *Ďábelském koktejlu sametové revoluce. Přerod společnosti v biografickém vyprávění sociologů* (1999) konštatuje: „Rozpad řádu založeného na uspořádanosti, autoritě a důvěře je černou dírou hroící všem samospádem se proměňujícím sociálním světům. Překročí-li takový proces svou prahovou hodnotu, veškeré i dobře míněné jednání je už pak jenom příspěvkem do polyfonie chaosu. Lidské snažení proto spravidla více či méně vědomě směřuje k uchovávaní a obnovování sociálních světů takových, jaké jsou. Marris (1974) v této souvislosti hovoří o konzervativním impulsu, který neviditelně prostupuje jednání všech lidí. Je samozřejmou součástí každodenní reality, zajišťuje její nezpochybnitelné trvání. Všechny poruchy, přirozené výzvy a nároky neslučitelné se stávajícím uspořádáním zavedených sociálních světů jsou proto buď úplně vytěšňovány do stínové sféry, anebo jsou naopak vtěsnány do závorek „zlých“ problémů, pro něž v dohledné době neexistuje řešení. Za normálních okolností tvoří agenda problémů cílovou figuru společných záležitostí, která vystupuje na pozadí rutinně provozovaného sociálního světa. K ní se upíná um a snažení jednotlivců i sociálních útvarů. Při přerodech sociálních světů se pevné pozadí světa vytrácí díky bytnění a neuchopitelnosti problémů. Lidé se ocitají ve víru jednoho nezvladatelného superproblému.“ (KABELE, 1999: 205) Toto píše J. Kabele v roku 1999, dnes sa píše rok 2012 a nemáme pocit, že by sa situácia spriehľadnila alebo nebudaj celkovo vyriešila. Transformáciu, tranzíciu či prerod spoločnosti vidíme s odstupom času ako odbúravanie starého režimu, ako tlmenie akútnych problémov v snahe o skonštruovanie nového režimu. Nakoľko úspešne, to si ani netrúfam sformulovať, v každom prípade generácie, ktoré zažili predchádzajúci režim, majú na to svoj názor, ktorý nás zaujíma, a v prvom rade je našim cieľom zanechať mladým generáciám informácie o období socializmu od ľudí, ktorí majú možnosť porovnávať podmienky a každodenný život v období po roku 1945, 1948 a v období socializmu (totality, ako je často nazývané) a dnes, v období demokracie.

Z HISTÓRIE PROBLEMATIKY

Problematike naratívnej každodennosti socializmu sme sa začali venovať pri príležitosti 15. výročia Nežnej či Sametovej revolúcie 1989. V roku 2004 zorganizoval Ústav etnológie SAV v spolupráci s Ústavom pamäti národa medzinárodnú interdisciplinárnu konferenciu „Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a) Slovensku po roku 1948, 1968, 1989“, kde sme sa zamerali na aktuálne a mnohé dovtedy tabuizované témy vedeckého výskumu spoločnosti v období totality (dávam prednosť slovu socializmus). Z konferencie bola publikovaná publikácia s rovnakým názvom *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a) Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I., II., editor Zuzana Profantová, Ústav etnológie SAV, Ústav Pamäti národa. Bratislava 2004*. V tejto publikácii, ktorú sme vydali vo vydavateľstve VEDA SAV aj v anglickej dopracovanej verzii *Small History of Great Events in Czechoslovakia after 1948, 1968 and 1989. Ed. Zuzana Profantová. VEDA Publishing Haus of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava 2006*, sme prevažne metódou oral history a ďalších kvalitatívnych metód poukázali na mnohé problémy minulosti, ale aj transformujúcej sa spoločnosti.

V rokoch 2006 – 2009 som bola vedúcou projektu VEGA 2/6059/26 *Naratívna každodennosť v kontexte historických zlomov v Česku a Slovensku po roku 1948, 1968 a 1989 z pohľadu dynamiky vývoja hodnôt*. Personálne zastúpenie kmeňových pracovníkov bolo malé, ale vzhľadom na veľmi zaujímavú problematiku sa mi podarilo zaangažovať aj kolegov z iných vedných disciplín – historikov, literárnych vedcov, filozofov, sociálnych psychológov. V priebehu riešenia projektu som zorganizovala interdisciplinárny seminár, z ktorého boli príspevky publikované v zborníku *Malé dejiny veľkých udalostí III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno historickej retrospektívy. Ústav etnológie SAV, Bratislava 2007. Ed. Zuzana Profantová*. V tomto zborníku už venujeme pozornosť zásadným kľúčovým kategóriám, ktoré sú dôležité pre náš výskum najnovších „malých“ dejín. A tými boli – medzníky „éry komunizmu“, význam demokracie v kontexte modernizačného procesu, otázka pravdy, cenzúra a autocenzúra, každodennosť atď.

Môj neustály boj s personálnym zabezpečením projektu bol úspešný v tom zmysle, že do záverečnej syntetickej publikácie, ktorá bola zároveň aj výsledkom medzinárodného bilaterálneho medziústavného projektu *Naratívna každodennosť v historicko-etnologickej perspektíve*, ktorý sme riešili spolu s Ústavom pro soudobé dějiny, Centrum orální historie, AV ČR v Prahe od roku 2006, prispeli aj kolegovia z iných spoločenskovedných disciplín a pracovísk. Publikácia charakteru kolektívnej monografie má názov *Zuzana Profantová a kolektív: Hodnota zmeny – Zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989. Ústav etnológie SAV, Národopisná spoločnosť Slovenska, Bratislava 2009*. V tejto

publikácii sme sa pokúsili porovnať zmenu v hierarchii hodnôt vo vybraných sociálnych skupinách (napr. robotníci, architekti na Slovensku, poľnohospodári) a vo vybraných spoločenských problémoch socializmu a súčasnosti (napr. slovenská literatúra, cestovanie do zahraničia, chalupárska subkultúra v Čechách, sídlisko Petržalka v Bratislave, brigády socialistickej práce, bývanie v období socializmu a dnes, a ďalšie).

Z výsledku našej práce pochopiteľne vyvstala ďalšia požiadavka, zmapovať, a to v snahe pravdivo, resp. pravdivejšie, s odstupom času aj slobodne, ako sa žilo v socializme! Sama som svedkom už 35 rokov, ako sa robili výskumy v období socializmu v Ústave etnológie SAV – predtým Národopisný ústav SAV. Aj keď sme sa snažili o čo najpravdivejší obraz v problematike, ktorú sme robili, vždy tu bol prítomný ideologický diktát. Politika totality, ako sa často nazýva toto obdobie od roku 1948 – od dňa znárodnenia, diktovala často témy a niekedy aj formuláciu výsledkov výskumov, ktoré boli robené v najlepšej viere, pričom bolo potrebné flexibilne vyklúčkovať zo všetkých „povinných“ formulácií a citácií politikov zo zjazdov KSC a KSS, aby sa do štúdií a kníh dostali najmä tie podstatné a základné poznatky. Asi netreba citovať mená, ale sú to jednoducho klasici vedy národopisu, etnografie, etnológie a folkloristiky na Slovensku. Mnohé výsledky treba prehodnotiť a aj otvorene reinterpretovať, napr. pohľad generácie združstevňovania a zakladania JRD, industrializácie, výstavby, dnes na toto obdobie. V našej výskumnej práci sme sa usilovali o otvorenejší a pravdivejší obraz nedávnej minulosti, o jeho doplnenie.

Preto náš posledný projekt *Naratívna každodennosť obdobia socializmu, VEGA 2/0043/10* je nasmerovaný na dve najstaršie generácie a autobiografické rozprávania o socialistickej každodennosti cez prizmu tzv. malých dejín, mikrohistórií, biografického rozprávania.

Ludia, ktorí v každodennom boji so všednými starosťami, neistotami v novom politickom zriadení sa orientujú najmä vďaka tomu, že mu dávajú tvar a zmysel rozprávaním svojich príbehov a potvrdzovaním vlastnej identity v jej neustálom formovaní a sebatpotvrdzovaní. Takéto naratívne vyrovnávanie sa so sociálnou realitou dáva človeku do istej miery odpoveď na to, čo sa tu deje. Všetky odpovede sú však aj tak podmienené, pretože rekonštrukcia a reinterpretácia čerstvej aj vzdialenej minulosti, takisto anticipácie do budúcnosti sú až do „završenia prerodu v tekutém, ne-li občas plynném skupenství“, konštatuje J. Kabele.

V januári 2011 som mala vystúpenie v Slovenskom rozhlase o novom projekte a vyzvala som spoluobčanov, aby zasielali do nášho ústavu svoje autobiografie pod heslom „Žili sme v socializme“. Vytvorili sme webovú stránku, na ktorej sú informácie o projekte <http://www.socializmus.webs.com/>, kde je uvedený orientačný dotazník o reáliách každodenného života. Obrátila som sa s pros-

bou o spoluprácu na *Jednotu dôchodcov Slovenska*, ktorá nám v časopise *Tretí vek 2011 – 2012* uverejnila Výzvu, aj Dotazník a návod ako napísať svoj životopis, nakoniec to presne tak urobili aj americkí kolegovia v období hospodárskej krízy na začiatku 20. storočia. Aj dnes máme hospodársku krízu, väčšina dôchodcov na Slovensku potrebuje pracovať z ekonomických dôvodov. Z materiálov, ktoré sme obdržali, boli niektoré skutočne obsiahle a kvalitne napísané, ale všetky, aj tie nerozsiahle, do jedného majú svoj zmysel a pre nás sú nesmierne dôležité. Žiaľ, stále ich je nedostatok, preto mienime v projekte pokračovať ďalej, a najmä preto, že to vnímam ako záchranný výskum už odchádzajúcich generácií...

Z toho, čo máme k dispozícii z vlastných výskumov, ako aj z dennej tlače a publikácií o skúmanom období, sme sa pokúsili dokresliť obraz životného sveta, sociálnych svetov, životného štýlu či spôsobu života, životného slohu, socialistických generácií v ich každodennosti, ich historickej aj generačnej pamäti, generačnej identite, ako aj nostalgie. Určite nie za „strateným časom“, ako obdobie socializmu pomenovali niektorí autori. Ľudia žili aj v období ideologického diktátu, museli nájsť svoje mimikry a svoj modus vivendi, iné im totiž nezostávalo a pragmatizmus doby si to vyžadoval. Mali svoje každodenné starosti aj radosť. Vybudovali veľa, a to im nemožno zobrať a odškriepiť. Nemožno zobrať najstaršej generácii jej dôstojnosť, aj keď ich demokratický režim v dôchodkovej politike neohodnotil dostatočne.

K VÝCHODISKOVÝM POJMOM

Pristávam sa v prvom rade pri pojme životný svet, tak ako ho definuje filozof J. Patočka a H. Kubátová. Podľa J. Patočku je životný svet univerzálnym symbolickým horizontom každej možnej skúsenosti. Životný svet je svetom prirodzeným, je naivným okruhom možností. Až na podklade tohto okruhu možností sú zachytiteľné určité reálne fakty. Všetky fakty nášho života sú pochopiteľné iba vo vzťahu k tomuto svojmu základu. (PATOČKA, 1992: 123) Životný svet tak umožňuje triediť a klasifikovať javy, ktoré nás obklopujú.

Životný svet ako svet prirodzeného postoja (taktu o ňom hovorí aj A. Schütz) je štruktúrovaný časopriestorovo. Z hľadiska časového môžeme vymedziť a) svet prítomnosti – súčasnosť, ktorú žijeme (a tá je obývaná mojimi súčasníkmi), b) svet minulosti (obývaný mojimi predchodcami) – históriou, ktorá ma ovplyvňuje, ale ktorej som sa bezprostredne nezúčastnila (alebo aj zúčastnila, ako o tom uvažujem v mojej štúdií – pozn. Z. P.), c) svet budúcnosti (obývaný mojimi nasledovníkmi) – budúcnosť, ktorá ma tiež ovplyvňuje, hoci sa na nej nebudem bezprostredne podieľať, pretože po mojej smrti tu už nebudem... (KUBÁTOVÁ, 2008: 21) Podľa Patočku má životný svet dvojpólový charakter, a to subjektívny a objektívny, hovorí o horizonte. Objektívny

horizont nie je možné interpretovať bez človeka, ktorý môže byť chápaný ako subjektívny horizont, ako subjektívny pól sveta, ktorý je utváraný rozmanitosťou jeho možností, akými sa môže vzťahovať k objektívnemu pólu (objektívnemu horizontu) životného sveta. Človek je sám sebe horizontom subjektívnym, pričom sa vždy nachádza v situácii, ktorá má dve základné roviny. Prvou rovinou životnej situácie je rovina priestorového umiestnenia našej telesnej existencie, nášho vzťahu k veciam a pôsobenia na ne. Druhou rovinou životnej situácie je to, „ako sa cítime“, „ako sa máme“. Je to určená naladenosť človeka. Každú našu aktivitu modifikuje práve ono „ako sa máme“. V tejto dimenzii sa otvára faktická životná situácia, do ktorej sme postavení, uvrhnutí: „tato situace nás vzala do svých spárů“. (PATOČKA, 1995: 35)

Môžeme byť tak v spárech situácie, ako aj obdobia či ideológie, a nežijeme odťažite, ale v rodine, sociálnych skupinách a generácii, v interakcii s inými ľuďmi, s dobou, ktorá formuje aj náš životný štýl, ovplyvňuje naše postoje, hodnoty, rozhodnutia...

Robíme výskum najstaršej a staršej generácie, ktoré obidve žili aj v období socializmu. Najstaršia generácia sa narodila pred 2. svetovou vojnou, opäť do odlišného spoločenského zriadenia, moja generácia sa narodila koncom 40. a v 50. rokoch 20. storočia a naše deti do „rozvinutého socializmu“, ale veľa si z toho už nepamätajú, preto sa usilujeme priblížiť každodenný život a kultúru – sociálnu aj politickú klímu tohto obdobia.

Generáciu definuje *Veľký sociologický slovník* (ďalej VSS, 1996) ako „veľkú sociálne diferencovanú skupinu osôb, ktoré sú spojené dobovo podmieneným štýlom myslenia a správania a prežívajú podstatné obdobie svojej socializácie v zhodných historických a kultúrnych podmienkach. V prenesenom slova zmysle označuje pojem generácia aj myšlienkové prúdy, idey, technické výrobky (napr. generácia počítačová, alebo generácia 68, či generácia detí kvetov – hippies, atď.). V sociologicko-historickom poňatí vymedzuje historické špecifiká, na ktorých základe a v interakcii s ktorými sa uskutočňuje proces socializácie vrstovníkov, ktorí majú sociálne diferencované potreby a záujmy. Hovorí sa napr. o „stratenej generácii“, o „generácii poznamenaných svetovou vojnou“, ale tiež o „generácii budovateľov socializmu“, a pod. Aj keď v zásade každá kohorta (pokolenie) prechádza neopakovateľnou historickou skúsenosťou a jej socializácia je historicky neopakovateľná, v historiografii sa pojem generácia používa skôr selektívne pre výrazné rysy a špecifiká socializačného procesu, ktoré znamenajú nový typ historickej skúsenosti. V tomto zmysle sú všetky genealogicky a demograficky vymedzené generácie, sú generáciami v historickom slova zmysle a nie sú zároveň generáciami v kultúrnom význame tohto pojmu. A to preto, že v období veľkých spoločenských zmien vyzrieva viacero kultúrnych a historických generácií než ako je to v obdobiach dlhodo-

bej stability spoločenských pomerov. Avšak každé obdobie stability je predznamenané obdobím zmien (často búrlivých), ktoré budúcemu pokojnému vývoju vtlačia podstatné rysy, a tým aj podobu generácie, ktorá sa v tomto období utvára... Chápanie generácie ako transmisie či „vehiculu“ sociálnej a kultúrnej zmeny predstavuje dnes významný trend vo vnútri kultúrnej a sociálnej antropológie ako aj sociológie“ (VSS, 1996: 340) či etnológie.

Špecifické kultúrne chápanie generácie, ktoré ju stotožňuje s jej vrstovnicovou entitou, ktorá sa odlišuje od ostatných étosom, špecifickou citlivosťou na určité problémy a zmyslové javy, mentalitou či výrazovými prostriedkami, napr. v umenovede a v dejinách umenia, ale dá sa to aplikovať napr. aj na generáciu bítnikov – ktorých vzorom boli najmä Beatles, éra rock and rollu, už spomínané obdobie hippies v západnej kultúre, ktorých niektoré znaky prenikli aj do socialistickej kultúry každodennosti, napr. v obliekaní, v hudbe.

V sociológii sa generačným vedomím zaoberal v 20. rokoch K. Mannheim, ktorý si položil otázku, čo podmieňuje vznik a existenciu odlišného vedomia rôznych generácií. Dospel k názoru, že generačné vedomie má svoj pôvod v názoroch a postojoch, ktoré vznikajú ako reakcia na sociálne prostredie a situácie, ktoré spolu zdieľajú. Generačné vedomie sa utvára na základe analogickej sociálnej a historickej skúsenosti, hoci u jednotlivých vrstovníkov často individuálne modifikovaných – vzniká tzv. generačná jednotka. Pokiaľ existujú vhodné podmienky pre rozvoj generačného vedomia, vzniká aj špecifický životný štýl, odlišný, napr. protikladný od dominantného, modálneho štýlu spoločnosti. Nijaká nastupujúca generácia nie je automaticky progresívna či konzervatívna, záleží na historických okolnostiach, ako sa bude orientovať a do čoho jej aktivita vyústi. (VSS, 1996: 340)

Vzhľadom na to, že sa venujeme výskumu minulosti, ale aj súčasnosti, je potrebné neustále zohľadňovať vektor času, a najmä fenomén pamäti. Sociálnej pamäti, pretože sa venujeme aj sociálnym dejinám a skupinám, ale najmä historickej, generačnej pamäti v súvislosti so skúmanými generáciami, ako aj individuálnej, keďže naším východiskom je biografický prístup a metóda oral history.

Historicky, sociálne aj kultúrne formované skupiny sú síce určované, resp. spoluurčované niektorými všeobecnejšími a širšími politickými hnutiami, ale na druhej strane týmto hnutiam dávajú punc ich individualizovanej, konkrétne historickej podoby. Koncept „*horizont generačnej skúsenosti*“ charakterizuje M. Havelka ako súhrnný pojem, ktorý sa „viaže na konkrétne historicko-politické, sociálne a kultúrne udalosti, ktorý zodpovedá jedinečným kultúrnym a vedecko-technickým zmenám a ktorý je v rôznych kontextoch spôsobilý, aktualizovať rôzne aspekty týchto udalostí a zmien (ich hodnotovú viazanosť či predmetnú viazanosť, ich diferenciatívny potenciál, ich paradigmatickú silu

a schopnosť dávať zmysel udalostiam) ktoré sa potom v hierarchiách hodnôt, orientáciách a najmä v správaní jednotlivých generačných zoskupení prejavujú špecifickým spôsobom, vlastnou hierarchiou hodnôt, odlišnými maticami vnímania a výkladu sveta, špecifickými schopnosťami formovať situácie, rôznymi vzorcami správania sa, vlastným spôsobom spracovania zážitkov a emócií, a pod. Poukázanie na jednotiacu silu „horizontu generačnej skúsenosti“, nemá ovšem rozhodne znamenať vylúčenie intra – generačných konfliktov, vývoja jednotlivcov alebo dielčích premien skupiny.“ (HAVELKA, 1998: 101)

Pamäť ako taká nám umožňuje prístupniť minulosť skúsenosť a využívať ju vo svoj prospech. Sociálna pamäť je nadradený termín, keď obsahom zapamätania nie sú len merateľné údaje, ale predovšetkým skúsenosti uskladené v podobe postojov, významov, hodnôt, presvedčení, tradícií, pracovných návykov, rodinných zvyklostí, estetických kritérií atď. Je to akási spoločná databáza doterajšieho poznania ľudstva. Obsahom sociálnej pamäti sú výsledky materializovanej, aj nematerializovanej činnosti jednotlivca i celého ľudstva. Jednotlivec aj sociálne skupiny si ich pomocou individuálnej aj kolektívnej pamäti prenášajú z minulosti do prítomnosti a do budúcnosti. Transmisíou odovzdávajú ďalším generáciám, aby došlo nielen k informovaniu, ale aj k uľahčeniu existencie. Určité obsahy pamäti sú spoločné celým skupinám ľudí. Sú to predovšetkým tie skupiny, ktoré majú spoločnú históriu a ktoré sa viac či menej zhodnú pri ich výklade. Jednotlivec, pri biografickom prístupe, si sociálnu pamäť privatizuje, individualizuje najmä prostredníctvom umiestňovania svojej biografie do kontextu historických javov a snahou včleniť sa svojou biografiou do spoločného prúdu, byť jeho súčasťou. Človek má potrebu patriť k niekomu a identifikovať sa.

„Historická pamäť je subsystemom rozsiahlejšej sociálnej pamäti, a je definovaná predovšetkým obsahovo, je to uloženie, uchovávanie a vybavenie si historických udalostí a faktov. Pretože však historické javy sú javy sui generis sociálne, nejde len o pamätanie si historických dátumov a faktov, ale najmä o významy a hodnoty, ktoré sú s nimi spojené. Pre jedných môžu byť pozitívne, pre iných negatívne. Pre jednotlivca aj spoločenstvo sa stáva minulosť významným, podľa potrieb prítomnosti.“ (BAČOVÁ, 1996: 19)

Musíme si uvedomiť, že historická pamäť je selektívna a vnáša do interpretácií normy, stereotypy a očakávania prítomnosti, re-konstruuje sa. Preto je napr. nami často kladená otázka pri výskume v teréne: „Čo ste si mysleli o tom vtedy, a čo si o tom myslíte dnes?“, napr. v otázke o vstupe do KSS alebo v otázke o invázii vojsk Varšavskej zmluvy do ČSSR v auguste 1968, ale napr. aj keď skúmame každodennosť, o manželstve, narodení dieťaťa, plánovanom rodičovstve, o práci, o schizofrénii doby a pod. Historická pamäť je emocionálna, a preto často ideologizovaná a spolitizovaná. Jej selektívnosť sa prejavu-

je práve vo „vlastnom“ videní histórie a doby. Preto je potrebná konfrontácia odlišných pohľadov, ale aj dostatok dokumentov pri interpretácii minulých období a udalostí.

Generačná pamäť patrí tiež k sociálnej pamäti. Možno ju definovať obsahom – ako sumu informácií a ich hodnotení (vrátane historických udalostí a faktov), ktoré jedna generácia prebrala od generácií predchádzajúcich a odovzdáva ich generáciám nasledujúcim. Podobnosť a prelínanie sa s definíciou historickej pamäti je zjavná. Generačný pohľad na obsah predstavuje iný uhol pohľadu a konotuje väčší dôraz na mechanizmy, spôsoby, techniku prenosu. Generácia nielen prenáša, ale aj navodzuje sociálne a kultúrne zmeny, poskytuje spoločnosti nový charakter. Generační rovesníci zdieľajú odlišné sociálne prostredie a situácie ako staršie generácie, prechádzajú neopakovateľnou a odlišnou historickou skúsenosťou, vytvárajú si generačné vedomie, špecifický životný štýl, ktorý môže byť až revoltujúci a protikladný modálnemu štýlu staršej generácie. Nové generácie prehodnocujú a reinterpretojú minulosť, vytvárajú si inú „historickú pamäť“. (BAČOVÁ, 1996: 26)

Môžeme to sledovať z názorov zverejnených na rozličných internetových portáloch a diskusiách o tom, čo a aký bol socializmus, aké boli jeho prednosti a nedostatky, aká je dnes demokracia, napr. na *Socializmus versus kapitalizmus.sk*, na *Diskusné fórum.sk*, a mnohé ďalšie.

Uvádzam niektoré ukážky z internetových diskusií ako slobodného fóra, kde je diskutér anonymný, a domnievam sa, že napíše čo si skutočne myslí o probléme. Pri naratívnom interview je respondent do istej miery ovplyvnený bádateľom, jeho vekom, sociálnym zaradením, pohlavím, dobou výskumu, a v neposlednom rade aj témou, skúmanou problematikou. Iný prístup majú respondenti k otázkam napr. o stravovaní alebo odievaní, ako napr. o politickej situácii v 50. rokoch 20. storočia v Československu alebo o motivácii k vstupu do KSS.

„od **jano** » 16 Júl 2008 00:17

„Za totáča po skončení učnovky som mal ihneď prácu s ubytovaním v centre Bratislavy za 150.- Kčs (korún československých) mesačne, teraz pod 10000.- je problém zohnať. Ešte si pamätám benzín za 4 Kčs. Za sociku nam vymývali mozgy ruské filmy typu „Moskva slzám neverí“ ďalej vojak Meresijev atď. Dnes zas vymývajú mozgy telenovely, primitívne americké filmy, tymito filmamy chcú nanútiť dnešnej mládeži nereálny životný štýl. Toto je len pár postrehov dávnej totality a terajšieho kapitalizmu.“

Ja » 16 Júl 2008 10:00 Jano, Marika

„Nie je to čiastočne tým, že keď je človek mladý, zdravý a má priateľov, tak je všetko krajšie? Nereálny životný štýl chceli naočkovať aj súdruhovia za socializmu, preto im to krachlo. Možno keby boli menej tlačili kaleráby do hlavy a boli by otvorili hranice, tak by tu bol ešte dnes socializmus, lebo ľudia by šli von si vyskúšať ten „úžasný“ kapitalizmus a väčšina by sa vrátila domov. Ono kapitalizmus sa nepresadil preto, že je lepší, ale preto že je agresívnejší.“

od **Host** » 25 Júl 2008 06:38

„Prečo sa štrngalo na námestí? Pretože ľudská prirodzenosť je nespokojnosť. Je známa pravda, že si začneme vážiť veci až keď o ne prídeme. Ľudia mali nádej, chceli niečo, čo nemali. Videli na západe plné obchody, životnú úroveň, slobodu a naivne si mysleli, že to isté nastane u nás po revolúcii. Keby im vtedy niekto povedal "ľudia ale rátajte s tým, že mnohí z vás skončia na hranici chudoby a bez práce" atď., to by si videl, ako by sa tie námestia vyprázdnilo. A keby im k tomu ešte niekto dodal, že všetky sociálne istoty sa stratia a človek sa stane človeku hyenou, neviem, koľkí by naozaj ostali štrngať a oslavovať Krylove pesničky. Už mnohí vytriezveli, ale je neskoro.“

od **Palo** » 25 Júl 2008 07:42

„Myslím, že keby im vtedy niekto aj povedal tieto negatívne stránky, tak by tomu ľudia neverili a ani by sa nad tým nezamysleli – brali by to ako protikapitalistickú propagandu. Ináč je fakt, že v tej dobe v Európe ani taká zhovadilosť nikde nebola. Fotky bezdomovcov prikrytých novinami pochádzali prevažne z Ameriky... Sociálne istoty v záp. Európe sa začali strácať až po páde socializmu vo východnom bloku. No a u nás na Slovensku podľa mňa není kapitalizmus, ale pseudo-feudalizmus.“

Ja » 25 Júl 2008 07:51

„Palo zas musím s tebou súhlasiť. Tiež si myslím, že by to ľudia brali ako nepodarenú socialistickú propagandu skapínajúceho režimu. To čo sa tu rozmohlo, je priamym dôsledkom toho, že kapitalizmus stratil protiváhu a ľudia sa ešte nespamätali z šoku. Asi mnohí budú musieť padnúť na hubu, aby sa niečo zmenilo. Ale to už určite nebude „nezná revolúcia“ lebo kto má moc a majetok, tak sa jej len tak ľahko nevzdá. A je vcelku jedno akým izmom sa to nazve. Veď fašizmus vyhral tiež vďaka tomu, že postavil ekonomiku na nohy a dal ľuďom prácu, čo si mnohí dnes neuvedomujú.“ (ww.socializmus versus kapitalizmus.sk)

Portál Freespace.sk:

„Predstavte si teraz fiktívny návrat pred r. 1989.

Keď vyhodíte školu tak štát vás zamestná. Nebudete však v práci zarábať 20–30 000 ale len 3–4000. Budete mať však istotu že vás neprepustia, pretože bude nulová nezamestnanosť. Koľkí ľudia sa jej dnes obávajú? V mnohých prípadoch sa podnik o vás tak dobre postará že dostanete zadarmo byt, len za to že podpíšete, že v podniku odrobíte aspoň 10 rokov. Kto dnes len tak získa byt? Ak sa nebudete politicky príliš angažovať, nemusíte sa obávať o svoju budúcnosť. Štát sa o pracujúcu triedu dobre postará. V obchodoch budú lacné potraviny, mlieko za 3 koruny, maslo za 5, rožky za 40 halierov. Autá budú na výber iba škodovky a sovietske autá, možno ešte Wartburgy z NDR. V TV si budete môcť pozrieť najviac 2 programy, možno rakúsku ORF ešte naladíte. Rádio len štátne. Prvomájové sprievody budú povinné. Cestovať sa bude najmä do Juhoslávie k moru, alebo do ZSSR na zber zemiakov. Západ bude za železnou oponou. Drogy budú pre nás neznáme, kriminalita bude veľmi nízka a ani problémy multikultúrnej Európy sa nás nebudú týkať. Je veľa vecí čo by sa dalo popísať. Ešte v dnešnej dobe poznám pomerne dosť ľudí čo nostalgicky vzdychajú za érou pred r. 1989. Sú to ľudia, ktorí sa v tej dobe narodili, vyrastali a v tejto sú už za horizontom svojich možností. Ako ste na tom vy?“

Príspevok bol napísaný: 4. november 2007 – 11:20:22

„NIE! NIE! NIE! NA VEČNÉ VEKY A NIKDY VIAC!!!

dokonca by som to zakázal, podobne ako bol zakázaný fašizmus, by mali zakázať aj komunizmus, a kto by aj tak túžil byť komunistom a šíriť ich „posolstvo“ – bol by potrestaný za šírenie komunistickej pliaga!“

Axel Wers, dňa 4. 11. 2007 10:06:27, napísal(a):

„Keď vyhodíte školu tak štát vás zamestná. Nebudete však v práci zarábať 20–30 000 ale len 3–4000. Budete mať však istotu že vás neprepustia, pretože bude nulová nezamestnanosť. Koľkí ľudia sa jej dnes obávajú? V mnohých prípadoch sa podnik o vás tak dobre postará že dostanete zadarmo byt, len za to že podpíšete že v podniku odrobíte aspoň 10 rokov. Kto dnes len tak získa byt? Ak sa nebudete politicky príliš angažovať, nemusíte sa obávať o svoju budúcnosť. Štát sa o pracujúcu triedu dobre postará. V obchodoch budú lacné potraviny, mlieko za 3 koruny, maslo za 5, rožky za 40 halierov. Autá budú na výber iba škodovky a sovietske autá, možno ešte Wartburgy z NDR. V TV si budete môcť pozrieť najviac 2 programy, možno rakúsku ORF ešte naladíte. Rádio len štátne. Prvomájové sprievody budú povinné.

Hmm... Ak sa automaticky o všetko postará štát, minimalizuje sa osobná motivácia jednotlivca. Ak jednotliviec vie, že jeho príjem nikdy nepresiahne určitú

hranicu, a svoj flek má istý načo by podával vyšší výkon, ako nevyhnutne musí?

Technický pokrok stagnoval, (jediný počítač, s ktorým som vtedy prišiel do styku bolo PMD-čko) stavbári mali svoje modré pondelky, materiál sa v podnikoch rozkrádal vo veľkom zamestnancami na všetkých pozíciách, základný tovar bol nedostatkový, prekvital podpultový predaj, rady na tovar nebývali len v obchodoch, ale často aj ďaleko pred nimi. Komunistické päťročné plánovanie nedokázalo pružne reagovať na požiadavky trhu. Západný tovar sa dal kúpiť v Tuzexe za „bony“, ktoré väčšina ľudí kupovala od vekslákov za premrštenú cenu. Kšeftovalo sa s poradovými autá, byty. Cestovanie verejnou dopravou: oprava autobusov na ceste bola častým javom, autobusy a vlaky bývali preplnené, meškanie spojov bolo pravidlom.

U nás sme okrem 2 programov ČST mali príjem aj prvého maďarského a poľského programu a systém sa postaral aj o možnosť sledovania sovietskej televízie. Prvý máj sme mali celkom radi hlavne preto, že sme sa mohli uliatať zo školy (teda pokiaľ nepripadol na víkendový deň). V tom čase väčšina ľudí brala systém ako realitu a jednoducho sa mu prispôsobila, a hlavne na mladšie generácie platilo tiež vymývanie mozgov.

Komunizmus v podobe v akej u nás fungoval bol však už prehnutý, a okolo roku 1989 sa už musel sa buď zrútiť alebo možno radikálne zmeniť, pričom je otázne ktorým smerom. Komunisti však už strácali oporu v Gorbačovom ZSSR aj v ČSSR nastávalo mierne uvoľnenie...“

Príspevok bol napísaný: 4. november 2007 – 15:48:03

„Kto tam žil iba s cieľom = je mi to jedno = alebo = mňa sa to netýka = a možno aj = celkom mi to vyhovuje = a sloboda ako taká bola postavená na úrovni nejakých výhod jednotlivca, nedovidel si ďalej od nosa. Kto zažil na vlastnej koži, čo je krutosť totalitného režimu, ako dajme tomu mnohí kňazi a najmä grécko-katolícki kňazi, keď aj samotná gréckokatolícka cirkev bola postavená mimo zákon a jej veriacim bol vnucovaný prestup do inej cirkvi, nepozná novodobá história Európy 20. storočia takýto precedens a takúto krutosť voči veriacim, duchovným otcom, katolíkom východného obradu. Vždy bolo tak, že za problémami, ktoré komunistická moc mala a nevedela si s nimi rady zháňala nielen vonkajšieho, ale aj vnútorného nepriateľa. Obete zháňala najmä v radoch inteligencie, sedliakov, bývalých príslušníkov ČsA, partizánov, odbojárov, ale aj vo vlastných radoch. Bolo to obdobie pochmúrne, udavačské, beznádeje, skľučujúce a nespravodlivé, ale žiť sa muselo... a ako som už písal, rok 1968 bol iskierkou nádeje, síce z ktorej ešte nevzplanula pochodeň svetla slobody, ale iskierka pretrvala a vzplanula v novembri 1989, chvála Bohu bez krviprelievania, ak nerátam zásah VB (nie piata B, ale skratka verejnej bezpečnosti v ČSSR, dnešná obdoba polície) proti študentom 17. XI. v Prahe a deň predtým 16. no-

vembra a asistencia verejnej bezpečnosti pri proteste študentov v Bratislave (čo sa málo kde uvádza, ale fakt Bratislava bola predohrou nasledujúcich búrlivých protestov v celej republike).“

Príspevok bol napísaný: 4. november 2007 – 18:41:47

„Nemyslím, že tam niekto žil iba s tým cieľom... nie, zmením to: určite boli ľudia, desaťtisíce ľudí, ktorým stačilo žiť, musel si odpracovať svoje, na dovolenku sa dostal do Rumunska či k Balatonu, plat mal, byt dostal, auto nakoniec tiež... na rady, na to, že sme sa smiali z TV reklám, kde propagovali wc papier harmasan, na ktorý bolo treba príležitostne často stáť v radoch v x obchodoch, že keď vyhorela nejaká fabrika, tak sa stálo v radoch na pracie prášky, a každý utorok na mäso, a pred veľkou nocou na vajička, a pred Vianocami na ovocie... celé to obdobie je jedno veľké státie v rade... západné časopisy sa pašovali a hikalo sa nad nimi, a do Maďarska sa chodilo ako na malý západ... a všetky soc. krajiny mali svoje problémy. Asi som mala šťastie na ľudí okolo seba... ani na školách, ani v zamestnaniach som nezažila masívne nástojenie na ideológiách... patrilo to k životu, že sa z času na čas konala nejaká schôdza... nezažila som udania, chodila som na náboženstvo, mám za sebou prijímanie, birmovku, na náboženstvo sa chodilo normálne do školy... nikdy som s tým nemala problém... dostala som sa na školu, na ktorú bol ohromný záujem sa dostať, preto, že som urobila prijímačky... ja nehovorím, aby sa to vrátilo... ale keď teraz osemnásťročný človek povie, že to svinstvo nikdy viac, je mi to trochu divné... ten systém bol vadný, áno. Musel padnúť, áno. Držať celé národy celé veky za ostnatým drôtom dosť dobre ďalej nešlo... prenasledovali ľudí, kto niečo znamenal pred 48, mal obrovský problém... môj vlastný starý otec bol poškodeným ako živnostník... rušenie vysielania zo západu, zakazovanie všetkého možného, nedostatok, uniformita, ale aj neskutočná vynaliezavosť ľudí – keď chceli mať a chceli normálne existovať akosi sme to prežili... nechcem, aby sa to vrátilo padnúť na hubu dnes môžeme veľmi jednoducho dala som do ankety tú jedinú odpoveď, ktorá tam je iná – ale nesedí mi... nie je to celkom pravda, je to kdesi medzi... je to asi trochu rezignácia z mojej momentálnej situácie, keď mladosť zostala tam, a je prirodzené, že chceme žiť slobodne a slobodne padnúť na hubu, chcem zmeniť zamestnanie a nedarí sa, a neviem, čo by sme robili, keby k nejakej totalite znovu došlo... môžeme aspoň povedať, že my sme to skúsili... často nad tým premýšľam, kde by sme dnes boli, keby... keby sa veciam v 68 nechal voľný priebeh... toto je to, čo je tomu systému ťažko odpustiť...“

Načrela som trochu do spomienok na socialistickú každodennosť na stránkach internetu. Z niektorých príspevkov je jasné, že sú písané príslušníkmi mladej generácie, najmä tie negatívne... Žiaľ, autori príspevkov neuvádzajú

svoje dáta narodenia, ale z obsahu iných sa dá predpokladať, ku ktorej generácii ich možno priradiť. Skôr ako budem uvádzať konkrétosti z výskumu, chcela by som sa pristať ešte pri dvoch závažných pojmoch, a to sú *životný štýl a každodennosť*, a v závere aj niekoľko poznámok k identite jednotlivca a generácie.

Definíciu životného štýlu/spôsobu J. Dufkovej by bolo možné aplikovať aj na širšiu skupinu ako je generácia. J. Dufková odlišuje životný štýl jednotlivca a životný štýl skupiny. „Životný štýl skupiny predstavuje do určitej miery vyabstrahované, typické spoločné rysy životného spôsobu, resp. jeho hlavných, určujúcich momentov, ktoré sú príznačné pre prevažnú väčšinu členov nejakej skupiny (najčastejšie ide o väčšie či menšie skupiny, ktorých členovia sa navzájom nepoznajú, ale majú spoločné niečo, čo je dôležité pre vytváranie životného spôsobu/štýlu.“ (DUFKOVÁ, 2005: 81) Pojmy životný štýl a spôsob života je možné považovať za synonymá. Podľa českého sociológa J. Linharta sa životný štýl chápe ako vnútorná jednota s tendenciou k transparentnému vyjadreniu. Na jeho vyjadrenie sa používajú pojmy ako životné tempo, rytmus, intenzita či pravda života, životný prejav, seba projekcia, sebauplatnenie, seba prežívanie, sebauvedomenie, odcudzenie, zmysel života, životný ideál, životná harmónia, krása života, životný postoj, životná aktivita, životný pocit. Pochopiť životný štýl v jeho celistvosti a intencionalite sa preto darí dosiaľ iba esejisticky, prípadne prostredníctvom biografického popisu a analýzy, nakoniec aj my vo svojich výskumoch vychádzame z biografických analýz. Kvalitatívny prístup k životnému štýlu nevychádza potom iba z predpokladu vnútornej usporiadanosti prvkov životného štýlu ako systému, ale tiež z predpokladu významov, ktorými aktéri interpretujú svet.

Životný štýl, resp. spôsob života má dva aspekty: a) materiálny aspekt, ktorý zodpovedá pojmu životná úroveň a je operacionalizovaný indikátorom vybavenosti domácnosti, napr. predmety dlhodobej spotreby, b) kultúrny aspekt životného štýlu, ktorý je chápaný ako kultúrna úroveň a je operacionalizovaný indexom kultúrnych aktivít. Do kultúrnych aktivít sú zahrnuté aktivity mimopracovnej doby, ako napr. návšteva divadiel, koncertov, výstav, štúdium odbornej literatúry, chodenie do prírody, turistika, čítanie krásnej literatúry, návšteva priateľov, návšteva reštaurácií, kaviarní, zábav, koničky, náročnejšie fyzické práce doma. (MACHONIN, TUČEK, 1996: 108) Sú to predovšetkým kvalitatívne charakteristiky a prelínajú sa už v mnohom s definíciami každodennosti. Hovoriť o celospoločenskom spôsobe života či životného štýlu je do istej miery diskutabilné, hoci práve v období určitej dominantnej politickej ideológie, v našom prípade v období socializmu, nachádzame mnohé široko rozšírené spoločné znaky každodennosti a životného štýlu, ktoré boli často vnútené alebo boli tiež nevyhnutným východiskom z núdze. Rozhodne môžeme hovoriť o spô-

sobe života jednotlivca alebo sociálnej skupiny, o generačnom štýle s istou mierou tolerancie. Ale získane rozhovory a napísané autobiografie potvrdzujú túto hypotézu. Životný štýl napr. univerzitného profesora, robotníčky vo fabrike či baníka bol predsa v istých veciach odlišný, napr. v kultúrnom aspekte, tak ako boli rozdiely v rurálnom a urbánnom prostredí, aj keď sa strana a vláda usilovali unifikovať spoločnosť v maximálnej miere.

HISTORIOGRAFICKÉ POZADIE KAŽDODENNOSTI

Roky 1948 – 1989 vymedzujú obdobie existencie komunistického režimu, jeho vznik, vývoj a zánik. Mal určité stabilné vlastnosti, ktoré charakterizovali jeho podstatu: monopol moci štátostrany (KS) a jej prevodové páky, etatizácia hospodárstva a spoločnosti, uplatnenia princípu plánovania v ekonomike, marxisticko-leninská ideológia atď. Súčasne komunistický režim prechádzal zmenami. Nami skúmané obdobie nie je koherentné, a ak by sme si ho rozdelili po deceniách na 50. roky, 60. roky, 70. roky a 80. roky, vidíme tu mnohé odlišnosti a rozdiely tak materiálneho, kultúrneho, ale aj politického vývoja našej spoločnosti v 20. storočí. Pojem socializmus je pre naše bádateľské potreby všeobjímajúci a je to pracovný názov tejto etapy v našich dejinách.

Menila sa sociálna štruktúra spoločnosti a sociálna základňa režimu, striedali sa ideologické doktríny, modifikovala sa prax uplatňovania vedúcej úlohy komunistickej strany a jej politika. Režim prežil niekoľko kríz a pokúšal sa uskutočniť menšie i väčšie reformy. Kumulácia krízových prvkov v systéme moci komunistickej strany a v spoločnosti, úsilie o ich prekonanie či prinajmenšom útlm s trvalejšími následkami a zmenami v politike tvorí základ pri určovaní medzníkov „éry komunizmu“ v dejinách Slovenska, aj celého Československa. Autori Barnovský – Pešek, 2007 rozdeľujú túto éru na tri obdobia.

„Prvé obdobie éry komunizmu nie je jednoliate, popri spoločných črtách a kontinuite obsahuje aj odlišnosti a diskontinuitu. Roky 1948 – 1953 sú rokmi vrcholného stalinizmu, vyhrotenej studenej vojny, militarizácie ekonomiky a nástupu k prestavbe spoločnosti podľa sovietskeho vzoru (industrializácia, kolektivizácia, kultúrna revolúcia). Bolo to obdobie najväčšieho teroru, neobmedzenej moci Štátnej bezpečnosti, hromadného násillia a politických monsterprocesov s dopredu určenými vinníkmi, zrežírovaných ako divadelné predstavenie vrátane organizovaného volania po krvi „odhalených nepriateľov“. Jeho súčasťou bolo tvrdé ťaženie proti cirkvám, najmä proti katolíckej ako najväčšej a najvplyvnejšej. Dominovala atmosféra strachu a pocit ohrozenia, súčasne však aj nadšenie až entuziazmus pri nástupe k budovaniu novej spoločnosti, najmä u časti mladej generácie. Mnohé sa ukázalo ako ilúzia a o to tvrdšie bolo nasledujúce „vytriezvenie“. Koncom 50. – začiatkom 60. rokov sa ekonomika ocit-

la na hranici kolapsu, menová reforma zdecimovala ľudí, v závodoch prepukli štrajky, mnoho nových JRD sa rozpadlo. S nástupom nového prezidenta, došlo ku korekcii generálnej línie strany. Ovšem nastolil sa tvrdý kurz voči inteligencii a nové politické procesy.“ (BARNOVSKÝ, PEŠEK, 2007: 12–13)

Druhé obdobie totality začínalo v 60. rokoch a skončilo inváziou vojsk piatich štátov Varšavskej zmluvy do Československa. Nemožno určiť začiatok ani konkrétnu udalosť, kedy sa začalo, ale súhrn faktov vytvoril podmienky pre politické uvoľňovanie a to, čo sa nazývalo obrodným procesom. Ale zrejme to bol rok 1963, keď došlo k personálnym zmenám vo vedení, prebehli rehabilitácie komunistických funkcionárov, obdobie zvierajúceho strachu sa mierne uvoľnilo. Ukázalo sa však, že ekonomická reforma je potrebná. Na Slovensku to bol aj nárast národno-emancipačného hnutia a niektoré okolnosti znovu nastolili potrebu federácie. Konzervatívne sily na čele s A. Novotným si uvedomili, že liberalizácia zašla príďaleko. Zvolenie 1. tajomníka ÚV KSČ A. Dubčeka a demokratizačná politika zvýšili autoritu KS, ale zároveň narušili jej monopolné postavenie. Demokratizačný proces však zastavila okupácia 21. augusta 1968. Pokus o vytvorenie kolaborantskej „robotnícko-roľnickej vlády“ z konzervatívnych predstaviteľov síce zlyhal, ale československé vedenie bolo donútené podpísať tzv. moskovský protokol, čo bol de facto program budúcej „normalizácie“, t.j. krok dozadu a likvidácia všetkého dovtedy progresívneho...

„Tretie obdobie éry komunizmu“, ako o nej píšú Barnovský – Pešek, „trvalo viac ako 20 rokov, a nazýva sa normalizáciou, čo znamenalo reštauráciu diktatúry stranického vedenia a likvidáciu demokratických výdobytkov z obdobia politického „odmäku“. Federalizácia bola jediným pozitívnym výsledkom z roku 1968, ovšem nespĺnila očakávania ani Slovákov, a ani Čechov. Normalizácia nastolila previerky, čistky a likvidáciu tisícok ľudí vo svojich profesiách. Obnovila sa kádrová nomenklatúra a cenzúra a sila štátnej bezpečnosti.“ Politický režim uzatvoril s ovládanými akúsi dohodu, ktorej podstatou bolo, ako píšú spomínaní autori: „My vám zabezpečíme určitý blahobyť (upresnila by som – určitú životnú úroveň, lebo o blahobyte sa ľudom v tomto čase veľmi nespívalo, Z. P.) a nebudeme tvrdo zasahovať do vášho súkromia a vy sa nebudete pliesť do politiky a zachováte poslušnosť.“ (BARNOVSKÝ, PEŠEK, 2007: 17) V prvej polovici 70. rokov došlo k vzostupu, ale druhá polovica a neskôr sa prejavila ako krízová. Nepomáhali ani dotácie a úľavy ZSSR. Napriek tomu materiálne postavenie občanov ČSFR bolo lepšie ako občanov ZSSR, Maďarska či Poľska. Toto obdobie sa spája ku koncu s obdobím sovietskej „glasnosti“ a „perestrojky“ po nástupe M. Gorbačova k moci v roku 1985. Vedenie KSČ ju spočiatku privítalo, no neskoršie napätie, odstúpenie G. Husáka a nástup M. Jakeša, zvyšujúci sa počet tzv. nezávislých iniciatív, činnosť Charty 77, aktivizácia cirkevných kruhov a reformných komunistov z roku 1968 atď. spô-

sobovali masové nepokoje. Perestrojka, udalosti v Poľsku, Maďarsku a od októbra 1989 aj v NDR, stupňovali a polarizovali spoločnosť. Všetci, vrátane politických predstaviteľov si uvedomovali potrebu radikálnych reforiem a zmeny, ku ktorej došlo v novembrových dňoch 1989, keď sa komunistický režim stal minulosťou. (BARNOVSKÝ, PEŠEK, 2007)

K OTÁZKE KAŽDODENNOSTI

To, ako sa žilo každý deň, ako plynul čas v šedivej každodennosti v období socializmu skúma nielen antropologická historiografia, sociológia, ale najmä etnografia každodennosti, ktorá netematizuje iba objektívny životný kontext (hmotné statky – životnú úroveň, štruktúru rodiny, svet práce, výchovné a vzdelávacie inštitúcie), ale zameriava sa tiež na sociálnu prax, usiluje sa prepojiť životný kontext, spôsoby akceptácie sveta, svet emócií a subjektívnych pocitov ľudí. Každodennosť je predovšetkým rozdelený ľudský život do jednotlivých konkrétnych dní, opakovateľnosť jednotlivých úkonov je fixovaná v opakovateľnosti každého dňa, v rozvrhu času na každý deň. Každodennosť, to je rutina ako jedlo, obliekanie, spánok, hygiena, cestovanie, starnutie, voľný čas, práca, starostlivosť o deti a rodinu atď. Dejinám každodennosti venovali pozornosť francúzski vedci, nemeckí historici, americkí oral-historici, českí sociológovia atď. Historici každodennosti popisujú a analyzujú dejiny „zdola“ a „zvnútra“. Je to kultúra chápaná vo svojom určitom sociálne-geografickom časovom rámci ako vzorka ľudského správania a jednania, aj ako odpoveď danej spoločnosti na podmienky jej životného prostredia, ktorá predstavuje jej vlastný životný štýl. Dejiny každodennosti sú zároveň dejinami postojov aj mentalít. Pojem mentalít (škola Annales, J. Huizinga, N. Elias, M. Praz, A. Daumard, Anne-Marie Furier, Ch. R. Browning atď.), neskôr nahradený pojmom reprezentácie (sociálne reprezentácie priniesol E. Durkheim, L. Lévy-Bruh, u nás J. Bačová) alebo kolektívne predstavy (P. Burke).

Alf Lüdtke v *Histoire du quotidien*, 1989 sa pýta, či neznamená orientácia na „všedný deň“ minulosti eo ipso istú banalizáciu dejín, sústredenie sa na neopakovateľnú a hromadnú skúsenosť, na šedivý priemer? Nehrozí nebezpečenstvo, že pod pojem „dejiny každodennosti“ zahrnieme všetko, čo nie je možné zahrnúť do oblasti dejín udalostí, politických dejín. „Takéto rozdrobenie je vraj potom nesceliteľné a vo svojom dôsledku vedie k degradácii histórie na popisnú etnografiu minulosti, podporuje ľubovoľnosť výpovedí, relativizuje hodnoty“.

Na druhej strane, dejiny každodennosti (a spolu s nimi aj historická antropológia), (o etnografoch a etnológoch niet pochybností) sa bránia: kľúčovou

jednotiacou oblasťou historického výskumu už nie je a nemôže byť politické a štátnické správanie, ani veľký výskum hospodárstva a kultúry v historickom procese. Práve toto sa stále viac relativizuje. Kľúčovým bodom historickej rekonštrukcie už nie je ani moderna, ku ktorej by smeroval vývoj, vrcholný bod už nepredstavuje demokracia alebo kapitalizmus. Nie je možné popisovať historické deje z nejakej ideologickej pozície, je nevyhnutné im porozumieť na základe sociálneho kontextu, nepýtať sa na význam udalostí a procesov pre spoločnosť, ale pre konkrétneho človeka. Pýtať sa, či sa rozhodoval slobodne, či volil medzi viacerými možnosťami, čo pri svojej voľbe prežíval. „Každé ľudské správanie je rozporuplné, je potrebné sa sústrediť práve na tieto rozpory a nezrovnalosti. Vieme, že sa nám nikdy nepodarí zachytiť „autentický“ život: vyvolaná predstava o svete zostane vždy konštrukciou, ktorá zodpovedá realite viac menej približne. Výroky a postoje ľudí je potrebné interpretovať v sociálnom kontexte – táto metóda kontextualizácie svetov ľudskej skúsenosti a osobnej skúsenosti zároveň umožňuje preskúmať rozsah individuálneho a jedinečného a preveriť hranice platnosti noriem. Nemožno posudzovať minulé z hľadiska dnešných hodnotových predstáv, je treba interpretatívne porozumenie, vždy každá doba a každá kultúra má svoje vlastné predstavy o živote a vlastné zákony, ktoré historik musí akceptovať.“ (DÜLMEN, 2002: 83-84) K teórii každodennosti som sa podrobne vyjadřila vo svojej štúdií *Úvahy o každodennosti*. (PROFANTOVÁ, 2007: 51–68)

Subjektivita sa chápe ako produkt a podmienka jedinečnosti človeka, jeho identity. Jedinečnosť aj identita patria k človeku, avšak človek nemôže vytvárať identitu bez spoločnosti, bez kontextu, a práve v tom spočíva jadro problému. Človek má byť sám sebou, ale k tomu potrebuje jednať v spoločnosti iných ľudí. Môže však dôjsť aj k tomu, ako píše H. Kubátová, 2010, že sa človek prepadne do spoločnosti natoľko, že už nie je sám sebou, ale iba sociálnou bytosťou. K takejto situácii často dochádzalo v období socializmu, keď ideologická mašinéria zomlela ľudí ako autonómne bytosti s vlastným názorom, a diktát proletariátu a KSČ, ideológia marxizmu-leninizmu, že všetci sme si rovni, snaha vyrovnáť celú spoločnosť do „jedného šiku“ vytvorila schizofréniu doby. Ľudia sa práve v exponovaných obdobiach strachu správali a mysleli inak doma, v bezpečí rodinného kruhu, a inak v zamestnaní a širšej societe, kde museli proklamovať svoju oficiálne očakávanú identitu. Spôsobilo to mnohé vnútorné rozpory osobností a poznačilo celú generáciu. Dnes, s odstupom času, mnohí respondenti o tom hovoria otvorene.

Biografia človeka je jednak vyjadrením jeho minulosti, jednak vyjadrením kontinuity jeho identít. Ak spomíname na minulosť, rekonštruujeme ju v súlade s prítomnosťou, s tým, čo si myslíme dnes, a tak určujeme, čo je dôležité a čo nie. Biografická situácia determinuje naše možné úmysly a ciele. Naša

minulosť je tvárna. P. Berger sa domnieva, že človek môže vyberať udalosti zo svojho života vhodné na zaradenie do svojej biografie až vtedy, keď pochopil zmysel svojho života. (BERGER, 1991: 54) Zostavovanie vlastnej biografie je určované sociálno-historickým časom. Ten štruktúruje biografiu jednotlivcov a tvorí rámec k životom každého človeka. O miere, akou história determinuje biografiu, rozhoduje to, ako človek chápe vzťah medzi svojím životom (svojou biografiou) a spoločnosťou (jej históriou). Biografie sú náhodilé, pretože majú charakter historickej neopakovateľnosti a relatívnej otvorenosti voči budúcnosti. Preto sú odkázané na spoločenské štruktúry, na vzory orientácie na zabehané formy a pravidlá interakcie, ktoré pôsobia v pozadí ako štruktúry, a ktoré rámcujú konkrétne priebehy života jednotlivcov a ich biografie. Biografie však týmto rámcom iba nepodliehajú, práve pomocou svojich biografii majú ľudia možnosť interpretovať sociálnu štruktúru a rámce svojich biografii, a to na základe svojich vlastných skúseností. Týmto spôsobom môžu vytvárať svoju vlastnú individualitu. Je teda možné povedať, že individualita je výnimočným životným príbehom určitej osoby, ale súčasne je konkrétnym dokumentom nejakej všeobecnej, kolektívne zdieľanej histórie. „Biografie, ako vyrozprávané životné príbehy, sú teda obzvlášť vhodné pre sledovanie procesu vytvárania identity. V rozprávaných príbehoch, ktorými ľudia prezentujú a reprezentujú samých seba, môžeme pozorovať na jednej strane proces interiorizácie (zvnútorňovania) spoločnosti v priebehu socializácie (teda vonkajšie utváranie identity), na druhej strane môžeme pozorovať zaraďovanie nových biografických skúseností do formujúceho sa poznania (teda vnútornú výstavbu identity). Na biografickú sebareprezentáciu je možné pozeráť ako na neustále opakované pokusy seba samého aj ostatným povedať, kto sme, kým sme sa stali a ako, a aké máme skúsenosti. V tomto kontexte presahuje chápanie identity predstavu hotového bytia. V biografickom rozprávaní totiž rozprávač, nedisponuje žiadnou, navždy definitívnou identitou, ale naopak, stále svoju identitu vytvára. Preto sa aj vynárajú pokusy nahradiť koncept identity, otvorenejším konceptom naratívna identita. Ktorý umožňuje zachytiť jej premeny.“ (ALHEIT 2002: 21–31, cit. podľa KUBÁTOVÁ 2010: 108)

S identitou úzko súvisí integrita osobnosti a koncept zmyslu života, práve u starých ľudí, teda v rámci generácií, ktoré boli a sú cieľovou skupinou nášho výskumu. Starnutie konfrontuje človeka s konkrétnymi existenciálnymi otázkami, ktoré sú veľmi často príčinou trápenia v starobe. Patrí k nim nielen pocit blížiacej sa smrti, vyrovnávanie sa so stratami a obmedzeniami alebo zdravotné ťažkosti, ale najmä bilancovanie doterajšieho života. Vývojovým cieľom staroby je dosiahnutie integrity ako protipólu k zúfalstvu a beznádejnosti, že je najmä už veľmi málo času začínať niečo znovu. Dôležitým aspektom v procese dosiahnutia integrity je vyrovnanie sa s minulosťou a potvrdenie vlastnej ces-

ty, vlastnej identity, porozumenie životu a dozretie k životnej múdrosti, t.j. určitému nadhľadu pri akceptácii úspechov aj neúspechov, a dosiahnuť určitú osobnostnú rovnováhu. Pri odpovedi na otázku, čo podporuje udržovanie zmyslu v živote starších ľudí, uvádza Wong, 1989 (HALAMA 2007, cit. podľa ONDRUŠOVÁ 2011: 88) niekoľko faktorov. Jedným z nich sú spomienky, ktoré označuje vo svojom chápaní ako konštruktívne reminiscencie. Ide o zhodnotenie vlastného života a ak je toto skutočne konštruktívne, umožňuje človeku vidieť svoj život v zmysluplnom kontexte. Známy je efekt „spomienkového optimizmu“ v starobe, čo znamená, že starí ľudia, aby potvrdili svoju hodnotu, zmysel svojho života, zreštaurovali svoju integritu, vyhľadávajú predovšetkým kladné spomienky, ktoré potvrdia zmysel ich činov a správania.

Preto aj v našich materiáloch z výskumu a z vyššie spomínanej výzvy nachádzame zdôrazňovanú najmä etapu „budovania“, vytvárania životných hodnôt, stavania rodinného zázemia, dobrých medziľudských vzťahov v pracovných kolektívoch (aj keď to tak vždy nebolo zo strachu pred spolupracovníkmi s ŠtB). V našich materiáloch, ktoré nepovažujeme za definitívne, ako aj z publikovanej knihy o hodnotách v období socializmu a po roku 1989 *Zuzana Profantová a kol.: Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989. Ústav etnológie SAV, Národopisná spoločnosť Slovenska. ZingPrint, Bratislava 2009* môžeme vyčítať, resp. odčítať zo získaných biografii hodnoty, ktoré naši ľudia preferovali v období socializmu, a ktoré po zmene politického režimu preferujú dnes.

Doteraz som sa viac menej venovala teoretickým východiskám problematiky. Aby som dala zadosť aj samotnej podstate, o ktorej vypovedá názov príspevku, uvediem niekoľko príkladov z výskumných materiálov a všeobecných charakteristík jednotlivých načrtnutých období socializmu.

Respondent H., narodený v roku 1944 vo vidieckej roľníckej rodine, z chudobných pomerov, s piatimi ďalšími súrodencami, dnes už v dôchodku, s vysokoškolským vzdelaním pedagogického smeru a nadstavbovou školou s politickým zameraním, uvádza gréckokatolícke vierovyznanie aj členstvo v KSS, v úvode k svojej autobiografii píše: „*Ľudia tvoria dejiny, sú ich súčasťou, ale zároveň priebeh týchto dejín formuje samotného tvorca dejín – človeka. Jedným z medzníkov týchto dejín je aj obdobie budovania socializmu. Ja som tá osoba, ktorá sa narodila do tohto historického obdobia, vyrastala v ňom a tvorila pre neho. Samozrejme, že toto obdobie formovalo aj moju osobnosť, ovplyvňovalo moje názory a spôsob života.*

Veľmi málo som sa stretával s tým, aby niekto, kto zovšeobecňuje historické udalosti do jednotlivých období dejín, využíval takúto formu získavania živých argumentov od respondentov v našom prípade dôchodcov, ktorí už môžu prehodnocovať obdobie v ktorom žili a tvorili. Preto som sa zapojil do vášho projektu Žili sme v socializme, a chcel by som svojim postojom k jednotlivým

udalostiam tohto obdobia, životnými skúsenosťami, vlastnými zážitkami prispieť a priblížiť sa k objektívnosti tejto časti našich dejín.“ (2011: 1)

V bode 15. *Aký bol socializmus v porovnaní so súčasnosťou?* respondent H. 1944, ako absolvent Politickej školy v Prahe aj VUML-u (Večernej univerzity marxizmu-leninizmu), vysvetľuje rozdiel kapitalizmu a socializmu prostredníctvom vzťahu k výrobným prostriedkom, čiže kapitalizmus – súkromné vlastníctvo s trhovým mechanizmom, socializmus – plánované päťročnice, spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov a družstevné vlastníctvo. Vysvetľuje podstatu industrializácie a kolektivizácie. *„Prišla kolektivizácia, a s tou už boli väčšie problémy, lebo sa to dotýkalo nielen bohatých, ale aj stredne hospodáriacich roľníkov. A ten vzťah odjakživa k pôde bol veľký a hlavný životel celej generácie rodín. Boli aj bohatší gazdovia, ktorí zamestnávali ľudí. Tých volali kulaci. Ináč sa pozeralo na zoštatnenie kapitalistov (výrobných závodov, fabrik), ako na kolektivizáciu, t.j. zlúčenie majetku. Ľudia – gazdovia sa báli, že prídu o svoju pôdu a nie každý prichádzal s rovnakým majetkom do kolektivizácie. Vtedy by bolo spravodlivé, keby ten, čo do kolektivizácie vložil viac svojho majetku, mal by dostať väčší finančný podiel, príjem, z pôdy, sústredeného dobytku a ostatného majetku. Toto obdobie poznám ako 14–15 ročný chlapec. Chodili agitátori, boli to funkcionári z úradov, ale aj zo závodov a presviedčali gazdov. Môj otec podpísal až o rok, v druhej etape v roku 1959. Presvedčil ho môj starší brat, neviem aké argumenty použil... V začiatkoch budovania socializmu sa oproti Česku vybudovalo veľa závodov, v rámci tzv. už spomínanej industrializácie Slovenska. Spomeniem aspoň niektoré z východného Slovenska (respondent je odtiaľ) Chemko Strážske, Chemlon Humené, Transporta Medzilaborce, JAS Bardejov, Tatralan Kežmarok, Vgónka Poprad, Bukoza Vranov, odevné závody kapitána Nálepku v Prešove a vo Svidniku, a ďalšie. Ľudia mali prácu, tak povediac pod nosom. Neskôr sa vybudoval gigant Východoslovenské železiarne v Košiciach. Významné Považské strojárne v Dubnici n/ Váhom, Detve, Martine, Bardejove. Boli veľkým prínosom pre našu ekonomiku a svojim finančným obratom živili celú federáciu. Po roku 1989 tieto podniky padli. Bola vyhlásená našimi porevolučnými funkcionármi tzv. konverzia na strojársku výrobu a tým strojárstvo na Slovensku zlikvidované, špičkoví pracovníci zostali bez zamestnania, a čo je horšie výrazne na tom padala ekonomika... Päťdesiate roky minulého storočia boli veľmi zložitú. Vtedy sa hovorilo o tzv. boji s buržoáznymi pozostatkami. Tá časť buržoázie, ktorá neemigrovala, pochopiteľne bola nespokojná, keď prišla v roku 1948 o svoje majetky. Menil sa politický systém s novou štátnou ideológiou. Prišla menová reforma v roku 1953. Bola tak dôkladne utajená, že aj mnohí okresní funkcionári sa o nej dozvedeli v deň jej vyhlásenia. Veľmi dobre sa na to pamätám, že som predtým dostal od svojej krstnej 50 Kčs a pri výmene som za ne dostal 1 Kčs... menilo sa v pomere*

50:1. *Cieľom bolo likvidovať bohatých. Neustále sa hľadali nepriatelia budovania ľudovo-demokratického štátu. Je pravda aj to, že v republike, hlavne v jej začiatkoch sa robili sabotáže a vraždy...“*

50. roky boli charakteristické kultom osobnosti, politickými procesmi, vraždami nepohodlných ľudí, prenasledovaním a väznením ľudí nevinných, často na základe vymysleného udania politicky nespôhľivých. J. V. Stalin bol podrobený kritike N. S. Chruščovom, v umení nastúpil socialistický realizmus. Boli aj iné akcie, Akcia B – vysídľovanie nežiaducich osôb z miest, najmä z Bratislavy a krajských miest do dedín a nevyhovujúcich životných pomerov, stačilo iba udanie suseda za počúvanie zahraničných rozhlasových staníc alebo len zámienka... Akcia Juh 1949 – 1950, išlo o presun 44 tisíc osôb maďarského pôvodu do českého pohraničia, Akcia vysídľovanie z pohraničia, Akcia Presun do výroby, takmer 77 tisíc ľudí z obchodu a administratívy do robotníckych profesií, Akcia Výmena osôb – medzi Československom a Maďarskom, brutálna Akcia K – likvidácia mužských rehoľných rádov atď.

Pre potreby každodenného života sa zakladali materské školy, školské družiny, deti chodili do školy v prírode, cez prázdniny do pionierskych táborov, mládež bola organizovaná v pionierskej organizácii, v ČSM – Československý sväz mládeže. Poriadali sa spartakiády, obľúbený bol hula-hop, žiaci a študenti chodili na výpomoc ako brigádnici do podnikov, ale aj do poľnohospodárstva na zemiakové brigády. Symbolmi každodennosti boli – okrem „úderných“ politických hesiel – bicykel favorit, automobily Škoda Spartak, Škoda Octavia, neskôr Škoda Felicia, po uliciach chodili polievacie autá, autobusy, trolejbusy v mestách, aj električky. Mlieko sa ešte nalievalo do kanvičiek, ale bolo už aj v sklenenej fľaši za 2 Kčs liter, fajčili sa cigarety Bystrice a Lipy, na súkromnú potrebu a výrobu cigariet „ušľáňaním“ sa používal tabak Taras Bul'ba, na všetko boli rady, a takmer všetko bolo nedostatkovým tovarom. Kubánske pomaranče, žiadaný podpultový tovar, boli najmä na 1. mája a pred Vianocami. Najčítanejšie boli Večerník, Práca a Slovenka. Deti sa korčuľovali v bagandziach – hnedých unisex s korčuľami na kľúčik, zvaných „halifaxne“. Do školy sa chodilo v teplákoch, na sviatočné dni boli biele pančušky a vysoké biele topánky na šnurovanie, dospelí začínali s „tesilákmi“. Čím bohatší a kultúrnejší mali gramofón a gramoplatne. Hudbe vládol džez a presadzoval sa rock and roll z rádia Tesla Máj, a najmä zakázané stanice Rádio Luxembourg, neskôr Hlas Ameriky či Slobodná Európa. V nedeľu ráno teta Viera Bálintová porozprávala deťom rozprávku a oni v postieľke pili kakao a jedli vianočku. Budovateľské heslá a plagáty boli všade. Sviatky kresťanské sa striedali so sviatkami komunistickými. 1. máj, 9. máj, MDŽ, 17. november, 25. február atď. Aj všedný každodenný život bol pod politickým diktátom doby a psychológie strachu. (ŠEBO, 2010, PROFANTOVÁ, 2012)

Televízia, Dvanásť na houpáčke, Modrá vlna, Zákruta, Živé slová z rozhlasu, to všetko sme počúvali a hltali. Kto mal TV, bol „v kolektíve“ obľúbený a návštevy susedov sa u neho striedali. To boli 60. roky. Naša republika bola vyhlásená za Československú socialistickú republiku. Priemysel bol zoštátnený, poľnohospodárstvo takmer kolektivizované, všetky inštitúcie boli štátne vrátane kultúrnych a školských zariadení. Vzniklo tzv. socialistické vlastníctvo výrobných prostriedkov. Boli sme členmi RVHP – Rady vzájomnej hospodárskej pomoci a Varšavského paktu. 12. 4. 1961 vyletel do vesmíru prvý človek Jurij Gagarin a 16. 6. 1963 prvá žena zo ZSSR, Valentina Tereškovová vo vesmírnej lodi Vostok 6, ktorá navštívila aj Bratislavu. Ulice pred jej príchodom boli postrekované parfémovanou vodou a my školáci sme ju boli povinne vítať.

Respondent H. konštatuje: „...napriek zbrojeniu, Karibskej kríze, veľkým investíciám aj východu, nielen západu (NATO) do zbrojenia, v Československu sa budovali nové závody, sídliská, kultúrne zariadenia, kultúrne domy na dedinách v akciách Z, budovali sa nové školské zariadenia. Ľudia mali prácu, zakladali si rodiny, rodili sa aj deti, demografický vývoj v populácii bol dobrý... Na politickej scéne sa odohrávali rôzne udalosti, veľká nedôvera sa vytvárala voči politikom, ale aj občanov k vedeniu Novotného... Podarilo sa vedenie Novotného poraziť a do čela strany nastúpil A. Dubček, ktorý sa už predtým dostal do sporu s Novotným. Dubček presadzoval „socializmus s ľudskou tvárou“, akýsi nový model socializmu Dubčekovi bolo jasné, že vtedy sa systém nedal ináč meniť, ako zvnútra KSČ. Už v polovici 60-tych rokov sa razantne postavil za rehabilitáciu obetí, gottwaldovsko-novotnovských represálií a ich návrat do politického a spoločenského a občianskeho života. Ľudia to prijali a čakali ozaj takýto socializmus. Dubček s Pražskou jarou v roku 1968 sa stal symbolom poľudšťovania socializmu, jeho spájanie so slobodou a demokraciou...“ (2011: 23)

60. roky charakterizuje Bratislavčan J. Šebo: „V roku 1960 bola otvorená prvá samoobsluha na Slovensku v Bratislave, v roku 1961 bol postavený v NDR Berlínsky múr, čo malo psychologické dôsledky aj na občanov ČSSR. V roku 1963 bol zavraždený jeden z najvýznamnejších USA prezidentov J. F. Kennedy v Dallase. V roku 1965 sa San Francisco stáva mekkou mladých ľudí bojujúcich za ľudské práva, slobodu a mier, proti vojne USA vo Vietname (1964 – 1975). Mnohí z nich mali dlhé vlasy a volali ich hippies, v tomto roku zastreli R. Kennedyho, zastreli Martina Luthera Kinga, bojovníka za ľudské práva. V roku 1966 módu ovládla Twiggy a všetky dievčatá sa jej chceli podobať. Na Slovensku politika hľadala svojich hrdinov inde. Boli to sovietski hrdinovia, Stachanovci, kozmonauti, Timurovci A. Gajdara, Makarenko, Mičurin, a hrdinovia brigád socialistickej práce, ktorých fotografie boli rozvešané na verejných priestranstvách a v podnikoch. Odpor mladých ľudí voči vstupovaniu do formálnych inštitúcií kulminoval s nástupom bigbitu.“ Ako píše J. Šebo: „Vo svete zúril súboj

medzi atómovými veľmocami a obyčajní ľudia prežívali svoje každodenné, banálne životy. Všetci chodili poctivo do práce (kto nepracoval, bol príživník), niektorí v práci dokonca pracovali. Voľný čas trávilí státím a čakaním v radoch na banány, pomaranče, ihly do šijacieho stroja a tí, čo na to mali, aj na autá. (Z. P. – aj na chladničky, práčky atď.) Okrem počúvania bigbitu sa ľudia, najmä tí starší, venovali svojim záhradkám a minihaciendám. Keď som ich videl fachať na vlastnom pozemku, napadlo mi, že keby rovnaké výkony podávali v práci, už dávno by sme boli v komunizme. Takto sme uviazli, vtedy sa to tak zdalo, natrvalo v socializme, vstupnej bráne komunizmu“, píše s ironickým podtónom autor a generačný súputník. (ŠEBO 2008: 17, PROFANTOVÁ, 2012)

Pristavím sa pri práci, pracovnom vyťažení za socializmu a dnes. Uvediem niektoré informácie z diskusie na internete s provokujúcim úvodným slovom, keďže práca bola vždy, aj je našim každodenným chlebíkom a od nej sa odvíjala ostatná každodennosť. Na <http://www.praca-ako.sk/praca/praca-za-socializmu/>

„Za socializmu bola práca ospevovaným slovom, často sa objavujúcim vo všetkých jej podobách.

Socializmus sa hrdil tým, že poskytuje prácu všetkému ľudu. Práca bola samozrejma požiadavka, akú mohol mať človek na štát. Zamestnanosť bola takmer stopercentná, a tak sa zdalo, že práca je naozaj pre všetkých.

Neprijemnou skutočnosťou však zostáva, že v socializme sa od pojmom „práca“ rozumelo predovšetkým „zamestnanie“. Menej sa už skúmalo, či je práca naozaj potrebná, či a ako je vykonávaná. V množstve pracovných miest, ktoré boli k dispozícii, bolo možné vybrať si prácu zodpovedajúcu kvalifikácii a človek získaval pocit, že pracovné istoty sú niečím čo sa dá zaručiť. V skutočnosti práca v dobách socializmu bola značne deformovaným úkazom. Veľká väčšina národa zastávala názor, že všetci ľudia sú rovnakí a vznikol tak záujem o rovnosť, kedy bola snaha dosiahnuť stav, aby všetci rovnakí ľudia dostali rovnako zaplatené. Dobré to znie, a ak človek dlho nerozmyšľá môže nadobudnúť pocit, že takto sa dá dosiahnuť určitá spravodlivosť, pracovná či sociálna.

Práca v socializme bola často unifikovaná a ľudia aj dostávali unifikované výplaty. Výška mzdy bola často stanovená z politických kruhov a nie veľmi zodpovedala tomu, či práca daného človeka zarobí alebo nezarobí. Výsledkom bolo, že ľudia nadobudli pocit, že všetci sme si rovní a to aj pri výplatách. V skutočnosti bol tento pocit dotovaný stranou, ideologicky. Tak ako prácu tak aj predaj produktov mal v rukách štát. Ak mlieko stálo 2,10 Kčs a pri tejto cene sa udržalo pár desaťročí, tento stav bol vytvorený umelo. Iné výrobky boli zámerne predražené, aby sa znížila ich dostupnosť.

Rovnosť, ktoré bolo podporované aj politicky však malo za následok aj rovnosť vo výkone práce. Ak ste si uvedomili, že váš plat bude napriek-

lad 2100,- Kčs za mesiac, tento plat zostával bez zmeny aj v prípade, že ste sa veľmi snažili pracovať vynikajúco. Ak ste sa flákali, a nerobili ste to príliš okato, prácu ste nestratili, pretože zamestnávateľovi, by sa nehodilo vykazovať priveľa odchádzajúcich pracovníkov. Aj tak by na dané pracovné miesto museli prijať niekoho iného. A tak sa vytváral stav, kedy si pracovník postupne začal uvedomovať, že či fláka svoju robotu, alebo robí naplno výsledok v peňaženke je rovnaký. V tejto klíme sa práca začala meniť na frašku. Mnoho ľudí pracovalo len na oko, a ten kto by bol začal pracovať naplno, bol často smiešny.

Vznikali tak tábory ľudí, ktorí nerobili vôbec nič a niekoľkí jednotlivci, ktorí často „ľahali“ celé pracovisko hore, k výkonu.

Práca za socializmu mala z vonkajšieho pohľadu klasické znaky: plnil sa plán, boli stanovené normy. Tento plán bol však často fiktívny a bol by sa plnil úplne ináč, keby bol závislý na výške príjmu. V pamäti mnohých ľudí zostáva obdobie socializmu zafixované s príchutou akejsi nostalgie. Na negatívne veci človek pri spomienkach často zabúda a zostávajú len niektoré z pozitívnych zážitkov.“

KOMENTÁRE K ČLÁNKU: PRÁCA ZA SOCIALIZMU

marek 27. 05. 2009, 13:16

„Človečku čo si ty robil za socializmu? Boli zamestnania v ktorých sa muselo aj manuálne a tvrdo pracovať. Napríklad baníci, drevorubači – chodili ovešani 8 Kg výbavou 4–5 km pešo tam potom 5 hodín píliť a pešo späť, stavbári výrobcovia betonových profilov– predsa tie tisíce panelákov nevyrástli samé od seba, keď tvrdíš že nikto nič nerobil. Človek ktorí zasklieval okná mal úkol a za deň ich zasklil a zatrel tmelom ručne aj 120ks. Áno, boli profesie kde bol veget taký personalista úradník bral prachy a za nič. Myslím že nevieš o čom píšeš človečku!“

stanoo 07. 06. 2009, 17:26

„Musím ti oponovať, každá doba má svoje za a proti. O socializme vieš asi z plienok. Ale ľudia mali príjem aj prácu. Koľko je teraz ľudí na pokraji zúfalstva že nemôžu zohnať prácu. O kriminalite radšej nepíšem. Nezastávam socializmus, ale mal aj dobré veci. Ak si to nezažil, prosím nepíš sprostosti. Kde teraz pracujem, polovicu výplaty dostanem na pásku, polovicu na ruku. Takto si predstavujem fungovanie štátu, kde sa len odrbáva.“

Emil 08. 11. 2009, 16:24

„Bohapusté táraniny, kto v tom čase nežil alebo žil a bol flákač, a tie fabriky ktoré sa teraz rozkradli kto postavil ha? Takýmito táraninami len obľbovať tých, ktorí už nemajú možnosť porovnania, a vykresľovať socializmus ako niečo

choré. Ja som bol robotník dodržiaval zákony toho zriadenia a nemal som sa zle. Za sociku som postavil dom, vychoval dve deti, dostali vzdelanie. A koľko obyčajných robotníkov si postavilo domy. komu sa chcelo nemal problém, tak isto auto. Dnes si handra berú ťa len ako nástroj na dosiahnutie zisku. Stávaš sa len hypotekárnym otrokom a úbohým konzumentom. S láskou spomínam na tie chvíle socializmu. Radosť bolo chodiť do práce a to ani nejdem písať o aktivitách vo voľnom čase. Vtedy mi stačili tepláky a hrávali sme futbal. Teraz máte adidasky a ihriská prázdne. Vieš kamoško, ak tebou ospevovaný kapitalizmus bude lepší, tak som ticho ale zatiaľ mu nesiaha ani po päty.“

Ján Čúrny 17. 11. 2009, 12:21

„Dúfam, že raz zistíme, prečo sa v novembri 1989 ľudia búrili proti bezplatnému školstvu, zdravotníctvu, komplexnej bytovej výstavbe, plnej zamestnanosti a sociálnym istotám. V rôznych prieskumoch väčšina oslovených respondentov tvrdí, že za socializmu sa žilo oveľa lepšie. A ja im dávam za pravdu. Medziľudské vzťahy boli na oveľa vyššej úrovni. Ľudia sa pravidelne stretávali, často si pomáhali. Ich tváre boli usmiate. Nebolo toľko kriminality, vrážd. Všetci Rómovia mali prácu, a preto nerozmyšľali o krádežiach, vraždách a prepadávaní nevinných ľudí. Po roku 1989 sa veľmi prudko zhoršila životná úroveň drvivej väčšiny ľudí. Mnohí z nich prišli o zamestnanie. Zo dňa na deň sa ocitli na dlažbe. Nemajú z čoho užiť rodiny. Platy sú neskutočne nízke. Je naozaj problém z tých biednych plátov zaplatiť šeky a živiť seba a deti. Lenže nikde vám viac nedajú. Ak chcete poriadnu prácu, musíte mať buď „ťažkú“ známosť, alebo musíte niekoho podplatiť. Byty sa stavajú vo veľmi malom množstve. Mladí ľudia sa boja ísť do manželstva, boja sa mať deti. Nemajú žiadne sociálne istoty. Dari sa len tomu, kto je arogantný, kradne a klame. Takže záver: Kapitalizmus je zločinecký systém, ktorý škodí slušným ľuďom.“

Karol 17. 11. 2009, 15:17

„Ján Čúrny, ak tomu čo si napísal, aj veríš, nemá žiadny zmysel odpisovať a niečo ti vysvetľovať.“

Ján Čúrny 17. 11. 2009, 21:19

„Ťažko sa odpisuje na holé a pravdivé fakty. Žijem v Michalovciach. Osemdesiat percent mesta sa vybuďovalo za socializmu. Postavili sa paneláky, nákupné strediská, základné, stredné a materské školy. Priemyselné podniky, administratívne budovy. Vôbec nie je pravdou, že človek nemohol povedať svoj názor. Môj otec si na straníckom výbore mohol povedať, čo chcel. A vôbec nešiel do basy. Kapitalizmus nie je systém pre slušných ľudí.“

Miro 17. 11. 2009, 22:41

„Ján Čúrny milióny predaných DVD prehrávačov, médií, počítačov, mobilných televízorov, preplnené nákupné strediská hovoria o zúfalej ekonomickej situácii Slovákov. Ceny káblovej televízie vypovedajú o krutej biede národa.“

Karol 18. 11. 2009, 00:41

„Ján Čúrny, zaiste, keď bol tvoj otec komunista a predseda toho výboru, mohol si povedať čo chcel. Aspoň sa prestaň strapňovať. Viac sa už vyjadrovať nebudem, nemá význam hádať sa s ľuďmi ako si ty. Ži si svoj život v obmedzenej ohrádke, ktorú máš v hlave.“

Ján Čúrny 18. 11. 2009, 15:16

„S tebou sa tiež nemá význam hádať. Pretože namiesto argumentov urážaš. Už len na úplný záver: môj otec bol úplne radový člen KSS. Už 35 rokov pracuje ako obyčajný robotník s mozolmi na rukách.“

Vladimír Gábor 12. 12. 2009, 14:21

„Jan, to čo píšeš bola naozaj realita, ktorá však skrachovala. To predsa nemôžeš poprieť. Keď sa auto pokazí, má ísť do šrotu, rovnako je to so socializmom.“

Na socializme je najhoršie to, že v ľuďoch vytvoril ilúziu, že veci sú zadarmo a že niekto iný sa o nich postará. To je to isté ako vytvoriť perpetuum mobile... nezmysel, ktorý po čase musí zákonite skrachovať.

Preto ľudia socializmu dnes tak trpia, lebo si nemôžu zvyknúť na celkom prirodzenú vec – že tí, ktorí sú lepší, múdrejší a šikovnejší, môžu zarábať viac, než tí, ktorí takí nie sú. Že človek sa musí o seba postarať sám, ak chce byť slobodný a chce sa mať dobre. Že nebola kriminalita? No nebola, pretože, aj keby bola, tak sa o tom nikto nedozvedel, pretože bola taká cenzúra, že všetko muselo byť ružové. Používať štatistiky systému, ktorý nie je vnútorne slobodný je smiešne. A porovnávať to s dnešným systémom, ktorý síce nie je dokonalý, ale aspoň otvorene umožňuje vlastnú kritiku a vylepšovanie... to je ako porovnávať opicu (socializmus) s človekom (kapitalizmus).

V socializme kradli všetci – kto nekradol okrádal vlastnú rodinu. Doteraz vidím, že ľudia, ktorí sú vo vládnej garnitúre SMERu sa tak správajú. To je tá socialistická morálka, ktorá nám tu zostala. Za komunizmu sa prenasledovali a zatvárali odporcovia – kriminálny bol samotný režim, ktorý terorizoval ľudí, ktorí s ním nesúhlasili a chceli na ňom niečo zmeniť. Hovoriť o tom, že vtedy nebola kriminalita a zabudnúť spomenúť, že samotný režim sa správal ako kriminálnik, ktorý zatváral ľudí pre nič, je popieranie nosa medzi očami.

To, čo žijete teraz, to je skutočný život, nie to, čo bolo za socializmu – preto to zákonite muselo skrachovať.

Ak bolo vtedy tak fajn, prečo to skončilo? Prečo ten úžasný systém bránil vlastným občanom odísť z republiky žiť do iných krajín, kam chceli? Pretože na nich parazitoval a keby im dovolili odísť, stalo by sa jediné – všetci normáli a šikovní by zdrhli za hranice a zostali by v socializme žiť len tí, ktorých systém naučil, že sa o nich postará. Ale zrazu by sa nebolo z čoho starať...

Len slepi nevidia, že to, čo vychvaľuješ sú rozprávky starej matere, ktorým ľudia možno na začiatku verili a boli presvedčení, že môžu fungovať. Ale aj keď chvíľu fungovali, nadšenie opadlo a milý socialistický blok začal za kapitalistickým ťažko zaostávať.

Socializmus je dobrý pre deti, rovnako ako rozprávky. Na nich sa človek naučí, že sa treba usilovať o dobro a zlo potláčať. A tak je to správne, ale aj deti raz musia dospieť a pochopiť že sa o seba musia postarať sami a nepríde nejaký bohatier, ktorý s'atím trojhlavého draka vyrieši všetky problémy všetci si budú krásne svorne nažívať, až kým nepomrú...“

Ale ináč, páči sa mi záverečné prirovnanie: „Socializmus je dobrý pre deti, rovnako ako rozprávky. Na nich sa človek naučí, že sa treba usilovať o dobro a zlo potláčať. A tak je to správne, ale aj deti raz musia dospieť a pochopiť že sa o seba musia postarať sami a nepríde nejaký bohatier, ktorý s'atím trojhlavého draka vyrieši všetky problémy všetci si budú krásne svorne nažívať, až kým nepomrú...“ tak to bolo, bola to pekná utopia, ako aj iné systémy, myšlienky s pekné, realita už iná. Ako aj ten ideál o voľnom trhu ktorý všetko vyrieši a všetci šikovní sa majú lepšie ako ostatní. Takí sme my ľudia, ktorí potom tie myšlienky pretavujeme do reality.“

evica 16. 05. 2010, 18:34

„Važení, ja som žila za socializmu a modlím sa každú sekundu aby sa tá doba vrátila. Dala by som za to pol života.“

Otvorenahuba 19. 08. 2010, 22:28

„No ten človečik, čo písal o práci za sociku, asi v tom režime nežil. Mňa vyhodili z VS, za to že som nechcel vstúpiť do KSC, mám to ešte aj na papieri zo školy potvrdené, že som ANTIKOMUNISTA, ale prisámbohu Vám poviem, že či by som chcel žiť pred r.1989, tak to beriem všetkými dvadsiatimi prstami aj na nohách!!! Rok 1989 a tzv. Nežná revolúcia pre mňa znamená: rozkradnutie spoločného majetku, zničenie školstva, zničenie zdravotníctva, ti čo sú akože dnes šikovní podnikatelia, tí väčšinou privatizovali to, čo tu národ československý tvoril 50 rokov a za 5 mesiacov tento majetok zdecimovali, poprepúšťali zamestnancov a vytunelované fabriky, resp. prázdne budovy odpredali zahraničnému kapitálu ako stavbu, nehnuteľnosť! Ďalej pre mňa revolúcia znamená: zbedačovanie robotníkov, mladých rodín, ožobračovanie chorých, zapredanosť

kapitálu, konzumná spoločnosť, násilie, extrémne zvýšená kriminalita, drogy, rozvodovosť, nekvalitné – rozvrátene rodiny, nezamestnanosť... a rada ďalších negatívnych záležitostí spojená s kapitalistickou spoločnosťou tzv. voľného trhu. Mladí chlapci dnes po 18.-ke, ak nejdú na VS, nemajú prácu, Blúdia kade tade, ej veru základnej vojenskej služby aspoň na pol roka je treba, lebo tak sú hlúpučky, niektorí že nevedia ani kliniec kladivom priibíť! Zato však vedia googlovať, surfovať a chujoviny na pokecoch písať! Oj mládež naša, tys hnojiteľkou rána!!! Želám im veselý dôchodok s druhým, tretím, prípadne aj štvrtým pilierom dôchodkovým...len čakajte....raz to príde! Pán s Vami!“

Myslím si, že táto diskusia je veľavravná a v podstate hovorí za obidva tábory – za stúpcov aj za nepriateľov socializmu. Žiaden z diskutantov však nespomína napr. rok 1968, ktorý rozvíjajúci sa spoločenský optimizmus „slobodnejšieho myslenia“ nenávratne zvrátil späť. 21. august a invázia vojsk Varšavskej zmluvy do Československa zastavili na dlhé obdobie demokratické iniciatívy, ktoré sa začali formovať v Československu.

J. Škapíková, J. Houser s poznámkami I. Hoffmana v knihe *Vzpomínáte? Takoví jsme byli: 70. léta. ČTK, 2009* píše: Vzpomínky na život ve lži. „Je těžké představit si dobu, kterou člověk nežil. Stejně tak je nesnadné přiblížit dobu, kterou člověk žil, těm, kteří u toho nebyli. Především byla-li to špatná doba – a kdy bylo v minulém století dobře?! Vzpomínky pamětníků bývají k ničemu. Nabízejí veselé příběhy z natáčení, vesměs ze života nejbližších, rodiny, přátel. Ke společenským poměrům se lidé vracejí neradi. Odbudou to většinou větou: „Kdo to neprožil, neumí si to vůbec představit“. Je to proto, že naprostá většina lidí nepřemýšlí o tom, jak učinit poměry lepšími, neboť to má za nemožné, marné, zbytečné. Veškeré úsilí věnují lidé tomu, aby se v daných poměrech co nejlépe zařídili. V případě sedmdesátých let se lidé takto snažili co nejlépe zaříditi ve lži. Oficiální doktríně, reálnému socializmu, se nevěřilo, víra se jen předstírala. Přetvářka se ale pečlivě kontrolovala a odměňovala. Režim si z občanů trpělivě vychovával spoluvinníky, spoluhláře, spolupodvodníky, spoluzloděje... Na to se pochopitelně nikomu nechce vzpomínat. Kto o sobě řekne: „byl jsem zbabělec, sketa, vůl“? Tak ještě „Nebyl jsem nikdy svině...“, to o sobě hrdě prohlásí ti, o jejichž „spolupráci“ režim neprojevil zájem... Všichni zapomněli. Nikdo si nic nepamatuje. Jako by ani nic nebylo... jenomže bylo.“ (ŠKAPÍKOVÁ, HOUSER, HOFFMAN 2009: 41)¹

¹ V rokoch 1998 – 2007 som robila so študentmi na UCM v Trnave, Katedra etnológie a miamo európskych štúdií, výskumy aj o období normalizácie po 21. 8. 1968. Musela som konštatovať, že respondenti sa tomuto obdobiu v rozhovoroch vyhýbali a vôbec ho v spontánnych autobiografických rozprávaniach nespomínali, skutočne, akoby ani nebolo... Vid' odovzdané diplomové a seminárne práce s touto tematikou.

Nasledujúce obdobie výstižne formuloval v rovine každodennosti už spomínaný J. Šebo (2009, 2010), ale najmä J. Kabát vo svojej *Psychologii komunismu* (2011). Nastalo obdobie tvrdej normalizácie, previerky, likvidácie osôb, ktoré podpísali protesty proti invázii. Mnoho ľudí vtedy emigrovalo, pokiaľ sa to dalo. Strach sa opäť stal súčasťou každodennosti, nastúpila beznádej a apatia... a opäť bola zavedená cenzúra. Svet (socializmu) sa stal opäť Svetom socializmu, Ľud, Večerník a Pravda boli opäť zahltené frázy a dezinformáciami. V Českej knihe sa zmenšili rady pred dodaním nového tovaru, mnohí autori boli zakázaní. Kultúrny život „stratil glanc“. V TV nastúpili normalizačné seriály „30 prípadov Majora Zemana“, „Žena za pultom“, „Muž na radnici“, obľúbená „Nemocnica na kraji mesta“, slovenský film „Vivat Beňovský“, seriál „Miesto v dome“, „Bakalári“, „Vtipnejší vyhráva“, televízne Silvestre, nezabudnuteľná „Nedeľná chvíľka poézie“, ktorá ale dodnes chýba, televízna „Hitparáda“, „Televariété“ s J. Bohdalovou a V. Dvořákom, „Ktosi je za dverami“ s Lasicom a Satinským, ktoré dodnes majú svojich stúpcov aj v mladej generácii. Televízne programy, aj keď korigované a cenzurované, boli útočiskom z všednosti každodennej reality a rutiny. Najmä pre západné Slovensko a Bratislavu to boli dva programy rakúskej TV – ako okno do sveta, a v rádiu Ó 3, „Musik zum träumen“, „Evergreens“ o 17,00 hodine každý podvečer, a ďalšie. Bratislavská lýra sa stala od 70. rokov súťažou angažovaných piesní a speváci zaangažovaní v roku 1968 zmĺkli so zákazom spievať, aj mnohí režiséri či spisovatelia. Dovoľovalo sa najmä na záhradkách, chalupách, niekedy s Čedokom „za hranice všedných dní“, najmä do Bulharska, NDR a iných socialistických krajín. Na Balaton, ale aj na devízový príslub a cestovnú doložku (čo sú dnes pre mladú generáciu neznáme pojmy) do Juhoslávie, kde sa niektorým podarilo ilegálne prekročiť hranice a emigrovať do západných krajín. Takýmto spôsobom prišiel štát aj k bytu po utečencoch, ale v tom čase boli byty družstevné, štátne, podnikové a rezidenčné problémy sa dali riešiť aj vstupom do KSČ, KSS alebo svojpomocnými stavbami vlastných domov. Dnes sa mladí ľudia musia zadĺžiť hypotékou na dlhé roky, aby mohli bývať. Nedostatkový tovar sa stal dostatkovým prostredníctvom Tuzexu, za devízy, a najmä prostredníctvom šmelinárov a priekupníkov, predovšetkým z Poľska. Do Maďarska a NDR sa mohlo chodiť na nákupnú turistiku.

Verejný život, prístup k vzdelaniu a sloboda prejavu sa pomaly uzatvárali. Bola vytvorená hradba nepriestupnosti, tvrdosti mocenského centrálného riadenia, kontrol, cenzúry a manipulácie. Bola zrekonštruovaná ŠtB s neporovnateľne efektívnejším a skutočne silným systémom kontroly a spolupracovníkov. Všadeprítomnosť a totálna presýtenosť všetkých oblastí života nejakou formou štátneho dozoru sa stala najvýraznejšou črtou tohto obdobia, vyvo-

lávajúcou nielen strach u ľudí, ale absolútny pragmatizmus na všetkých rovinách každodenného života. Pri uspokojovaní každodenných potrieb, problémov, v zabezpečovaní si radostí, aj vo vyšších cieľoch.

Éra socializmu plného taniera (80. roky), ako som to naznačila už vyššie. V Maďarsku „gulášový“, v Čechách „knedlo-vepřo zeli“, na Slovensku sa ustálil výraz „salámový“ socializmus, na to, aby ľudom štátne vedenie a strana doslova „zacpali“ ústa. Všetci mali čo jesť, bývali v panelákoch, chodili na dovolenky s ROH, deti navštevovali predškolské zariadenia a v roku 1972 vznikol Socialistický zväz mládeže, aby politicky podchytil už stredoškolskú mládež. Vymývanie mozgov pokračovalo a schizofrénia doby pretrvávala. Na protest vznikla Charta 77 a niekoľko iných iniciatív. Na Slovensku to bolo hnutie „zelených“. Amatérsky rozmnožená „Bratislava nahlas“, kde sa formovala vlna odporu voči oficiálnej politike štátu a strany, vyšla však až koncom 80. rokov. Roku 1978 bol zvolený Poliak Ján Pavol II. – Wojtyła za pápeža, poľská „Solidarność“ burcovala. Na dobré zahraničné filmy sa chodilo do Budapešti, počúvala sa Slobodná Európa, Hlas Ameriky alebo BBC a rakúske programy. Mladí zháňali Bravo, rifle z Tuzexu a každý chcel byť mäsiarom, zeleninárom či pumpárom. Kradlo sa všade, na JRD a najmä na stavbách. „Kto nekradne – okráda svoju rodinu“, bolo heslo dňa, občania kradli aj WC papier v reštauráciách a vlakoch... Prevažná časť obyvateľstva sa snažila žiť a prežiť socializmus tohto obdobia „v závetrí“. Človek musí prežiť svoj život v časoch, do ktorých sa narodil, skonštatoval J. Šebo. (ŠEBO 2009: 47, PROFANTOVÁ, 2012)

O osemdesiatych rokoch by sa dalo povedať, že prvá polovica bola podobná normalizačným sedemdesiatym. Vo svete vrcholila studená vojna. V druhej polovici začalo obdobie „odmäku“, resp. vyčkávania. Nádej na zmenu prišla v roku 1985, a práve odtiaľ, odkiaľ nám bola v roku 1968 zlikvidovaná nádej, zo ZSSR. K slovu sa drala „glasnosť“ a „perestrojka“ na čele s M. Gorbačovom, hoci u nás na Slovensku to stále boli iba frázy. Bolo to obdobie naozaj „stojatých vôd“, ľudia žili vo svojich ulitách, veci verejné ich nezaujímali, azda smrť Johna Lennona z Beatles bola vecou, ktorá sčerila stojaté vody apatie aj u nás. Bolo to obdobie „sedej zóny“, ako o tom napísal politik, publicista a spisovateľ J. Banáš. Na rozdiel od iných socialistických krajín v obchodoch bolo čo-to dostať, a čo nebolo, zabezpečili šmelinári, veksláci, pašeráci, a pochopiteľne podpultový tovar, korupcia na úradoch, v štátnom aparáte aj v zdravotníctve, rozkrádanie štátneho majetku, klamstvá v masovokomunikačných prostriedkoch a tlačí, jednoducho morálna anarchia, ale občania boli spacifikovaní.

TV sa veľa pozerat' nedalo, seriály ako „Sanitka“ či „My všichni školou povinní“, „Chobotnica“. Počúvala sa viedenská hitparáda Grossen 10 na Ö 3 a Falco, a hitparáda na Hlase Ameriky. Na Slobodnej Európe sem tam pustili K. Kryla. Na scéne sa objavovali metalisti, depešáci, na hudobných festiva-

loch sem tam pankáči. Sexsymbolmi boli Lukáš Vaculík a Sagvan Tofi, „kamarádi do deště“, aj s pesničkami M. Davida, na Slovensku tiež kraľoval Elán. „In“ boli krikľavé šnúrky, „plesňáky“, t.j. džínsy so vzorom „plesne“, ktorá imitovala tak trochu batiku, biele ponožky pre pánov. V zime rogesy, pletené čelenky a štucne, a všetko sa šilo stále podľa Burdy. Burda internacional bol najväčší ženský úlovok, ktorý koloval až do roztrhania. Bicykle a škodovky boli chlapčenskými a mužskými snami. Všetci si lámali hlavu s Rubikovou kockou a pre deti zúfalí rodičia zháňali céčka a obrázky šmoulov. Céčkománia sa dostala aj do takmer zľudovelej piesne popového kráľa M. Davida „Céčka sbírá céčka“! Ešte sa zháňali mončičy a klik-klak. V roku 1986 došlo k dramatickej explózií reaktora Černobyl' a my sme sa v Bratislave v prvomájovom sprievode tešili z krásneho slnečného dňa aj s malými deťmi, vôbec netušiac, že vietor nám privieva rádioaktívny odpad plný smrteľných jedov! V roku 1987 R. Reagan a M. Gorbačov podpísali dohodu o zákaze rakiet stredného doletu s jadrovými hlavicami. Japonci vynašli Tamagoči, ktorý sa stal hitom. V roku 1988 sa na Hviezdoslavovom námestí uskutočnila Sviečková demonštrácia za náboženské slobody a občianske práva, ktorú polícia rozohnala vodnými delami. V roku 1989 v lete boli demonštrácie a nepokoje v Budapešti, počet utečencov z NDR sa zvýšil a v novembri to všetko začalo študentskými nepokojmi u nás... spomína J. Šebo (2009), aj Z. Profantová (2012).

Respondent H. túto udalosť komentuje nasledovne:

„Prišiel november 1989, a ten neprišiel náhodne, len preto, že študenti vystúpili v Prahe a začala „nezná revolúcia“. Myslím si, že rozhladení ľudia to tak ani nevnímajú. Korene vzniku revolúcie a rozpad socializmu, ako jednej z fáz spoločensko-ekonomických formácií budovania komunistickej spoločnosti, sú ďaleko hlbšie. Počas celého budovania tejto spoločnosti, boli neustále nástrahy. Kapitalistický svet nechcel a nemohol si pripustiť, aby socializmus postupne sa šírila do ostatných krajín. A tak robil všetko preto, aby takto nebolo. A najúčinnejšou ideologickou zbraňou bol neustále propagandistické zdôrazňovanie nedodržiavania ľudských práv v totalitnom režime.

Doktríny, ktoré vypracoval so svojim tímom poradca amerických prezidentov pre zahraničné otázky, špeciálne východné krajiny Zbigniew Brzeziński, sa postupne naplňali. To znamenalo, ak to poviem zjednodušene a svojsky: 1. Ekonomická doktrína – zbrojením, socialistické krajiny to neunesú. Súperilo sa v zbrojení Východ – Západ tak, že sa vytvoril zbrojný arzenál, ktorým sme boli schopní zničiť zemeguľu 13.krát. A predsa zemeguľa je iba jediná. 2. Vojenská expanzia, zastaviť revolučný proces na Africkom kontinente, v Latinskej Amerike a na Strednom východe. Vývolávanie konfliktov v týchto častiach sveta. Podporovanie vojensky a materiálne teroristické skupiny (viď Taliban, Al-khajda) Američania toto hnutie podporovali., postupne vyzbrojili a vyškolili tero-

ristov v čase, keď Sovietsky zväz bojoval proti Talibanu v Afganistane. Dnes s tým celý svet má problémy.“

Nemôžem nespomenúť opätovne politické vzdelanie tohto respondenta, ktorými sú jeho názory silne poznačené, ale práve preto ich tu citujem.

„3. *Ideologicky rozbiť socializmus zvnútra, hlavne cez náboženstvo* (tiež musím pripomenúť, že respondent uvádza svoj „vlastný vyhranený“ postoj k náboženstvu, vierovyznanie svojich rodičov, „naša rodina žila v kresťanskom duchu“, práve tu vidno ten paradox doby. Že ľudia mali v hlave zmätok! Z rodiny to bola náboženská výchova a z členstva v KSS a politických školení a škôl to bol do hláv vtíkaný ateizmus...).

Budovanie tajnej cirkvi, voľba nového pápeža Karola Wojtyly ešte ako krakowského arcibiskupa, ktorý formoval tajnú cirkev na Slovensku a tajne vysväcoval kňazov, ktorí pracovali v cirkvi. K voľbe pápeža jedna poznámka. „*V Prahe na vysokej škole (politikej – pozn. Z.P.), sme mali možnosť legálne, za určitých podmienok (!) sa dostať k materiálom tzv. na indexe, alebo trezorové. Skrátka neprístupné materiály verejnosti. Dostal som sa k materiálom o voľbe pápežov a tam som pochopil prečo predošli dvaja zvolení pápeži pred Wojtylom museli po ich zvolení zakrátko zomrieť. Skrátka vymykali sa z Brzezińskiego doktríny. Ostatné záležalo už len na CIA.*

Ako tieto doktríny dostať do socialistických krajín, to bolo už jednoduché. Kapitalistický svet bol ekonomicky silnejší a od toho sa odvíjalo množstvo možností, ako ovplyvňovať vývoj v socialistických krajinách...“ (H. nar. 1944, 2011: 24)

Nebudem pokračovať, pretože výpoveď respondenta H. je veľmi silne poznačená jeho politickým školením, a aj zaangažovaním sa v politických funkciách, hoci pôvodne vyštudoval pedagogiku a veľkú časť svojej aktívnej profesionálnej kariéry bol v učiteľskom povolání, zároveň ako člen KSS.

Silnou nostalgiou za obdobím socializmu, a to musím otvorene konštatovať, sú na 80% poznačené všetky materiály, ktoré sme obdržali na našu spomínanú *Výzvu* v Slovenskom rozhlase, ako aj v časopise *Tretí vek*. Pokiaľ nešlo o politicky prenasledovaného farára alebo občana, ktorý bol politickým väzňom, alebo ho vyhodili zo strany, príp. mal emigrovaného príbuzného a podliehal politickým represáliám, všetci spomínajú vo svojich biografiách najmä prednosti socializmu, t.j. jeho sociálne istoty – každý mal prácu, boli možnosti pôžičiek, boli možnosti v bytovej politike, mladí ľudia dostávali podporu od štátu na zakladanie rodín, relatívne bolo čo jesť a dôchodcovia vyžili zo svojich dôchodkov, nebola taká kriminalita, neboli drogy (okrem alkoholu a fetovania v 70.–80. rokoch), kradlo sa, ale nie verejne a v miliardách... Dnes tí, čo boli v tom čase mladí, sú dnes dôchodcovia a zakúšajú negatíva kapitalizmu a sociálnej neistoty, mnohí na hranici biedy, a najmä poníženia a nedôstojných pod-

mienok na život, ktorí venovali energiu budovaniu tejto krajiny v povojnových časoch, ako sami uvádzajú.

Respondent H. spomína: „*Každému na námestiach v roku 1989 išlo aj o čosi vlastné a osobné. A tak mnohým sa ich predstavy naplnili. Disidenti dostali slobodu prejavu, umelci slobodne pôsobiť v umeleckej tvorbe, vlastníci zoštátnených majetkov dostali svoje majetky, veriaci širšiu náboženskú slobodu, špekulanti priestor na podvody, karieristi na prezliekanie kabátov a vytváranie vlastných politických pozícií, slobody sa dočkali aj politickí väzni, ba bohužiaľ aj tí, ktorí mali kriminálnu minulosť, skrátka dalo by sa povedať každý. Lenže je tomu tak? Tá väčšina, ktorá tvorila ten občiansky kapitál a všetkých spomínaných podporovala na námestiach, ostala sklamaná a to je tá masa, ktorá dnes sa dostala do finančných a sociálnych problémov... Ľudia žijú v neistote a strachu.“ (H. 2011: 26)*

Respondentka O. H., nar. 1941, základné vzdelanie, v závere svojej výpovede navrhuje riešenie spoločenských problémov (to ostatne všetci, ktorí poslali svoje biografie, každý po svojom, napriek tomu, že sú to ľudia už za zenitom svojej aktívnej časti pracovného života zaujímajú sa o dianie, hľadajú riešenia, a už to, že poslali svoje „životné vyznania“ je indikátorom, že im záleží na tejto spoločnosti a osude Slovenska...): „*Ja by som na záver navrhovala, aby sa naši politici usilovali nielen o ekonomickú prosperitu, ale aby spoločne všetky inštitúcie, školy, cirkevné ustanovizne sa pokúšali o morálnu obnovu Slovenska, lebo inak Slovensko nemá šancu. Bez Božieho požehnania, márne naše namáhania. V prípade, že sa vám môj príspevok bude páčiť, môžete mi to dať vedieť. Nevieť, kedy sa mi vráti pokojný spánok, lebo posledné dni pri písaní som cítila aj trpkosť aj bolesť. Prajem Vám veľa úspechov. Ešte som toho veľa nenapísala. O.H.“ (O.H. 2011: 20)*

A.G., nar. 1944, vysokoškolské vzdelanie: „*Kedysi som bola optimista, ale stáva sa zo mňa opak, pretože naša spoločnosť nerieši negatíva. Politici si ich len pohadzujú a prisudzujú jeden druhému ako loptu. Spoločné riešenia pre nás všetkých nejestvujú. Vidíme to pri hlasovaní, keď malá skupina poslancov nezahlasuje za dobrý zákon... Apatia je najväčší nepriateľ. Píšem tak ako to cítim, úprimne. Bola som veľmi prekvapená, že sa niekto zaujíma o naše názory. Možno nie sú dôležité, ale od nepamäti platilo, že generácia nová sa učila od tej starej. Dobré zdokonaľovala a vývoj išiel dopredu. Keby tak nebolo, ľudstvo by nedosiahlo také výsledky vedy a techniky.*

Dnešná technická úroveň je úžasná. Máme veľa múdrych ľudí. Deti na internete získavajú nesmierne množstvo poznatkov, treba len veriť, že ich raz zúžitkujeme správne, ovšem ak z nich nevymizne cit a zodpovednosť v posudzovaní čo je správne a čo nie. A ja im zo srdca želim, aby sa im to podarilo.

Veľmi ma mrzí, že súdržnosť strácajú dospelí a nadávajú na socializmus. Argumenty však nepustia. Ako sa zmenili dediny, vybudovali mestá, priemysel, každý mal prácu. A že sme si nemohli dovoliť viac? Nemohli, západ bol proti nám. Všetko sme si museli zabezpečiť sami. Kto však dnes podá rozumné vysvetlenie? V každom spoločenskom systéme sú klady aj nedostatky. I keď je sloboda, ľudia sú radšej ticho, alebo zo zvyku nadávajú. V dnešnej dobe sa pravda a priateľstvo nenosí...“. (S.G. 2011: 3)

Mohla by som pokračovať ďalej s uvedením výpovedí, názorov respondentov. Jedno je isté, čo som povedala vyššie, že veľká väčšina biografii, osobných výpovedí hovorí o individuálnych životoch jednotlivcov, ale majú spoločného menovateľa, možno hovoriť o generáčnej pamäti. Tiež musíme pripustiť nielen to, čo nazývame spomienkový optimizmus, ale aj snahu o objektivnosť a úprimnosť v posudzovaní minulosti, aj to, čomu sa hovorí *nostalgia* a čo pomenovali bývalí obyvatelia NDR „ostalgie“, *nostalgia* za „ost“ politickým zriadením. O „ostalgií“ by som uvažovala iba v zúženej miere na získanom materiáli, pretože respondenti v našich materiáloch nesmútia všeobecne za politickým režimom, ale poukazujú predovšetkým na jeho sociálne istoty ako prednosti, ako daň politickej ideológii socializmu. Keďže je tu už 22-ročný časový odstup a je už čo porovnávať aj so súčasnými politickými pomermi, ktoré sa opäť premietajú v každodennom živote spoločnosti, dnes už značne diferencovanej.

ZÁVEREČNÉ – IBA POZNÁMKY

Každý z nás sa narodil do sveta každodennosti, žije v ňom aj umiera. Sú to tak šťastné okamihy, ako aj tragické kolízie. Texty každodennosti sú nekonečné, narušuje ich iba história, ktorá ich transformuje. Je to diktát meniacej sa historickej situácie a vektor času diktuje nové plány skúmania tohto problému, t.j. jedinečnosť a neopakovateľnosť kultúry, ktorá sa realizuje v každodenných praktikách. Hľadáme sami seba v chaose modifikácií v kultúre, novotvaroch, meniacich sa ideológiách, v deformujúcej sa morálke a mravnosti, v chaose dneška. Kto sme? A kam kráčame?

Už nie sme tí, čo sme boli pred 22 rokmi. A je to prirodzený poriadok sveta... Asi to tak má byť! (?)

Jednotu univerza kultúry každodennosti neoznačuje jeho substancionálnosť, ale celistvosť sveta každodennosti je určená objektívnou podstatou hodnôt a významov, ktoré sú založené na prejavoch každodennosti.

Preto etnolog musí skúmať a definovať, tak ako som už napísala na inom mieste: (PROFANTOVÁ 2007: 57–58)

- „– to, čo zostáva nezmenené pri všetkých prebiehajúcich zmenách, invariant
- to, na základe čoho sú tieto zmeny spôsobené a možné

– to, čo sa zmenám podrobuje

– to, čo sú fermenty (faktory kvasenia), ktoré spôsobujú následné zmeny.“

Dôvodov, prečo by etnológia mala venovať pozornosť skúmaniu každodennosti aj v minulosti, a najmä krátkodobej minulosti, je ešte oveľa viac, napr. aj zmenená klíma postmoderného myslenia a tým následne aj bytia, mediálna kolonizácia, ekologická kríza, zásady totalitarizmu, ktoré spôsobili lživé formy ľudského poznania dnes a narazili na odpor, metamorfózy foriem každodennosti a životného štýlu na prelome 20. a 21. storočia vytvorili inú existenciu človeka, jazykové prejavy v rôznych formách bytia, ktoré rozrušujú stáročné piliere národných tradícií vychádzajúcich z ľudovej kultúry, iste aj iné, ktoré si ani v prvom pláne neuvedomujeme... Na záver iba jedno všeobecné konštatovanie, že kultúra je vtedy produktívna, keď prežíva na základe reprodukcie štruktúr každodennosti, pričom kultúrny priestor každodennosti je vzájomne podmienený kultúrnymi matricami epochy, alebo naopak, kultúrnymi fenoménmi, ktoré každodennosť vyprodukovala. A práve o ich rekonštrukciu sa pokúšame, pričom si uvedomujeme, aká zložitá, nejednoznačná a dlhá cesta k poznaniu je pred nami.

AD SLOVÁ NA ÚVOD

To sú dôvody, prečo považujem našu prácu za spoločensky veľmi dôležitú, odkryť aj skutočnú tvár socialistickej každodennosti, a preto sa pokúšame o jej rekonštrukciu, aby sme zanechali naším deťom, vnúčatám a ďalším generáciám „naše poznanie“ a objektívnejší obraz nedávnej minulosti, poznačenej diktátom jednej strany, hoci v nijakom prípade nebola naším cieľom politická interpretácia vybraných problémov. Pochopiteľne, uvedomujeme si, že týchto niekoľko kapitol nemôže vytvoriť celkový obraz skúmaného obdobia. Ale azda sa nám v budúcnosti podarí doplniť dosiaľ vypublikované kapitoly z každodennosti o ďalšie.

Uvedomujem si, že naša kniha vzbudí diskusiu a možno kontroverznú reakciu, pretože skúsenosť je najmä individuálne originálna a zároveň neprenosná, a kto zažil „svoj socializmus v každodennosti“, bude mať možno „iný, svoj individuálny názor“..., ako som to ostatne ukázala na zlomku z internetových diskusií a výskumných materiálov. Je to však riziko „podnikania“ vo vedeckej práci, ktorej cieľom je snaha „priblížiť sa k pravdivosti informácie“... Naša úloha nie je ľahká, ale verím, že Vás naša práca zaujme...

LITERATÚRA

- BAČOVÁ, V. (ed.), 1996: *Historická pamäť a identita*. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice.
- BARNOVSKÝ, M., PEŠEK, J., 2007: Medzníky „éry komunizmu“ v Česko(a) Slovensku. In: Profantová, Z. (ed.): *Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy. Malé dejiny veľkých udalostí, III*. Ústav etnológie SAV, Bratislava, s. 11–20.
- DUFKOVÁ, J., 2005: Životní způsob/životní styl a jeho variantnost. In: Fazik, A., Matějů, M. (eds.): *Aktuální problémy životního stylu*. Praha: Masarykova česká sociologická společnost při AV ČR, s. 79–90.
- KABELE, J., 1999: Ďábelský koktejl sametové revoluce. In: Konopásek, Z. (ed.): *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, s. 205–216.
- KABÁT, J., 2011: *Psychologie komunismu*. Práh.
- KUBÁTOVÁ, H., 2010: *Sociologie životního způsobu*. Grada.
- KUBÁTOVÁ, H., 2008: *Životní svět a sociální světy*. Univerzita Palackého v Olomouci, Filosofická fakulta, Olomouc.
- HAVELKA, M., 1998: Max Weber a počátky sociologie náboženství. In: Weber, M.: *Sociologie náboženství*. Praha, s. 17–115.
- LENDEROVÁ, M., JIRÁNEK, T., MACKOVÁ, M., 2009: *Z dějin české každodennosti*. Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum.
- MACHONIN, P., TUČEK, M. a kol., 1996: *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: Slon.
- PATOČKA, J., 1995: *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha: OIKOYMENH.
- PROFANTOVÁ, Z., 2007: Úvahy o každodennosti. In: Profantová, Z. (ed.): *Naratívna každodennosť v kontexte sociálno – historickej retrospektívy. Malé dejiny veľkých udalostí, III*. Ústav etnológie SAV, Bratislava.
- ŠEBO, J., 2010: *Budovateľské roky 50*. Ikar a.s., Bratislava.
- ŠEBO, J., 2008: *Zlaté šesťdesiate roky*. Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, Bratislava.
- ŠEBO, J., 2009: *Normálne 70. roky*. Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, Bratislava.
- ŠEBO, J., 2010: *Reálne 80. roky*. Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, Bratislava.
- ŠKAPÍKOVÁ, J., HAUSER, J., HOFFMAN, I., 2009: *Vzpomínáte? Takoví jsme byli: 70 léta*. Nakladatelství XYZ, s.r.o.
- VELKÝ SOCIOLOGICKÝ SLOVNÍK, 1996. Univerzita Karlova, Vydavatelství Karolinum, Praha (za kolektiv Hana Maříková, Miloslav Petrusek, Alena Vodáková).
- <http://www.socializmus.webs.com/>
- [Socializmus versus kapitalizmus.sk](http://www.socializmus.webs.com/Socializmus-versus-kapitalizmus.sk)
- [Diskusné fórum.sk](http://www.socializmus.webs.com/Diskusne-forum.sk)
- <http://www.praca-ako.sk/praca/praca-za-socializmu/>

Štúdiá vznikla v rámci projektu VEGA 2/0043/10 „Naratívna každodennosť obdobia socializmu“

I. kapitola:

KAŽDÝ DEŇ SME BUDOVALI...

(rub aj líc budovateľského úsilia)

POĽNOHOSPODÁRSTVO NA SLOVENSKU V DRUHEJ POLOVICI 20. STOROČIA (KOLEKTIVIZÁCIA POĽNOHOSPODÁRSTVA A FUNGOVANIE JEDNOTNÝCH ROĽNÍCKYCH DRUŽSTIEV V OKRESE TRNAVA)

Katarína Nováková

Obdobie druhej polovice štyridsiatych rokov 20. storočia bolo zlomovým nielen pre slovenský (československý) vidiek, ale pre celú spoločnosť. V rétorike komunistickej politickej doktríny je označované ako revolučné, pretože sa snažilo odstrániť súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov a vybudovať novú, beztriednu spoločnosť. „Sen“ o sociálnej spravodlivosti a rovnosti viedol k likvidácii súkromného podnikania na všetkých úrovniach národného hospodárstva, vrátane oblasti poľnohospodárstva. V prvej fáze bolo znárodnených takmer 95 % všetkého priemyslu, bánk, zahraničného obchodu a takmer všetok domáci veľkoobchod. Do zoštatneného sektoru sa dostala časť malovýrobnej siete a poľnohospodárska výroba prevádzkovaná štátnymi majetkami. Na vidieku však pretrvávala súkromná malovýroba.¹

Kolektivizácia poľnohospodárstva prebiehala v krajinách východného bloku v 50. rokoch 20. storočia pod tlakom Sovietskeho zväzu. Výsledkom týchto tlakov bol zánik tradičného poľnohospodárstva založeného na rôznych formách súkromného vlastníctva pôdy so stáročiami overenými výrobnými postupmi. S nástupom kolektivizácie do československého poľnohospodárstva sa pre súkromných poľnohospodárov a hospodárov zmenil od základov doterajší spôsob práce, postavenie, a najmä celá ďalšia životná perspektíva.

Pri vstupe do vznikajúcich JRD ľudia váhali, či majú odísť od dlhoročnej tradície svojich otcov, či môžu s vidinou čohosi lepšieho obetovať zažitý spôsob hospodárenia na svojich gruntoch, či sa vôbec nespreneveria svojim otcom, dedom a ešte starším predkom. Rozhodovali sa nielen o prítomnosti, ale najmä o budúcnosti svojho majetku, o svojich vlastných životoch, ale aj o životoch

svojich detí a ich potomkov. Z hospodárov, ktorí si dovtedy sami určovali, kedy budú siať, orať či žať, sa stávali členovia pracovných skupín a vykonávali činnosť podľa pokynov svojich nadriadených. Mnohí sa z vážených a riadnych občanov stávali bezprávnymi odsúdencami, štvancami, kulakmi.²

Konkrétnymi príkladmi chceme poukázať na skutočnosť, ako sa počas prechodu od súkromného ku kolektívnemu hospodáreniu po roku 1948 menil vzťah k primárnym hodnotám ako bola pôda a jej vlastníctvo, ako sa menil status roľníkov, družstevníkov. Bude nás ďalej zaujímať, ako sa ľudia dokázali adaptovať na nové podmienky, ako vnímali túto zmenu a jej dopady na vlastnej koži, vo svojom okolí, a tiež ako toto všetko reflektovali.

Každá adaptácia predpokladá a znamená zmenu. V tomto konkrétnom prípade to znamená zmenu vzťahu k pôde, majetku, zmenu statusu jednotlivcov i celých rodín, zmenu správania, zmenu hodnôt. Počas tohto zložitého procesu museli jednotlivci viac či menej dobrovoľne upravovať svoje správanie tak, aby zodpovedalo okolitému kultúrnemu a spoločenskému prostrediu. Vyskytli sa samozrejme jednotlivci, ktorí neboli ochotní meniť zaužívaný spôsob života, hodnoty a postoje. Tí boli k tomu donútení predstaviteľmi dobovej moci, pod tlakom museli buď rezignovať a prijať realitu, alebo boli prinútení opustiť svoje domovy a presídliť sa do iného okresu.

Tieto hodnoty chápeme ako základné existenčné hodnoty vidieckeho obyvateľstva na Slovensku (Československu) do polovice 20. storočia. Predstavujú materiálnu (pôda) i ideálnu (práca, status) kategóriu, ku ktorej konkrétni jednotlivci alebo celé spoločenstvo zaujíma hodnotiaci postoj, vo svojom živote mu pripisujú významnú úlohu a snahu po jeho dosiahnutí ako nevyhnutnosť. Hodnotenie týchto kategórií ako základných princípov svetonázoru a praktickej morálky sa formovalo stáročia, preto patrili do systému všeľudských hodnôt.³ Boli stredobodom a cieľom ľudského úsilia, okolo ktorého sa rozvíjalo myslenie a ku ktorému smerovali jeho túžby a snahy.

Zmeny týchto základných hodnôt budeme sledovať počas druhej polovice 20. storočia, s presahom do súčasnosti vo vybraných lokalitách. Vyššie uvedené javy sa snažíme sledovať na vymedzenom priestore, ktorým je časť trnavského regiónu, reprezentovaná obcami Dolné Orešany, Horné Orešany, Smolenice, Buková, Ružindol a Križovany nad Dudváhom. Skúmané lokality patria v súčasnosti do trnavského okresu ako subjednotky Trnavského samosprávneho kraja. Hlavným zamestnaním obyvateľstva bolo poľnohospodárstvo so zameraním na pestovanie obilnín a vinohradníctvo. Tieto obce

¹ VÁLKA, M., 2011: *Sociokulturní proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí. Etnologické studie 8*. Brno: Masarykova Univerzita, s. 78.

² JECH, K., 2008: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad, s. 9.

³ PRANDA, A., 1985: Tradičné a súčasné aspekty hodnotenia vzťahu človeka k práci na slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, roč. 33, č. 2–3, s. 340.

vhodne zastupujú a reprezentujú sociálnou skladbou obyvateľstva, svojimi aktivitami, názormi a historickým pozadím transformáciu sledovaných hodnôt v poľnohospodárskej a vinohradníckej oblasti západného Slovenska.

Poľnohospodárstvo je s trnavským regiónom neodmysliteľne späté. Ne predstavujú ho len výrobné procesy, ale i zvláštnosti v spôsobe života, kultúre a myslení ľudí, ktorí sa týmito oblasťami poľnohospodárskej výroby zaoberajú. Ak teda chceme sledovať zmeny hodnôt, musíme pozornosť zamerať na spoločensko-kultúrne zmeny prebiehajúce v súvislosti s celkovými ekonomickými zmenami v skúmanom prostredí.

Hodnota pre nás znamená ľubovoľný materiálny alebo ideálny objekt, ideu alebo inštitúciu, skutočný alebo imaginárny predmet, ku ktorému jednotlivci alebo skupiny zaujímajú hodnotiaci postoj, vo svojom živote mu pripisujú významnú úlohu a snahu o jeho dosiahnutie ako nevyhnutnosť. Hodnoty chápeme ako historicky premenné, závislé od charakteru spoločnosti a sociálno-politických podmienok.

Pod pojmom hodnota možno u roľníkov chápať jednak reálne materiálne objekty, ale aj idey, ku ktorým zaujímajú hodnotiaci postoj, vo svojom živote im pripisujú významnú úlohu. Materiálne hodnoty predstavuje napríklad vlastníctvo kapitálu – hnuťelného a nehnuťelného majetku, bývanie, odievanie, spotrebné hodnoty. Z nich najdôležitejšou hodnotou bola už spomínaná pôda. Do skupiny nemateriálnych zložiek môžeme zaradiť hodnoty so sociálne definovanými cieľmi (prestíž, status, obchodné stratégie, schopnosti). Pôda a jej hodnota sa teda stali v rodine i dedinskom spoločenstve normou, ktorú ako kultúrnu tradíciu prevzali, udržiavali a odovzdávali jednotlivým generáciám po celé obdobie súkromnovlastníckych vzťahov v poľnohospodárstve: teda v čase, keď sa agrárna kultúra rozvíjala kontinuálne, na tradičných vzoroch.⁴

SITUÁCIA V REGIÓNE DO 50. ROKOV 20. STOROČIA

Celé stáročia bola práca na pôde pre väčšinu ľudí v skúmanej oblasti hlavným cieľom hospodárskej aktivity a viditeľne sa odrážala aj v ich kultúre. V štruktúre obyvateľov obci mali roľníci v historickej perspektíve najpočetnejšie zastúpenie. Poľnohospodárstvo a vinohradníctvo v skúmanej oblasti bolo charakterizované prelínaním tradičných foriem výroby s prvkami modernizácie. Bolo to spôsobené jednak blízkosťou mesta Trnava (najmä pre obec Ružindol a Križovany) ako hospodárskeho, náboženského a kultúrneho strediska oblasti, ďalej prítomnosťou veľkostatkov grófa Pálfiho – majiteľa smolenicko-dobrovodského panstva (kam patrili obce Smolenice, Buková a Horné Orešany)

⁴ SLAVKOVSKÝ, P., 1993: Agrárna kultúra a životné prostredie. In: *Slovenský národopis*, roč. 41, č. 4, s. 424.

a červenokamenského panstva (obec Dolné Orešany), na ktorých sa rýchlejšie presadzovali modernizačné trendy; výstavbou pily (1869), chemickej továrne (1880), založením Kovosmaltu a otvorením železničnej trate Trnava-Kúty (1890).⁵

Jednotlivé obce sa líšili množstvom a rozlohou poľnohospodárskej pôdy a obrábaných viníc. V Smoleniciach, Križovanoch a Ružindole vlastnil každý roľník istú výmeru poľnohospodárskej pôdy, len 20 % z nich vlastnilo vinice, väčšinou situované na okrajoch pozemkov. V Horných a Dolných Orešanoch bola väčšina obyvateľov vinohradníkmi, vinice mali roztrúsené po chotári obce na dvoch–štyroch lokalitách. Okrem toho každý vlastnil určitú výmeru ornej pôdy, ktorú obrábal. V obci Buková sa venovali obyvatelia okrem poľnohospodárstva, vzhľadom na prírodné podmienky obce, doplnkovým neroľníckym zamestnaniam. V Dolných Orešanoch bol percentuálne najvyšší podiel vinohradníkov, keďže tu bola menej úrodná pôda ako v okolitých obciach, a preto všetky pracovné aktivity a sily sústreďovali na pestovanie hrozna.

Údaje z polovice 20. storočia nám ukazujú, aké množstvá pôdy vlastnili ľudia vo vybraných obciach.⁶

Rozloha poľnohosp. pôdy a viníc	Smolenice počet vlastníkov:	Horné Orešany počet vlastníkov:	Ružindol počet vlastníkov:
Do 0,5 ha	124	275	17
Do 2 ha	98	20	33
Do 5 ha	57	10	31
Nad 5 ha	58	2	50
Nad 10 ha	12	0	32

Z hľadiska vlastníctva pôdy bolo pre Ružindol charakteristické, že v chotári tejto obce nejestvoval veľkostatok. Všetku pôdu v chotári roľníci obrábali individuálne vo vlastnej réžii. V období feudalizmu pracovali na pôde ako sedliaci poddaní mestu Trnava, po zrušení poddanstva obrábali pôdu ako

⁵ Gróf Jozef Pálfi na veľkostatkoch zavádzal od druhej polovice 19. storočia nové techniky, výrobné a pracovné postupy, pozýval odborníkov zo zahraničia (najmä z Talianska a Francúzska). Na svojich pozemkoch pokusne pestoval nové druhy a odrody plodín, najmä obilnín, hrozna a ovocných stromov, šľachtil kone, založil rybníky na chov rýb a podporoval chov oviec. Zamestnával ľudí z obce a blízkeho okolia, ale aj sezónnych poľnohospodárskych robotníkov (najmä z Kysúc). Ľudia si odpozerali pracovné nástroje a stroje, potom ich sami vyrábali či kupovali na uľahčenie práce vo vlastných hospodárstvach.

⁶ Podrobnejšie údaje o výmerách pôdy a viníc pozri v práci: Nováková, K. 2006: *Materiálne prejavy socioprofésnej skupiny. (Na príklade súčasných vinohradníkov v mikroregióne Orešany.)* Kandidátska dizertačná práca. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 106 a n.

jej slobodní vlastníci. Absencia veľkostatku v chotári tejto obce znamenala pre určitú vrstvu roľníkov výhody, pre iné skupiny obyvateľstva nevýhody. V období kapitalizmu absencia veľkostatku poskytovala majetnejším roľníkom najmä možnosť pri úspešnom gazdovaní na svojej pôde dosiahnuť nielen ekonomickú sebestačnosť, ale aj vyšší spoločenský status a z neho vyplývajúcu vyššiu životnú úroveň. Pre chudobnejšie vrstvy roľníkov a bezzemkov absencia veľkostatku v obci teda znamenala predovšetkým núdzu o pracovné príležitosti. Okrem toho v období kapitalizmu, keď sa uskutočňovali pozemkové reformy, bezzemkovia a malí roľníci v Ružindole mali možnosť uchádzať sa o prídely pôdy iba v cudzích chotároch, kde sa parcelovali veľkostatky.⁷

Pre obyvateľov všetkých skúmaných lokalít bola pôda (poľnohospodárska alebo vo forme viníc) nielen materiálnou, ale i spoločenskou a kultúrnou hodnotou. Rozsah jej vlastníctva sa stal kritériom sociálneho postavenia v spoločnosti a spôsob, akým sa pôda obhospodarovala, zase mierou vývinu jej agrárnej kultúry. Vlastnenie pôdy bolo reálnou materiálnou a spoločenskou potrebou, lebo pôda bezprostredne súvisela so základným zamestnaním dedinského človeka a plne zodpovedala záujmom a potrebám sebarealizácie.⁸

V priebehu prvej polovice 20. storočia veľký rozmach zaznamenali dedinské poľnohospodárske, úverové a potravné družstvá, ktoré sa sporadicky objavujú už od polovice 19. storočia. Ich základným poslaním bolo poskytovať vzájomnú výpomoc členom v najrôznejších smeroch ich činností. Od nákupu priemyselných potrieb, zabezpečovanie odbytu ich výrobkov, cez výstavbu a prevádzkovanie spádových spracovateľských podnikov (mliekarne, sušiarne, liehovary), sprostredkovanie mechanizácie až po pôžičky a finančnú pomoc. Takéto družstvá boli založené vo všetkých skúmaných obciach a veľmi úspešne fungovali.⁹

⁷ Keď po vzniku Československa pristúpil štát k pozemkovej reforme (prijatím tzv. záborového zákona z roku 1919 a prídellového zákona z roku 1920), ružindolskí *chalupári* sa uchádzali o prídely pôdy z parcelovaných majerov v susedných obciach (Budmerice, Jablonec, Cífer atď., pozri bližšie: Podolák, J., 2009: Tradičné spôsoby obrábania pôdy a pestovania obilnín. In: Podolák, J. – Nováková, K. a kol.: *Ružindol. Vlastivedná monografia obce*. Ružindol: Obecný úrad, s. 77–93.

⁸ PRANDA, A., 1978: Formovanie nového systému hodnotových orientácií na súčasnej slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, roč. 26, č. 2, s. 236.

⁹ Do roku 1948 bolo na Slovensku približne 2300 družstiev rozličného charakteru, prevládali strojové, mliekarenské, potravné, lesné, vinohradnícke a podobne. V skúmaných obciach to boli potravné a mliekarenské družstvá.

POLITICKO-HOSPODÁRSKE ZMENY V DRUHEJ POLOVICI 20. STOROČIA A ICH DOPAD NA ROĽNÍKOV

Program budovania družstevnej poľnohospodárskej veľkovýroby bol jedným z najrevolučnejších, ale aj najzložitejších zásahov do materiálno-výrobnej základne nášho poľnohospodárstva a usporiadania majetkovoprávných vzťahov. To sa muselo zákonite odraziť aj v sociálnotriednej štruktúre dediny a spôsobe života.¹⁰

Medzi rokmi 1945 – 1948 sa v regióne udialo niekoľko zmien. V Smoleniciach bol založený Jednotný zväz slovenských roľníkov, ktorého cieľom bolo organizovať všetkých roľníkov bez ohľadu na politickú príslušnosť, hájiť ich záujmy a požiadavky. Majetky grófa Pálfiho v Smoleniciach a Horných Orešanoch boli ako majetky Nemcov, zradcov a kolaborantov skonfiškované a mali byť rozparcelované medzi obec a urbánikov. Grófske vinice v Horných Orešanoch boli rozdelené repatriantom. Pôda v Smoleniciach bola vo výmere 200 ha rozparcelovaná a rozdelená deputátikom (do 5 ha), bezzemkom (do 0,5 ha) a malým a stredným roľníkom (do 2 ha). Lesný majetok prevzali Československé štátne lesy n. p., ktoré zriadili v Smoleniciach pobočku.

Veľmi naliehavou otázkou sa stalo, ako sa bude ďalej vyvíjať poľnohospodárstvo, akú perspektívu bude mať po zániku veľkostatkov zostávajúca súkromná poľnohospodárska výroba a v akom rozsahu sa presadí a udrží stredný poľnohospodársky stav limitovaný pozemkovým stropom 50 hektárov.

Februárovým prevratom v roku 1948 zanikla doterajšia demokratická oponentúra komunistami riadenej poľnohospodárskej politiky. Vláda a parlament urýchlene schválili sústavu opatrení, obsiahnutých v tzv. Ďurišových zákonoch z roku 1946 a Hradeckom programe z roku 1947, ktoré potvrdili a stanovili výšku pozemkového stropu jednotlivcov na 50 hektárov, mali za cieľ upokojiť bohatých sedliakov, že ani počas reformných krokov neprídu o svoj majetok. Minister poľnohospodárstva Július Ďuriš sám vo svojom príhovore v roku 1947 tento fakt deklaroval: „ministerstvo poľnohospodárstva trvá na tom, aby v práve pripravovanej novej ústave našej republiky bolo ústavné zaistené vlastníctvo pôdy do 50 hektárov. Tým skončí znepokojovanie, že chceme robiť kolchozy...“¹¹ Ústava z 9. mája 1948 v čl. 158 a 159 vyslovene stanovila, že najvyššia prípustná a zároveň štátom zaručená výmera pôdy, ktorá môže byť v súkromnom vlastníctve jednotlivca alebo rodiny, je 50 hektárov.

¹⁰ SLAVKOVSKÝ, P., 1986: Socialistické združstevňovanie poľnohospodárstva a jeho vplyv na formovanie vidieckej rodiny. In: *Slovenský národopis*, roč. 34, č. 4, s. 549.

¹¹ Úryvok z prejavu ministra J. Ďuriša dňa 4. apríla 1947 (citované podľa JECH 2008: 43).

Po politickom prevrate vo februári 1948 noví predstavitelia moci uvažovali o ďalšom vývoji slovenskej dediny. Zatiaľ čo v predchádzajúcom období išlo komunistickej strane o získanie podpory zo strany dediny pre likvidáciu statkárov a veľkostatkárov, teraz mali byť využité hospodárske a sociálne záujmy nižších roľníckych vrstiev ku konfrontácii s veľkými sedliakmi (dedinskými kapitalistami). Tí mali byť izolovaní a vytláčaní, aby tak v ďalšej fáze, v ktorej by roľníci dobrovoľne vstupovali do družstiev (teda pri hromadnej kolektivizácii), boli ako trieda úplne zlikvidovaní.¹² Výsledkom týchto snáh bolo akési čoraz častejšie opomínanie oficiálnych uistení o podpore súkromnej poľnohospodárskej malovýroby. Už od polovice roku 1948 bolo jasné, že dominujúcu úlohu v ekonomike bude zohrávať štátny sektor, označovaný ako znárodnený, a nie súkromná sféra. Prijala sa koncepcia podporovať medzi roľníkmi snahy o vznik družstiev pre spoločnú výrobu. Práve tieto družstvá sa mali stať nástrojom realizácie zmeny vo vlastníckych vzťahoch na slovenskej dedine.¹³

Až do roku 1949 sa však presadzovala zásada dobrovoľnosti pri vstupe do družstiev. Bola zakotvená aj v zákone o Jednotných roľníckych družstvách z 23. februára 1949.¹⁴ Otázka dobrovoľnosti predstavovala problematický moment počas celého obdobia kolektivizácie. Už v roku 1949 sa ukázalo, že funkcionári túto zásadu nie vždy rešpektovali. Postupne sa z dobrovoľného vstupu stával vstup nedobrovoľný, vyvolaný násilím, vyhrážkami, sankciami, verejným pranierovaním a postihmi. Družstvá nevznikali dobrovoľne, ale zlúčením pozemkov, zvierat, pracovných nástrojov do družstva zo strany zákona. Ideologizácia hospodárstva a nepochopenie družstevnej myšlienky viedli k zmenám formovania životných stratégií, zmenám hodnotových orientácií slovenského vidieka.

Prvé náznaky myšlienky spoločného hospodárenia sa v sledovanej oblasti objavujú pomerne skoro. Dochádzalo k zlučovaniu a pretváraniu rôznych typov poľnohospodárskych družstiev na jednotné družstvá a začali vznikať družstvá nové. Pre ne sa vydávali vzorové stanovy (obsiahnuté v zákone č. 69/1949 Zb. zákonov o JRD) s uvedením podrobných predpisov a pôsobnosti jednotných družstiev, o zložení orgánov a spôsobe hospodárenia. Na prelome rokov 1948/49 bolo v trnavskom okrese 19 strojových a jedno vinohradnícke družstvo. Tie mali byť ako prvé podľa vzorov transformované na jednotné roľnícke družstvá.

¹² JECH, K., 2008: c. d., s. 57.

¹³ Bližšie pozri PEŠEK, J., 2002: Kolektivizácia a slovenská dedina. In: *Tradicia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po druhej svetovej vojne*. Z. Škovierová (ed). Bratislava: KEKA FF UK, s. 7–23.

¹⁴ Išlo o zákon č. 69/1949 o Jednotných roľníckych družstvách z 23. 2. 1949, aj vo vykonávacom nariadení č. 75/1949 Zb. zo 17. 3. 1949.

Zakladanie strojových družstiev bol v tomto období pomerne častý a zo strany ministerstva a Povereníctva poľnohospodárstva podporovaný krok. STS sa zakladali z viacerých pohnútok. V povojnových rokoch sa zvyšovala intenzita hospodárenia, v niektorých lokalitách bol akútny nedostatok ťažných zvierat, ktoré boli zrekvirované počas vojny, a javila sa aj potreba používať výkonnejšie poľnohospodárske stroje. To mnohé obce riešili práve zakladaním STS. Hlavným cieľom a úlohou strojového družstva bolo pomáhať malým a stredným roľníkom obrábať pôdu, pomáhať s dovozom stavebného materiálu pri stavbe domov.

V júni 1947 bolo v Ružindole z iniciatívy dedinskej organizácie KSC založené Strojové družstvo (ďalej len STS). V Smoleniciach a Horných Orešanoch vznikli v roku 1950 družstvá I. typu, po roku fungovania sa však rozpadli. V Križovanoch vzniklo Roľnícke strojové družstvo 2. júna 1948, o dva roky neskôr už družstvo I. typu. V roku 1951 vznikli v Horných a Dolných Orešanoch STS. Na Bukovej sa napriek snahám nepodarilo založiť strojové družstvo.

Prvé presvedčovacie akcie nepriniesli očakávaný efekt a výsledky, začalo sa v roku 1949 s intenzívnejšou kampaňou, ktorá zdôrazňovala výhody spoločného hospodárenia. Agitátori z radov uvedomelých členov KSC narážali od začiatku na odpor roľníkov, preto začali byť na vidieku uplatňované čoraz častejšie metódy triedneho boja.¹⁵

Hlavnou úlohou pri vzniku a rozvoji JRD v prvej polovici 50. rokov bolo získavať do družstiev stredných roľníkov. Zodpovední funkcionári však nevedeli vytvoriť na vidieku situáciu, aby roľníci sami pochopili výhody družstevnej kooperácie a začali aktívne vyhľadávať jej najvýhodnejšie formy.¹⁶ Hoci na zakladanie JRD sa utvorili právne i organizačné normy, výrazný politický význam nadobudlo združstevňovanie až po máji 1949, keď bol na zjazde KSC v Prahe v dňoch 25.–29. 5. vyhlásený program „*Prechod dediny k socializmu*“. Tento postupný prechod na družstevné hospodárenie sa však uskutočňoval nekompromisne, a najmä veľmi necitlivo voči roľníkom, od ktorých sa vyžadovalo vzdať sa všetkého majetku a dať ho k dispozícii na kolektívne hospodárenie.

Po roku 1952 sa ešte zintenzívnili propagácie a kampane na zakladanie družstiev. Princíp dobrovoľnosti pri vstupe do družstiev prestal hrať úlohu a roľníci boli k vstupu do JRD čoraz viac tlačení a nútení násilím. Medzi organizátormi a propagátormi kolektivizácie sa rozšíril názor, že pokiaľ nezvýšia povinné dodávky – tzv. kontingenty malým a stredným roľníkom, ľahko si

¹⁵ RATICA, D., 1991: Osudy „kulakov“ na slovenskej dedine. In: *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 109–119.

¹⁶ SLAVKOVSKÝ, P., 1993: c. d., s. 71.

plánované dodávky splnia a nebudú nútení vstupovať do JRD. Bol to pomerne úspešný ťah zo strany organizátorov kolektivizácie. Strední a väčší gazdovia sa začali postupne zapájať do družstevnej organizácie najmä vďaka narastajúcim dodávkovým povinnostiam a neschopnosti tieto požiadavky plniť.

Dodávkový systém na slovenskej dedine bol známy už počas predchádzajúcich období (najmä počas prvej a druhej svetovej vojny), po roku 1948 sa však stal účinnou zbraňou proti majetnejším súkromne hospodáriacim roľníkom. Norma stanovovala výšku dodávky – kontingentu v priamej závislosti od množstva vlastnenej poľnohospodárskej pôdy.¹⁷ V praxi to ale znamenalo, že roľník s väčšou výmerou pôdy nebol schopný plniť predpísané dodávky. Konkrétne výšky kontingentov určovala špeciálna komisia, ktorá vznikala pri miestnych národných výboroch, čo umožňovalo diskriminovať bohatších a nepohodlných roľníkov na základe subjektívnych kritérií. Rozmanitosť dodávkových povinností (mäso, vajcia, zemiaky, obilniny, mlieko, maslo, kukurica, seno a pod.) nútili roľníkov vynakladať pomerne veľké úsilie na ich zadováženie.

Na tieto udalosti spomínajú obyvatelia neradi, jednou z „tragikomických“ spomienok je napríklad táto z obce Buková:¹⁸

„Jedného takého gazdu si zavolali na úrad, že nic neodezdáva, žiadne kontingenty. Tak išli ten gazda s tema kravami na úrad. Chudák, kravy vybi-duvané, skoro padali po tej ceste, jak boli chudé. A sa ho pýtajú na úrade: Prečo nenosíte odezďávať mléko? On odpovedel: nemám konvičky. Potem sa ho pýtali: prečo nenosíte vajcá odezďávať? Povedal: nemám slépký. A mast prečo neodezdávate? A on na to: nemám svine! Boli taký chudáček, na šecko meli odpoved, ale velkú bídu žili.“

PRÍKLADNÉ PRÍKLADY

V rekordne krátkom čase po vyhlásení „Programu Prechodu dediny k socializmu“ padli v Ružindole prvé návrhy zo strany predstaviteľov STS, dedinskej organizácie strany a členov Mliekarenského družstva, aby sa založilo v Ružindole Jednotné roľnícke družstvo. Tak mesiac po vyhlásení Programu, 28. 6. 1949 vzniklo v Ružindole Jednotné roľnícke družstvo I. typu, do ktorého vstúpilo dobrovoľne 129 obyvateľov. Tento rekordný termín bol iste spôsobený nielen prítomnosťou predstaviteľov miestnej KSS, ale najmä pôsobením, ba

¹⁷ RATICA, D., 1992: „Kulaci“ a proces združstevňovania na slovenskej dedine. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry. Výsledky výskumov v roku 1992*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 25.

¹⁸ Roľníčka O.V. (1928), výskum realizovaný v roku 2009 v obci Buková.

priam tlakom miestneho rodáka Viliama Šalgoviča.¹⁹ Prvým predsedom JRD sa v roku 1949 stal jeho bratanec, roľník František Šalgovič. Už po prvých mesiacoch však z neho vystúpila z viacerých dôvodov polovica zo 129 členov. Hodnota spoločného majetku JRD v tomto období bola takmer štvrtmilióna korún. Spoločné práce boli organizované na 412 ha spoločnej vloženej pôdy v rámci výpomoci.

JRD I. typu bolo počiatočnou formou poľnohospodárskeho výrobného družstva. Jeho členovia spoločne organizovali hlavné práce a využívali pritom vlastné stroje. Po preúčtovaní nákladov spoločnej činnosti dostal každý člen úrodu zo svojich pozemkov.²⁰ V roku 1949 a 1950 družstvo pribralo do spoločného hospodárenia aj opustenú, obecnú a cirkevnú pôdu.

Postupne sa od roku 1950 zintenzívňovali snahy predstaviteľov miestnej organizácie KŠČ rozšíriť členskú základňu družstva. Tak ako zakladanie družstva, aj tvrdsie náborové a presvedčovacie akcie sa v Ružindole začali skôr ako v okolitých obciach. Keď sa na okolí ešte len spamätávali a premýšľali nad družstevníctvom, tu už veľmi rýchlo a úspešne prechádzali na II. typ JRD.

Už v roku 1950 prešlo družstvo na II. typ hospodárenia. Druhý typ charakterizovala spoločná výroba na scelených pozemkoch. Realizovala sa pomocou hospodársko-technickej úpravy pôdy (HTUP), ktorou sa sceľovala pôda členov družstva. Nečlenovia dostávali náhradné pozemky, menej kvalitné alebo vzdialenejšie od obce. Na obdobie tzv. rozorávania medzí a sceľovania pozemkov jednotlivých vlastníkov sa zachovali aj záznamy v obecnej kronike:

„Reči kulakov a nepriateľov neprestávali. Šírili zlú náladu ďalej. Keď chlapi traktoristi zo STS nastúpili na scelenie poličok a rozorávanie medzí, mnohé poštvané ženy sa vyrútili proti nim s motykami, vidlami. Líhali si pod traktory. Napriek týmto protestom sa sceľovanie polí predsa previedlo.“²¹

¹⁹ Viliam Šalgovič: rodák z Ružindola, politik. V rokoch 1945 – 1948 spravodajský dôstojník Čs. armády, jeden z agentov B. Reicina. V rokoch 1946 – 1948 poslanec SNR, 1948 – 1954 NS za KSS, 1950 – 1962 a 1975 – 1989 člen ÚV KSS, v rokoch 1962 – 1968 a 1970 – 1975 predseda ústrednej kontrolnej a revíznej komisie KSS. V roku 1968 námestník ministra vnútra, od roku 1975 až do novembra 1989 predseda SNR. Po revolúcii 1989 odišiel zo všetkých funkcií, psychicky nevládol zmenu režimu a vo februári 1990 spáchal samovraždu.

²⁰ V priebehu kolektivizácie bolo vytvorených niekoľko typov poľnohospodárskych družstiev. Najnižším bol I. typ a najvyšším IV. typ družstva. V družstvách vyšších typov – III. a IV. typu sa uskutočnilo úplné zospoločnenie pôdy, družstvá sa stali celoobecnými. Družstevníkom sa však vyčlenila pôda a boli pridelené záhumienky, ktoré obhospodarovali. Veľkosť záhumienky bola určená veľkosťou pôdy, s ktorou vstúpili ľudia do družstva. Odmeny pre družstevníkov sa určovali podľa výsledkov spoločného hospodárenia i podľa rozlohy pôdy vloženej do družstva. Štvrtý typ JRD sa od tretieho odlišoval iba v tom, že pri najvyššom type sa družstevníkom nevyplácala náhrada za vloženie pôdy. Aj pri tomto type však zostal určitý prvok individuálneho vlastníctva. Družstevníci mali záhumienky, mohli chovať určité množstvo hospodárskych zvierat, čo predstavovalo doplnkový zdroj rodinných príjmov družstevníkov.

²¹ *Obecná kronika obce Ružindol*, s. 35.

Tlaky na vstupovanie do JRD sa postupne čoraz viac zintenzívňovali a vstup sa stával čím ďalej tým menej dobrovoľný. Predstavitelia dedinských organizácií KSČ a JRD zvolili formu osobnej agitácie. Vznikali tzv. Náborové komisie, ktoré navštevovali občanov, organizovali stretnutia, navštevovali roľníkov v domácnostiach a propagovali výhody vstupu do družstiev.²² Tlaky na roľníkov sa zintenzívňovali, stávali sa čoraz násilnejšie. Tu už nemožno hovoriť o zásade dobrovoľnosti, ktorú tak vyzdvihoval zákon č. 69 z roku 1949.

Toto obdobie opísala roľníčka z Ružindola:²³ „*No, kontingenty. To nám zebrale šeko. Sa mlánilo, v humne sme mali nazvázaných tých snopov, mlátačka došla, to sa robilo tak. Tak porad pri tem bol kontrolór jeden, ten pri váhe stál, sa odtál nepohol. A od tej váhy porad to brali preč. Lebo že nemáme splnený kontingent, nemáme totok, tak to šeko zebrale, svine čo sme mali, istotne vyše 10 kusov. Keby sme si boli niečo nechali, šak to by nás boli zavreli. Tak sme od jedných, to boli takí drobní chovatelia, sme si kúpili jednu svinu, 13 tisíc tedy tá svina stála. My sme naše moseli odezdat, za tí sme nedostali ništ, tak sme kúpili tú svinu jako na černo, v noci sme prehánali tú svinu poza humná. Čo sme my zažili! Jak keby sme išli najvačší zlodeji. Takto sme prehnanli si, tú svinu kúpenú, zabili, a pri tem ešče, jak sme tú svinu ten den zabíjali, volado povedal, že po dzedzine chodzá kontroly, také námatkové, tak po domoch, tam išli, tam išli. Čo sme my zažili, reku ket prindú, nás porad zavrú. To boli také stresy. Som mala 20 rokov. Som hovorila, reku já som mala dectvo, už bych povedala, čo bych bola mala v najlepšém byt, 20 rokov som mala tedy.*“

Niektoré skupiny obyvateľstva, najmä živnostníci, strední a veľkí roľníci, ktorí sa odmietali stotožniť s dobovou ideológiou a myšlienkou vstupu do JRD, boli označení za kulakov a stali sa nepriateľmi ľudovodemokratického zriadenia. Termín *kulak* je prevzatý z ruštiny (znamená päšť), slovenský ekvivalent dedinský boháč sa však používal menej často. Termín kulak mal nahradiť termín „kapitalistické živly na dedine“, ktoré používali vo svojich prácach Lenin a Stalin a zneli pre vidiečanov veľmi „knižne“. ²⁴ Po roku 1948, keď bola zavŕšená tzv. tretia etapa pozemkovej reformy, mohol spadať do tejto kategórie roľník, ktorý vlastnil poľnohospodársku a lesnú pôdu o výmere 20 až 50 hektárov. Postupne sa v 50. rokoch 20. storočia dostávali do tejto kategórie aj strední roľníci, ktorí vlastnili viac ako 2 hektáre pôdy.

²² O ich aktivitách výstižne vypovedá zápis z kroniky JRD Smolenice (s. 92): „Dňa 16. 9. 1955 sa uskutočnila náborová nedeľa. Nebola však úspešná. Sedliak je človek nedôverčivý, a bude nutné ho neustále presvedčovať, aby pristúpil na nový kolektívny spôsob hospodárenia. I keď tentokrát sa nepodarilo žiadneho sedliaka presvedčiť, agitátori sú ľudia húževnatí, ktorí budú naďalej propagovať myšlienku socialistickej veľkovýroby ako jedinej a správnej formy poľnohospodárskeho pokroku.“

²³ Roľníčka C. J. (1930), výskum realizovaný v roku 2007 v obci Ružindol.

²⁴ JECH, K., 2008: c. d., s. 59.

Byť kulakom znamenalo postihy nielen pre konkrétnych jednotlivcov, ale aj pre celé rodiny hospodárov, ktorí vytrvalo odmietali vstúpiť do družstva a odmietali sa vzdať svojej pôdy a majetku. Podstatnou zložkou vydierania týchto ľudí zo strany širiteľov družstevnej myšlienky a agitátorov boli náznaky, neskôr dokonca otvorené a často realizované hrozby, že následkom nevstúpenia do JRD môže byť ohrozená budúcnosť ich detí, rodiny môžu byť vyvezené z obce či okresu, dokonca jednotlivci môžu byť väznení na výstrahu ostatným roľníkom. Pri súdnych procesoch s dedinskými boháčmi bol najčastejšie aplikovaný zákon č. 86/1950 zb. z., najmä jeho §129 o nepriateľskej činnosti proti republike, §134 o ohrození zásobovania a §135 a 136 o ohrození jednotného hospodárskeho plánu. Ako svedkovia vystupovali miestni funkcionári, o ktorých neustrannosti sa dá silne pochybovať, rovnako ako o ďalších dôkazových materiáloch.²⁵

Realita sa stala skutočnosťou vo všetkých skúmaných lokalitách. Viacerí roľníci boli označení za kulakov, dedinských boháčov, nepriateľov družstevníctva a nepriateľov štátu. Písať osudy týchto rodín by zabralo veľmi veľa strán, a vlastne by si zaslúžili samostatnú knihu. Problémy v rodine, v práci, neustále prenasledovanie, hanlivé označovanie za kulakov, boháčov, nepriateľov; vypočúvanie, väznenie, mučenie, sťahovanie a vyvážanie do iných obcí či dokonca mimo okres, rúcanie rodinných domov, hospodárstiev. Za viaceré krivdy páchané na kulakoch vypovedá napríklad osud vinárskeho podnikateľa Jozefa Belicu,²⁶ alebo udalosť z roku 1950 v Ružindole, kde bola zvolaná celoobecná nútená schôdza do kultúrneho domu a pred zrakmi obyvateľov tam predstavitelia miestnej KSS lynčovali istého „kulaka“ z neďalekých Budmeríc. Na túto udalosť spomínajú viacerí občania, za všetkých uvediem aspoň jednu výpoveď:²⁷

„*To spravili takú schôdzu, kultúrny dom čo bôl starý, tak došli, teho jedného sem doviedli, jako kuláka, bol zavretý, chudák jak vypadal, vychudnutý, vystresovaný, zničený, asi ho aj bili, tak vypadal. Takú kampan tu spravili hnusnú, celú dzezinu tak zehnali do teho kultúrneho domu. A si písali gdo prišiel, gdo né. To bolo volačo strašné, teho tam pred volákú tú porotu, čo boli sudcovia, tí ludoví, tí tam s ním voláké kusky robili, tragédia to bola, tragédia! Po tejto udalosti podpísalo družstvo väcero ludzí, tak ze strachu o svoje životy a rodziny.*“

²⁵ RATICA, D., 1992: c. d., s. 25.

²⁶ J. Belicovi bol vinársky podnik znárodnený, on sám bol viackrát väznený v Leopoldove a Ilave, čo sa odrazilo na jeho fyzickom, a najmä psychickom zdraví. Rodina bola prenasledovaná a sledovaná. Veriteľom zostal Belica dlžný peniaze, ktoré sa mu do smrti nepodarilo splatiť. Pod tlakom okolností sa dokonca musel z Dolných Orešian vysťahovať. Nikdy sa so stratou firmy, pivnice a majetku nespamätal, zomrel opustený v zabudnutí a zlom psychickom stave v roku 1973. Bližšie pozri: NOVÁKOVÁ 2006: 188–195.

²⁷ Roľníčka C. J. (1930), výskum realizovaný v roku 2007 v obci Ružindol.

Presviedčacie akcie boli aj vďaka exemplárne potrestaným jednotlivcom úspešné a vo všetkých obciach boli do konca 50. rokov 20. storočia založené JRD, kde vstúpili viac či menej dobrovoľne takmer všetci obyvatelia. V Ružindole sa roku 1953 družstvo stáva celoobecným, hospodáril na výmere 1334 ha a malo 219 členov, v Križovanech sa napriek problémom podarilo založiť družstvo už 23. augusta 1952 s výmerou 780 hektárov a 172 členmi. V Horných Orešanoch vzniklo v júli 1957 s výmerou 780 ha pôdy, na Bukovej bolo založené 31. júla toho roku s výmerou 876 hektárov a 162 členmi. V Smoleniciach sa z menšinového družstva stalo celoobecné o mesiac neskôr, v auguste 1957, s výmerou 967 ha a 236 členmi. V Dolných Orešanoch bolo založené družstvo ako jedno z posledných v okrese až koncom augusta 1957 s 230 členmi a hospodáril v tomto roku na 640 ha pôdy.

Podľa zachovaných kníh – o evidencii členov JRD a ich prínosov – možno sledovať nielen nárast majetku družstiev, ale aj majetkové pomery a stav hospodárstva obyvateľov vstupujúcich viac či menej dobrovoľne do družstva. Na ukážku uvádzame aspoň niekoľko príkladov z Ružindola:²⁸

Iniciály, rok narodenia, zamestnanie	Rozloha pôdy vložená do JRD	Živý inventár prinesený do JRD	Mŕtvy inventár prinesený do JRD
A.Š., 1911, roľník	29,47 ha	2 kone, 3 kravy, 2 býky, 4 jalovice, 2 prasnice, 19 odstavčiat	1 voz, 1 brána, 1 chomút, 1 hrabák, 1 kosačka
J. D., 1916, roľník	20, 46 ha	3 kravy, 4 jalovice, 1 býk, 2 kone, 1 prasnica, 18 odstavčiat	1 voz, 1 brána, 2 chomúty, 1 hrabák, 1 kosačka, 1 plečka
J. K., 1915, roľník	18,61 ha	1 kôň, 2 kravy, 1 jalovica, 2 voly, 1 býk, 2 prasnice, 9 behúňov, 9 odstavčiat	1 voz, 1 brána, 1 valec, 1 chomút, 1 kosačka
J. H. 1893, roľník	20,04 ha	2 kone, 4 kravy, 2 jalovice	1 brána, 1 valec, 1 železný, 2 chomúty, 1 hrabák, 1 kosačka, 1 plečka

Po vzniku celoobecných družstiev často nastal problém, kde bude sídlo družstva. Museli sa postupne budovať priestory, administratívne budovy. Spoločná výroba a hospodárenie sa realizovali na družstvách podľa stupňa koncentrácie živého a mŕtveho inventára a rastlinnej výroby. Pretože zo začiatku

chýbali veľkokapacitné stajne, spoločné ustajnenie zvierat sa najskôr riešilo provizórne na majeroch, veľkých usadlostiach často skonfiškovaných tzv. kulakom.

ÚSPECHY DRUŽSTIEV A DRUŽSTEVNÍKOV

Snahy hospodárskych a politických orgánov o zvýšenie koncentrácie poľnohospodárskej výroby vyúsťovali v 70. rokoch 20. storočia do zlučovania družstiev do väčších hospodárskych celkov zabezpečujúcich vyššiu koncentráciu, špecializáciu i efektívnosť výroby. Zväčša sa zlučovali dve susedné družstvá do väčšieho celku. Smolenice sa zlúčili ešte koncom 60. rokov s JRD Neštich (ktorý sa stal súčasťou Smoleníc ako miestna časť) a s JRD Lošonec. V roku 1960 sa JRD Buková zlúčilo s JRD Trstín, ale vzhľadom na slabé výsledky v zlúčenom družstve od roku 1963 hospodáril opäť samostatne. Ružindol sa v rámci prvej etapy zlúčil s JRD Dolné a Horné Orešany do spoločného JRD Karpaty so sídlom v Horných Orešanoch. V roku 1972 vznikla aj myšlienka zlúčiť JRD Ružindol s JRD Borová. Ružindolské družstvo nemalo záujem o takéto zlúčenie, pretože na rozdiel od takmer väčšiny okolitých družstiev veľmi dobre prosperovalo. Tlaky na zlúčenie a koncentráciu výroby sa stupňovali. V roku 1975 boli JRD Ružindol a Borová prinútené zlúčiť sa s ďalšími šiestimi družstvami do novovzniknutého JRD 1. mája v Trnave. Toto nové zlúčené JRD obhospodarovalo takmer 6 tisíc ha poľnohospodárskej pôdy. Družstevníci z Ružindola sa tak na 18 rokov stali súčasťou jedného z najväčších komplexov poľnohospodárskej výroby v okrese Trnava. Križovany sa v roku 1976 zlúčili s okolitými obcami do spoločného JRD Petra Jilemnického so sídlom v Majcichove.

Ako už bolo viackrát naznačené, kolektivizácia poľnohospodárstva bola významnou zmenou v živote roľníckych spoločenstiev na Slovensku. Spôsob života v tomto období dostal dva významné modernizačné znaky: oslabenie zdedených, od individua značne nezávislých väzieb a ich nahradenie takými, kde je hlavným a najdôležitejším znakom vlastná voľba. Avšak nepochopenie družstevnej myšlienky a ideologizácia hospodárskych otázok vidieka priniesli svoje dôsledky pri formovaní životných stratégií žijúcich roľníkov.²⁹

Pri premene roľníckych obcí na obce družstevné zohrala sociálna a kultúrna otvorenosť ako jeden zo základných znakov družstevnej dediny významnú úlohu. Rozorávanie medzí, HTUP a vstup do družstiev neboli len administratívnymi alebo organizačnými zásahmi do života roľníkov a vinohradníkov. Bol to najmä hlboký zásah do stáročnej tradície vlastníckych vzťahov a overených pracovných postupov.

²⁸ Evidencia členov - prírastkov JRD Ružindol. 1950, 163 s. Archív firmy RUPOS Ružindol.

²⁹ SLAVKOVSKÝ, P., 2005: Životné stratégie ľudí spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou na Slovensku v 20. a 21. storočí. In: *Slovenský národopis*, 53, č. 2, s. 124–125.

Tak sa niekdajší pracovne polyfunkčný roľník v poľnohospodárskej veľkovýrobe premenil na špecializovaného robotníka, traktoristu, agronóma, zootecnika, vzdelaného často v odbornom učilišti či na strednej technickej alebo ekonomickej škole, jeho prácu riadil poľnohospodársky inžinier. Títo všetci mali, na rozdiel od tradičného sedliackeho hospodárstva, vymedzenú pracovnú dobu, rovnako ako zamestnanci priemyselných sektorov. Zmeny v obsahu práce roľníka, t.j. v technickej a vecnej stránke výroby v tomto období priniesli zmeny aj v charaktere práce družstevných roľníkov, teda zmeny v ich sociálno-ekonomickom postavení vo výrobných vzťahoch. Nová poľnohospodárska technológia znamenala koniec roľníckej „univerzálnosti“ a vznik nových roľníckych profesií, ktoré si vyžadoval stále viac sofistikovaný charakter práce v poľnohospodárstve. Tieto zmeny znamenali nielen rast poľnohospodárskej produkcie, ale vyvolávali aj zmeny v celom spôsobe života a myslení vidieckeho obyvateľstva.³⁰

So zrodom a vývojom novej sociálnej spoločnosti a materiálno-výrobnej základne družstevnej veľkovýroby sa postupne menili aj vzťahy vnútri dedinskej spoločnosti. Vzťahy medzi družstevníkmi už neboli regulované veľkosťou majetku, ale podielom práce na spoločnom. Navonok síce pôsobili obce ako kedysi, ako viac-menej jednotné, vnútorným spôsobom života a práce integrované celky, ktoré bolo možné chápať ako samostatné sociálno-kultúrne jednotky. Podrobnejšia analýza však ukázala, že v sledovanej oblasti sa obyvatelia rozdelili postupne na ľudí zamestnaných v JRD, teda na novú skupinu družstevníkov a ľudí zamestnaných v iných odvetviach.

Družstevníci mali v sledovaných lokalitách vyšší spoločenský status, najmä v období od konca 60. do začiatku 80. rokov 20. storočia. Príkladom je obec Smolenice. Na jednej strane stálo prosperujúce JRD, na opačnej strane chemický podnik Chemolak Smolenice n. p., ako dva podniky zamestnávajúce prevažnú časť obyvateľstva. Menšia časť našla zamestnanie aj v Lesnom závode (Štátne lesy n. p., pobočka Smolenice) alebo v menšej pobočke podniku Rozvoj n. p., kde sa spracúvali ľahké kovy a plechy. V tomto období (od 60. rokov 20. storočia) nastal tiež značný prílev nového obyvateľstva do obce, ktoré tu našlo pracovné uplatnenie aj bytové možnosti. Príchodom ľudí z iných obcí došlo k výraznému narušeniu sociálnej skladby autochtónneho obyvateľstva, ktoré stávalo dovtedy prevažne na roľnícko-vinohradníckych tradíciách. Sociálna skladba obyvateľstva a prejavy ich tradičnej kultúry sa začali diferencovať a postupne oslabovať, ku koncu 80. rokov 20. storočia úplne zanikať.

V Horných Orešanoch časť obyvateľstva pracovala v JRD, druhá časť dochádzala za prácou najmä do chemického závodu v Smoleniciach. V Dolných

³⁰ SLAVKOVSKÝ, P., 2008: Sociálne a kultúrne súvislosti života generácií vidieckych spoločností na Slovensku v 20. storočí. In: *Zborník SNM, Etnografia 49*, roč. CII, s. 13.

Orešanoch bola časť ľudí zamestnaná v JRD, ostatní obyvatelia dochádzali za prácou do Trnavy alebo do Bratislavy. Len menšia časť pracovala v Smoleniciach. Obe obce si však aj počas obdobia 1948 – 1989 zachovali vinohradnícky charakter a ich obyvateľstvo vinohradnícke povedomie. Sociokultúrne hodnoty skúmanej skupiny vinohradníkov, ako napríklad udržiavanie a odovzdávanie vedomostí a zručností spätých s pestovaním hrozna a výrobou vína mladším generáciám, sa v značnej miere zachovali a reprodukovali aj vďaka záhumienkovému obrábaniu viníc pri JRD a tzv. záhradkárskeho vinohradníctvu.³¹

Po kolektivizácii poľnohospodárstva a následne vzniku JRD sa sformovala nová sociálna aj profesijná skupina ľudí zamestnaných v jednotných roľníckych družstvách, družstevných roľníkov–družstevníkov.

Družstevníci patrili v regióne k najlepšie postaveným a situovaným sociálnym skupinám v rámci lokálneho spoločenstva. Družstevníci dostávali okrem pravidelného finančného príjmu v podobe finančnej výplaty ešte naturalné dávky a možnosť výhodnejšie nakupovať niektoré produkty v JRD. Ako prví v obciach si mohli dovoliť kupovať elektrické spotrebiče, televízory, práčky a podobne. O postavení a situácii družstevníkov v obciach najlepšie však vypovedajú ich obyvatelia:³²

„U nás boli družstevníci najbohačí ľud. Oni mali tolko penazí, hned stavali nové domy, tí také kocky sa začali stavať, chodzili na výlety furt z družstva. Lebo to naše družstvo bolo bohaté, mali vysoké výnosy, robili dobré víno, a vinice rozdili, mali dobrú úrodu. Tak sa vám nosili tí družstevníci po dzedzine jako veľkí páni. Kupovali autá, televízory, pračky, bolo im lepši jako nám.“

„Tu sa mali družstevníci dobre, ket bolo čo kradnúť. Šeci kradli čo sa dalo!“

„Boli na tom družstve dvojaki ľud. Aj rozumni, aj politickí. Tí politickí, to boli len dosadení funkcionári, ničomu nerozumeli, nič nevedeli, akurát tak marxizmus leninizmus, ale v tej živočišnej výrobe sa im to asi málo hodzilo. Len mudruvali, nič konštruktívne nevedeli prinést. Tí normálni boli rozumni, to boli skúsení ľud od praxe, živočichári, lebo z rastlinnej výroby, skúsení vinohradníci, kerí vedzeli čo a jako. Mali nielen školy, ale aj skúsenosti, prax a to sa cenilo, tí mali aj medzi družstevníkmi autoritu. Ja som tam robil do roku 1970. Družstvo ma dokonca vyslalo do Šale aby som si urobil maturitu, jako živočichár.“

³¹ Ako platformu udržiavania a odovzdávania vedomostí a zručností v rodinnom prostredí možno v tomto období sledovať vinohradníctvo pracovne nazvané záhradkárske, to znamená pestovanie viniča v povolenej výmere v záhradách rodinných domov a na družstevných záhumienkoch. Jeho produkt sa odovzdal v štátnom výkupe alebo spracoval v malom na víno a spotreboval v domácnostiach, prípadne sa predával záujemcom pod rukou (VRZGULOVÁ – POPELKOVÁ 2005: 390).

³² Informátori: žena (1925), muž (1933), muž (1928), výskum realizovaný v rokoch 2004 a 2005 v obci Horné Orešany.

Analýzou sociálneho správania družstevníkov v období socializmu môžeme konštatovať, že prvé obdobie kolektívneho hospodárenia sa nieslo v sledovaných lokalitách v znamení nezájmu, nízkej pracovnej morálky a výkonnosti v novovzniknutých JRD. Ľudia nevideli efektivitu spoločného obrábania pôdy alebo viníc, cítili sa oklamaní, zmanipulovaní, mali slabú pracovnú morálku a výkonnosť. Vzťah k práci ako v minulosti preferovanej hodnote sa za pomerne krátke obdobie oslabil alebo takmer úplne vytratil. Bolo to spôsobené pretrvávajúcim vzťahom k odňatej pôde, najmä u pôvodne najbohatšej skupiny obyvateľstva, ktorá bola nútená do spoločného majetku vložiť najväčšie výmery pôdy a množstvá zvierat. Nezáujem bol spôsobený aj pocitom krivdy a nespravodlivosti, neochotou zveľaďovať pre JRD pôdu, ktorá desaťročia patrila ich rodinám. Zmenila sa ekonomická a sociálna situácia týchto ľudí. Z pôvodne najmajetnejších obyvateľov obcí sa stali radoví členovia družstiev, bez privilégií a statusov.

Od polovice 60. rokov 20. storočia sa začala nová etapa. Začala sa zvyšovať životná úroveň družstevníkov, čo bolo spôsobené celkovou zmenou situácie v poľnohospodárstve, vytváraním vlastných agrárnych modelov, prosperovaním družstiev a príchodom novej generácie do ich riadiacich postov. Mladá generácia družstevníkov už nebola taká zaťažená krivdou a hnevom zo straty vlastnej pôdy ako ich rodičia, nemali osobne vyhraný vzťah v pôde, roliam, viniciam.

Väzby na pôdu sa postupne od 60. rokov 20. storočia oslabovali, čo sa zhruba u tretiny družstevníkov prejavilo aj stratou záujmu o záhumienkové hospodárenie.³³ U tých družstevníkov, u ktorých pretrvával vzťah k pôde, viniciam a práci na nich, sa sociokultúrne hodnoty, napríklad udržiavanie a odovzdávanie vedomostí a zručností mladším generáciám, v značnej miere zachovali a reprodukovali práve vďaka záhumienkovému hospodáreniu.

Nový obsah práce vo veľkovýrobných podmienkach hospodárenia menil aj obsah a spôsob medzigeneračnej transmisie hodnôt agrárnej kultúry. Táto sa obohacovala o nové poznatky vedy a techniky, ktoré mladí ľudia nemohli dostať od generácie svojich rodičov. Vo veľkovýrobných podmienkach družstevného hospodárenia prestala byť práca s pôdou len tradovaním techník a skúseností, stala sa dynamickým agrotechnickým procesom, s ktorým sa mladá generácia dokázala vyrovnávať lepšie ako ich rodičia. Na rozdiel od hodnôt „ekonomického“ kapitálu (vlastníctvo pôdy, strojov, zvierat), ktoré boli v čase združstevňovania

³³ Roľnícko-družstevné právo kvalifikovalo záhumienkové hospodárenie ako menšiu výmeru poľnohospodárskej pôdy spolu so živým a mŕtvym inventárom, ktorý môže družstevník a jeho rodina používať na doplnenie svojich osobných potrieb. Pozemok na toto hospodárenie sa prideloval na základe roľnícko-družstevného pomeru a pracovných vzťahov, nie na základe vlastníckeho práva a vzťahu k členským pozemkom. Pozostávalo z pestovania plodín a chovu zvierat. Maximálna výmera, stanovená v roku 1975, bola pre člena družstva 0,25 ha, ak mala rodina viac členov v JRD, mohli dostať maximálne 0,50 ha pôdy (ŠTEFANOVIČ 1979: 163 a n.).

najviac vystavené tlaku spoločenských pomerov, predstavovala zmena „kultúrneho“ kapitálu kvalitatívne rozhodujúci a pozitívny prínos pre ďalší vývin spôsobu slovenského života.

Ak sa stotožníme s terminológiou P. Bourdieu, tak práve v rovine „kultúrneho“ kapitálu dosiahla skúmaná lokalita v 70. a 80. rokoch 20. storočia najvýznamnejší posun. Generácia detí bývalých súkromných roľníkov sa stotožnila s dovedy len deklarovanými výhodami veľkovýrobných foriem poľnohospodárskej výroby a spolu so vzdelaním sa stali súčasťou jej hodnotových orientácií. Presunom záujmu roľníckej rodiny z „ekonomického“ kapitálu na „kultúrny“ kapitál získala najmladšia generácia vzdelanie, ktoré jej v existujúcom sociálnom priestore dávalo osvedčenie o novej kompetencii nielen vo vyštudovanom odbore, ale aj v spoločenských vzťahoch.³⁴

ROK 1989 A OPĀŤ ZMENA SITUÁCIE

Obdobie po roku 1989 je ďalším významným predelom v živote slovenského vidieka, agrárnej kultúry a ľudí spätých s poľnohospodárskou výrobou. Tvorí druhú diskontinuitu jeho vývinu v druhej polovici 20. storočia. Situácia pred novembrom 1989 bola v slovenskom družstevníctve pomerne stabilizovaná. Na rok 1990 bola naplánovaná deväta päťročnica a na 13. december 1989 bol zvolaný do Prahy celoštátny zjazd Jednotných roľníckych družstiev. Revolučnými udalosťami sa pochopiteľne tieto plány a „stabilita“ značne narušili.

Od roku 1990 sa uskutočnilo veľké množstvo rýchlych transformačných krokov, ktorých cieľom bolo prejsť čo najrýchlejšie od centrálne plánovaného hospodárenia na hospodárenie súkromné, trhové. Zákon o malej privatizácii umožnil presun majetku v hodnote niekoľkých desiatok miliárd korún zo štátneho do súkromného vlastníctva. Začiatkom roku 1991 bol schválený zákon o veľkej privatizácii, ktorého realizácia priniesla v praxi rozmach súkromného vlastníctva a vytvorila podmienky prechodu od štátneho na trhové hospodárenie.³⁵

V relatívne krátkom čase obdobia postkomunistickej transformácie prešla najvýznamnejšia z hodnôt roľníka – pôda – zásadnými zmenami. Veľmi rýchlo sa stáva pre niektorých jednotlivcov opäť významnou rodinnou hodnotou, prítlačlivým a perspektívnym hospodárskym faktorom s rastúcim významom do budúcnosti. Nesplnili sa však očakávania nových predstaviteľov politickej moci, že po dekollektivizácii nastane hromadný návrat k pôde a k súkromnému hospodáreniu, porovnateľnému s obdobím pred rokom 1948.

³⁴ SLAVKOVSKÝ, P., 2008: c. d., s. 13.

³⁵ Pozri MIKLOŠ, I., 1995: Privatizácia. In: *Slovensko 1995. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Bratislava, s. 89. Citované podľa SLAVKOVSKÝ 2008: 14.

Návrat k hospodáreniu na farmách západoeurópskeho typu nie je v našich podmienkach možný: problémom bol často zlý stav reštituovaných pozemkov a ich značná rozdrobenosť, nedostatok ekonomického kapitálu.

V rokoch 1990 – 2000 výrazne klesala úroveň slovenského poľnohospodárstva. V priebehu 90. rokov 20. storočia prestávali družstvá hospodáriť. Bolo to spôsobené názormi, že jednotné roľnícke družstvá sú akýmsi pozostatkom predchádzajúcej doby, treba ich zlikvidovať a vrátiť pôdu ich pôvodným vlastníkom. Zvyšovali sa plochy neobrábanej pôdy, kľčovali sa sady a vinice ostali púste a zarastené, znižovali sa stavy dobytky. Záujem mladej generácie o prácu v poľnohospodárstve klesal priamo úmerne s týmito faktami.

Zmeny, ktoré rok 1989 priniesol, znamenali výrazné zmeny v poľnohospodárstve aj pre skúmané lokality. V roku 1992 sa JRD Karpaty rozdelilo opäť na dva samostatné celky: PD Dolné Orešany a PD Horné Orešany. Družstvá sa snažili samostatne hospodáriť, no v priebehu 90. rokov 20. storočia obe zanikli. V Dolných Orešanoch hospodárilo družstvo na výmere 734 ha pôdy a 65 ha viníc. Družstvo sa zameralo na rastlinnú výrobu, predaj hrozna a obchodnú činnosť, ktorá obnášala predaj poľnohospodárskych produktov, náhradných dielov a súčiastok do poľnohospodárskych strojov. Družstvo malo v prevádzke predajňu mäsa. Od roku 2006 je družstvo a zvyšky jeho majetku v konkurze.

Družstvo v Horných Orešanoch prestalo hospodáriť krátko po rozdelení. Hospodárske priestory družstva (sklady, sýpky, kuríny, maštale) sa prenajali súkromnej firme AX, zaoberajúcej sa chovom jatočnej hydiny. Pôda sa prenajala samostatne hospodáriacemu roľníkovi z Dolných Orešian, zvyšok sa prenajal družstvám v okolí. Časť viníc prešla do rúk pôvodných majiteľov, ktorí ich začali obrábať. Časť ľudí ponechala vinice v družstevnom prenájme a tie družstvo následne prenajalo súkromnému podnikateľovi zo Šenkvic, ktorý ich obhospodaruje do súčasnosti.

Výsledkom transformačného procesu a rozdelenia JRD 1. mája Trnava bol aj vznik Podielníckeho poľnohospodárskeho družstva Ružindol (PPD Ružindol). Vzniklo ustanovujúcou členskou schôdzou 8. 1. 1993 a pripadlo mu 1877,63 ha z pôvodného pôdneho fondu JRD Trnava. Získaný majetok bol zo značnej časti fyzicky veľmi opotrebovaný. Predmetom činnosti bolo: podnikanie v poľnohospodárskej výrobe, živnostenské podnikanie v odbore dopravné služby, obchodná činnosť, opravy motorov a agregátov. Družstvo malo 265 členov, 18 technicko-hospodárskych pracovníkov. Ekonomická situácia družstva bola zlá, rástli dlhy, veritelia boli nespokojní. Z prebraných úverov nestačilo družstvo splácať ani úroky. Táto dramatická situácia vyústila v novembri 1998 do vyhlásenia konkurzu na majetok dlžníka PPD Ružindol. Štáetu poľnohospodárskej veľkovýroby v Ružindole prebrala spoločnosť RUPOS

s.r.o., ktorá bola založená v novembri 1998. Za účelom zachovania kontinuity poľnohospodárskej výroby spoločnosť na základe nájomných a podnájomných zmlúv prebrala celý predmet činnosti družstva, rastlinnú i živočíšnu výrobu, aj všetkých zamestnancov. S vlastními pôdy boli uzatvorené zmluvy o prenájme. V súčasnosti má spoločnosť 45 zamestnancov. Nosnými odvetvami v živočíšnej výrobe je v súčasnosti výroba mlieka a produkcia bravčového mäsa. V rastlinnej výrobe produkcia obilnín, olejnin, krmovín, osív a cukrovej repy. Pôdny fond spoločnosti je v súčasnosti 1733 ha ornej pôdy a 16 ha viníc. V súčasnosti čaká RUPOS na schválenie zákona o odpredaji výrobkov priamo z dvora, čo by znamenalo najmä voľný predaj mlieka, syra a bravčového mäsa.

JRD v Križovanoch prešlo tiež transformáciou, sprivatizovalo, funguje ako firma „Resko“ – remeselnou-umelecké družstvo. JRD na Bukovej v 90. rokoch 20. storočia prišlo o dve tretiny zamestnancov. V súčasnosti obhospodaruje 630 ha poľnohospodárskej pôdy a problémom je, že je zaradené do znevýhodnených a tzv. zraniteľných oblastí v 2. pásme ochrany vôd. Časť chotára spadá pod chránené vtáčie územie a družstvo musí plniť isté ochranné podmienky a opatrenia.

Záujem o prinavrátene pôdy, viníc a ich následné obhospodarovanie v rámci rodiny v sledovanej oblasti nebol veľmi veľký. V novom sociálnom, ekonomickom prostredí a novej situácii sa ľudia postavili k realite rozdielne. Malá skupina „agropodnikateľov“ sa odvážila začať hospodáriť ako súkromne hospodáriaci roľníci, či už na poľnohospodárskej pôde alebo na viniciach. V skúmanej oblasti začalo takýmto spôsobom hospodáriť sedem ľudí. Neodradili ich počiatočné nezdary, byrokratické peripetie, problémy s dostupnosťou techniky, výrobnými priestormi atď. Svoje aktivity orientujú na chov hospodárskych zvierat, pestovanie plodín (repy, obilnín a kukurice), pestovanie viničných štepov, vína a hrozna, či hospodárenie a produkcia tzv. eko-bioproduktov.

Ďalšia skupina ľudí sa rozhodla súkromne podnikáť vo vinohradníctve a vinárstve. Majú vlastné vinice získané v reštitúcii či kúpou, viaceri viníc majú i v prenájme od obyvateľov obce alebo od ostatných drobných vinohradníkov skupujú hrozno. Táto skupina podnikateľov sa snaží získať si „miesto na slnku“, teda medzi slovenskými/malokarpatskými vinohradníkmi zo známejších lokalít, ako Modra, Pezinok, Jur, Rača atď. Niektorí z nich dosiahli za roky svojho pôsobenia veľké úspechy na celoslovenských či európskych súťažiach. Na tomto mieste treba tiež smutne skonštatovať, že až na ojedinelé prípady väčšina z nich berie svoj vzťah k pôde/viniciam len striktno ekonomicky, zaujímajú sa o ne len ak sa dá z nich niečo vyťažiť a získať.

Z enviromentálneho, ale aj hospodárskeho hľadiska je v agrárnej kultúre veľmi dôležité hnojenie pôdy, t. j. chemická úprava nevyhnutná na nahradenie spotrebovaných živín. Aj keď sa pôda vo viniciach nemusí hnojiť tak často ako

na poliach pravidelne osievaná pôda, treba to robiť aspoň raz za tri – štyri roky. Väčšina podnikateľov sa o prenajaté vinice nestará, nezúrodňuje ich, nečistí, nehnojí. Majitelia viníc sú nahnevaní, že ich majetky strácajú na hodnote, ale sami nie sú schopní vinice vziať späť a starať sa o ne.

Ostatnou skupinou sú ľudia, ktorí sa práci v poľnohospodárstve venujú z dôvodu snahy o akúsi hospodársku samostatnosť, nezávislosť od obchodných reťazcov, so snahou o získanie kvalitnejších, ekologickejších, zdravších potravín (ovocia, zeleniny, mlieka, mäsa). Patria sem aj ľudia združení v miestnych organizáciách záhradkárov, chovateľov, vinohradníkov.

Ich vzťah k pôde a práci na nej je zo všetkých sledovaných skupín ľudí, pracujúcich po roku 1989 na pôde a s pôdou, azda najintenzívnejší. Majú vlastnú pôdu v záhradách, roliach, na humnách, viacerí z nich skúpili pozemky okolo svojich hospodárstiev od susedov, ktorí o ňu nemali záujem. Pestujú si sami zeleninu, krmoviny, ovocie, chovajú hospodárske zvieratá na mäso, vajcia a mliečnu produkciu. Najväčší záujem medzi chovateľmi je v súčasnosti o chov kôz, oviec, ošípaných a hydiny. Okrem týchto zvierat sa čoraz častejšie prejavuje záujem o chov koní. Nie však na pracovnú silu, ale na trávenie voľného času ich detí a budovanie vzťahu k zvieratám. Zaujímavé je, že nikto z oslovených informátorov nepestuje obilniny na kŕmenie zvierat (jačmeň, pšenicu, ovos, kukuricu), ale ich kupujú z družstiev. Ostatné krmoviny (ďatelinu, trávu, kŕmnu repu) si dopestujú sami.

ZÁVER

Slovenské poľnohospodárstvo prešlo v 20. storočí viacerými zaťažkávacími skúškami. Od súkromného individuálneho hospodárenia sa procesom kolektivizácie viac či menej dobrovoľne dostalo k hospodáreniu kolektívnemu, družstevnej veľkovýrobe po vzore Sovietskeho zväzu, aby sa následne po roku 1989 dekolaktivizáciou opäť ocitlo v súkromnej sfére.

Príspevok mal za cieľ zmapovať procesy adaptácie a zachytiť zmeny v živote a v hodnotách poľnohospodárov počas druhej polovice 20. storočia, s presahom do 21. storočia.

Vzťah k práci a pôde bol pochopiteľne najintenzívnejší do 50. rokov 20. storočia, bol považovaný za najväčšie hodnoty roľníka. Socialistická kolektivizácia poľnohospodárstva tieto hodnoty narušila. Strata pocitu vlastníctva pôdy a nové technológie v poľnohospodárskej veľkovýrobe priniesli so sebou aj nové kritériá hodnotenia jednotlivca a rodín. Mladá generácia nemala pocit krivdy nad stratou pôdy, socializáciou dediny vstúpil do povedomia ľudí nový pojem: spoločenské vlastníctvo. Jednotlivci sa napriek pocitom krivdy a problémom pri kolektivizácii dokázali pomerne rýchlo (až na výnimky) adaptovať

na zmenené podmienky. Reflektovali nové trendy, technológie a postupne sa z nich stali opäť obyvatelia s vyšším sociálnym statusom napriek tomu, že teraz sa status už nemeral veľkosťou majetku/pôdy/vinice, ale členstvom a prácou v družstve. Družstevníci boli do 80. rokov 20. storočia v skúmanom mikroregióne považovaní za majetnejšiu skupinu obyvateľstva, privilegovanú vďaka výhodám (naturálne dávky a pod.), vďaka väčšej možnosti cestovať (rekreácie, zájazdy) a vyššiemu zárobku (nákupy techniky, spotrebičov, áut).

Dekolektivizácia poľnohospodárstva na konci 20. storočia opäť ponúkla možnosť návratu k individuálnemu vlastníctvu a hospodáreniu na pôde. Nenastal však očakávaný efekt hromadného vracania sa k pôde a budovania súkromných fariem západoeurópskeho typu. Vzťah k pôde ako najvýznamnejšej hodnote, ktorá hrala prím na vidieku do obdobia kolektivizácie, sa už v súčasnosti nepodarí nadobudnúť. Zmenila sa doba, podmienky, preferencie, hodnoty a názory súčasnej generácie.

Skúmaný región si zatiaľ, napriek súčasnému boomu automobilového priemyslu a tým aj zastavaniu veľkej výmery poľnohospodárskej pôdy, likvidácii viníc a zániku viacerých družstiev, udržiava charakter regiónu s rozvinutým poľnohospodárstvom a vinohradníctvom.

LITERATÚRA

- 40 rokov socialistického poľnohospodárstva v okrese Trnava. 1989. Jaslovské Bohunice: JRD Svornosť.
- BAUCH, V., 1984: *Dve etapy života družstevnej dediny*. Bratislava: Veda.
- JECH, K., 2008: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad.
- KRECH, D. – CRUTCHFIELD, R. – BALLACHEY, E., 1968: *Človek v spoločnosti*. Bratislava.
- NOVÁKOVÁ, K., 2004: Počiatky dedinského turizmu na Slovensku. (Prípadová štúdia o vinohradníkovi-podnikateľovi). In: *Slovenský národopis*, roč. 52, č. 4, s. 421–436.
- NOVÁKOVÁ, K., 2005: Odras „vítazného februára: a následných politických udalostí v živote vinárskeho veľkopodnikateľa“. In: *Malé dejiny veľkých udalostí I. v Česko (a) Slovensku po roku 1948, 1968, 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, Ústav pamäti národa, s. 188–195.
- NOVÁKOVÁ, K., 2006: *Materiálne prejavy socioprofesnej skupiny. (Na príklade súčasných vinohradníkov v mikroregióne Orešany)*. Kandidátska dizertačná práca. Bratislava: Ústav etnológie SAV.

- NOVÁKOVÁ, K., 2009a: *Vinohradníctvo a vinohradníci v procesoch transformácií*. Trnava: UCM.
- NOVÁKOVÁ, K., 2009b: Kolektivizácia a dejiny JRD Ružindol. In: *Ružindol. Vlastivedná monografia obce*. Ružindol: Obecný úrad, s. 99–111.
- NOVÁKOVÁ, K., 2010a: Národopis. In: *Križovany nad Dudváhom. Vlastivedná monografia obce*. Bratislava: DAJAMA, s. 68–93.
- NOVÁKOVÁ, K., 2010b: Kolektivizácia a dejiny JRD. In: *Buková. Vlastivedná monografia obce*. Buková, s. 121–125.
- PÁTKOVÁ, J., 1957: *Ludový odev v okolí Trnavy*. Bratislava: Vydavateľstvo krásnej literatúry.
- PEŠEK, J., 2002: Kolektivizácia a slovenská dedina. In: *Tradícia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po druhej svetovej vojne*. Z. Škovierová (ed). Bratislava: KEKA FF UK, s. 7–23.
- PETRÁŇOVÍ, J. a L., 2000: *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha: SET OUT.
- PRANDA, A., 1978: Formovanie nového systému hodnotových orientácií na súčasnej slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, roč. 26, č. 2, s. 236.
- PRANDA, A., 1985: Tradičné a súčasné aspekty hodnotenia vzťahu človeka k práci na slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, roč. 33, č. 2–3, s. 339.
- PODOLÁK J., 2009: Tradičné spôsoby obrábania pôdy a pestovania obilnín. In: Podolák, J. – Nováková, K. a kol.: *Ružindol. Vlastivedná monografia obce*. Ružindol: Obecný úrad, s. 77–93.
- RATICA, D., 1991: Osudy „kulakov“ na slovenskej dedine. In: *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 109–119.
- RATICA, D., 1992: „Kulaci“ a proces združstevňovania na slovenskej dedine. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Výsledky výskumov v roku 1992. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 24–31.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1986: Socialistické združstevňovanie poľnohospodárstva a jeho vplyv na formovanie vidieckej rodiny. In: *Slovenský národopis*, roč. 34, č. 4, s. 543–550.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1993: Agrárna kultúra a životné prostredie. In: *Slovenský národopis*, roč. 41, č. 4.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2005: Životné stratégie ľudí spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou na Slovensku v 20. a 21. storočí. In: *Slovenský národopis*, roč. 53, č. 2, s. 119–133.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2008: Sociálne a kultúrne súvislosti života generácií vidieckych spoločností na Slovensku v 20. storočí. In: *Zborník SNM, Etnografia 49*, roč. CII, s. 9–19.
- ŠTEFANOVIČ, M. a kol., 1979: *Rolnícke družstevné právo*. Bratislava.
- VÁLKA, M., 2011: *Sociokulturní proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*. Etnologické studie 8. Brno: Masarykova univerzita.
- VRZGULOVÁ, M.- POPELKOVÁ, K. 2005: *Stredné vrstvy v urbánnom prostredí-transformácia skupinových hodnôt?* In: *Slovenský národopis*, 53, č. 4, s. 381-397.

ARCHÍVNE MATERIÁLY

- Evidencia členov – prírastkov JRD Ružindol, 1950, 163s. Archív firmy RUPOS Ružindol.
- Kronika JRD Smolenice, s. 7. Archív JRD Smolenice, archív autorky.
- Obecná kronika obce Ružindol. Archív OcÚ Ružindol.

RÉSUMÉ

The second half of the 1940s period was a breaking point not only for the Slovak (Czechoslovak) countryside, but for the whole society as well. The communist rhetoric describes it as revolutionary, because it tried to eliminate private property of the means of production and build a new, classless, society. “The dream” about social justice and equality led to the elimination of private enterprise at all levels of the national economy including agriculture.

The collectivization of agriculture in the Eastern Bloc during the 1950s took place under the pressure from the Soviet Union. The result of this pressure was the demise of the traditional agriculture, which was based on various form of private property of the land with production methods proven by hundreds of years of practice. The beginning of the collectivization in the Czechoslovakia substantially changed the way the small peasants and farmers worked, their status and the whole life perspective.

The Slovak agriculture went through a series of difficult periods. From the private individual farming it moved more or less voluntarily to collective farming, to mass production in state cooperatives based on the Soviet model, only to decollectivize after 1989 and switch to the private sphere again.

Every adaptation presupposes and means a change. In this particular case it means that there is a change in relation to the land, to the property, that there is a change of the status of individuals and whole families, a change of behavior, a change of values. During this complex process, individuals had to change their behavior more or less involuntarily in such a way as to reflect the surrounding cultural and societal environment. There were of course individuals, who were not willing to change their ways of life, their values, their attitudes. These were forced by the representatives of power at the time and under pressure they had to either resign or accept the reality, or they were forced to leave their homes and relocate to another district.

The goal of the contribution is to map the processes of adaptation and record the changes in lives and the changes in farmers' values during the second half of the 20th century and at the beginning of the 21st. The relation to work and land was most intensive during the 1950s. These were the most important values for the farmers. The socialist collectivization of agriculture disrupted them. The loss of the feeling of ownership of the land and new technologies in agricultural mass production brought with them new criteria for judging individual and families. The young generation did not feel that an injustice was done to them because of the loss of land. The socialization of the village meant awareness of a new term: common property. Individuals were capable, despite feelings of injustice and collectivization problems, to adapt themselves (apart from exceptions) to changed conditions. They reflected new trends, technologies and slowly they became people with higher status, despite the fact that now the status was not measured by the size of one's property, land or vineyard anymore, but by the membership and the work done in the cooperative. Cooperators were until the 1980s within the microregion under examination considered to be the richer layer of the people, privileged thank to advantages (food benefits, etc.), greater possibility to travel (recreations, trips) and higher wages (consumption of new technology, electrical appliances, cars).

Decollectivization of agriculture at the end of the 20th century offered again the possibility of return to private property and farming on one's own land. But the expected effect of returning to the land and building private farms of the West European type did not occur. It is not possible anymore for the relation to the land as the most important value, which dominated in countryside until the period of collectivization, to regain its dominance. The time has changed together with conditions, preferences, values and opinions of the new generation.

Partia dojičov a dojičiek pred kravinom JRD Ružindol, okres Trnava, západné Slovensko, 70. roky, 20. storočie, autor neznámy, archív Kataríny Novákovej

Družstevníčky z JRD Smolenice. Smolenice, okres Trnava, 60. roky 20. storočia, autor neznámy, archív Kataríny Novákovej

Študentská brigáda v repe. Ružindol, okres Trnava, 1972, autor neznámy, archív Kataríny Novákovej

Zvoz cukrovej repy na družstvo. Smolenice, okres Trnava, 60. roky 20. storočia, autor neznámy, archív Kataríny Novákovej

ANALÝZA ZMIEN VYBRANÝCH ATRIBÚTOV VITALITY VIDIEKA NA POZADÍ ZMIEN CHARAKTERU POĽNOHOSPODÁRSTVA – PRÍPADOVÁ ŠTÚDIA OBCÍ PRUSKÉ, BOHUNICE, KRIVOKLÁT A VRŠATSKÉ PODHRADIE.

(Príspevok k multifunkčnosti poľnohospodárstva)

Dušan Šebo

MULTIFUNKČNOSŤ POĽNOHOSPODÁRSTVA AKO ZÁKLADNÝ VÝSKUMNÝ RÁMEC

Vo výskume vidieckej krajiny a vidieka ako takého sa najmä v posledných rokoch stále častejšie skloňuje význam pojmu „multifunkčnosť“. Aj napriek tomu, že sa tak nie vždy explicitne uvádza, multifunkčnosť sa spravidla spája s poľnohospodárstvom, pričom príspevky k tejto téme pochádzajú z prostredia prírodných, a predovšetkým od začiatku tohto storočia i spoločensko-vedných disciplín (pozri napr. RENTING et al., 2009, WILSON 2007a). Nateraz slabá teoretická rozpracovanosť multifunkčnosti nedovoľuje tento termín ľahko uchopiť a definície, s ktorými sa stretávame, sa rôznia v tom, na čo daný autor kladie dôraz. Väčšina prístupov však nadväzuje na pracovnú definíciu OECD (2001), ktorá zdôrazňuje dva kľúčové aspekty multifunkčnosti:

- ◆ Existenciu rôznych komoditných a nekomoditných výstupov, ktoré sú spoločne produkované poľnohospodárstvom;
- ◆ Niektoré z nekomoditných výstupov majú charakter verejných statkov, pre ktoré neexistuje trh.

Komoditné výstupy zahŕňajú celú škálu materiálnych poľnohospodárskych produktov. Vo výskumoch multifunkčnosti sa však hľadisko upriamuje práve na nekomoditné výstupy, resp. ne/spojitosť produkcie komoditných a nekomoditných výstupov poľnohospodárstvom. Elaborát OECD (2001) uvádza nasledovné kategórie nekomoditných výstupov, resp. oblastí, ktoré sú poľno-

hospodárstvom ovplyvňované: životné prostredie, vidiecky charakter sídiel (krajinný ráz, kultúrne dedičstvo), ochrana krajiny (otázky povodňového rizika, erózie, zosuvov a pod.), potravinová bezpečnosť, vitalita vidieckeho priestoru (pozitívne efekty vidieckej zamestnanosti). Na rozdiel od pomerne úzko zameraných, ekonomicky a politicky orientovaných interpretácií multifunkčnosti majú príspevky najmä rurálnych sociológov a humánných geografov skôr holistický charakter, sledujúci kultúrne a sociálne záležitosti vidieckeho priestoru v kontexte zmien charakteru poľnohospodárstva (napr. PALANG et al., 2006; PALANG, 2010; RISGAARD et al., 2007; WILSON, 2007b). Skúmanie socio-kultúrnych javov vidieckeho priestoru na pozadí zmien charakteru poľnohospodárstva možno podľa všetkého považovať za dôležitú súčasť problematiky udržateľnosti rozvoja rurálneho prostredia.

PREDMET SKÚMANIA

Ako sme už naznačili, veľkou akademickou výzvou zostáva predovšetkým vzťah poľnohospodárstva a sociokultúrnych atribútov udržateľnosti vidieka. Slovensko, ktoré v 20. storočí podstúpilo pomerne náhly a výrazný transformačný proces z prevažne agrárnej krajiny na krajinu prevažne industriálnu, je ideálnym priestorom na výskum dôsledkov takýchto zmien. Vychádzajúc z niektorých prác domácich autorov, zaoberajúcich sa sociokultúrnymi otázkami slovenského poľnohospodárstva v predchádzajúcom storočí (APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ, STOLIČNÁ, 2000; BOTÍKOVÁ, 1997; HOLEC, 1991; SLAVKOVSKÝ, 1995, 2003, 2009), pokúsili sme sa verifikáciou vstupnej hypotézy rozšíriť gnozeologický rámec sociokultúrnych aspektov troch typov „poľnohospodárskeho zriadenia“:

- ◆ Malovýrobný roľnícky systém
- ◆ Družstevný – socialistický poľnohospodársky systém
- ◆ Družstevný – trhovú poľnohospodársky systém.

Maloroľnícky systém sme pôvodne uvažovali skúmať ako dve samostatné obdobia, a síce pred zavedením povinných poľnohospodárskych dodávok (kontingentov) a po ich zavedení. Z uskutočnených rozhovorov však vyplynulo, že výber kontingentov síce zasiahol viaceré oblasti každodenného života roľníkov, no nami sledované oblasti boli týmto politickým krokom dotknuté len minimálne.

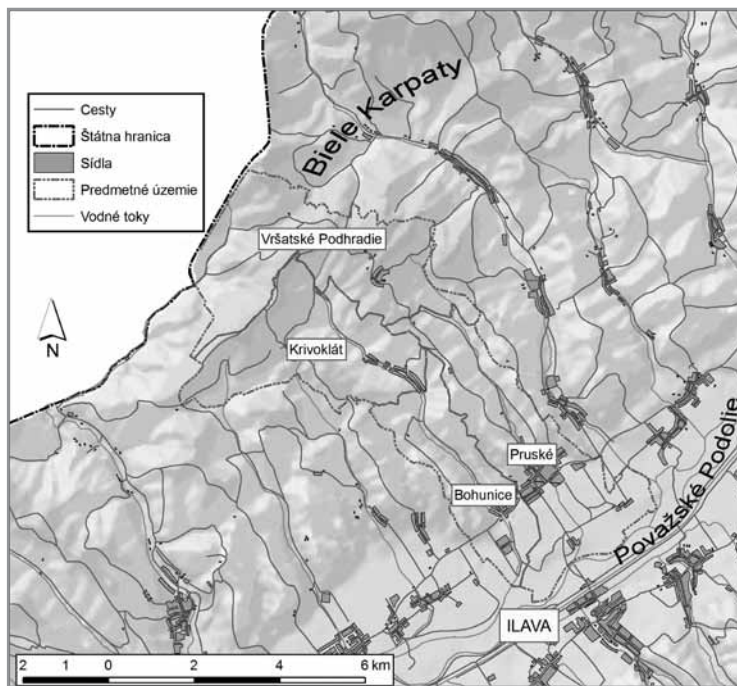
Základná téza nášho výskumu je postavená na predpoklade, že zmena charakteru poľnohospodárstva sa prejaví na zmene vitality vidieckeho priestoru. Cieľom výskumu bolo teda zistiť, ako sa v našom modelovom území prejavovali zmeny charakteru poľnohospodárstva na zmenách vybraných charakteristík vitality vidieka. Zmyslom tohto príspevku však nie je ani tak zhodnotiť

to, aký poľnohospodársky systém bol z perspektívy vitality slovenského vidieka za posledných približne sedemdesiat rokov najlepší. Výsledky výskumu majú len zdôrazniť vždy špecifický vplyv určitého spôsobu poľnohospodárstva na vybrané aspekty vidieka. Poodhalenie určitých kauzálnych súvislostí medzi sledovanými sociokultúrnymi atribútmi a charakterom poľnohospodárstva (poľnohospodárskym systémom) by mali byť nápomocné v podpore takých poľnohospodárskych prístupov, ktoré majú o. i. pozitívny vplyv na socio-kultúrne charakteristiky vidieka.

STRUČNÁ CHARAKTERISTIKA PREDMETNÉHO ÚZEMIA

Predmetné územie nášho výskumu je súčasťou priemyselného regiónu Stredné Považie. Tvoria ho vidiecke obce Pruské, Bohunice, Vršatské Podhradie a Krivoklát. Všetky obce sú súčasťou bývalého okresu Ilava. Na základe reliéfnych charakteristík sa obce Pruské a Bohunice nachádzajú v kotlinovej a podhorskej oblasti, katastre obcí Vršatské Podhradie a Krivoklát sa rozprestierajú v horskej oblasti (Biele Karpaty).

Obyvateľstvo obcí sa až do povojnového obdobia (50. roky 20. stor.) živilo predovšetkým poľnohospodárstvom a remeslami. V druhej polovici dvadsiateho storočia však do života vidiečanov začína stále výraznejšie vstupovať záložná továreň Akciovej spoločnosti Škodových závodov (neskôr ZŤS), postavená v Dubnici nad Váhom. Vzrastajúci význam priemyselného podniku si žiadal stále väčšie množstvo pracovnej sily, ktorej zdrojom začali byť čoraz viac aj okolité vidiecke obce. Okrem rozvoja priemyslu je to však predovšetkým vznik Jednotného roľníckeho družstva Pruské v r. 1958, ktoré r. 1975 pridružuje aj ostatné obce nášho predmetného územia. Niektoré zo sociokultúrnych zmien vyvolaných týmito udalosťami sa pokúsime vykresliť v nasledujúcom texte.

VÝSKUMNÉ METÓDY

Použitou výskumnou metódou boli pološtruktúrované rozhovory, ktorých prepisy boli ďalej spracovávané pomocou kódovania. Prepisy boli najskôr kódované pomocou základného súboru kódov, ktorý bol postupne rozšírený o nové kódy, prípadne boli kódy zlučovány/rozdeľované (bližšie pozri MILES, HUBERMAN, 1994; WESTON et al., 2001; De CUIR-GUNBY et al., 2011).

Keďže našim zámerom bolo poukázať na vplyv toho-ktorého charakteru poľnohospodárstva na sledované atribúty vitality vidieka, dôraz bol položený na vzťahy. Práve preto sme sa rozhodli využiť kódovanie, ktoré sprehľadňuje text a identifikáciu vzťahov veľmi zjednodušuje. V prvej fáze boli tvorené *deskriptívne kódy* (pre črty jednotlivých typov poľnohospodárskej výroby, ako aj pre atribúty vitality) a v ďalších fázach *kauzálne kódy*, ktoré poukazovali na vzťahy medzi deskriptívnymi kódmi, resp. jednotlivými črtami daného charakteru poľnohospodárstva a sledovanými atribútmi vitality. Ukážku z kódovacích záznamov pre oba typy kódov uvádzame v Tabuľkách 1 a 2.

Osnova výskumných otázok síce vždy nadväzovala na sledované javy, no konkrétne otázky boli v každom prípade prispôbené profesijnému a sociálnemu zázemiu respondenta. Základná osnova výskumných otázok sa v prie-

behu výskumu mierne modifikovala. Aby sme získali relatívne homogénnu vzorku respondentov, dôležitým kritériom výberu bol vek s tým, že každý z respondentov sa musel narodiť pred rokom 1949, teda pred prijatím zákona č. 69/1949 Zb. o JRD, na ktorý nadväzovalo Vykonávacie nariadenie Ministerstva земедělství č. 75/1949 o družstevno-kolchoznom systéme. Všetci respondenti museli pochádzať z roľníckych rodín a žiadúce bolo, aby boli ostatnými obyvateľmi obce považovaní za angažovaných (predovšetkým v produktívnom veku) v živote obce. S vyhľadávaním respondentov sme začali vždy na obecnom úrade. Dôležité bolo tiež to, aby približne polovica respondentov mala skúsenosť s prácou v JRD a druhá polovica v nepoľnohospodárskych sektoroch.

Kritériám výberu vyhovovalo deväť respondentov (štyria muži a päť žien), s ktorými sme uskutočnili celkovo dvanásť rozhovorov (v troch prípadoch vyvstali dodatočné otázky, ktoré si žiadali ďalšie stretnutie). Každého respondenta sme pred rozhovorom požiadali, aby bol pri spomínaní opatrný na idealizovanie minulosti a pokúsil sa zostať nezaujatý. S ôsmymi ľuďmi sa rozhovory uskutočňovali v obciach predmetného územia a jedného respondenta sme navštívili v zariadení pre seniorov v Dubnici nad Váhom. Vzhľadom na to, že výskumnú vzorku tvorili predovšetkým starí ľudia, detailnejšie sme sa v rozhovoroch zamerali na maloroľnícke obdobie. Výsledky výskumu budeme z dôvodu lepšej prehľadnosti prezentovať usporiadané podľa sledovaných atribútov vitality: **sociálne siete, kultúrne prejavy a vzťah človeka ku krajine**. Závbery, ku ktorým sme v našom výskume dospeli, budeme dopĺňať citovaním respondentov.

Tabuľka 1. Ukážka z kódovacieho záznamu deskriptívnych kódov

Názov	Popis	Symbol	Príklad
Vzájomná závislosť	Komentáre k vzájomnej závislosti medzi obyvateľmi	VZV	„Tu si nikto nemohol dovoliť zostať o samote.“
			„Tak vám poviem, že ani nebolo kde zarobiť. Nebolo za čo kúpiť. Takže takto si museli. Boli v biede, takže museli jeden druhému.“
			„Nikto nemal všetko. Ten mal to, iný zas hento.“
Vzájomná výpomoc	Komentáre k vzájomnej výpomoci medzi obyvateľmi	VVP	„Rodinná, susedská, dedinská výpomoc – v tom nebol rozdiel.“
			„Napríklad tí, čo mali kone, furmani, tak tí šli aj keď sme si rodina neboli. No ale keď ho volal, tak išiel pomôcť.“
			„No ale to som chcela povedať, že ten otec bol teda taký starostlivý, že to všetko sme mali. Ale zas to malo aj nevýhody, lebo tí, čo toho mali menej, tak tí už chceli mlátiť, takže otec zobrali mašinu a už im šiel vymlátiť a naše zbožie zatiaľ zostalo všetko na roli.“

Dobré medziľudské vzťahy	Komentáre k medziľudským vzťahom, ktoré sú charakterizované ako fungujúce až priateľské	MDV+	„Boli ľudia k sebe takí bližší.“
			„Tá dedina, súdržnosť, jednoducho držali pokope.“
			„Viac bolo tej lásky medzi ľuďmi.“

Tabuľka 2. Ukážka z kódovacieho záznamu kauzálnych kódov

Názov	Popis	Symbol	Príklad
Vplyv vzájomnej závislosti na vzájomnú výpomoc	Komentáre v texte poukazujúce na priamy vzťah medzi vzájomnou závislosťou a výpomocou	VZV → VVP	„Napríklad jeden mal otelenú kravu, tak prišiel za druhým, požičal si. No tak bolo zaužívané. Ináč ani nemohli. Jedine takto. Pod' mi pomôcť, ja pôjdem zas tebe.“
			„Aj pri tom mlátení, ako som vravela, tam bolo treba veľa ľudí! A to nikto toľkých v rodine nemal“
Vplyv vzájomnej výpomoci na udržiavanie medziľudských vzťahov	Komentáre v texte poukazujúce na to ako vzájomná výpomoc posilňuje medziľudské vzťahy	VVP → MDV+	„No isteže aj môj svokor chodieval orávať jednému. Lebo tí nemali čím. Tak si boli, tak jeden s druhým. Takí súdržnejší.“
			„Boli sme k sebe takí vyše (bližší). No ozaj sme si tak pomáhali a tak...“

SOCIÁLNE SIETE

Sociálnou sieťou rozumieme jednak množinu sociálnych subjektov prepojených vzťahmi vzájomnej výmeny, a zároveň štruktúru vzťahov výmeny, moci a závislosti, ktorá určuje toky zdrojov v sociálnom systéme (HANUŠIN et al., 2001).

Sústredili sme sa predovšetkým na pracovné interakcie medzi obyvateľmi – teda charakter interakcií, ich frekvenciu, príčiny a implikácie. Zaujímalo nás, ako si boli obyvatelia jednotlivých obcí ochotní a schopní navzájom vypomáhať, pri akých príležitostiach sa tak dialo a ako sa dokázali v otázkach výpomoci navzájom skoordinať.

S najväčšou intenzitou vzájomnej výpomoci sa, celkom pochopiteľne, stretávame predovšetkým v malovýrobnom roľníckom systéme. V prípade malých roľníkov to vyplývalo z malých výmer pozemkov, ktoré neposkytovali možnosť kumulovať veľký zisk potrebný na nákup a údržbu strojných zariadení a vydržiavanie ťažných zvierat. Tieto boli buď vypožičiavané od susedov, resp. stredných a väčších roľníkov (zriedkavejšie od osôb, ktoré sa špecializovali predovšetkým na tieto úkony), prípadne boli nimi poskytované. Za vypožičky a poskytnuté služby sa však spravidla neplatilo peniazmi, ktorých význam zastupovali naturálie. Pomerne častým zvykom však bolo iba pamätať si, kto komu a s čím pomohol.

„To už sa dohodli, že ty mi dáš vrece zemiakov a ja ti pokosím, lebo čo...“ (m, 1935)

Najmä v prípade stredných a väčších roľníkov bolo zas nevyhnutné disponovať, najmä pri sezónnych prácach, dostatkom pracovných síl. Na dlhodobejšie práce prichádzali predovšetkým sezónni pracovníci, tzv. „výžinkári“. Gazda však potreboval často vypomôcť i s menšími prácami, na čo využíval služby miestneho obyvateľstva.

„A, kur' keď sa tak chodilo mlátiť obilie, tak to hlavne. Lebo tam bolo treba ľudí pri tej mašine. To aj štrnásť ľudí tam bolo treba. Takže to sme si tak jeden druhému chodili.“ (ž, 1938)

Vzájomná výpomoc v malovýrobnom systéme bola teda podmienená určitou mierou vzájomnej závislosti, v dôsledku ktorej si nijaká zo strán týchto vzťahov nemohla dovoliť nič, čo by mohlo daný vzťah ohroziť. Malovýrobný roľnícky systém, založený na vzájomnej výpomoci, mal teda v sebe zakomponovaný akýsi mechanizmus sociálnej kontroly. Takýto charakter vzájomnej výpomoci však poskytoval obom stranám interakcie i určitú formu uspokojenia. Tí, ktorým bola služba poskytovaná, mali radosť z toho, že im niekto v náročnej práci vypomáha a naopak, službu poskytujúci nachádzal potešenie aj v tom, že nadobúda akúsi nemateriálnu formu kapitálu, zabezpečenia sa do budúcnosti. Vzájomná výpomoc zároveň „nútila“ ľudí spoločne komunikovať, aj keď častokrát len o práci. Vďaka tomu sa však vytváral a udržiaval určitý komunikačný návyk, ktorý robil dedinu vitálnejšou.

„A to tak sa tu zavlažovalo, že prekopali koryto potoka, aby mohli vodu prepúšťať. Aj krmnu repu tam mali a tak sa medzi sebou dohadovali, že kto ako potreboval. Podľa toho si prepúšťali.“ (m, 1935)

Zaujímavá bola situácia detí a ich socializačný proces v maloroľníckom systéme. V zásade sme sa stretli s dvomi pohľadmi na túto oblasť. Podľa jedného bol život detí v roľníckej rodine náročný, plný povinností a namáhavej práce, čo sa celkom pochopiteľne prejavovalo aj na ich socializačnom vývoji – vzdelávaní, voľnočasových aktivitách, vzťahoch a pod.

„No áno. Robota a robota (POKLESLOSŤ). To ja som nevedel pochopiť, keď sme v škole písali, že máj je najkrajší mesiac v roku. Lebo pre mňa to bola hlavne robota a robota. Pásenie kráv...“ (m, 1931)

Druhý pohľad na detstvo v maloroľníckom systéme je skôr opačný. Viacero typov detskej práce (pasenie kráv, husí a pod.) obnášalo združovanie sa s vrstovníkmi, pričom samotná práca sa prelínala s príležitostami na zábavu a budovanie kamarátstiev.

„No však všeličo sme na tom poli. Lebo ako sme dobytok vyhnali až po tú Chrastkovú, tam býval veľký pasienok. Kravy sa pásli a pasáci šantili. Tak bývalo...“ (ž, 1931)

So zmenou charakteru poľnohospodárstva z malovýrobného na družstevno-socialistický, čo v našom území začína pomerne neskoro – v troch obciach až v r. 1975, sa začínajú uskutočňovať veľké zmeny, ktoré sa prejavujú v najrôznejších oblastiach každodenného života dedinčanov.

Zakladanie družstva prebiehalo v predmetnom území bez väčších komplikácií a väčšina ľudí túto zmenu skôr či neskôr uvítala. Vybudovanie strojárskoho závodu v neďalekej Dubnici nad Váhom viedlo k tomu, že mnoho dedinčanov, dovtedy roľníkov, začal pracovať v tomto závode. Zamestnanie v priemysle ešte niekoľko nasledujúcich rokov kombinovali s obhospodarovaním záhumienok, no „kovoľníctvo“ sa vo väčšine prípadov časom ukázalo ako nezaujímavé. Pluhy a mláťačky vystriedali traktory a kombajny, ktoré poskytovalo aj JRD. Finančné prostriedky vynaložené na orebné a žatevné úkony v kombinácii s malými rozlohami a odrábaním prenájmu pôdy však robili práce na záhumienkach v porovnaní so zárobkami v priemysle, resp. iných zamestnaniach neefektívnymi, čo viedlo k postupnej strate záujmu o túto formu privyrobenia si.

„No to už každý začal chodiť do roboty a keď aj voľno bolo, tak sa muselo odrábať. Na tých desať árov záhumienky sme museli tridsať dní odrobiť. A to sa v čase voľna odrábalo. Repu sme chodili okopávať. Ináč tú záhumienku zobrali.“ (ž, 1942)

Ešte skôr ako samotné záhumienky, ktoré už aj tak nevyžadovali výpomoc prekračujúcu možnosti konkrétnej rodiny, sa však s „odkázanosťou na pôdu“ vytráca aj vzájomná výpomoc pri poľnohospodárskych prácach. S miznutím tohto druhu výpomoci sa znižuje i počet príležitostí na komunikáciu a následne aj spomínaná nevyhnutnosť udržiavať medziľudské vzťahy na úrovni, ktorá vytvára podmienky na spoluprácu. Na túto skutočnosť má vplyv i nový fenomén práce na zmeny, čím sa v rámci dediny začína diverzifikovať i rytmus práce a času voľna.

Najväčšími príležitosťami na vzájomnú výpomoc sa stali práce na stavbách rodinných domov, ktoré začali nahrádzať skromné ubytovanie v dreveniciach a hlinených domoch prispôbených potrebám hospodárstva. Aj tento spôsob výpomoci však postupne mizne. Jeden z respondentov to charakterizoval nasledovne:

„To vypomáhanie pri chalupách – to bol zvyk ešte z tých súkromných hospodárskych časov.“ (m, 1934)

Rodinné domy, ktoré sa začali stavať v období socializmu, jeden z respondentov viackrát označil ako dôvod postupnej individualizácie. Z jeho slov vyplýva, že domy v maloroľníckom období plnili úlohu príbytku a rodinným domom začali postupne ľudia prisudzovať väčší význam než si zaslужujú. Život v maloroľníckom období sa akoby viac odohrával v dedine, v krajine a neskôr

sa začal vo svojej individualizovanej podobe koncentrovať do domácností plných vecí „náročných na energiu a čas“.

„Už hľadia len na seba. To predtým si ja nepamätám, žeby niekto staval chalupu.“ (m, 1931)

Prácu v priemysle, resp. iné zamestnanie mimo obce však respondenti zhodne označovali ako zjednodušenie podmienok zaobstarania si základných životných potrieb a celkové zvýšenie životného štandardu.

„Lebo každý bol viazaný a každý musel drieť. Keď prišla kolektivizácia, tak niektorí len aby sa toho zbavili a aby čím skôr išli do fabriky robiť. Len aby sa toho zbavili a po poľnohospodárstve a roľiach „ani pamiatky“.“ (m, 1935)

„Oni si zvykli, že v tej fabrike, má každý mesiac peniaze. A ako roľník musel na tie peniaze čakať. Prišli vtedy, keď bola úroda.“ (m, 1931)

Zvýšenie životného štandardu viedlo aj k tomu, že na dedinu začínajú prenikať nové materiálne fenomény (napríklad televízia, rôzne stroje, prístroje atď.), ktoré na jednej strane spríjemňujú život a zjednodušujú mnohé práce, no na strane druhej nahrádzajú osobnú komunikáciu, obmedzujú príležitosti na interakcie a niektoré formy spoločenskej spolupatričnosti. Najmä mladšej generácii sa zlepšujú možnosti vzdelávania a zamestnania. Všetky tieto novodobé javy uviedli poľnohospodárstvo ako také do neatraktívnej polohy spoločenského nezáujmu.

Za zmienku stojí i to, ako vstúpilo do spoločenského života vybudovanie vodovodov. Obecné studne bývali jedným z dôležitých miest stretávania dedinčanov.

„Tu sme mali hádam dvanásť alebo trinásť studní. A to gazdiná išla napríklad pred obedom do kýbla naberať vodu a to sa tam dve-tri stretli a už zas prehodili čosi medzi sebou. Alebo tam ako býval Dohňanský. Tam bola studňa s takým betónovým kruhom okolo a tam sa sedávalo. To ten Jožo Hladký vytiahol harmoniku a tam sme posedávali a spievali koľko rázy aj do jedenásti.“ (ž, 1931)

„Lebo tu napríklad chodievali po vodu, kým ešte nemali vlastnú studňu a tam prebrali všetko, čo sa za ten deň udialo.“ (ž, 1935)

„Už málo (bolo príležitosti na zarožprávanie sa). Lebo už napríklad ani tie obecné studne neboli. Už boli vodovody. Lavičky mizli pred priedomi. Už sa to vytrácalo.“ (m, 1946)

Z uskutočnených rozhovorov vyplýva, že zmenou charakteru poľnohospodárskej výroby sa na jednej strane výrazne zjednodušili životné podmienky, no na strane druhej sa týmto začala deštrukcia sociálnych sietí vytvorených náročným, samozásobiteľským spôsobom života, vyžadujúcim určitú mieru vzájomnej kooperácie.

„Sem-tam si (na záhumienkách) ešte vypomáhali, ale potom už prichádzali všelijaké domáce traktory, tak už tak všelijako sa to robilo.“ (m, 1931)

„No prv, keď tých televízorov nebolo, tak sme sa museli nejako zabávať. Sa chodievalo aj „Pod Lucie“, „Pod bábeny“ a tak...“ (m, 1934)

„Teraz je to už také, že sa ľudia stretnú a to je, že „ahoj“ – „ahoj“ a dosť...“ (ž, 1938)

Tým, že dedinčania prestali byť v zabezpečovaní životných potrieb na seba navzájom odkázaní, vytratila sa aj potreba udržiavať niektoré zo spoločenských vzťahov. Družstevné poľnohospodárstvo už v sebe tento „interakčný mechanizmus“ zakomponované nemalo. Výnimku z tohto tvorili iba niektoré činnosti. Jednou z nich bolo okopávanie repy.

„Lebo tej repy bolo stotridsať hektárov. To bolo treba okopať, pretrhať. Tam bolo dobre. To som mala napríklad dvadsať riadkov a raz pomohla tá hentej, potom zas naopak. A tak... A v tej maštali napríklad ako dojičky, keď niektorá mala sviatok, tak aj doniesla flašku a si aj posedeli.“ (ž, 1938)

Určitá nádej na pokračujúcu výpomoc v poľnohospodárskych prácach podľa nášho názoru spočívala v obhospodarovaní záhumienkov. Záhumienkový systém však nebol nastavený tak, aby bol pre obyvateľstvo zaujímavý, čo viedlo k jeho postupnému *de facto* zániku. Je však otáznе, či by sa ho podarilo nastaviť tak, aby dokázal konkurovať novým možnostiam, ktoré sa začali naskytnúť najmä mladšej generácii. Okrem nových možností efektívnejšieho (vzhľadom na vynaložený čas a energiu) zárobku a príležitosti na sebarealizáciu však do života ľudí vstupujú aj technické výtobytky, ktoré ľuďom zdanlivo nahrádzajú to, čo im poskytovala každodenná interakcia s obyvateľmi. Podcenil sa zrejme aj socializačný význam kultúrnych udalostí, ktorých nedostatok (resp. charakter) len urýchlil postupnú atomizáciu medziľudských vzťahov. Výsledkom opomenutia sociálneho rozmeru maloroľníckeho charakteru poľnohospodárstva bolo pri určitej dávke zjednodušenia to, čo odpovedal jeden z respondentov na otázku, či obec vytratením sa vzájomnej výpomoci pri poľnohospodárskych prácach nejako „ochladla“:

„Ochladla, veru. Veľmi ochladla. A je to vidieť doteraz. Ja keď idem tuná po našej ulici, ja sa bojím pozrieť niekomu do dvora, aby si nemysleli, že človek chce, neviem čo... Takže človek hľadá radšej pred seba.“ (m, 1931)

KULTÚRNE PREJAVY

Kultúrnymi prvkami tu rozumieme súbor črt charakterizujúcich určité spoločenstvo, pričom pozornosť sme upriamili na tie črty, ktoré sa viažu k poľnohospodárstvu. V našom výskume sme zisťovali, ktoré z činností súvisiacich s poľnohospodárstvom najviac spetrovali spoločenský život dedinčanov.

Pri otázkach, ktoré sa priamo dotýkali kultúry, respondenti zhodne označovali ako najväčšiu kultúrnu udalosť späť s poľnohospodárstvom dožinky,

teda slávnostné ukončenie hospodárskeho roka. Jeden z respondentov, ktorý sa v produktívnom veku aktívne podieľal na ich príprave, takto spomínal na posledné dožinky v r. 1975:

„Zraz bol na hornom konci. Pekné mladé koníky boli zapriahnuté v rebrináku. Gazdina naložila múto, smotany, v rukách kôš s koláčmi a tak sme šli dolu dedinou. Za nami sprievod. Kde-tu sme zastavili, zaspievali. Hrala dychovka z Košec. Celou dedinou sme prešli až na bohunické lúky. Ja som mal také terglíky a do nich sme cmaru nalievali. No a tí Košecani, tí to už ani nepoznali, tam už bolo družstvo.“ (m, 1934)

Keďže od r. 1975 sa JRD Pruské rozšírilo aj o obce Bohunice, Vršatské Podhradie a Krivoklát, začali sa dožinky od nasledujúceho roku konať iba v Pruskom. V súčasnosti sa však na túto udalosť už len spomína. Počas družstevno-socialistického obdobia mali dožinky zrejme nahradiť tzv. doplatky. Napriek tomu, že charakter tejto udalosti bol skôr bilančný než symbolický, zostala v pamäti ľudí toho času zamestnaných v JRD ako príjemná kultúrna udalosť. Týkala sa však, pochopiteľne, už len zamestnancov družstva, takže pre kultúrny život obce mala len nepatrný význam.

„To na konci roka, keď bolo zhodnotenie výroby, tak sa spravilo sedenie, zábava a podľa toho, koľko sa zarobilo, sme podostávali aj odmeny. ...A to sa začalo od rána. Najskôr chlebičky, potom každý pol kurata na obed a večer bola zábava. ...No a potom sa začali postupne oddeľovať. Najskôr Tuchyňa a Červený Kameň, lebo tam sa zriadil veľký ovčín a už toho potom toľko nebolo. Už napríklad len šnicla s chlebom, lebo už tých peňazí toľko nebolo.“ (ž, 1938)

Kultúrnymi prejavmi však rozumieme predovšetkým každodenné, zdanlivo všedné úkony, ktoré sú pre dané spoločenstvo a jeho spôsob života typické. Pozornosť sme upriamovali najmä na tie, ktoré mali spoločenský charakter. K takým patrili napríklad drápačky peria, trepanie konope a pod.

Dlhoročná tradícia pestovania konope sa v r. 1987 dostala mimo zákon, čím sa zo slovenských dedín vytratil nielen kultúrny rozmer jej spracovania, ale aj potenciál rôznorodého využívania tejto nenáročnej rastliny.¹

Lúky, tým že boli vo vlastníctve pasienkového spoločenstva a mnohé z nich v teréne, kam sa technika nedostala, prirodzene vytvárali predpoklad na kooperáciu. K spracovávaniu sena patrili, tak ako inde, trávniče.

„To (lúky) sme mali aj štyria-piati (rodiny) a dohromady sa to kosilo, zhrabalo a potom sa narobili kopy a tie sa medzi každého podelili. A to chlapi už o tretej ráno išli kosiť, len s nejakým chlebičkom a ploškačkou a potom sa im frištik doniesol. To sa vysmázali šišky, fánky, polievka. ...Pravdaže, to na tých lúkach sa spievalo, výskalo.“ (ž, 1942)

¹ Od r. 2009 je na Slovensku možné vybrané odrody konope na technické účely opäť pestovať.

V družstevno-socialistickom období sa už kosilo pomocou mechanizácie a len v náročnom teréne, kde nebolo možné kosiť inak ako ručne, sa vytvárali podmienky na spoluprácu. No vzhľadom na to, že išlo už o zamestnanie, resp. možnosť privyrobenia si, kooperačný rozmer tejto činnosti sa vytratil.

„Ešte aj keď družstvo bolo, tak sa chodievalo na to seno a to sa tiež vždy spievalo. Ale to už ani nechceli, aby im chlapi pomáhali, lebo už im skupinárka písala, že koľko spravili a oni boli radi, keď si nejakú korunu zarobili.“ (ž, 1935)

„Koľké seno sa povozilo na autách, čo to ženy ručne pohrabali. Nuž aj muži, koľkí boli na dôchodku a šli si privyrobiť. A niektorí aj museli ísť. Koľké seno sa porobilo.“ (ž, 1931)

Zaujímavou udalosťou bola každoročná licitácia čerešňových a orechových stromov.

„Za skalami bol čerešňový sad a tie čerešne sa tak koncom júla, začiatkom augusta zbierali. To už nikde na okolí v tom čase neboli. To boli obecné, takže každý si zaplatil ten strom, niekto aj dva a po zbere bola čerešňová zábava.“ (ž, 1942)

„No to sa vyhlásilo, že idú orechy predávať. A chodilo sa od stromu ku stromu. Tam sa dražilo a kto dal viac, mohol si strom otriasť. Čerešne tak isto.“ (m, 1935)

Spracovanie ovocia na lekvár je ešte aj dnes, i keď už nie v takom rozsahu ako v minulosti, každoročným obyčajom. Participácia na tejto aktivite iných ako členov rodiny je však skôr zriedkavosť ako zvyk.

„Aj lekváry keď sa varili... Lebo tu mal každý slivky a to sa potom zase u jednej stretli a to aj do rána sa robilo.“ (ž, 1935)

Práca v maloroľníckom výrobnom systéme sa spájala aj s mnohými drobnými kultúrnymi prvkami, ktorými si ľudia jednak ťažkú prácu spríjemňovali, jednak tým prejavovali potešenie z vydarenej práce/úrody.

„Ale to nebolo len o robote, to bola, ako by som to...(ZAMYSLENIE) Spoločenská udalosť. U nás sa pred mlátením vždy zabil baran, napieklo sa koláčov. To boli hody! (ÚSMEV)“ (m, 1934)

„Po obilí prišli zemiaky a to bola taká slávnosť. Keď sme prvé zemiaky doniesli, tak to babka vždy vybehli s fľaškou a každému po poháriku uliali. (ÚSMEV)“ (m, 1946)

Napriek tomu, že predkolektívizačný systém poľnohospodárstva bol veľmi časovo náročný, poskytoval najmä v zimnom období dostatok času aj na také aktivity ako príprava divadla. Zaujímavosťou spája jeden z respondentov jeho zánik priamo s kolektívizáciou:

„U nás v obci sme mali divadelný krúžok. Dlhé roky sa hrávalo. No a toto po kolektívizácii zaniklo. Nezáujem ľudí. Z jedného dôvodu. Ako ľudia začali chodiť do zamestnania, tak už na to nemali čas.“ (m, 1935)

Iný respondent charakterizoval zmenu kultúrneho života obce nasledovne:

„Zoberte si napríklad také dožinky. Alebo drápačky peria. Niežeby sa už nedriapalo, ale už sa inak robí a už to nie je tak, že by tam chodilo pol dediny.“ (m, 1931)

Zaujímavé je sledovať, ako zmena životného štýlu mení charakter celej vidieckej krajiny. Nasledujúci citát vystihuje vzťah medzi prírodnými (stromy) a kultúrnymi (sušiareň) prvkami krajiny a kultúrou ako takou (tradičná kuchyňa).

„No záujem o stromy upadol, pretože sa aj sušiť prestalo. Hrušky sa napríklad usušili, potom uvarili a na mlyнку pomleli. A to sa dávalo do koláčov. A teraz už nič také nie je. Ja som spravil sušiareň ovocia, ale nie je o to záujem. Záhumienku sme mali a vnuk mi povedal: „Dedko, na čo to sadiš, keď to nemá kto zjesť“.“ (m, 1931)

S touto skutočnosťou súvisia aj slová jednej obyvateľky obce Krivoklát:

„Zo sušených hrušiek sa robili také osúchy, ako na tej Morave. Babka robila. To tie sušené hrušky povarili a potom zomleli. Ale teraz sa to už nerobí. Lebo sa už nesuší. Už sme akosi spanšтели. Už si len kúpime.“ (ž, 1931)

Na záver bloku otázok, ktorý sa dotýkal kultúrnych prejavov poľnohospodárskej výroby, sme respondentov požiadali, aby sa pokúsili zhodnotiť „životaschopnosť“ ich obce pre každé zo sledovaných období. Vždy sme upresnili, že životaschopnosťou myslíme také prejavy, ako stretávanie sa, osobné komunikovanie a celkovú spokojnosť so spoločenským životom v obci. Tu sme celkom jednoznačne dostali odpovede, ktoré sa spájali s poslednými rokmi pred založením družstva a prvé roky po jeho založení. Nikto z respondentov však nevedel uspokojivo vysvetliť, prečo tomu bolo tak. Z niektorých odpovedí sme dospeli k záveru, že ľudia boli v tomto období potešení zmenou, ktorá pre nich znamenala predovšetkým koniec fyzicky veľmi náročnej práce. V prostredí fungujúcich sociálnych sietí bol zrejme tento entuziazmus široko zdieľaný. Zdieľanú radosť však po rokoch očividne nahrádza individualizmus, ktorý prichádza nielen so zmenou charakteru poľnohospodárstva, ale silnejúcou túžbou po pohodlí vlastného súkromia.

Jedinou výnimkou boli respondenti v obci Vršatské Podhradie, kde za „najspoločenskejšie“ považovali obdobie medzi druhou svetovou vojnou a požiarom, ktorý zasiahol obec v r. 1962. Po požari sa totiž okrem náročného budovania nových domov a infraštruktúry vykonala aj nová parcelácia pozemkov, ktorá na dlhé roky vážne narušila medziludské vzťahy.

VZŤAH KU KRAJINE

Za súčasť vitality vidieka považujeme aj vzťah ľudí ku krajine, v ktorej žijú. Spriaznenosť človeka s prostredím, v ktorom žije, sa odráža nielen na samotnej kvalite jeho života, ale do značnej miery prispieva aj k prirodzenému záujmu o ochranu danej krajiny. To, čo je človeku blízke, ľudia chránia a zveľaďujú. Len ťažko si možno predstaviť lepší spôsob ochrany krajiny než je ten, ktorý vzniká prostredníctvom vedomia priamej závislosti od krajiny a jej zdrojov. Táto úvaha nás doviedla k predpokladu, že v maloroľníckom období bolo vedomie tohto druhu závislosti v dôsledku priameho zaobstarávania si zdrojov obživy najsilnejšie. A naopak, s nástupom priemyselného spracovávaného potravín, rozvojom dodávateľsko-odberateľských vzťahov na trhu s potravinami, ktoré prekračujú hranice štátu, bolo vedomie tejto závislosti značne oslabené. V našom výskume sme teda zisťovali, aký bol vzťah roľníka, resp. družstevníka ku krajine s dôrazom na jednu z jej základných zložiek – k pôde.

Rozhovory s respondentmi sa spontánne rozširovali aj na vzťah k hospodárskym zvieratám. Pomocou výberu nižšie uvedených citátov sa pokúsime poukázať na správnosť nášho vstupného predpokladu.

Viacerí respondenti sa tiež zmieňovali o drobných kultúrnych prvkoch krajiny, prostredníctvom ktorých sa človek so svojím okolím stotožňoval. Takými to prvkami boli napríklad drobné poľné cesty, mostíky alebo studienky, ktoré sa každým rokom, zväčša spoločne, udržiavali. Každodenné cesty, i keď za namáhavou prácou, krajinou plnou známych orientačných bodov, nepochybne utužovali pocity spriaznenosti a domova. Jednoznačný dôraz bol respondentmi kladený i na to, že predkolektívizačná krajina bola krajšia. Toto sme okrajovo zisťovali aj pomocou leteckých fotografií spracovaných v prostredí GIS, ktorými sme sa pokúšali predovšetkým oživiť spomienky na vzhľad krajiny pred kolektívizáciou. Je však pravdepodobné, že príslušníci staršej generácie vidia na historických fotografiách viac ako je schopný vidieť ten, ktorý túto krajinu pozná len z fotografií a iných vizuálnych záznamov. Toto je však už otázka subjektivity/objektivity výskumu estetickej kvality krajiny.

Obrázok 1. Ukážka z leteckých fotografií spracovaných v prostredí GIS, ktoré boli využité na ozrejmienie zmien krajinnej štruktúry

Podobne ako v predchádzajúcich častiach, aj tu bolo v centre našej pozornosti maloroľnícke obdobie a dve nasledujúce obdobia sú reflektované skôr útržkovite. Z konkrétnych prístupov, ktoré človek môže na pôdu aplikovať, sme zisťovali predovšetkým dôslednosť v obrábaní, aplikáciu agrochemikálií a údržbu krajiny.

Vzťah človeka ku krajine, pôde možno sledovať aj prostredníctvom dôslednosti v kultivovaní pôdy.

„Ja môžem povedať napríklad to, že keď sme už boli väčšie, tak žatva sa robila kosačkou. Tá bola zapojená za koňom, ktorého ťahal jeden a druhý zas ovládal tú kosačku, čo bola taká lišta s hrablicou. A ako to kosilo, tak otec to zhrňali na bok, robili také hrste. No a my sme tie hrste zbierali, pretože, keď potom kosili vedľa, tak aby cez to nešli. No a keby sme to zle odobrali, tak by sa nás otec vždy spýtal: „čo robíš na Židovom?“ Takže ten vzťah bol veľmi dobrý. Aj pooralí to vždy subtilno, pripravili pod zemiaky.“ (Ž, 1938)

„Lebo aj tie strniská, keď sme ako decká orávali, tak keď kdesi vybehol, lebo to sa oralo plytko, tak to: vráť sa spiatky! Viete, lebo sa len tak škrábal a keď si trochu nedal pozor, tak to vybehlo. Musel sa vrátiť, lebo strnisko nesmelo trčať.“ (m, 1946)

„Niekdě boli vynechané medze, skládky. To gazdiné vykášali do batoha, domov pre kravy. Šetrili ako sa len dalo. Pre nich tá pôda bola posvätná.“ (m, 1935)

V družstevno-socialistickom období sa už dôslednosť v kultivovaní začína celkom očividne zhoršovať. Faktorov, ktoré to spôsobovali, bolo istotne viacero. Je len na zamyslenie, akú váhu zohralo napríklad narušenie štruktúry vlastníctva pozemkov, odbornosť riadenia družstva či napríklad výška odmeny nezodpovedajúca zákonite kvalite odvedenej práce. Vrcholom neodbornosti bolo rozoranie medzí vo svahovitom teréne. Narušenie krajinnoekologickej stability týmto zásahom je tiež osobitnou kapitolou, ktorej sa tu nebudeme detailnejšie venovať.

„No ako vznikli družstvá, tak to rozorali a vykašlali sa na to. Nanajvýš to dali zatravníť alebo z toho spravili lúku. Je hromada takých pozemkov, čo je z toho už les.“ (m, 1931)

„To záležalo, že kto ako. Keď potom prišli kombajny, tak to niektorí pokosili tak (asi 10 cm) a niektorí zas tak (asi 30 cm). Ako kto, viete? Lebo jeden čas bolo aj tak, že boli platení od toho, koľko pokosil a nie ako pokosil.“ (Ž, 1931)

„Ja by som povedal, že ešte tých prvých päť rokov ako vzniklo družstvo, tak to ešte bolo dobré, že tí ľudia mali k tomu akýsi cit. Ale potom neskôr, keď nastala výmena generácií, tak tí mladí už nemali záujem sa o to nejako zvlášť starať.“ (m, 1934)

„Keď to bolo v súkromnom, tak každý hľadel, aby to mal pekné. Ale títo,

čo to majú ako zamestnanie, tak tam ide len o množstvo, ale tá kvalita už...“ (m, 1935)

„No družstevníci to rozorali a orali tak, ako im bolo ľahšie. Napríklad tu, oproti kameňolomu. „Za dubom“ sa to volalo. Tak tam bol jeden veľikánsky sklad. Takých šesť, sedem metrov prudký svah. Oni ho rozorali a tam sa potom kombajn prevrátil.“ (m, 1931)

Skôr v pozitívnom duchu sa o prístupoch družstevníkov vyjadrovala pani, ktorá bola v JRD zamestnaná ako dojička:

„Tak ja neviem presne povedať, možno keby som bola pri nich robila. Ale ja myslím, že sa každý snažil. Ale však aj museli, lebo tí vedúci chodili za nimi aj na pole. Sadli do toho gazíka a už chodili kontrolovať. A potom aj rozkázali čo treba, ako treba...“ (ž, 1931)

O odbornosti vedenia bývalého družstva sa respondent, ktorý ako zamestnanec JRD dohliadal na kvalitu výroby, vyjadril nasledovne:

„To boli, (ZAMYSLENIE) no družstevníci, jedným slovom. Jednoduchí ľudia, viete? Daj ma Bože kam chceš, len ma ticho polož... Pre niekoho to bol honor, pre iného robota navyše. Bol to (predsedníctvo) volený orgán, to isteže. Boli tam, odsedeli si, odhlasovali... Tak isteže to trochu poznali, ale žeby to boli nejakí odborníci, to by som nepovedal.“ (m, 1931)

O precíznosti v súčasnej poľnohospodárskej praxi sa naši respondenti mohli vyjadrovať už len z pozorovaní.

„To vtedy sa o tie medze hádali. Ženy to s kosákmi kosili. Ale teraz sa na to každý vykašle. Na čo by on s traktorom išiel k lesu. A tak sa tri metre od lesa otočí.“ (m, 1935)

„U nás, poviem, možno polovica ornej pôdy je ľadom ležiaca. Nič, len čo pokosia a hotovo. Akurát na tej rovine čo sa voláčo urodí.“ (m, 1931)

„Mulčovanie sa robí² (SMIECH). Ale to je taká robota, viete čo... (IRÓNIA)“ (m, 1931)

V terajšom poľnohospodárskom družstve (PD) Pruské sme sa aspoň čiastočne pokúšali oboznámiť s prístupmi súčasných zamestnancov družstva. Aj tu nám bolo potvrdené, že v družstevno-socialistickom systéme bol vzťah ľudí k práci, a teda zrejme i krajine, ktorú obhospodarovali, kontroverzný.

„Tak vám poviem. Zostalo tu to najlepšie. Tí, čo nemali vzťah k zvieratám alebo bolo naučení, že ako kedysi, tak tí tu už nie sú. A na tom človeku musíme poznať, že ho to baví. Inak by to ani nevydržal. Lebo to sa robí štrnásť, šesťnásť hodín denne. A krava musí dostať bez ohľadu na to, či je mráz alebo horúčava.“

² Mulčovaním, ktoré vzhľadom na energetickú neefektívnosť nemožno považovať za udržateľné, sa v PD Pruské vďaka vysokému stavu dobytku (1200 ks pri obhospodarovanej ploche 835 ha ornej pôdy a 694 ha TTP) spracuje len asi tretina z celkového množstva trávy v TTP. Zostávajúce dve tretiny sa využijú vo výkrme dobytku, čo možno považovať za priaznivý stav.

Zaujímalo nás aj to, s akou opatrnosťou sa v jednotlivých obdobiach používali agrochemikálie. Predpokladali sme, že odkázanosťou na pôdu boli ľudia prirodzene opatrní v aplikácii čohokoľvek, čo mohlo ohroziť jej kvalitu a úrodnosť. Aplikáciu syntetických hnojív si vzhľadom na ich ťažkú dostupnosť a vysokú cenu v maloroľníckom období nemohol dovoliť každý. Podľa výpovedí respondentov však boli starí gazdovia s používaním agrochémie väčšinou opatrní.

„To zďaleka nie. Boli opatrnejší. Sa hovorilo, že len postrašiť. Neviem, či si boli vedomí toho, že po pár rokoch by sa to mohlo nejako prejavíť, ale skrátka boli v tomto smere opatrnejší. Menej hnojív používali z vlastného presvedčenia, by som povedal.“ (m, 1931)

„No u nás sme mali kone, kravy a ten hnoj sa najskôr na dvor, na skládku ukladal a potom niekedy na jeseň, na jar sa to vyvážalo na pole. A to sa potom zaoralo. Ale neskôr ako bolo pomenej toho statku, tak to sa kupovali už aj umelé hnojivá. Ale niežeby sa dávalo ako za družstiev.“ (m, 1946)

„Vtedy sa hovorilo, že človek z tej zeme žije a oni si ju aj vážili.“ (ž, 1931)

Z niektorých odpovedí je však zrejmé, že ak by hnojivá boli pre samostatne hospodáriacich roľníkov dostupnejšie, aplikovali by ich vo väčšej miere.

„Gazdovia využívali predovšetkým maštalný hnoj. Lebo jednoducho nemali na to peniaze.“ (ž, 1942)

„Ale už sa vedelo, že s tými umelými hnojivami bude väčšia úroda. Vtedy sa ešte vôbec nechýrovalo o tom, že to môže nejako škodiť krajine. Bola väčšia úroda, tak bolo aj viac peňazí.“ (m, 1935)

„Umelými hnojivami sa väčšinou za tými skalami, lebo tam sa nejako nedalo s tými kravičkami (doviesť vlečku hnoja). Takže tam sa väčšinou kúpilo, ale tiež nebolo nejako tých peňazí. Takže trochu s tým poprášili, ale moc toho nebolo.“ (ž, 1935)

„Rozdiel bol však pri nákupe hnojív a výkupe plodín. Za iné sa vykupovalo od socialistických podnikov a za iné od roľníkov. Tí si nemohli dovoliť nakupovať toľko hnojív.“ (m, 1931)

So zmenou užívateľa pozemkov sa začína meniť aj opatrnosť v aplikácii agrochémie. I keď sa respondenti zmienili len o hnojivách, najväčšie škody napáchali ochranné prostriedky (pesticídy, herbicídy, fungicídy). Ľahkovážnosť pri ich aplikovaní však nepramenila len z toho, že sa zmenili vlastnícke vzťahy. Rizikám aplikácie agrochémie sa celkovo venovala len nepatrná pozornosť.

„Existovali dvojité ceny – pre štátne podniky (družstvá) a pre súkromníkov. Agronómka prišla – „Pišta, toto treba minúť“. Stodvadsať kilov dusíka na hektár... Takže to sa valilo hnojivá do pôdy. Studne sú tu doteraz zamorené dusičnanmi. A tiež sme sa nepozerali tak na náklady.“ (m, 1931)

„Jéžiš, tam išlo tých hnojív. Ale to bolo všetko na hlavu postavené. Lebo družstvá alebo teda u nás agronóm bol odmeňovaný podľa výnosov. Ale čo všetko sa do toho vrazilo... To všelijaké krajské správy boli...“ (ž, 1938)

„No za súkromna to bolo zdravšie, samozrejme. Lebo oni (družstevníci) to už všetko hnojili. Repu, lúky, všetko. To aj letecky sa hnojilo. Napríklad aj tých zajacov toľko nebolo, to všetko sa vytratilo. A to trvalo roky. Až teraz je to tak, že konečne uvidíte na lúkach aj nejaký kvet alebo zajaca.“ (ž, 1931)

Zaujímavé sú postrehy o tom, ako rôzne začalo používanie agrochémie meniť krajinu:

„Aj jarabice. To keď sa išlo kosiť, to bola radosť počúvať. Teraz už sa pomaly objavujú, ale to je stále málo oproti tomu, čo to bývalo. To tu bolo v každej brázde ako sa povie.“ (ž, 1931)

„Poviem vám takto. Kmín, to je rastlina, ktorá je dosť náročná na čistotu prostredia. Tam kde mám dnes chalupu, to bývala prv záhrada, kde rástlo veľa kmínu. Dnes ho tam nenájdete. Po lúkach tak isto. Chodím až pod Vršatec, pod skaľy, lebo tam sú lúky, čo sa nehnojili. Tam ho aj včel nájdem.“ (m, 1946)

V súčasnosti je s aplikáciou agrochémie skôr opačný problém. Zelená revolúcia, teda prakticky celosvetové používanie agrochémie s masovým nástupom v druhej polovici 20. storočia viedla priemyselné poľnohospodárstvo a potravinársky priemysel do silnej závislosti od ropy a jej produktov. Narastajúce ceny ropy sa teda pochopiteľne začínajú prejavovať aj na množstve používanej chémie. V súčasnosti už teda nie je ani tak problémom to, či sa používa príliš priemyselných hnojív. Problémom je skôr pokles úrodnosti v dôsledku „nedostatočnej“ aplikácie hnojív.

Ako sme už uviedli vyššie, z uskutočnených rozhovorov vyplynulo, že spoluúčasť na tvorbe a udržiavaní drobných krajinných prvkov v predkolektivizačnom období nemalou mierou podmieňovala vzťah človeka k okolitej krajine.

„Alebo cesty. To bývalo prv tak, že na jar ako zišli snehy, tak sa ľudia dali dokopy, aby upravili cesty, aby tadiaľ mohli normálne chodiť. Takže to bolo niečo ako povinnosť na tie cesty z jari chodiť. Alebo robili z guľatiny také mostíky cez potok. No proste starali sa o to.“ (ž, 1938)

„Keď boli všelijaké jamy, tak sa to snažili vyrovnávať.“ (ž, 1935)

„To bolo pasienkové spoločenstvo. Sme chodievali so sekerami lebo kľo-
vnicami a sa to vyrubovalo, ešte tie zbytky.“ (m, 1931)

„Cesty sa upravovali. To ešte skôr ako sa šlo orať a siať, tak sa išli upravovať cesty. Až tam na tú moravskú stranu. Chlapi s krompáčmi, ženy s lopatami. A to sa už upravovalo všetko, čo voda vymlela. Ale teraz keby ste to videli, to sa tam ide traktor prevrátiť. Také sú tam jamy.“ (ž, 1942)

„To bývali predtým „priesadniská“. A to na jar tam ženy vyniesli v plach-

tách priesady a potom, ako sa to vykopalo, sa tam začalo pást. Takže tu by v júli už bol ihlu našiel na tom pasienku. Tak to bolo vypasené. To bolo pár takých jedincov, z tých starších ľudí, čo mali aj čas, aj proste chceli. Mali štránky, povrazy a tak si viedli tie kravy.“ (m, 1935)

V družstevnom období sa už starostlivosť o údržbu krajiny obmedzuje len na veľké parcely a menej produktívne zóny s ich okolím sa stávajú pre družstevníkov neza zaujímavé. Drobných ciest, pochopiteľne, ubudlo a s údržbou tých, ktoré zostali, resp. začali vznikať na nových miestach, sa noví užívatelia pozemkov zrejme príliš neobťažovali.

„No ale keď prišlo družstvo, tak to keď jedna cesta je zlá, tak si spravia vedľa nej druhú aj tretiu. Vôbec im nezáleží na tom, koľko tej pôdy zaberú.“ (m, 1946)

„Už to jednoducho nebolo ich, tak to tak aj brali. Ale predsa tí starí, čo tam nastúpili, tak tí ešte k tomu vzťah mali.“ (m, 1934)

„To keď si gazdovia posiali, porobili, tak to sa išlo kučúvať. To sa vytínali všelijaké kričky. Takže to boli krásne pasienky. No teraz je to džungľa – žihlava, kričie... Cez to nikto neprejde.“ (ž, 1938)

V súčasnosti sa vo veci údržby drobných krajinných prvkov podľa všetkého pokračuje v trende, ktorý sa nastolil počas družstevno-socialistického obdobia. Krajina sa síce mení pozvoľna, no podľa výpovedí našich respondentov na nepoznanie.

„To človek ide do toho chotára a vidí, že tie cesty sú rozbité. Tam sú aj takého (asi 50 cm) koľaje!“ (ž, 1935)

„Role sa zalúčnili a lúky zarástli kríkmi. Už ani záhumienky nie sú. V tých kriekoch sa držia diviaci a chodia až k dedine.“ (m, 1931)

„Včel sa nám to (kričie) tiskne až do chalupy, čo to nečistia. To sme tam mávali zelnice a všetko kolom dokola bolo vypasené. A čo je to teraz? Hora. A že dávajú spiatky. Ale kto to spraví?“ (ž, 1938)

So vzťahom ku krajine čiastočne súvisí i vzťah k hospodárskym zvieratám.

„Prvotriedny. On s tým žil. Toď nedávno mi jeden spomínal, že dnes ak krava tri roky vydrží na maštali, tak je dobre. To my sme mali kravy, čo mali trinásť, štrnásť rokov. A to bolo bežné! (DÓRAZ) To ešte keď ju otec dával na mäso, tak ešte stále by sa dala dojiť. No už bola stará... On mal taký cit, že podľa kože za ušami zistil ako krava dojí.“ (m, 1946)

„No pravdaže citlivo. To keď sa mala napríklad sviňa oprasiť, tak on už to videl a celú noc sedel v tej maštali. A ešte sme mali tzv. starú kuchyňu a on každé to prasa, keď ho sviňa obľúbala alebo čo, doniesol do tepla, keď to bolo v zime. A koľko rázy chodili ešte aj týždeň, aby tá sviňa malé neprilahlá.“ (ž, 1938)

„Oni, keď to mali ako zamestnanie, tak to celkom inak k tomu pristupovali. Keď sa mu tam napríklad krava vyšpinila a on to predtým odhrnul, tak ju poriadne s lopatou šľahol. Už neboli takí citliví.“ (ž, 1938)

Jeden z respondentov zhodnotil zmenu vzťahu človeka ku krajine nasledovne:

„No a čo boli role, tak to zalúčnili a čo boli pasienky, to zarástlo. Týmto aj tí mladí, čo tu vyrástli už o to nemajú záujem. Lebo to už je zarastené, tadiaľ sa nedá prejsť. To lásku k prírode nikto neodhodil. To prišlo samé. Tým spôsobom, že to pole zostalo ľadom ležať. Čo aj bol záujem, tak tí ľudia už pomreli.“ (m, 1931)

ZÁVER

Poľnohospodársku výrobu na Slovensku možno na základe organizácie produkcie, od rozpadu Rakúsko-Uhorskej monarchie rozdeliť do troch sledovaných výrobných systémov. Keďže sa poľnohospodárska výroba uskutočňuje spravidla vo vidieckych oblastiach, je pravdepodobné, že môže svojim charakterom ovplyvňovať i sociokultúrne črty samotného vidieka. V uvedenom príspevku sme sa snažili poukázať na to, aké významné môžu byť niektoré sociokultúrne zmeny vidieka vyvolané práve zmenou charakteru poľnohospodárstva.

Výsledky nášho výskumu potvrdzujú vstupné predpoklady, že maloroľnícky systém v porovnaní s dvomi nasledujúcimi systémami pozitívne vplýval na sledované atribúty vitality vidieka. Táto skutočnosť bola výsledkom najmä nízkeho materiálneho zabezpečenia, ktoré prirodzene viedlo k budovaniu sociálnych sietí. Miera vzájomnej výpomoci a ďalších, najmä pracovných interakcií súvisela s mierou vzájomnej závislosti. Z výpovedí respondentov vyplýva, že ako začali obyvatelia vstupovať do zamestnaní, ktoré vo svojej podstate tento interakčný mechanizmus zakomponovaný nemali, začali sa sociálne siete vytvorené v maloroľníckom období postupne rozpadáť.

S poľnohospodárskou výrobou v maloroľníckom systéme sa spájalo aj množstvo kultúrnych prejavov, ktoré sa tiež podieľali na vitalite obcí. Tieto prvky celkom prirodzene nadväzovali na daný charakter výroby a socialisticko-družstevný systém s dominantnou orientáciou na maximalizáciu produkcie kultúrnym atribútom poľnohospodárskej výroby neprisudzoval takmer nijaký význam. Výsledkom nezohľadňovania tohto kultúrneho rozmeru bola strata celej škály kultúrnych črt a miestnych špecifik, ktoré v nasledujúcich obdobiach neboli kompenzované adekvátnou náhradou.

Súkromné vlastníctvo pôdy a priama odkázanosť na jej dlhodobú úrodnosť boli zas hlavnými determinantmi citlivého prístupu ku krajine a jej zdrojom. K vzťahu ku krajine prispievali i spoločné údržbové práce na drobných krajiných prvkoch, prostredníctvom ktorých sa človek s krajinou ešte väčšmi stotožňoval. Zmena vzťahu ku krajine v družstevno-socialistickom systéme sa prejavila

i v neraz neuváženom používaní priemyselných hnojív a ostatnej agrochémie.

Napriek tomu, že výsledky nášho výskumu môžu navodzovať dojem toho, že družstevno-socialistický systém poľnohospodárstva mal na sledované atribúty vitality vidieka likvidačný dopad, nestotožňujeme sa s takto zjednodušujúcim záverom.

Bol to skôr spôsob prechodu z maloroľníckeho systému na družstevno-socialistický, sprevádzaný krutosťou a násilím, preferovanie politickej loajálnosti pred odbornosťou, slepá orientácia len na produkčné funkcie poľnohospodárstva a ostatné nedostatky družstevno-socialistického systému, ktoré ho predurčili na neúspech. V bývalom Československu existovalo niekoľko príkladov toho, že tento poľnohospodársky systém môže fungovať aj úspešne. Nie je nám však známe, že by sa princípom úspechu „vzorných“ jednotných roľníckych družstiev venovala náležitá pozornosť. Nadšenie zo spoločensko-politických zmien po r. 1989 a náhle, nekritické odsúdenie takmer všetkého, čo sa spájalo s predchádzajúcim politickým režimom, nevytvorilo podmienky na hľadanie takýchto princípov. Aj keď je možno práve dnes, v časoch očividnej krízy slovenského poľnohospodárstva najvhodnejší čas na identifikovanie toho, v čom bol družstevno-socialistický systém najprínosnejší, resp. v čom zlyhával, my sme sa zamerali najmä na maloroľnícky systém, ktorý družstevnému predchádzal. Považovali sme za dôležité poodkryť niektoré sociokultúrne prejavy maloroľníckeho poľnohospodárskeho systému, o ktorých môžu podať bezprostredné svedectvo už len niektorí z „generácie na odchode“. Okrem zachytenia tohto odkazu sme však našou štúdiou chceli upozorniť na to, že pri prijímaní akýchkoľvek opatrení, ktoré sa dotýkajú poľnohospodárstva, treba zohľadňovať jeho mimoprodukčné funkcie, ktoré majú síce nemonetárny charakter, no veľký sociokultúrny potenciál.

Naša štúdia sa zamerala len na malú časť zo sociokultúrnych aspektov, ktoré s poľnohospodárstvom súvisia. Je rad ďalších, ktoré by si zasluhovali pozornosť, napr. pridružené remeslá či sociálna inklúzia. Aby sa neskĺzalo do lákavej idealizácie minulosti, je dôležité zachytiť aj výpovede o tom, že maloroľnícky systém bola predovšetkým namáhavou prácou a nekritické kopírovanie niekdajších prístupov nie je cestou vpred, skôr naopak. Fungujúci poľnohospodársky systém musí nadväzovať na vedecko-technický pokrok. No nemal by zabúdať ani na sociokultúrny rozmer. A práve to je odkazom tejto štúdie.

Multifunkčnosť poľnohospodárstva je najmä v slovenských podmienkach ešte stále málo známym pojmom a možno vysloviť len želanie, že na vzrastajúci záujem o tento koncept v akademickej sfére bude nadväzovať záujem o jeho aplikáciu v poľnohospodárskej praxi.

LITERATÚRA

- APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ, K., STOLIČNÁ, R., 2000: Spoločenstvo obce a rodiny. In: Stoličná, R. a kol.: *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry*. Bratislava, Veda. s. 171–189.
- BOTÍKOVÁ, M., ŠVECOVÁ, S., JAKUBÍKOVÁ, K., 1997: *Tradičie slovenskej rodiny*. Bratislava, Veda.
- De CUIR-GUNBY, J. T., MARSHALL, P. L., Mc CULLOCH, A. W., 2011: Developing and using a Codebook for the Analysis of Interview Data: An example from a Professional Development Research Project. In: *Field Methods*. Vol. 23, No. 2, p. 136–155.
- HANUŠIN, J., HUBA, M., IRA, V., KLINEC, I., PODOBA, J., SZÖLLÖS, J., 2000: Výkladový slovník termínov z trvalej udržateľnosti. Bratislava, STUŽ/SR.
- HOLEC, R., 1991: *Pol'nohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava, Veda.
- MILES, M. B., HUBERMAN, A. M., 1994: *Qualitative Data Analysis. An Expanded Sourcebook, Second Edition*. London, Thousand Oaks.
- OECD [Organisation for Economic Cooperation and Development]. 2001: *Multifunctionality: towards an analytical framework*. Paris, OECD.
- PALANG, H., 2010: Time boundaries and landscape change: Collective farms 1947 – 1994. In: *European Countryside*, Vol. 3, p. 169–181.
- PALANG, H., PRINTSMANN, A., KONKOLY GYURO, E., URBANC, M., SKOWRONEK, E., WOLOSZYN, W., 2006: The forgotten rural landscapes of Central and Eastern Europe. In: *Landscape Ecology*, Vol. 21, No. 3, p. 347–357.
- RENTING, H., ROSSING, W. A. H., GROOT, J. C. J., VAN DER PLOEG, J. D., LAURENT, C., PERRAUD, D., STOBBELAAR, D. J., VAN ITTERSUM, M. K., 2009: Exploring multifunctional agriculture. A review of conceptual approaches and prospects for an integrative transitional framework. In: *Journal of Environmental Management*, Vol. 90, p. 112–123.
- RISGAARD, M. L., FREDERIKSEN, P., KALTOFT, P., 2007: Socio-cultural processes behind the differential distribution of organic farming in Denmark: a case study. In: *Agriculture and Human Values*, Vol. 24, p. 445–459.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1995: Dve diskontinuity vo vývine slovenského poľnohospodárstva. In: *Slovenský národopis*, roč. 43, s. 371–377.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2003: Súkromní roľníci v globalizovanom svete. In: *Slovenský národopis*, roč. 51. s. 86–101.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2009: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava, Veda.

- WESTON, C., GANDELL, T., BEAUCHAMP, J., Mc ALPINE, L., WISEMAN, C., BEAUCHAMP, C., 2001: Analyzing Interview Data: The Development and Evolution of a Coding System. In: *Qualitative Sociology*, Vol. 24, No. 3, p. 381–400.
- WILSON, G. A., 2007a: *Multifunctional Agriculture. A Transition Theory Perspective*. Trowbridge, Cromwell Press.
- WILSON, G., 2007b: Multifunctional “quality” and rural community resilience. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 35, p. 364–381.

RÉSUMÉ

Three basic systems of production: small farming, socialist-cooperative and market cooperative ones are discernible in the history of Slovak agriculture since the disintegration of the Austrian-Hungarian Monarchy. Regarding the concept of multifunctionality, manifestations of these agricultural systems in changes of selected attributes of the rural area: social networks, culture and relationship between humans and the landscape have been studied.

Semi structured interviews with transcriptions processed by the method of coding was the applied research method. Research sample consisted of nine inhabitants of four rural communes located in the contact territory of the Biele Karpaty Mts. and the Ilavská Basin. Respondents, all of them born before 1949, were from farmers' families who worked after collectivisation either in the cooperative of Pruské or in the factory of ZŤS Dubnica. They were asked to comment on changes in socio-cultural environment of their villages that might have taken place in the consequence of the changed character of agriculture.

Results of research suggest that the small farming compared with the two subsequent systems was the one that most distinctly contributed to the preservation of rural vitality. This fact was also determined by the low material facilities. The rate of mutual help and other interactions was often associated with those of necessity and dependency.

The enquiry showed that after the locals accepted jobs, which lacked the mechanism of interaction, social networks formed under the system of small farming started to disintegrate.

Production in small-farming system was connected with a number of cultural features. Such elements were connected with the given nature of production in a quite natural way but the socialist system of cooperatives stressing maximization of production did not give any importance to the possible cultural attributes of agriculture. The result was the loss of a whole scale of cultural features and local specificities, which were not adequately compensated at all.

Private land property and the direct dependence on land's long-year fertility were the principal determinants of a respectful approach to landscape and resources. Common maintenance of small-landscape elements through which humans identified themselves with land also contributed to the positive relationship to landscape. The changed approach to landscape in the socialist cooperative system often manifested itself in inconsiderate user of industrial fertilizers and agrochemistry.

Results of this research confirmed an assumption that the pre-collectivisation character of agricultural production had important socio-cultural implications absent in younger agricultural systems. The aim of this paper was to point to the fact. In terms of sustainable development of the Slovak rural areas it is desirable to respect its existing or potential other than production functions.

Pod'akovanie

Tento príspevok vznikol s podporou projektu VEGA 2/0111/12 „Vybrané geografické aspekty vývoja životného prostredia Slovenska a jeho regiónov v medzinárodnom kontexte“.

Tento príspevok vznikol s podporou hardwaru získaného v rámci OP Výskum a vývoj pre projekt Centra excelentnosti: „Centrum pre rozvoj sídelnej infraštruktúry znalostnej ekonomiky“ SPECTRA+ (ITMS 26240120002), spolufinancovaný zo zdrojov Európskeho fondu regionálneho rozvoja.

„SOCIALISTICKÁ DEDINA“ – – INTERPRETÁCIA HISTÓRIE A OBRAZ OBCE DEDINA MLÁDEŽE

Miriam Olšavská

ÚVOD

Projekt zaoberajúci sa výskumom obdobia stavieb mládeže vznikol približne v roku 2003. V etnológii nebola dosiaľ tejto problematike venovaná pozornosť. Postupne som realizovala rozhovory, pretože išlo o pamätníkov–brigádnikov na prahu osemdesiatky. Je potrebné venovať sa podobným témam z hľadiska orálnej histórie, kým ešte informátori tejto generácie žijú.

Považujem tiež za dôležité hneď v úvode objasniť, čo vlastne boli stavby mládeže. Je to jednak pojem zabudnutý (generáciou, ktorá sa ich zúčastnila), jednak fenomén nepreskúmaný. Literatúra o tejto téme pochádza pred roka 1989 – či ide o encyklopédie alebo dobovú tlač – teda pramene opisujúce obdobie veľmi schematicky. Jedna z encyklopédií definuje stavbu mládeže takto: „Stavba mládeže je stavba budovaná mládežníckymi brigádami. Stavby mládeže boli schválené 20. 11. 1946 výkonným výborom Ústredia mládeže, organizované Zväzom československej mládeže a Zväzom slovenskej mládeže. Prvé stavby (výstavba Lidíc, obnova obce Baláže) demonštrovali mierové nadšenie a angažovaný postoj k povojnovej obnove národného hospodárstva. Po februári 1948 sa stali súčasťou budovateľského programu pracovnej aktivity, prostriedkom prevýchovy mládeže, v ich prostredí sa formoval kladný vzťah k práci a kolektívu, rozvinulo sa novátorské hnutie, socialistické súťaženie a. p.“ (MALÁ ENCYKLOPÉDIA SLOVENSKA, 1987: 507). Účastníci brigád boli predovšetkým študenti rôznych vysokých a stredných škôl – teda z hľadiska výstavby nekvalifikovaná pracovná sila.

Stavby mládeže by sa dali rozdeliť z hľadiska časového i z hľadiska organizácie do dvoch skupín. Jednu tvoria centrálné riadené stavby (obnova obce Baláže, Trať mládeže, Dedina Mládeže, Priehrada mládeže, Trať družby), ktoré boli realizované v 40. a začiatkom 50. rokov, druhú tvoria miestne/okresné/krajské stavby (60.–70. roky), ktorých výsledkami boli školy, byty, internáty, melioračné práce, elektrárne, bane, vodné diela.

V predloženej štúdií sa zaoberám interpretáciou histórie Dediny Mládeže, jej obrazom v médiách a u obyvateľov tejto obce. Snažila som sa zistiť, aký bol obraz dediny v tlači v období po jej vzniku, čo o tom hovoria archívne pramene a aký je obraz dediny dnes. Práca odpovedá na otázky, ako a či sa individuálne spomienky stávajú súčasťou kolektívnej pamäti, čím je kolektívna pamäť živná, teda čo prispieva k jej formovaniu, že participovaním na kolektívnej pamäti sa deklaruje kolektívna identita spoločenstva.

TERÉNNY VÝSKUM, INFORMÁTORI, LOKALITA

Do výskumu som vstupovala len s informatívnymi poznatkami, preto bolo pre mňa ťažké dopredu si stanoviť nejaké hypotézy. Prostredníctvom metódy orálnej histórie som sa snažila zachytiť obraz obce a interpretáciu histórie z pohľadu zakladajúcich budovateľov. Môj výskum zahŕňal nielen rozhovory v teréne, ale snažila som sa zozbierať všetok dostupný materiál – dobovú tlač, ako aj archívne záznamy. Počas výskumu a práce s dostupnými písanými prameňmi ma zaujal spôsob interpretácie obrazu obce. Uvedomila som si, aký významný podiel na utváraní tejto interpretácie mali v minulom režime, a majú aj teraz. Kľúčovými sú v procese spomínania zakladajúci budovatelia a súčasne je proces komemorácie ovplyvňovaný inštitúciami, ktoré iniciujú spomienkové slávnosti. Tie veľkou mierou vstupujú do identifikačných procesov a ovplyvňujú vytváranie obrazu dejín obce. Snažím sa na základe rôznych prameňov ukázať, aká je interpretácia histórie Dediny Mládeže a ako sa prostredníctvom spomienok vytvára kolektívna pamäť a identita. Na základe dvoch teoretických konceptov – konštruktivistických teórií identifikačných procesov a teórie kolektívnej pamäti – sa snažím ukázať, že pamäť jednotlivca sa formuje v spoločenstve a súčasne je kolektívna pamäť prejavom kolektívnej identity.

Rozhovory s informátormi v Dedine Mládeže som robila od roku 2005 do júna 2007. Starostka Dediny Mládeže, s ktorou som sa prvotne skontovala, niektorých obyvateľov s mojou návštevou oboznámila a niektorí z nich sa na situáciu rozhovoru pripravili. Dopredu napísali svoje spomienky a k rozhovoru pristupovali s obavami, že nevedia rozprávať, že ich výpoveď nebude zaujímavá a prínosná pre moju prácu. Niektorí zasa v prvom momente akoby neboli ochotní rozprávať a odvolávali sa na publikáciu Jozefa Dunajovca *Po ľuďoch stopy* (1974) (tomuto prameňu sa budem venovať neskôr). Stretla som sa však aj s informátorom, ktorý bol „spomienkovým rozprávačom dediny“. Po preštudovaní viacerých prameňov som zistila, že práve jeho, ako jedného z mála žijúcich priamych účastníkov, médiá oslovujú pri písaní a uverejňovaní článkov týkajúcich sa histórie a vzniku Dediny Mládeže.

Vnútrošným faktorom, ktorý ovplyvňuje priebeh výskumu, je osoba informátora, osoba výskumníka a ich vzájomná interakcia. Môj výskum určite

ovplyvnila skutočnosť, že informátori svoje spomienky rozprávali vtedy mladej študentke. Boli to prevažne dôchodcovia, staršia generácia, ktorá sa snažila vysvetliť mi zlomok histórie, ktorú oni aktívne prežili, snažili sa určitý historický fakt dovysvetľovať z ich dnešného pohľadu či ich vtedajšej životnej situácie. O fakte dialogickosti pri naratívnej reflexii minulosti hovorí H. Hlôšková, že čím je väčší skúsenostný odstup aktérov komunikácie (kvôli veku, vzdelaniu, ne/zdieľanej minulosti), tým sa v komunikačnej situácii zvyšuje status pamätníka ako „experta dejín“. (HLÔŠKOVÁ, 2005: 70)

Počas výskumu sa mi podarilo získať rozhovor len s jedným informátorom, ktorý nepochádzal z Dediny Mládeže, ani nebol jej obyvateľom, ale v roku 1949 sa zúčastnil na brigáde budovania dediny. Ostatní informátori boli v čase výskumu obyvateľmi obce. Celkovo som uskutočnila 13 rozhovorov. Z týchto informátorov bolo 8 žien a 5 mužov. Vekovo ich môžem rozdeliť do dvoch generácií: staršej – informátori, ktorí sa narodili v rokoch 1920 – 1930, mladšej – informátori narodení po založení dediny (v rokoch 1943 – 1955). Z pohľadu miesta pôvodu sa v dedine objavili dve skupiny obyvateľov – Slováci, ktorí boli v roku 1947 presídlení z Maďarska do okolitých dedín¹ a následne sa usadili v Dedine Mládeže, a Slováci prichádzajúci zo severných oblastí Slovenska (Liptov, Orava).

Podrobnejšie informácie o informátoroch uvádzam v závere.

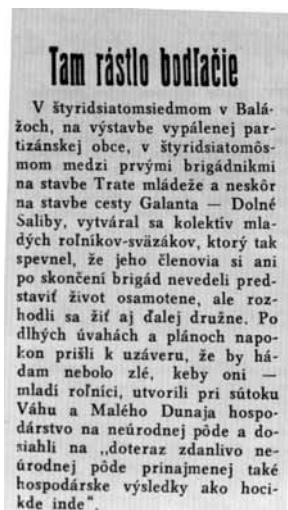
Obec Dedina Mládeže leží v Podunajskej nížine v nízkom poriečnom vale Váhu, v okrese Komárno. Bola založená 4. apríla 1949 budovateľsky nadšenými brigádnikmi z Trate mládeže, ktorí skultivovali neúrodné a močaristé polia pustatiny Dögös a položili základy socialistického poľnohospodárstva. Stred obce tvorí Námestie 4. apríla, ktoré obklopujú budovy obce: obecný úrad, kultúrny dom a škola s príľahlým parkom. V počiatočných rokoch existencie obce tvorili základ dediny dve rovnaké ulice – Makarenkova a Mičurinova, kde je vystavaných 52 architektonicky rovnakých domov. Počet obyvateľov obce od jej vzniku bol nasledovný: v čase založenia 19 brigádnikov, následne počet stúpal, v roku 1970 to bolo už 761 obyvateľov, v roku 2001 521 obyvateľov. Hlavným zamestnaním obyvateľstva bola práca v tunajšom JRD, ktoré slúžilo ako vzor pri socializácii dediny. Za dosiahnuté výsledky bolo viackrát vyznamenané. Ako jediné v bývalom Československu sa pokúsilo o pestovanie ryže. V 70. rokoch bolo zlúčené s JRD Kolárovo, v roku 1991 sa osamostatnilo a v súčasnosti je prosperujúcou akciovou spoločnosťou. V súčasnosti je dominantným zamestnávateľom obyvateľov obce, no nie jediným ako to bolo v minulosti – ľudia cestujú za prácou do okolitých miest, ale aj do Maďarska.

¹ Pariková, M.: 2001: *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 1948*. Bratislava: Stimul, s. 284.

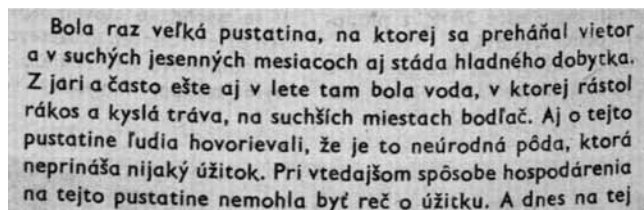
1 VZNIK MYŠLIENKY ZALOŽIŤ DEDINU

1.1 V dobovej tlači

Literatúra, ktorá hovorí o vzniku Dediny Mládeže, pochádza prevažne z obdobia 50.–70. rokov, keď sa vyzdvihovala jej funkcia pri združstevňovaní a industrializácii dediny a poľnohospodárstva. Boli to prevažne články v dobovej tlači, z ktorých ako ilustráciu niektoré uvádzam.

Tam rástlo bodľačie. 1956. In: *Mladost'*, 2, č. 2, s. 14

Mesároš, Š. 1961: Neobmedzené možnosti.

[Reportáž z JRD v Dedine Mládeže.]

In: *Beseda*, 1, č. 23, s. 4

„Na Trati mládeže si urobili traktorové kurzy a tu v nich vzkličila aj myšlienka založiť kdesi družstevnú dedinu mládeže. Aj oni chceli mať, ako študenti, čo odchádzali na vysoké školy, ako učni, čo sa vracali do svojich

fabriek, jasnejšiu životnú perspektívu.“ (20 ročný sen Dediny Mládeže. 1969. Poľnohospodárske vydavateľstvo, Bratislava, s. 5)

Ešte pred desiatimi rokmi márne by ste boli hľadali na mape i s podrobnými údajmi čo i len malú osadu s niekoľkými domčekmi pri vtoku Malého Dunaja do Váhu, blízko Kolárova. Bola tu iba pustá, neobrobená pôda, s vysokou hladinou spodnej vody. Nie snád preto bola neobrobená, že by o ňu roľníci neboli mali záujem. Vďaka by ju boli rozorali, obrábali, keby im v tom nebola každoročne prekážala voda zo spomínaných riek. Pri zvýšení hladiny vody v riekach dvíhala sa aj hladina spodnej vody na pozemkoch, no a tieto plochy boli v jarných a jesenných mesiacoch stále zamokrené. Kus peknej rovinatej plochy ostával neobrobený. Rástla tu iba kyslá tráva a bodliaky. Roľníci z okolitých obcí sa s tým, že sa s touto pôdou nedá nič robiť, akosi zmiernili.

Bolo by tomu tak snád i dodnes, nebyť iniciatívy mladých ľudí, brigádnikov, budovateľov Trate mládeže a v druhej svetovej vojne vyplenенých obcí, ktorí zatúžili aj naďalej pracovať spolu, aby sa nemuseli rozísť. Rozmýšľali, ako by bolo možné niekde vytvoriť podmienky, kde by mohli kolektívne natrvalo pracovať.

Axamit, J. 1959: 10 úspešných rokov JRD Dedina Mládeže.

In: *Za vysokú úrodu*, 7, č. 8, s. 226–227

V rámci politickej výchovy sme sa usilovali dať odpoveď na otázku, ako sa bude uberať poľnohospodárstvo pri výstavbe socializmu. Niektorých myšlienka tak nadchla, že sa už ani nechceli vrátiť domov, ale išli priamo na hospodárstvo, kde by pracovali už po novom. Mnohí túžili stať sa traktoristami, hydínarmi, pestovateľmi, zeleninármi a podobne. Myšlienka sa vykryštalovala natoľko, že sa uzniesli požiadať ÚV ČSM o pridelenie pozemku, na ktorom by vytvorili družstevné hospodárstvo mládeže. Brigády sa stali najúčinnjšou formou výchovy mládeže; na základe návrhu brigádnikov z Cesty Mládeže sme pripravili celoslovenskú akciu *Výstavba Dediny Mládeže*. Cieľom bolo podchytiť iniciatívu mládeže a správne usmerniť na prestavbu dediny. Časť mládeže, ktorá sa rozhodla trvale pracovať v kolektívnom

IV. Dni poľnohospodárskej a dedinskej mládeže,

Dedina Mládeže 13.–16. 6. 1974. Bratislava: Smena, s. 5

Pri hlbšej analýze článkov dobovej tlače však možno v článkoch identifikovať isté prvky mýtizácie. Propagandistické formulácie ako: „bola raz veľká pustatina, na ktorej sa prehánal vietor“, „rástla tu iba kyslá tráva a bodľačie“, „bolo by tomu tak i dodnes, nebyť budovateľov, ich elánu“, upevňovali v čitateľoch dojem, že ide o hrdinské rozprávania o ukázkových občanoch, ktorí sa zo všetkých síl snažia o budovanie socializmu.

1.2 V kronike a archíváliach

Aj v Kronike Dediny Mládeže sa píše o hrdinských budovateľoch zapálených pre socializmus.

„Na mládežníckych stavbách sa chlapci a dievčatá zapálili pre myšlienku socializmu a naučili sa stavať do boja s prírodou a predsudkami. A tu vznikla myšlienka ostať i naďalej v kolektíve a vybudovať si novú socialistickú dedinu. Na starý štátny majetok ísť nechceli, chceli mať niečo od základu nového, kde by si všetko mohli zariadiť podľa svojich plánov a mohli by uplatniť svoj budovateľský elán. Preto pracovníci Ústredného výboru Československého zväzu mládeže, hlavne súdruh Štefan Zaťko, im pomohol tento problém vyriešiť, našiel im miesto, kde by sa mohli usadiť.“ (s. 7–8)

Pri zhromažďovaní materiálov som navštívila aj Slovenský národný archív, kde sa v nespracovaných archívoch nachádzajú mnohé dokumenty týkajúce sa stavieb mládeže. Jedným z nich sú aj Správy o činnosti Dediny Mládeže, ktoré zapísal Štefan Zaťko. Keďže som tento výskum v archíve uskutočnila až v januári 2008, už som predpokladala, že sa akékoľvek zápisy o Dedine Mládeže, s ohľadom na to, že to boli zápisy vedené ČSM, budú zhodovať či už s interpretáciou v dobovej tlači alebo aj interpretáciou informátorov.

„Myšlienka stavby Dediny Mládeže sa zrodila u brigádnikov z Baláží a Trate Mládeže. Prvá roľnícka brigáda ministra Ďuriša, brigády Dr. M. Falšana na Ceste Mládeže. Realizovanie myšlienky sa rozhodlo na roľníckom ideovom kurze v Budmericiach.

Dedinu Mládeže majú stavať brigádnici z radov roľníckej mládeže, ktorí sa zúčastnia politického a traktorového kurzu. Brigády sú mesačné, traktorový kurz je 6 týždňový. Stáli osadníci v Dedine Mládeže ostávajú z najlepších brigádnikov mesačných brigád a to z radov maloroľníckej mládeže z početných rodín.

Rozloha DM je 862 ha v sútoku Váhu a Malého Dunaja. Táto poloha nebola dodnes využitá skrz spodnej vlahy. Rástol tu iba bodliak a plevel. Podľa zistenia je to však prvotriedna pôda. Na tomto pozemku hospodáril urbaniát obce a na 180 ha súkromníci, ktorí v rámci sceľovania pôdy budú odmenení.“

(Správa z Dediny Mládeže 2. 9. 1949, uložené v Slovenskom národnom archíve.)

1.3 V ústnych naratívoch

Keďže respondenti, s ktorými som uskutočnila interview, boli prevažne príslušníci najstaršej generácie, boli to oni, ktorí tvorili prvotnú históriu dediny, je pochopiteľné, že obraz dediny v ich rozprávaniach sa nelíši od obrazu prezentovaného v tlači. Svojím rozprávaním prezentujú hrdosť a neprejavujú zahnanie, a prečo aj?.

O. K.: „Táto myšlienka vznikla fakticky na Trati mládeže. Keď sme ako stavali Trať mládeže, že roľnícka mládež z Galantského okresu, a teda nielen z Galantského okresu, nakoniec z celého Slovenska mládež to bola, že by sme mali budovať niečo v našom roľníckom prostredí. A tak nám boli ponúknuté najprv štátny majetok na Galante, aby sme prevzali. My sme povedali, že chceme budovať niečo z gruntu, od základu, z gruntu ako sa hovorí, nové, postaviť dedinu. Potom nám bolo ponúknuté toto miesto v sútoku Váhu a Malého Dunaja, kde do roka dvakrát bolo prakticky spodnými vodami zaplavované.“

M. B.: „Nepočuli ste o Trati Mládeže? No a tam vznikla tá myšlienka. Tam vznikla tá myšlienka. U tých chlapcov, keď dokončili Trať mládeže, aj tam sa schádzali z celého Slovenska. No a títo chlapci, neviem či sa v kronike píše, alebo kde sa to píše, že tam vznikla tá myšlienka o Dedine Mládeže. Že už keď sa teraz toto dokončilo, vlak družby pri Hronskej Dúbrave. Takže to tam dokončili a chceli tí chlapci, tí čo boli od juhu, že postaviť jednu dedinu od fundamentu novú a že by to bola taká roľnícka dedina. No tak pod vedením Štefana Zaťku sa im to aj podarilo. To bol presídlenec.“

M.: „Takže niektorí z tých čo sem prišli, boli aj na Trati Mládeže?“

M. B.: „Ano, aj ten pán Hovorka, aj, viac, čo sa píše tuto.“

H. H.: „Ako ste sa dozvedeli, že také niečo vzniká?“

O. K.: „To ja som sa ľahko dozvedel. Ja som totiž bol, takto ja som bol učeň u Štefana Zaťku. Ja som sa zúčastnil ako v rámci Sväzu mládeže stavby Baláží, medzinárodná brigáda, partizánska obec zničená, vypálená fašistami, obec Baláže, tak ja som sa zúčastnil tej stavby. Potom prišla Trať mládeže, Priehrada mládeže Púchov, Mlynky – bane mládeže, ja som sa zúčastnil týchto mládežníckych brigád, všetkých, ktoré sa konali na Slovensku.“

H. H.: „A kde ste vy boli rodinne usídlení?“

O. K.: „My sme sa presídlili z Maďarska konkrétne do Veľkej Mači. A Štefan Zaťko bol v Sládkovičove. On bol napríklad v rámci okresu Galanta on organizoval mládež tu, bol vo zväze mládeže. No a odtiaľ sme ako mládežníci sa zúčastňovali všetkých týchto brigád.“

E. T.: „Ja by som vám mal dať jednu knihu Po ľuďoch stopy, kde fakticky všetky tieto toho prvopočiatku ako sú. Toto niekedy boli močariská, bodliaky. Proste nebolo tuná nič. Ná tie roky koniec 40. začiatok 50. rokov, čo boli tie stavby mládeže, to boli ako, nebolo to ako čosi také, že sa 5 zobrali a išli sme budovať, proste nato trebalo aj nejaké korunky, aj nejaké dispozície k tomu. Tak ono to bolo z nejakého poverenia polnohospodárstva vtedy. V tom čase, že tu sa vybuduje ako Družstevná Dedina Mládeže.“

Dobová tlač, kronika i narátori uvádzajú Trať mládeže ako miesto, kde za zrodila myšlienka založiť Dedinu Mládeže. Motivácia bola jednoznačná. Aj roľnícka mládež sa chcela vrátiť k svojej pôvodnej práci, ale vidina zdedeného kúska zeme ich nelákala. Plní budovateľského elánu sa pustili stavať si „svoju“ dedinu. Keďže štát takéto akcie podporoval, aj v tomto prípade podporil mladých brigádnikov.

Ako možno vidieť z úryvkov článkov, výpovedí respondentov, ale aj z kroniky dediny, interpretácia myšlienky založiť Dedinu Mládeže je podľa rôznych prameňov zhodná. Pred začatím môjho výskumu, či už v teréne medzi informátormi alebo pri štúdiu dostupných písaných prameňov som nepredpokladala takúto zhodnú interpretáciu.

2 VZNIK DEDINY

Ako som spomenula vyššie, zmienim sa o diele *Po ľudoch stopy* (1974), na ktoré sa mnohí moji informátori odvolávali. Publikáciu vydanú v roku 1974 napísal slovenský žurnalista, novinár, autor literatúry faktu Jozef Dunajovec (1933 – 2007), ktorý publikoval najmä v 70. a 80. rokoch. Pozornosť vo svojich dielach venoval prevažne obyčajným, pracujúcim ľuďom. Inak tomu nie je ani v spomínanom diele. V úvode, ktorý napísal práve hlavný organizátor myšlienky zakladania dediny Štefan Zaťko, opisuje zjednocovanie mládeže, jej brigádnické oduševnenie. Dokumentárny štýl dopĺňa dialógmi konkrétnych situácií na Trati mládeže, kde vznikla myšlienka založiť Dedinu Mládeže – dedinu, ktorá poslúži na propagáciu kolektívizácie a združstevňovania. „Podľa vzoru stavieb mládeže sa malo napredovať i na úsekoch, kde storočiami bol hlboko do zeme zakvačený pluh dedovizne, roľníkeho konzervativizmu i vlastníctva.“ Ďalej už autor knihy opisuje históriu regiónu a príchod prvých oduševnených zakladateľov. „Písal sa 4. apríl 1949. V tento deň prišlo do sútoku Váhu a Malého Dunaja prvých 19 chlapcov, aby začali uskutočňovať svoj už nie celkom chlapčenský, ale predsa ešte sen. Sen o Dedine Mládeže.“ Tí začali s prvými prácami, prvými krokmi hospodárenia, prišli prvé dievčatá a mohlo začať budovanie dediny, ktorá sa mala stať „apoštolom socializmu“. „Mládež nezaťažaná minulosťou mala naučiť svojich otcov novému životu na dedine.“ Následne prišla kríza, ktorú však pomohla vyriešiť komunistická strana, vďaka starostlivosti ktorej toto školské dielo nového socialistického života mohlo vzniknúť. 50. roky sa niesli v budovateľskom rozkvetu dediny, v hospodárskych úspechoch mladého družstva, ktoré autor podrobne opisuje následne až do 70. rokov. V závere knihy sa nachádza niečo ako kronika, v ktorej autor zhrnul významné udalosti v jednotlivých rokoch 23 ročného trvania Dediny Mládeže.

2.1 V dobovej tlači

Dobová tlač uvádza presný dátum 4. apríl 1949 a presný počet brigádnikov, ktorí prišli stavať Dedinu Mládeže.

A tak 4. apríla 1949 — v deň prvého výročia otvorenia stavby Trate mládeže a štvrtého výročia Košického vládneho programu — prišlo osemnásť sväzakov na kolárovske lúky. Nestačili sa ani poriadne poobzerať a už začali, tak ako si to zvykli v svojich organizáciách aj na brigádach s organizačnou prácou.

Tam rástlo bodľačie. 1956. In: *Mladost'*, 2, č. 2, s. 14.

úrodná dolnozemska černoze. Vedel aj to, že príroda na nej zle hospodári. Na jar ju zaplavujú spodné vody, v lete sucho roztrhá jej povrch. Jesenné vetriská sprasujú jej najvrhnejšie vrstvy do vôd Dunaja. Ešte neroztvoril oráč britom svojho pluhu hruď černoze, ešte nedržala detská ruka krajec chleba, ktorý by urodila jedna z jej brázd. Nenašli sa ruky, čo by hradbou stromov zahatili vetrom cestu... Štvrtého apríla 1949 sem prišlo osemnásť mladencov. Šestnástim z nich sa na hrudi blyšťal odznak úderníka.

Ferko, V. 1955: Kronika najmladšej dediny [Reportáž z Dediny Mládeže.] In: *Mladost'*, 1, č. 3, s. 12

rá koliba. Osemnásť mladých smelých ľudí si vtedy zaumienilo urobiť z tejto pustatiny ornú zem. To bol vtedy strašne ďaleký horizont. A boli i takí, čo si neverili a vzdali sa cieľa. Ale prišli druhí a pokračovali. Došli po ten prvý cieľ. Z močiarov a nanič súcích pašienok urobili takú zem, čo má na Slovensku sotva páru. Lenže na hranicu svojich možností stále ešte nedošli. Spadla z pliec

Halas, R. G. 1960: Až za poslednú hranicu. [O JRD v Dedine Mládeže.] In: *Svet socializmu*, 10, č. 50, s. 8

Štvrtého apríla 1949 sem prišlo osemnásť mladencov, šestnástim z nich sa na hrudi skvel odznak úderníka Trate mládeže, na ktorej pracovala mládež temer z celej Európy.

Ferko, V. 1956: V Dedine Mládeže a smelých činov. [O vzniku a rozvoji JRD.] In: *Československý svět*, 11, č. 2, s. 8

2.2 V kronike a archíváliách

„A tak dňa 4. apríla 1949 prišli prví sväzáci, aby začali boj s prírodou. Bolo to 18 mladých chlapcov, ktorí položili základy novej socialistickej dediny „Dediny Mládeže“.“ (*Kronika Dediny Mládeže*, s. 7–8)

„Dňa 5. 4. 1949 je nastúpených na brigáde na Dedine Mládeže 19 brigádnikov. Ubytovaní sú v bývalej pastierni.“ (*Správa z Dediny Mládeže z 5. 4. 1949*, uložená v Slovenskom národnom archíve)

„Naši priekopníci však neostali dlho sami. Slovenský ústredný výbor Československého zväzu mládeže pomáhal organizovať brigády na výstavbu Dediny Mládeže. Prichádzala mládež robotnícka, roľnícka i študenti. Pomáhali kopat' kanále na odvodnenie, pomáhali pri stavbách. Vystriedalo sa tu vyše 3 500 mladých ľudí.“ (*Kronika Dediny Mládeže*, s. 9)

„Kým Dedina Mládeže mala ku koncu roka 1949 60 obyvateľov, v roku 1958 mala už okolo 800. Niekoľko brigádnikov sa tu oženilo a nast'ahovali sa do nových rodinných domkov. Niektorí chlapci a dievčatá si priviedli svojich rodičov. Mnohí brigádnici sa tu vyučili v traktorovom kurze a potom sa rozhodli ostať natrvalo v Dedine Mládeže.“ (*Kronika Dediny Mládeže*, s. 12)

Obrázok 1. Budovanie dediny.

(Zdroj: Fotoalbum *Dediny Mládeže*)

2.3 V ústnych naratívoch

V tejto práci sa snažím zachytiť v rozprávaniach jednotlivcov veľký príbeh, veľké dejiny v kontexte malých dejín a výklad ich mikrosveta. Táto spoločná spomienka legitimizuje ich kolektívnu pamäť a súčasne vytvára oficiálnu históriu.

Dedukujúc z ukážok dobovej tlače, záznamov v kronike či archíve možno

konštatovať, že osobné obrazy histórie narátorov, kolektívna pamäť obyvateľov Dediny Mládeže a súčasne oficiálna história sú rovnaké. Z rozprávání možno pozorovať, že identita jednotlivca má svoje miesto vo veľkom rozprávání. Ide o úsilie jednotlivca dať s odstupom času a s dnešným pohľadom na svet zmysel a význam svojim činom a zmýšľaniu, zdôrazniť svoju úlohu a dôstojnosť preukazovanú minulosťou.

O. K.: „*Polnohospodárska mládež si hľadala možnosť uplatnenia sa v poľnohospodárstve. Teda v tomto, v takom prostredí, v ktorom sme vyrástli. Bolo nám ponúknuté najprv niekoľko štátnych majetkov, a my sme chceli proste niečo z gruntu, od základu. Tak nám bola ponúknutá táto pustatina, ktorej sa hovorilo, teda tunajší obyvatelia je hovorili degeš, to znamená zdochliak po slovensky, v tejto časti. Tuto sme začali budovať Dedinu Mládeže. Tu bola, konkrétne za týmito stromami bola jedna pastierska búda, teda koliba, kde sme sa usadili prví 19. Už ja som prišiel ako 21-vý, 5. mája 49.*“

Ď.: „*Najprv to bolo také trápne, nikto sme nevedeli kde to je. To strašne ďaleko sa to zdalo. Najprv sme išli do Komárna, z Komárna do Kolárova, Gúta sa to volalo vtedy ešte. Ná tam bohovská pustatina, široko ďaleko dáke kriaky, sem-tam dáky strom a bodľačina. Na týchto takých, za Malým Dunajom to hneď bolo. Na takej neúrodnej pôde, pôda, ktorá nebola obrábaná, zanedbaná a zamokrená“.*

M: „*Kedy ste prišli do tejto dediny vy?*“

O. K.: „*Ja som prišiel ako 21- vý. Nebol som z tých prvých devätnástich. Ja som prišiel neskôr, v máji. V 49-tom. Ja som mal číslo 21.*“

H. H.: „*Ako hovoríte, že číslo ste mali? To prečo hovoríte číslo? Ako viete, že ste práve 21?*“

O. K.: „*Takto nás, viete ako náš zootechnik, aj prascom sa dávali ušné čísla. On nás takto označil. Podľa toho ako sme prichádzali, každý dostal čísla.*“

H. H.: „*A prvý teda bol kto?*“

O. K.: „*No Zaťko Štefan, no on bol jednička. Jožo Turčina bol dvojka. A tak ďalej, tí devätnásti čo boli tak sa hovorilo, čo prišli 4. apríla 49-tom, to boli tí prví zakladatelia DM. No a ja mám ušné číslo 21.*“

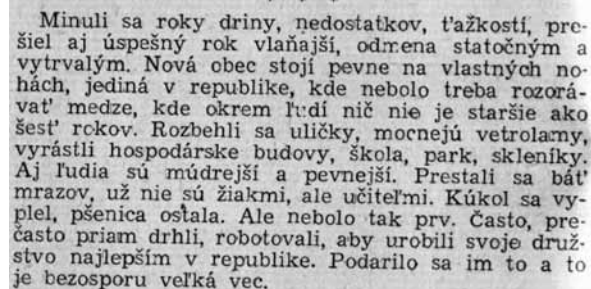
p. Ď.: „*Mnohí z nich tam zostali v tých bytoch. Sa poženili a založili vlastne Dedinu Mládeže. Nie domorodci, nie z Kolárova, nie z Gúty, to všetko prišielci. Najprv brigádnici, potom si predĺžili brigádu kto mohol. Keď chlapec niekde bol zamestnaný, v nejakom podniku, ná dá si ešte jeden mesiac, no a potom podpísal zmluvu, pracovný pomer. A tak vznikli prví obyvatelia Dediny Mládeže. To ešte teraz tam generácia je. No dobré to bolo. Tak sme my za sväzáckych čias bojovali.*“

S presnosťou sa spomína 4. apríl 1949 ako deň vzniku, 18 alebo 19 brigádnikov, ktorí prišli ako prví, presný zrod myšlienky, motivácie. Opakujú sa podobné formulácie, ktoré sú nosné ako pre individuálnu, tak aj pre kolektívnu pamäť. Ak sa zamyslíme nad otázkami: Nakoľko osobná je história? Čo je verejná z osobnej skúsenosti? Do akej miery je historický súkromný život? Nakoľko sa individuálne vyskytuje aj v spomienkach iných? – zo spomienok na vznik Dediny Mládeže môžem potvrdiť, že individuálne sa prelína s kolektívnym, súkromné s verejným, história sa prelína s individuálnymi životnými príbehmi.

3 PROPAGANDA

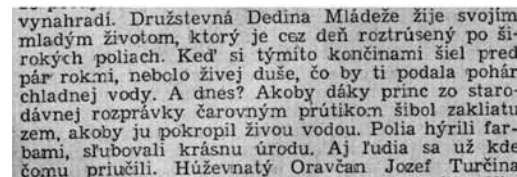
3.1 V dobovej tlači

Ako som už uviedla, Dedina Mládeže poslúžila ako vzor na propagáciu kolektivizácie a združstevňovania. Už zápal, s akým brigádnici zúrodnili pôdu, používala komunistická vláda ako motiváciu pre ďalšie brigádnicke akcie. Preto navštevovali dedinu mnohé delegácie z rôznych úrovni štátnej moci, alebo aj zahraničné, ktoré tak chceli demonštrovať svoj kladný postoj k takémuto príkladnému budovaniu socializmu. Miestne družstvo dosahovalo rekordné úspechy, preto Dedina Mládeže dostala aj označenie „malé Holandsko“. Hospodárenie mládežníkov v družstve malo ukázať staršej generácii mnohé výhody. O tom, že dedina slúžila ako vzorová družstevnícka dedina, svedčia mnohé články z tlače, kde možno znova medzi riadkami vyčítať mýtizáciu dediny ako mládežníckeho veľdiela budovania socialistického poľnohospodárstva. Dedina Mládeže sa dokonca stala námetom pre oslavné básne. Obraz Dediny Mládeže bol tak formovaný cez jej propagáciu.

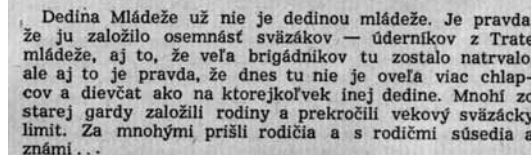
Minuli sa roky driny, nedostatkov, ťažkostí, prešiel aj úspešný rok vlnajší, odmena statočným a vytrvalým. Nová obec stojí pevne na vlastných nohách, jediná v republike, kde nebolo treba rozorávať medze, kde okrem ľudí nič nie je staršie ako šesť rokov. Rozbehli sa uličky, mocnejú vetrolamy, vyrástli hospodárske budovy, škola, park, skleníky. Aj ľudia sú múdrejší a pevnejší. Prestali sa báť mrazov, už nie sú žiakmi, ale učiteľmi. Kúkol sa vyplel, pšenica oslala. Ale nebolo tak prv. Často, prečasto priam drhli, robotovali, aby urobili svoje družstvo najlepším v republike. Podarilo sa im to a to je bezспорu veľká vec.

Ferko, V. 1955: Kronika najmladšej dediny [Reportáž z Dediny Mládeže.]
In: *Mladost'*, 1, č. 3, s. 13

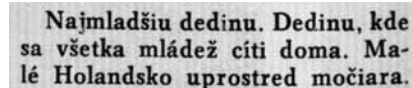
vynahradí. Družstevná Dedina Mládeže žije svojim mladým životom, ktorý je cez deň roztrúsený po širokých poliach. Keď si týmito končinami šiel pred pár rokmi, nebolo živej duše, čo by ti podala pohár chladnej vody. A dnes? Akoby dáky princ zo starodávnej rozprávky čarovným prútikom šibol zakliatu zem, akoby ju pokropil živou vodou. Polia hýrili farbami, sľubovali krásnu úrodu. Aj ľudia sa už kde čomu priučili. Húzevnatý Oravčan Jozef Turčina

Ferko, V. 1955: Kronika najmladšej dediny [Reportáž z Dediny Mládeže.]
In: *Mladost'*, 1, č. 3, s. 13

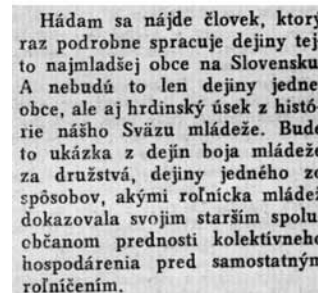
Dedina Mládeže už nie je dedinou mládeže. Je pravda, že ju založilo osemnásť svázakov – úderníkov z Trate mládeže, aj to, že veľa brigádnikov tu zostalo natrvalo, ale aj to je pravda, že dnes tu nie je oveľa viac chlapcov a dievčat ako na ktorejkoľvek inej dedine. Mnohí zo starej gardy založili rodiny a prekročili vekový svázacký limit. Za mnohými prišli rodičia a s rodičmi susedia a známi...

Ferko, V. 1956: Jasný dni budúce. [Reportáž z Dediny Mládeže.]
In: *Mladost'*, 2, č. 2, s. 5

Najmladšiu dedinu. Dedinu, kde sa všetka mládež cíti doma. Malé Holandsko uprostred močiara.

Dunajovec, J. 1958: V dedine, kde je všetka mládež Doma. [Reportáž z Dediny Mládeže.] In: *Mladost'*, 4, č. 8, s. 14

Hľadám sa nájsť človek, ktorý raz podrobne spracuje dejiny tejto najmladšej obce na Slovensku. A nebudú to len dejiny jednej obce, ale aj hrdinský úsek z histórie nášho Svazu mládeže. Bude to ukážka z dejín boja mládeže za družstvá, dejiny jedného zo spôsobov, akými roľnícka mládež dokazovala svojim starším spoluobčanom prednosti kolektívneho hospodárenia pred samostatným roľníčením.

Tam rástlo bodľáče. 1956. In: *Mladost'*, 2, č. 2, s. 15

Pred niekoľkými rokmi, keď sme rozprávali a písali o sovietskych majstroch vysokých úrod, neraz sme sa stretali s nedôverou a poznámkami: ktovie, či naozaj toľko dorobili. A keď toľko dorobili, potom určite na veľmi dobrej a úrodnej pôde a samozrejme pri vysokých dávkach hnojív. No u nás to nie je možné. U nás je chudobná pôda.

Ale potom sa začali hlásiť o slovo aj naši agronómovia. A výsledky nedali na seba čakať. Rok čo rok zvyšujú rekordné úrody všetkých plodín a tým dokazujú, že aj u nás máme oveľa väčšie možnosti, než sme si mysleli a na aké sme si zvykli. Lenže aj pri týchto výsledkoch nájdu sa nedôverčiví ľudia, ktorí síce nehovoria, že by sa sem-tam nedali dorobiť aj vyššie úrody, no oni vopred skladajú zbraň s výhovorkou, že u nich nie sú také možnosti, aké majú napríklad v Dedine Mládeže. Majú v Dedine Mládeže naozaj väčšie možnosti než v iných družstvách?

Mesároš, Š. 1961: Neobmedzené možnosti. [Reportáž z JRD v Dedine Mládeže.]

In: *Beseda*, 1, č. 23, s. 5

v Nitre a ONV v Komárne. O tom, že sú vzorom a príkladom ostatným družstvám, svedčia početné návštevy domácich i zahraničných účastníkov.

Axamít, J. 1959: 10 úspešných rokov JRD Dedina Mládeže.

In: *Za vysokú úrodu*, 7, č. 8, s. 226

3.2 V kronike a archívaliách

V kronike som našla len zmienky o odmeňovaní družstva či dediny. Aj tie mali slúžiť ako propagácia budovateľského nadšenia. „Najväčšou a najkrajšou udalosťou v živote jednotného roľníckeho družstva bolo to, že dňa 30. apríla 1955 dostalo vyznamenanie „Rad práce“. To je dôkazom toho, že naša strana a vláda si vie ceniť usilovnosť družstevníkov a všetkého pracujúceho ľudu. V ďalších rokoch to boli tiež diplomy a uznania, ktoré boli udelené družstvu za vysoké hektárové výnosy, za plemenný chov a dobré hospodárenie.“ (*Kronika Dediny Mládeže*, s. 1)

Motiváciou pre účasť na brigáde v Dedine Mládeže mala byť možnosť získať vodičský preukaz na traktor a následne možnosť uplatniť sa na vtedajšiu dobu v perspektívnom zamestnaní. Práve tento fakt bol výborným lákadlom Zväzu mládeže pri uskutočňovaní náborov po celom Slovensku. Správa z Dediny Mládeže, zapísaná 15. 9. 1949 hovorí, že o „Dedinu Mládeže prejavuje mládež veľký záujem a najmä o traktoristický kurz. Mládež z východného Slovenska, odkiaľ sa zúčastnilo asi 90 členov, teraz sa prihlasuje i maďarská mládež z južného Slovenska a z okolia Kolárova. Taktiež sme sa pokúsili previesť nábor na Orave. Z nastúpených počas brigády odstúpi asi 10%, ktorí k Dedine

Mládeže nenájdu kladný pomer. Prejaví sa to hlavne na tých, ktorí sú nábožen- sky citlivo založení. 25% z celkového počtu absolvujú Dedinu Mládeže s dobrým prospechom a stávajú sa z nich uvedomelí zväzáci. Dobrú brigádu sme predĺžili na 6 týždňov, z čoho je 10 dní politické školenie.“

To, že výstavba dediny mala byť už od začiatku predmetom budovateľskej propagandy svedčí aj zápis v Správe z Dediny Mládeže zo dňa 5. 4. 1949: „S filmovou spoločnosťou sme sa dohodli, že budú stále robiť zábery zo stavby Dediny Mládeže a neskoršie urobia dokumentárny film. Na tento čas nebudú ukazovať ani v žurnále snímky z Dediny Mládeže.“

O propagácii dediny, o jej úspechoch a návštevách rôznych delegácií svedčia aj diplomy, odznaky a medaile vystavené v izbe revolučných tradícií a fotografie v albume dediny, ktorý som mala tiež k dispozícii.

Pri analýze dobovej tlače a archívnych záznamov možno pozorovať, že obraz dediny je v oboch prameňoch rovnaký.

3.3 V ústnych naratívoch

Naratori si inakosť dediny uvedomujú najmä cez jej vybavenosť. V porovnaní s inými dedinami v 50. rokoch bola Dedina Mládeže modernou dedinou s inžinierskymi sieťami. Samozrejme, aj v súčasnosti je tento fakt veľkou hodnotou, ktorú si obyvatelia uvedomujú. Na propagáciu spomínajú najmä v súvislostiach s rekordnými výsledkami družstva a v súvislosti s delegáciami, ktoré sem chodili. O častej návštevnosti rôznych delegácií dokumentujú zápisy v pamätnej knihe.

p. Ď.: „Bolo to trošku forsírované. No propagovali to veľmi tam na západnom Slovensku v tom čase. Novinári chodili, fotografovali nás. Mládežnícke časopisy, *Smena* vtedy už bola. Permanentne sa články písali. Tam bol Turoň, pamätám sa, ten písal. Na potom z poverenictva poľnohospodárstva. To keď ta-traplán, to vtedy najväčšie vozidlo, také vládne. Že už ide, tak špi-gl-migl, aby videli, že teda sa robí. Besedoval s nami aj Falt'an. Prišiel. To taká móda bola, že bol medzi mládežou. Potl'apkávanie. Pofotili nás tam, do novin. Ale urobilo sa tam kus veľkej roboty.“

J. P.: „Určite muselo byť politické rozhodnutie. Muselo to byť. To neverím, že sa to len tak, že sa zídeme. Viete, tých mladých sa dá všelijako naviesť. Tie politické ciele sa dosiahnu tak alebo onak“.

p. T.: „My sme obidvaja z Oravskej Lesnej. Manžel môj sa to dozvedel. On chcel ísť študovať za traktoristu a sa dozvedel, že tu v týchto končinách. Tak išiel s tým úmyslom, že ide za traktoristu sa učiť sem, na potom tuto začali tieto byty robiť, tuto sa zeleninárstvo veľké utvorilo, tak jeho tam dali, že ako za vedúceho zeleninárstva. Ale videl, že je prospech, tak ho potom za účtovníka vzali.“

O. K.: „Ale takto, že myšlienka a takto tá išla a boli sme z celého Slovenska aj z Čiech, z Československa, chodili delegácie od tých 50. rokov. Už boli proste tie ulice a tak ďalej.“

H. S.: „Tie dve ulice boli rovnaké a delegácia prišla a toto je Makarenkova ulica a Mičurínova je taká istá, tak do tej nikdy nikto nešiel.“

M. H.: „Tak aj Dubček bol. Tak tu bol aj na poľovačke. Sme mu gumové čižmy dávali, aby mohol ísť. Tam v kancelárii“.

O. K.: „Nakoniec potom sa Dedina Mládeže stala vzorom pre celé Československo. V 51. roku sme začali budovať ryžoviská, a pestovali sme ryžu. Práve tá ryža bola taká plodina, ktorá nám ohromne pomohla pre upevnenie roľníckeho družstva aj dosiahnutie hospodárskeho, takých väčších hospodárskych výsledkov. Toto sú medaily, ktoré sme dosiahli za výsledky v poľnohospodárstve. Ako roľníci, máme tu strieborné, zlaté medaile za ovocinárstvo, zeleninárstvo, prevádzali sme tu výskum, aj sme šľachtili, rozmnožovali sme osivá atď. Toto všetko sú výsledky, ktoré sme nakoniec dosiahli a kde sa nám splnili ideály ciele mladých ľudí, čo sme chceli doceliť.“

Na otázku, ako sa dnes dedina líši od minulej doby, mi respondentka odpovedala:

p. Š.: „Nechodia už tak delegácie. Každého dovedli sem a pozeral. Ešte keď ja som sem prišla a skoro každý mesiac chodili sem. Voľák delegácia, chodili sem.“

Po istom čase dedinu prestali používať ako ukážku vzoru socialistického družstevného hospodárenia. Dedina poslúžila účelu a v 70. rokoch bola zaradená medzi zánikové obce.

L. T.: Bola tu jedna vec, že ju ani vtedajšia politická moc nedoriešila, že keď toto raz bolo budované ako vzorová obec, tak nedostala predsa len jednu výnimku, pretože aj v tom čase mohli budovať nové ulice, nové domy len strediskové obce. Toto bola mimostredisková obec.“

4 OBRAZ DEDINY PO ROKU 1989

4.1 V tlači a médiách

Po roku 1989 začínajú médiá prezentovať na verejnosť obraz dediny ako socialistickej rarity. V novinách vychádzajú články, ktoré píšú o tom, ako dedina vznikla, ako poslúžila vládnucej strane na propagandu budovania socializmu. Jednostranne a ironicky komentujú nezmenené názvy ulíc či samotný názov dediny, v ktorej sa prevažujúcou generáciou stali dôchodcovia. Faktom je, že v dedine nie je kostol, zato nechýba „izba revolučných tradícií“. Kým v rokoch po založení dediny tlač prezentovala obraz obce ako vzor budovania a rozvoja,

dnes je v médiách obraz dediny v istom zmysle opačný. Dedina je nazývaná zašlou výkladnou skriňou, socialistickou raritou, poukazované je na to, že vo vitríne výstavy nevystavujú kroj, ako je to typické pre iné obce, ale ukazujú zväzákku rovnošatu a citáty Klementa Gottwalda.

V roku 1999 oslávila Dedina Mládeže 50. výročie od svojho založenia. Pri tejto príležitosti sa v tlači objavili viaceré články. V Roľníckych novinách z 13. 4. 1999 napísal článok Ľudovít Turoň: Po ľudoch nezostali len stopy, po ľudoch zostali najmä ľudia. Konštatuje, že dedina vznikla ojedinelým a zvláštnym spôsobom v období kolektívizácie, a že o dedine kolujú legendy charakteristické dokumentárnosťou. Jeho objektivnosť pri prezentovaní obrazu dediny v tomto článku je daná tým, že sám z nej pochádza a žije v tejto obci. Pri príležitosti osláv 50. výročia predstavila obec nový erb a vlajku. Ani táto skutočnosť médiám neunikla a obraz dediny bol opäť tvorený konotáciami s budovateľmi, rýľom, čakanom, bodliakmi.²

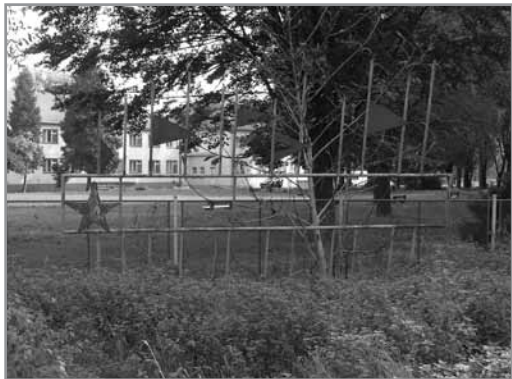
Zdroj: <http://www.dedinamladeze.sk>

Po roku 2000 sa striedavo objavujú články v dvoch mienkotvorných denníkoch Sme a Pravda. V denníku Sme Richard Filipko nazýva Dedinu Mládeže „odvrhnutým dieťaťom socializmu“ (FILIPKO, 2002: 8). Obrazne tak poukazuje na to, že dedina bola použitá ako vzorová dedina podávajúca príklad pri kolektívizácii a zakladaní družstiev, no v 70. rokoch bola vydaná stavebná uzávierka, a tak sa rozkvet dediny zastavil. Rétorikou, ktorú však autor v článku používa, predostiera verejnosti obraz dediny ako „novodobého skanzenu socializmu“.

² Na novom erbe dediny, ktorú postavili mladí komunisti, je rýľ, bodliak a čakán. In: *Sme* 21. 6. 1999; Majú nový erb. In: *Hlas ľudu*, 21. 6. 1999; V Dedine Mládeže. In: *Pravda*, 21. 6. 1999.

H. H.: „No a potom 89-tom, prečo hovoríte, že na smiech dedina? To kto vám to tak dáva?“

H. S.: „To ako že sme my ako socialistická dedina. Sem tam si také ako vypočujeme, ale ja hovorím, že dneska keby niekto budoval takúto dedinu, kde by mladým dal možnosť pracovať a postaviť si dom a založiť si rodinu, ja si myslím, že toto nie je vymyslené. Toto je realita a toto je odmakaná robota. To si každý odrobil tu svoje.“

Obrázok 2. Stopy bývalého režimu v súčasnosti v Dedine Mládeže.

(Autor fotografie: Miriam Olšavská, 14. 10. 2005)

E. T.: „Napriek tomu, že máme punc komunistickej dediny, tak tu bolo veľmi, ale veľmi dobre. Myslím si, že všetci, málo nás tu ostalo už ako tých, čo sme sa tu ako fakticky narodili, ale všetci odišli bývať, bývajú po celej republike. Ale myslím si, že každý sa sem rád vracia, každý rád spomína, pretože tu to bolo určite iné ako inde. Tu nás bolo strašne veľa – mladí rodičia, a rovnaké, rovnaká veková kategória detí, a strašne nás tu bolo veľa a ten veľký kultúrny dom, my sme sa tu mali veľmi dobre. Bola tu škôlka, škola, na tú maličkú dedinu, na to málo čo tu bolo, to málo tých mladých ľudí, takže to bolo strašne dobre.“

... my sme tu mnohokrát na posmech, aj minule som videla v STV-éčke bol program o Dedine Mládeže, a myslím, že aj tam mala nejakých pár viet aj moja mamička, a ono stále máme ten punc komunistickej dediny.“

Ale my máme stále ten punc aj v novinách. Mne to trochu vadí, lebo neviem prečo je to tak veľmi zvyrazňované. Tí ľudia tu žili zo svojej práce, nezáležalo to od straníckej knižky.“

M.: „Nie je to tým, že je dedina, taká, tým, že ten vznik jej je taký výnimočný? Že teda vznikla tak“.

E. T.: „Ale to je realita taká. Tak to bolo a tak to treba brať, a nie s úškrnom. A ono sa to berie s úškrnom. Ja tomu úškrnu stále tam nerozumiem a tým takým

skrytým posmeškom. Lebo ináč to pozerá niekto zvonka a inak to pozeráme my. Ja som sa teda narodila v 55-tom. Vtedy dedina fungovala už nejakých 6 rokov, ale mne ten úškrn tam vadí. Pretože si nemyslím, že sme žili ináč ako sa žilo, ja neviem hocktorá katolícka dedina.“

Respondent, ktorý v roku 1949 prišiel do Dediny Mládeže, vidí dnes toto svoje rozhodnutie ako rozhodnutie, ktoré pre neho znamenalo budúcnosť.

O. K.: „V tej dobe, ano, toto bol ohromný progres a bola daná perspektíva nám ako mladým ľuďom. Bola daná perspektíva ako v budúcnosti žiť. A tak si myslím, že nikto z nás nežil zbytočne. A nikto z nás sa nemusí červenáť za to, čo sme tu vybudovali a urobili.“

Aj z tohto zdôvodnenia možno vyznieva budovateľská irónia, ale i dnes sa mladí ľudia snažia nájsť si prácu, zaobstarať bývanie, zakladajú si rodiny. Len doba, prístup štátu a voľba realizácie sú rozdielne. V minulosti to boli stavby mládeže, prostredníctvom ktorých mladí ľudia získali prácu a domov, pričom ich štát podporoval a zároveň využíval na svoje propagandistické účely, dnes si mladí berú hypotéky či odchádzajú za prácou do zahraničia.

5 KOMEMORÁCIE

V priebehu celej, takmer 60-ročnej existencie Dediny Mládeže môžeme hovoriť o spomienkovom procese. Ide o špecifický spomienkový akt, akt rekonštrukcie minulosti. Každých 5 či 10 rokov, pri príležitosti vzniku Dediny Mládeže, vychádzali v rôznych periodikách články podporujúce propagandu kolektivizácie, ktoré hovorili o založení a prograse dediny.

Je toho veľa, čo treba tohto roku i v rokoch nasledujúcich urobiť. Je veľa rezerv, ktoré treba nájsť, a potom s chuťou do práce. V takomto duchu oslávili družstevníci z Dediny Mládeže svoje desiate narodeniny. V takomto duchu vstupujú do roku šesťdesiateho a z neho víťazne do tretej päťročnice. Tu je naozaj na čo spomínať. Veď na tejto ploche nebolo ničoho, iba zamokrená, neúžitková pôda. No z práce mladých nadšencov-sväzákov vyrástla obec, ktorá má už dnes vyše 80 domov, novú školu, kultúrny a obchodný dom. A čo dvadsaťpäťmiliónová hodnota družstevného majetku? Aj za ňou stojí desaťročné úsilie budovateľskej práce

(jk) 1960: Aby zem neplakala.

[K 10. výročiu prvej socialistickej obce – Dediny Mládeže.]

DEDINA MLÁDEŽE (hč) – Tridsať rokov uplynulo odvtedy, ako skupinka mladých ľudí prišla neďaleko Kolárova, aby tu, na dovtedy nevyužívanej zamokrenej pôde, postavila socialistickú dedinu a v podmienkach socialistickej poľnohospodárskej veľkovýroby rozvíjala nové, socialistické medziľudské vzťahy na našom vidieku. Úplne novej dedine, ktorú tu postavili, dali príliehavý názov Dedina Mládeže. Pri príležitosti 30. výročia tejto udalosti zišli sa včera do Dediny Mládeže mladí ľudia z celej SSR, aby vzdali hold jej zakladateľom.

(hč) 1979: Tvorivo rozvíjať svetlé tradície: Dedina Mládeže a jej JRD oslávili tridsiate výročie svojho založenia. In: *Smena*, 32, č. 81, s. 1

Každých 5 či 10 rokov pri príležitosti vzniku obce boli organizované spomienkové slávnosti, oslavy založenia obce, na ktorých sa pravidelne hovorilo o spôsobe založenia dediny, o jej histórii. Pri týchto špecifických interakciách, keď sa utváral vhodný priestor na rekonštrukciu minulosti, boli oslovení a oslavovaní tí, ktorí stáli pri vzniku myšlienky a vzniku obce. Toto organizované komemorovanie bolo podnecované a ovplyvňované inštitúciami. Spomínanie má rôzne formy a jednou u nich sú aj spomienkové slávnosti. M. Ferencová sa vo svojej štúdií venuje problematike, akým spôsobom inštitúcie na lokálnej úrovni vstupujú do identifikačných procesov, ako ovplyvňujú vytváranie a reprodukciu kategórií charakterizujúce určitú skupinu (FERENCOVÁ, 2005: 19–36). Poukazuje na súvislosť medzi identifikáciou a reflexiou minulosti. Snaha vytvárať a reprodukovať obrazy svojej skupiny ako kontinuálne existujúcej jednotky. Môžeme teda hovoriť o utváraní kolektívnej identity skupiny.

V roku 1979 pri príležitosti 30. výročia vzniku dediny otvorili expozíciu dokumentujúcu dovtedajšiu históriu obce. Samotná expozícia v čase vzniku, ale i dnes nazývaná Izba revolučných tradícií, jej pretrvanie do súčasnosti vyjadrujú stotožňovanie sa obyvateľov s jej obsahom a existenciou. Deklaruje sa tak lokálna identita, ktorá je viazaná na budovateľské hnutie.

teľom. Súduh J. Janík v kultúrnom dome prestrihnutím pásky otvoril Sieň revolučných tradícií budovateľov Dediny Mládeže. Sú v nej dokumentárne fotografie nielen z výstavby Dediny Mládeže a jej JRD, ale aj ostatných celoslovenských stavieb mládeže. Medzi ex-

(hč) 1979: Tvorivo rozvíjať svetlé tradície: Dedina Mládeže a jej JRD oslávili tridsiate výročie svojho založenia. In: *Smena*, 32, č. 81, s. 5

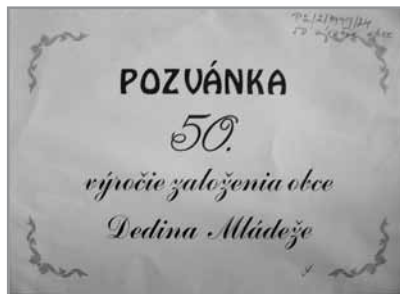
Záznamy v kronike pri jednotlivých výročiach opisujú, ako bola dedina slávnostne vyzdobená, postavené slávobrány, na námestí pódium pre estrádne vystúpenia a rečnícka tribúna. Po stranách hlavnej cesty cez obec boli postavené žrde so štátnymi vlajkami. V kultúrnom dome bola zriadená výstava ovocia a zeleniny a boli vystavené tablá zakladateľov Dediny Mládeže. Ako som už vyššie uviedla, vybudovanie dediny slúžilo v rámci propagandy budovania socializmu. Samozrejme, aj takéto spomienkové, oslavné akcie utvrdzovali verejnosť o správnej politike štátu a jeho správnom smerovaní. Ešte konkrétnejším potvrdením bola návšteva či delegácia vyššie postaveného štátnika. „Medzi významných hostí patrilo hlavne člen (ÚV KSC) Predsedníctva Ústredného Výboru KSC a prvý tajomník ÚV KSS Alexander Dubček, ktorý prehovoril k účastníkom osláv zo slávnostnej tribúny“ (*Kronika Dediny Mládeže*, s. 44).

Pri príležitosti spomienkových slávností sa konali aj diskusie s prvotnými budovateľmi, ktorých „cieľom bola výmena skúseností staršej generácie a súčasnej generácie zo všetkých oblastí činnosti mládeže. Zvýrazniť myšlienku veľkého pracovného elánu, nadšenia a obetavosti mladých ľudí pri výstavbe Dediny Mládeže a zachovať aj túto stavbu mládeže ako historický pamätník ČSM“ (*Kronika Dediny Mládeže*, s. 98).

Okrem toho sa v obci konali stretnutia poľnohospodárskej mládeže, na ktorých sa takisto pripomínala udalosť založenia a hrdinstvo budovateľov obce. „22. júla 1972 sa uskutočnilo stretnutie budovateľov mládežníckych stavieb s dnešnými mladými ľuďmi. ... Vo večerných hodinách sa premietal dokumentárny film o budovaní Dediny Mládeže a jej začiatkoch. V besede, ktorá bola po filme, odpovedali na otázky mladých budovateľov našej dediny a vo vzájomných rozhovoroch riešili problémy mládeže v poľnohospodárstve“ (*Kronika Dediny Mládeže*, s. 91).

Aj v súčasnosti, hoci spomienkové slávnosti sa v Dedine Mládeže nekonajú tak často ako pred rokom 1989, sa miestna samospráva organizovaním takejto oslavy podieľa na vytváraní či utvrdzovaní obrazu dediny mládeže a interpretácie jej histórie. Spoločenskými akciami, motivovanými práve históriou obce, na ktorých sa obyvatelia zúčastňujú, potvrdzujú svoju kolektívnu identitu tvorenú aj konštruovaním obrazu dediny v historickej súvislosti a interpretáciou tohto obrazu.

H. S.: „V 99-tom sme mali 50. výročie založenia obce. A tak sme sa dohodli so starostkou, že vyhlásime brigádu. 55 brigádnikov sme mali. Tuto, na námestí, hrabali, zametali, vozili, strihali, natierali, mladí, starí, ešte starší, všetci. Ja si neviem predstaviť, že by vo voľaktorej dedine toľko brigádnikov prišlo na brigádu. A u nás to funguje.“

Obrázok 3. Pozvánka na 50. výročie založenia obce.
(Zdroj: Kronika Dediny Mládeže)

Tieto spomienkové oslavy slúžia aj na stretnutia rodákov, ktorí sa z Dediny Mládeže odsťahovali. Prostredníctvom týchto stretnutí účastníci deklarujú svoju príslušnosť ku skupine – kolektívnu identitu.

E. T.: „*A keď ešte pri tých stretnutiach prídu všetci tí naši kamaráti, ktorí bývajú v Bratislave, Košiciach, Bystrici a Mikuláši a všelikde, naozaj že to sú také srdečné stretnutia, také fantastické, lebo vravím, tu sa 2/3 ľudí odsťahovalo. Ale tu, ako sú Kolárovo, Komoča, mnohí sú aj tu dookola. Takže oni sú tu fakticky domáci. Ale tých pôvodných zakladateľov, ktorí nepatrili pôvodne sem. Ktorí iba postavili tú dedinu, tí mnohí odišli a ich deti. Naposledy z Holandska prišli na to stretnutie. Z Maďarska, a každý veľmi veľmi rád príde a už sa rok dopredu chystáme na to, že na tom stretnutí, aby sme sa stretli. A keď nemáme kde spať, tak do rána sme tu sedeli na našom námestí 4. apríla. A to bolo smiechu a plaču a spomienok.*“

Súčasne s inštitúciami, ktoré podporujú spomínanie, sa aj medzigeneračne v súkromí odohráva proces komemorácie. Starí rodičia interpretujú svoj obraz dediny svojim deťom a vnúčatám, čím sa socializáciou vytvára pamäť jednotlivca a zároveň tvorí kolektívna identita.

p. T.: „*Ja keď to rozprávam teraz aj mojím deťom, že ako sme my začínali s otcom, prišli sme, dostali sme toto. Nemali sme peniaze a manžel hovoril, aby sme si boli rovní.*“

E. T.: „*Tak naše deti niekoľkokrát videli ten film. Tie oslavy, ktoré tu boli po každých 5 rokoch. Teraz už nie sú také časté, ale zažili ich aj oni.*“

H. S.: „*Naše deti to vedia. Tak ja predpokladám, že rodičia, starí rodičia to vysvetľovali.*“

M. B.: „*Oni tu žili, s nami. No tak to sme im s manželom spomínali, aké boli tie začiatky, pravdaže. Takže oni sú si toho vedomí.*“

L. T.: „*To spomínanie bolo voči nám ako deťom, aj dnes voči vnukom, že ako to bolo. Nevravím, že každý deň, ale každý deň sa človek na takú tému ne-*

baví, ale raz začas, keď sa dajme tomu doma niečo nedarí, a sa vrátíme dozadu, že ako to bolo, že ľudia toto jednoducho prekonali.“

Práve zakladajúci budovatelia zohrávajú pri komemorovaní dôležitú úlohu. Prostredníctvom ich spomienok, cez ich konštruovanie obrazu sveta v kontinuite minulého a súčasného sa konštruuje kolektívna pamäť spoločenstva. Prijímaním a podieľaním sa na transmisii kolektívnej pamäti na ďalšie generácie sa vytvára kolektívna identita spoločenstva. Skupina sa identifikuje s obrazom sveta a tým legitimizuje danú realitu. Na strane druhej môžeme vysloviť tvrdenie, či jednostrannou požiadavkou na zakladajúcich budovateľov s otázkou interpretácie minulosti obce sa jej obraz voči verejnosti neskresľuje. Po roku 1989 médiá oslovujú dvoch ešte žijúcich zakladateľov obce. Aj pri svojom výskume som sa stretla s odporúčaniami na týchto dvoch informátorov, vzhľadom na ich priamu účasť na histórii. Z ich dnešného pohľadu bolo založenie obce pre nich perspektívou do budúcnosti a v súčasnosti, bez ohľadu na komunistickú minulosť, vidia dedinu nielen ako svoj domov, ale i domov svojich detí či vnúčat. Generácia, ktorá sa už narodila v dedine, teda deti aktívnych zakladateľov, si uvedomujú, že dedina v 50.–70. rokoch poslúžila režimu ako propaganda, bola zo strany štátu podporovaná, ale obhajujú pracovitosť svojich otcov, z ktorej dnes dedina môže ťažiť.

L. T.: „*Ja si myslím, že to bolo voľačo úžasné, čo sa tu urobilo a nech si dneska myslí kto chce čo chce, ja zopakujem čo som povedal, našlo si tu ten domov zhruba 500 ľudí, našlo si tu svoju robotu a čo krajšie môžete mať.*“

ZÁVER

Pokúsila som sa ukázať, ako a akými tematickými dominantami obraz Dediny Mládeže interpretujú rôzne pramene a zdroje. Skúmala som, akým spôsobom sa prenáša vedomie výnimočnosti – špecifická miestna identita. Významný podiel na tomto prenose má rodinná tradícia, tlač a médiá. Zaujímalo ma, nakoľko je pre obyvateľov Dediny Mládeže významná tá časť histórie, ktorá sa priamo spája so vznikom ich obce, a tiež aký význam má v ich spomienkach a v konštrukcii lokálnej identity práve brigádnické hnutie, späť so začiatkom budovania socializmu.

Pretože pracujem s koncepciou kolektívnej a individuálnej pamäti ako konštruktmi, nezaujímalo ma primárne, ako sa niečo naozaj stalo, ale ako je konštruovaná predstava o tejto udalosti a o čom to ďalej vypovedá. Prostredníctvom metódy orálnej histórie a následnej konfrontácie s písanými prameňmi som ukázala, aký bol obraz Dediny Mládeže tesne po jej vzniku, ako tento obraz interpretovala dobová tlač a ako si na túto historickú skutočnosť spomínajú obyvatelia obce v súčasnosti. Väčšina mojich informátorov boli príslušníci najstaršej generácie, ktorí Dedinu Mládeže zakladali alebo sa do nej prísťahovali

krátko po jej vzniku. Tí spomínajú s oduševnením a hrdosťou na svoju odvážnu mladosť, aj keď ich činy poslúžili komunistickej strane na propagáciu kolektívizácie poľnohospodárstva. Takýto obraz prezentovala verejnosti aj dobová tlač. V mnohých článkoch, uverejňovaných vo vtedajších denníkoch a týždenníkoch, opisovala Dedinu Mládeže ako vzorovú komunistickú obec. Keďže túto históriu tvorili samotní, dnes ešte žijúci budovatelia, je pochopiteľné, že ich spomienky na zrod myšlienky a na zakladanie dediny a interpretácia deklarovaná oficiálnou historiografiou či médiami sa nelíšia. Treba však dodať, že oficiálna interpretácia histórie Dediny Mládeže pochádza spreď roku 1989. Iný pohľad majú príslušníci mladšej generácie. Sú to deti zakladateľov dediny. Títo uznávajú, že obec sa stala súčasťou propagandy, ktorú komunistický režim využil, ale oceňujú prácu svojich rodičov, ktorým sa tu naskytla perspektíva pre život. Ich interpretácia histórie sa takisto nelíši od oficiálnej. Dôvodom je dôveryhodnosť zdroja, a teda pôvod informácie od priameho účastníka a svedka.

Výsledky výskumu ukázali, že individuálne spomienky sa stali zdieľanou interpretáciou histórie. Hranice medzi kolektívnou a individuálnou pamäťou nie sú zreteľné, no materiál z terénneho výskumu ukázal, že aj biografická skúsenosť sa môže stať zdieľanou skúsenosťou, teda individuálna pamäť sa tu prekrýva s kolektívnou. Na základe toho, aký obraz si obyvatelia Dediny Mládeže vytvárajú o svojej obci a o sebe – pričom možno povedať, že tento obraz je zhodný – sa ukazuje, ako sa vytvára kolektívna identita. Ako zdieľaním rovnakého obrazu, rovnakej interpretácie jednotlivci deklarujú svoju prináležitosť ku skupine, ako sa v spoločenstve obyvateľov vytvára kolektívna pamäť a kolektívna identita. Takto sa potvrdila základná Halbwachsova téza, že pamäť je spoločensky podmienená (HALBWACHS, 1967: 163).

Zdá sa, že v Dedine Mládeže sa naozaj vytvára vedomie lokálnej identity práve odvolávaním sa na budovateľské hnutie. V takom prípade však moja práca opisuje pomerne zriedkavý fenomén. Výsledky mojej štúdie sa nebudú dať priamo preniesť na iné obce alebo regióny, povedia nám však viac o fungovaní reálneho socializmu ako systému názorov a presvedčení.

Dôležitými sa pri skúmaní naratívnych foriem historického vedomia ukázali inštitúciami podporované komemorácie, teda spomienkové slávnosti. Pri týchto špecifických situáciách sa vytváral priestor na rekonštrukciu minulosti. Možno tu poukázať na vzťah medzi reflexiou minulosti a identifikáciou sa so skupinou. Na potrebu skúmania historickej pamäti upozornila tiež H. Hlôšková,⁴ ktorá hovorí, že politicko-spoločenské zmeny zapríčiňujú reinterpretáciu historických tradícií, preto je potrebné sledovať aj stabilitu/zmeny v sémantike jednotlivých historických tradícií u jednotlivcov či nositeľských skupín.

⁴ Hlôšková, H. 2002: Výskumné metódy slovesnej folkloristiky vo vzťahu k objektu výskumu. (K problematike historickej pamäti.) In: *Etnologické rozpravy*, roč. 9, č. 2, s. 15–22.

Súčasťou javovej podoby historickej pamäti sú okrem naratívov tiež rôzne formy komemorácií, ktoré tvoria jeho komplementárnu súčasť.

Obraz Dediny Mládeže je na jednej strane ovplyvňovaný, a zároveň vytváraný spomienkami aktívnych, ešte žijúcich budovateľov, no súčasne je v dnešnej dobe ovplyvňovaný médiami. V mojej práci som sa snažila o porovnanie týchto dvoch faktorov. Sledujúc rétoriku dnešných médií sa nevyhneme pocitu, že v súčasnosti sa obraz Dediny Mládeže interpretuje ako „skanzen komunizmu“.

Komunistická minulosť sa vyzdvihuje ako rarita, zdôrazňuje sa, že v dedine nie je kostol, zato majú expozíciu, ktorú nazývajú izbou revolučných tradícií, vystavujú tu zväzku rovnošatu a citáty popredných členov komunistickej strany.

Obyvatelia vnímajú tento obraz obce poznačený ironickými konotáciami, ktorý prezentujú médiá. Nehanbia sa za minulosť svojej obce. Nevedomili si však, že z nevšednosti, ktorá charakterizuje ich minulosť, by dedina mohla prosperovať. V dnešnej dobe, keď vzniká potreba odhaľovať nedávnú minulosť súčasným mladým ľuďom, ktorí s komunistickým režimom nemajú reálnu skúsenosť, alebo pre prichádzajúcich zahraničných turistov, pre ktorých je komunistický režim istým spôsobom atrakciou, začína byť v turizme populárna akákoľvek spomienka na komunistický režim. V tomto smere vidím v Dedine Mládeže zatiaľ neodkrytý a nevyužitý potenciál rozvoja a zviditeľnenia sa. Opačne je to v poľskom meste Nowa Huta. Toto mesto zaznamenalo rozvoj v roku 1949, keď tu bol vystavaný rozsiahly komplex ťažkého priemyslu. Podobne ako Dedina Mládeže sa malo stať vzorovým mestom na komunistickú propagandu. Dnes sa tu rozvíja turistický ruch založený na prezentácii bývalého režimu. Turista má možnosť absolvovať prehliadku mesta v „štýlovom trabante“ alebo sa ubytovať v byte, zariadenom v duchu bývalého režimu.⁵ Myslím si, že nielen vzhľadom na špecifickosť vzniku, ale i vzhľadom na zachovanú dobovú architektúru, špecifické urbanistické riešenie a dostatok dokumentačného materiálu by mala Dedina Mládeže turistom čo ponúknuť.

Na záver chcem konštatovať, že spomienkový proces obyvateľov Dediny Mládeže sa viaže na budovateľské hnutie. Interpretácia histórie je závislá od spomienok dnes ešte žijúcich zakladateľov. Súčasný obraz obce v kolektívnej pamäti jej obyvateľov je závislý od týchto spomienok, a zároveň je ovplyvňovaný médiami. Snažila som sa ukázať na konkrétnom špecifickom príklade, ako funguje individuálna a kolektívna pamäť, ako sa navzájom ovplyvňujú a ako sa prostredníctvom participácie na kolektívnej pamäti vytvára kolektívna identita.

⁵ <http://www.krakow-tours.com/nowa-huta.php>

<http://www.ceskatelevize.cz/vysilani/1185966822-na-ceste/207562260120036-07.01.2008-21:00-krakov.html?from=20>

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY A PRAMEŇOV

- (hč) 1979: Tvorivo rozvíjať svetlé tradície: Dedina Mládeže a jej JRD oslávili tridsiate výročie svojho založenia. In: *Smena*, roč. 32, č. 81, s. 1 a 5.
- (jk) 1960: Aby zem neplakala. [K 10. výročiu prvej socialistickej obce – Dediny Mládeže]. In: *Život*, roč. 10, č. 50, s. 8–9.
- (yf) 1999: V Dedine Mládeže. In: *Pravda*, roč. 9, 21. 6., s. 5.
20 ročný sen Dediny Mládeže. 1969: Bratislava: Poľnohospodárske vydavateľstvo.
- AXAMÍT, J. 1959: 10 úspešných rokov JRD Dedina Mládeže. In: *Za vysokú úrodu*, roč. 7, č. 8, s. 226–227.
- DUNAJOVEC, J. 1974: *Po ľud'och stopy*. Bratislava: Smena, 230 s.
- DUNAJOVEC, J. 1958: V dedine, kde je všetka mládež doma. [Reportáž z Dediny Mládeže.] In: *Mladosť*, roč. 4, č. 8, s. 14–15.
- FERENCOVÁ, M. 2005: Spomienkové slávnosti: Ako inštitúcie ovplyvňujú identifikačné procesy. In: *Slovenský národopis*, roč. 53, č. 1, s. 19–36.
- FERKO, V. 1955: Kronika najmladšej dediny. [Reportáž z Dediny Mládeže.] In: *Mladosť*, roč. 1, č. 3, s. 12–14.
- FERKO, V. 1956: Jasný dni budúce. [Reportáž z Dediny Mládeže.] In: *Mladosť*, roč. 2, č. 2, s. 4–5.
- FERKO, V. 1956: V Dedine Mládeže a smelých činov. [O vzniku a rozvoji JRD.] In: *Československý svet*, roč. 11, č. 2, s. 8.
- FILIPKO, R. 2002: Odvrhnuté dieta socializmus opäť oživa. In: *Sme*, roč. 10, č. 27. 8., s. 5.
- FILIPKO, R. 2007: November vyslobodil aj komunistickú obec. In: *Pravda*, roč. 18, 20. 11., s. 8.
- HALAS, R. G. 1960: Až za poslednú hranicu. [O JRD v Dedine Mládeže.] In: *Svet socializmu*, roč. 10, č. 50, s. 8–9.
- HALBWACHS, M. 1967: *Das kollektive Gedächtnis*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, s. 163.
- HLÔŠKOVÁ, H. 2002: Výskumné metódy slovesnej folkloristiky vo vzťahu k objektu výskumu. (K problematike historickej pamäti.) In: *Etnologické rozpravy*, roč. 9, č. 2, s. 15–22.
- HLÔŠKOVÁ, H. 2005: K dialogickosti autobiografických naratívov. (Orálna história z komunikačného aspektu.) In: Profantová, Z. (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí 1*, Bratislava: Ústav etnológie SAV a Ústav pamäti národa, S. 67–73.
- <http://www.ceskatelevize.cz/vysilani/1185966822-na-cestech/207562260120036-07.01.2008-21:00-krakov.html?from=20> (2008-07-27).

<http://www.dedinamladeze.sk> (2008-07-27).

<http://www.krakow-tours.com/nowa-huta.php> (2008-07-27).

IV. dni poľnohospodárskej a dedinskej mládeže Dedina Mládeže 13. – 16. 6. 1974, Bratislava: Smena, 17 s.

Kronika Dediny Mládeže. Uložená na obecnom úrade v Dedine Mládeže.

Majú nový erb 1999. In: *Hlas ľudu*, 21. 6., s. 4.

Malá encyklopédia Slovenska. 1987: Bratislava: Veda, s. 507.

MESÁROŠ, Š. 1961: Neobmedzené možnosti. [Reportáž z JRD v Dedine Mládeže.] In: *Beseda*, roč. 1, č. 23, s. 4–5.

Na novom erbe dediny, ktorú postavili mladí komunisti, je rýľ, bodliak a čakán. 1999. In: *Sme*, roč. 7, č. 21. 6., s. 9.

PARÍKOVÁ, M. 2001: *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 1948*. Bratislava: Stimul, 284 s.

Správy z Dediny Mládeže. Nespracovaný materiál uložený v Slovenskom národnom archíve v Bratislave.

Tam rástlo bodľačie. 1956. In: *Mladosť*, roč. 2, č. 2, s. 14–15.

TUROŇ, L. 1999: Po ľud'och nezostali len stopy, po ľud'och zostali najmä ľudia. In: *Roľnícke noviny*, 13. 4., s. 4.

PASPORTIZÁCIA INFORMÁTOROV A INFORMÁTORIEK

(H. H.)

Hana Hlôšková, t.č. pedagogička na katedre etnológie a antropológie FFUK v Bratislave

(H. S., žena, 1943, presídlená)

narodená 1943, pochádza z Pitvaroša v Maďarsku, do Dediny Mládeže prišla neskôr; bola mladšia od všetkých ostatných žien v dedine. Pôsobila vo funkcii obecnej kronikárky, ateistka, povoláním ekonómka, jej manžel bol námorník.

(O. K., muž, 1921, presídlenec)

narodený v roku 1921, pochádza z Maďarska a v roku bol presídlený na Slovensko. Zúčastnil sa viacerých stavieb mládeže: Baláže, Trať mládeže, Dedina Mládeže a Priehrada mládeže. V Dedine Mládeže celý život pracoval v družstve, jeho manželka pôsobila ako učiteľka v miestnej škole.

(J. P., muž, 1920, presídlenec)

narodený 1920, pochádza z roľníckej rodiny z Maďarska, ženatý od roku 1946, boli v r. 1947 presídlení aj s rodičmi do Kolárova, v roku 1950 prišli do Dediny Mládeže. Pracoval v družstve. 4 deti.

(Z. P., žena, 1926, presídlená)

narodená 1926, pochádza z roľníckej rodiny z Maďarska zo 7 detí, vydatá od roku 1946, bola v r. 1947 presídlená so svojim manželom do Kolárova, v roku 1950 prišli do Dediny Mládeže. Popri zamestnaní vyštudovala na strednej pedagogickej škole v Leviciach, pracovala v družstve a neskôr od r. 1960 ako učiteľka v škôlke. Má 4 deti.

(M. B., žena, 1932, presídlená)

narodená 1932, bola presídlená z Mezubereň z Maďarska do Kolárova ako 15 ročná, pochádza z rodiny poľnohospodárskeho nádenníka, do Dediny Mládeže prišla bývať v roku 1950, 1951 – 1954 pracovala na miestnom JRD ako administratívna sila, neskôr až do dôchodku na obecnej úrade ako administratívna pracovníčka, 2 deti, od r. 2003 vdova, evanjelického vierovyznania.

(p. T., žena, 1932, pôvodom z Oravskej Lesnej)

narodená v roku 1932, pochádza z Oravskej Lesnej, katolíckeho vierovyznania, do Dediny Mládeže prišla ako 19 ročná v roku 1951 za svojím budúcim manželom (ten prišiel v záujme stať sa traktoristom r. 1949), v roku 1952 mali svadbu v Oravskej Lesnej a v tom istom roku sa im narodilo prvé dieťa – dcéra, o rok ďalšie – syn. Manžel pracoval v JRD, neskôr bol predsedom družstva, ona pracovala tiež celý život v JRD. Manžel jej zomrel r. 1972 a dcéra 1987. V súčasnosti žije v domácnosti so synom – predsedom akciovej spoločnosti Agroreal (bývalého JRD).

(p. Š., žena, 1920, presídlená)

narodená 1920, evanjelického vierovyznania, pochádza zo 6 detí, roľníckej rodiny, ako 16 ročná sa 1. krát vydala, tento manžel jej padol vo vojne, mala s ním syna (1941), v roku 1947 prišli na Slovensko, vdovou bola 11 rokov, 1956 sa 2. raz vydala, dcéra Eva (1955) z 2. manželstva.

(L. T., muž, 1953, narodený v Dedine Mládeže)

narodený 1953 v Dedine Mládeže, v r. 1978 ukončil VŠ Poľnohospodársku v Nitre, pracoval v zlúčenom družstve s Kolárovom, v roku 1991 sa JRD v Dedine Mládeže osamostatnilo a po 20 rokoch od smrti svojho otca sa stal predsedom a.s. Agroreal. Má syna a dcéru.

(D. P., muž, 1929, pôvodom z Topoľčian)

narodený 1929 v Topoľčianoch, otec taxikár, matka vyštudovala gymnázium, pracoval ako šofér ministra poľnohospodárstva Faltána.

(p. Ď., muž, 1933, z Prešova)

narodený 1933 v Lipníku, vyštudoval gymnázium, 42 rokov pracoval v školstve, z toho 30 rokov robil riaditeľa. Ako študent sa zúčastnil stavby mládeže Salvator (Lipovec) – júl 1948, 15.júl – 15. august 1949 – Dedina Mládeže.

(E. C., žena, narodená v Dedine Mládeže)

narodená 1954 v Dedine Mládeže, dcéra jedného z prvých budovateľov, vyučená predavačka, od roku 1993 podnikala v oblasti služieb, od roku 1998 starostka obce, vdova, 2 deti.

(M. H., žena, 1930, presídlená)

narodená 1930 v Maďarsku, v roku 1947 presídlená, manžel takisto presídlenec, pracoval na brigádach, a tak sa dostal do Dediny Mládeže, zobrali sa v roku 1950, dve deti, pracovala na družstve v hydinárni, v zeleninárstve a do dôchodku odišla ako účtovníčka v roku 1985.

(E. T., žena, 1955, narodená v Dedine Mládeže)

Narodená 1955 v Dedine Mládeže, absolvovala strednú zdravotnú školu v Bratislave, pracuje v lekárni v Kolárove, je poslankyňou obecného zastupiteľstva, 2 deti.

RÉSUMÉ

Presented study deals with an interpretation of history of Dedina Mládeže (Village of Younghood) and its portrayal in the media and by the inhabitants of this municipality. It depicts the media-presentation of the village at the time of its establishment, archival references and its contemporary image. Study answers whether the individual memory becomes a part of collective memory, how the collective memory is sustained and that by participation on it a collective identity is declared.

Cardinal conceptions are collective memory and individual memory as well as collective identity. Later I tried to explain circumstances of field research, describing informants, location and historical context.

Following chapters are divided to subheads and chronologically report about municipality history and portrayal of the village in period press, chronicles, blue books and narratives. Here I try to indicate to what extend the individual and collective memory correspond, how they interact, how the village was used for propaganda, how its depiction modified after the regime change and how via participation on collective memory a collective identity is formed.

Key words: individual memory, collective memory, collective identity, history interpretation, portrayal of „socialistic“ village, oral history

VZNIK A VÝVOJ PRIEMYSELNÉHO MESTA NA STREDNOM SLOVENSKU V OBDOBÍ SOCIALIZMU

(Etnografická analýza spôsobu života jeho mestskej štvrte.
Na príklade mesta Žiar nad Hronom)

Katarína Beličková

Vo svojej práci sa venujem problematike z oblasti urbánnej etnológie, konkrétne vzniku a vývoju priemyselného mesta v druhej polovici 20. storočia. Vznik priemyselného mesta považujem za fenomén, ktorý je medzi ostatnými mestami jedinečný a zaslúži si našu pozornosť.

Vývin priemyselných miest bol odlišný od vývinu ostatných miest na území Slovenska.

Je dôležité povedať, že zatiaľ čo vznik miest na Slovensku bol úzko spätý s historickými udalosťami a historickým vývinom danej lokality, priemyselné mestá sa formovali na úplne odlišných princípoch. Priemyselné mestá vznikali pri veľkých priemyselných závodoch s národným alebo nadnárodným významom. V mestách sa formovala spoločnosť značne diferencovaná podľa zamestnania aj veku. Takisto sa v priemyselných mestách formoval špecifický druh kultúry, ktorý je typický práve pre priemyselné mestá.

Informácie, ktoré uvádzam, sa opierajú o výpovede respondentov oslovených počas terénneho výskumu, o citácie z odbornej a súdobej literatúry viažucej sa k obdobiu industrializácie. Súdobé práce, ktoré citujem, zodpovedali spôsobom interpretácie skutočností, vtedajšej ideológii, no demografické a číselné údaje z nich však považujem za relevantné, preto sa budem v príspevku o ne opierať. Pri výskume som vychádzala aj z poznatkov získaných zúčastneným i nezúčastneným pozorovaním. Výpovede, ktoré uvádzam, vznikli na základe štandardizovaných, ale aj neštandardizovaných interview s cielene vybranými respondentmi.

Cieľom mojej práce je aspoň čiastočne poskytnúť obraz formovania sa mesta v dôsledku rozvoja priemyslu v druhej polovici 20. storočia na Slovensku. Ťažiskom záujmu boli 50. až 70. roky 20. storočia. Pri objasňovaní vzniku mesta Žiar nad Hronom sa nevyhnem ani celkovému kontextu existencie

Československej republiky. Domnievam sa, že niektoré informácie nie je možné čitateľovi predostrieť bez hlbšieho kontextuálneho ukotvenia v celospoločenských udalostiach skúmaného obdobia. Usilujem sa priblížiť obdobie socializmu. Som si vedomá skutočnosti, že názory na toto obdobie sa značne líšia. Cieľom príspevku nie je hodnotiť, ale objektívne nazerať a reflektovať premeny malého stredoslovenského mesta v socializme.

Príspevok je rozčlenený do niekoľkých tematických okruhov, pričom v závere prikladám dokumentačný materiál, ktorý dokreslí sledované ciele práce.

Český sociológ J. Musil charakterizuje mesto ako zložitý sociálny systém, vyznačujúci sa rozvinutou deľbou práce a veľkou hustotou obyvateľstva, ktoré je sociálne rôznorodé, nezaobráa sa poľnohospodárstvom a vytvorilo si sústavu interakcií charakterizovanú dištanciou v medzosobných vzťahoch, partikulárnosťou sociálnych rolí a nepriamym spôsobom sociálnej kontroly. (MUSIL, 1967:16)

Alexandra Bitušiková charakterizuje mesto ako výnimočný stupeň lokálneho spoločenstva reprezentujúci zložitý a otvorený sociálno-kultúrny systém, ktorý sa vyznačuje heterogénnosťou, početnosťou a hustotou obyvateľstva, rôznorodosťou sociálnych vzťahov i prejavov kultúry a spôsobu života. (BITUŠIKOVÁ 1997: 63)

Za najdôležitejšiu a prirodzenú príčinu vzniku miest sa považujú hospodárske a sociálne zmeny, deje sa tak vtedy, keď sa časť obyvateľstva prestáva venovať zamestnaniam spätým s pôdou a začína sa venovať zamestnaniam novým. Medzi nové zamestnania patrí odvetvie výroby, počnúc remeselnou výrobou, cez obchod, končiac priemyselnou výrobou. Pre potreby predloženého príspevku je dôležitá priemyselná výroba, ktorá v Žiarskej kotline vyvolala v 50. rokoch 20. storočia značný regres poľnohospodárskej a domácej výroby. Z hľadiska záujmu etnológie sú dôležité sociokultúrne javy v historickom priereze, politické, ekonomické a spoločenské procesy, ich existenčné dopady na vývoj a formovanie mesta spolu s vývojom nových socioprofesionálnych skupín.

Všetky uvádzané procesy som retrospektívne sledovala vo vývine súčasného mesta Žiar nad Hronom. V príspevku predostieram prerod pôvodnej, agrárne zameranej obce Svätý Kríž nad Hronom na priemyselné centrum severotekovského regiónu – mesto Žiar nad Hronom.

Mesto Žiar nad Hronom leží na strednom Slovensku, na strednom Pohroní v Žiarskej kotline. Rozprestiera sa na pravom brehu rieky Hron. Mesto je ohraničené na západe pohorím Vtáčnik, na severe a na východe Kremnickými vrchmi, na juhu Štiavnickými vrchmi. Mestom rovnobežne s tokom rieky Hron prechádza železničná trať Bratislava – Zvolen.

V súčasnosti je Žiar nad Hronom okresným mestom a je súčasťou Banskobystrického kraja.

Dnes už je súčasťou mesta Žiar nad Hronom aj pôvodná obec Svätý Kríž nad Hronom. Svätý Kríž nad Hronom niesol pôvodný názov „*Kerestúr*“, bol súčasťou hransko-beňadického panstva, čo dokazuje aj zmienka v historickej listine po roku 1075, spomínajúca mýtnu lokalitu panstva.

Pre veľký rozsah dejinných udalostí, ktoré sú späté s lokalitou mestečka Svätý Kríž nad Hronom, uvádzam stručný vývin a charakteristiku hospodárskej situácie od 19. storočia.

Slovensko sa v rokoch 1849–1918 až do rakúsko-maďarského vyrovnania (1867) vyvíjalo v podmienkach viedenského absolutizmu. Slovensko ako súčasť Uhorska bolo po roku 1848 krajinou takmer úplne agrárnou. Vo Svätom Kríži nad Hronom prevládala poľnohospodárka malovýroba. Svätý Kríž so svojim okolím dlho zostával bokom od priemyselnej výroby, výstavby železnice a celkového rozvoja. Takýto stav spôsobil, že v jeho hospodárskom živote až do polovice 20. storočia dominovalo poľnohospodárstvo, čiastočne remeslo a čiastočne obchod.

V 19. storočí bolo hlavným zamestnaním Križanov poľnohospodárstvo, kde pracovalo viac ako 400 obyvateľov.¹ Keďže mal Kríž a jeho okolie väčšinou poľnohospodársky ráz, nachádzali sa tu všetky vrstvy poľnohospodárskeho obyvateľstva. Najpočetnejšou zložkou križských poľnohospodárskych robotníkov bola ich sezónna časť, ktorá pracovala na veľkostatkoch a u bohatých gazdov v čase poľnohospodárskych prác ako nádenníci alebo zmluvní robotníci. Rozšírené boli aj žatevné jarné a jesenné roboty, na ktoré odchádzalo obyvateľstvo najmä do okolia mestečka Mezohegyes v Csnádszej župe.

Celoplošný rozvoj priemyslu v druhej polovici 19. a začiatkom 20. storočia sa na území Svätého Kríža obmedzil predovšetkým na remeselnú malovýrobu, ktorá však bola na nízkej úrovni, pretože hlavným zamestnaním obyvateľstva bolo poľnohospodárstvo a remeslom sa zaoberali len v zimných mesiacoch.

Svätý Kríž nad Hronom bol svojou polohou predurčený k významnému stredisku obchodu a konania trhov. Obchodný život mestečka pozostával predovšetkým z chýrných svätokrižských jarmokov, kde sa stretávalo obyvateľstvo zo širokého okolia. „Na Križských jarmokoch sa predávalo predovšetkým obilie, dobytok a remeselné priemyselné výrobky, rôzne poľnohospodárske produkty. Koncom 19. storočia začali Križania na týchto jarmokoch predávať aj povestné hurke, podľa ktorých dostali prezývku.“ (RATKOŠ, 1978: 135)

Tento stav pretrvával až do prvej svetovej vojny.

Medzivojnové obdobie bolo charakteristické nedostatkom pôdy vo vlastníctve drobných a stredných roľníkov, nedostatkom pracovných príležitostí a absenciou priemyslu v tejto oblasti. „Okres Svätokrižsky nemá žiadneho

priemyslu, nemá žiaden zdroj dôchodku, a preto je z nemalej časti vystavený vysťahovalectvu.“ (RATKOŠ 1978: 175)

Revolučné premeny sa na území Svätého Kríža začali diať po oslobodení 1. apríla 1945.

Od roku 1945 sa na území vtedajšieho celého Československa začal formovať socializmus. V roku 1946 sa konali parlamentné voľby, v ktorých na území Slovenska zvíťazila demokratická strana s počtom hlasov 62 % a komunistická strana dostala len 30 % hlasov voličov. Zvyšok tvorili percentá, ktoré získali iné politické strany.

Politickú situáciu v rokoch 1945 až 1948 zhodnotil historik Ľubomír Lipták nasledovne: „V Česku vo voľbách v máji 1946 zvíťazila ľavica. Komunistická strana a sociálna demokracia, už dosť infiltrovaná komunistami získali spolu takmer 56 %.“ (LIPTÁK, 2003: 301)²

Slovensko bolo v rámci Československa územne menšie, s menším počtom obyvateľov, a vtedajšia centrálna moc pre celú republiku sa nachádzala v Prahe. Na Slovensko boli z českej strany vyvíjané tlaky z rôznych organizácií kontrolovaných komunistami. „Vývoj na Slovensku bol odrazom situácie a scenára v Prahe.“ (LIPTÁK, 2003: 302)

Nastal obrat mocenských pozícií v parlamente, prezident Edvard Beneš prijal 24. februára 1948 demisiu vtedajšej vlády aj s nekomunistickými členmi a pár dní nato bola menovaná nová vláda. Nátlak na Slovensko každým dňom silnel a mocenské zmeny boli otázkou len niekoľkých dní. Dňa 26. februára sa vzdal funkcie vtedajší predseda Slovenskej národnej rady Jozef Lettrich a čoskoro odišiel do emigrácie. Do všetkých úradov a organizácií boli dosadzovaní prívrženci komunizmu a stúpenci demokracie boli značne paralyzovaní. Znamenalo to, že februárové udalosti roku 1948 otvorili cestu k 41 rokom vlády jednej strany, a to KSČ. Vybudovanie socialistickej spoločnosti bol cieľ vnášaný do päťročných plánov a smerníc, ktoré mali na území Slovenska podobu urýchlenej industrializácie. Ako uvádza E. Mannová: „Tempá výstavby priemyslu boli veľké a počet zamestnaných v priemysle sa zvyšoval, z 217 tisíc v roku 1948 na vyše 800 tisíc v 80. rokoch. Československo bolo spolu s východným Nemeckom najvyspelejšou krajinou východného bloku, ktorý sa v rámci Rady vzájomnej hospodárskej pomoci (RVHP) rozvíjal ako uzavretý, sebestačný hospodársky priestor.“ (LIPTÁK 2003: 308)

Podľa Komunistickej strany Slovenska sa spriemyslenie územia Slovenska chápalo ako celoštátna a celonárodná úloha. Spriemyslenie malo byť súčasťou celoštátnej hospodárskej politiky a uskutočňovať sa malo z celo-

¹ Údaj získaný z monografie RATKOŠ, P., 1978: *Dejiny Žiaru nad Hronom*. Martin: Osveta, s. 137.

² LIPTÁK, L., 2003: Slovensko v 20. storočí. In: Mannová, E. (ed.), *Krátke dejiny Slovenska*, Akademic Press a Historický ústav SAV, Bratislava.

štátnych zdrojov a mobilizáciou celého národa. Komunistická strana Slovenska proklamovala názor, že pomocou riadenej industrializácie premení Slovensko v rekordne krátkom čase na priemyselne a civilizačne vyspelú krajinu.

„Výskum verejnej mienky v roku 1949 ukázal vysokú mieru dôvery obyvateľstva v industrializáciu, ako prostriedku hospodárskeho národného povznesenia Slovenska. Na otázku, pokladáte priemyselnosť Slovenska za prospešnú pre rozvoj Vášho národa, 79 % respondentov odpovedalo áno a iba 5,5 % odpovedalo neviem.“³ (BARNOVSKÝ 2007: 56)

V rámci industrializácie sa budovali strategické „*klúčové podniky*“. Medzi takéto podniky patrili napr. VSŽ⁴ v Košiciach alebo ZSNP⁵ v Žiari nad Hronom. Obidva podniky považujem za „*priemyselné centrá*“ východného a stredného Slovenska. Košice však svoju pozíciu ako metropoly východného Slovenska spustením výroby vo VSŽ len potvrdili. Na rozdiel od Košíc sa Žiar nad Hronom na „*priemyselné centrum*“ pretvoril z agrárnej obce zasadením hlinikárne do tohto prostredia.⁶ Žiar nad Hronom sa stáva významným hutníckym strediskom.⁷ Existuje predpoklad, že umiestnenie hlinikárne v Žiarskej kotline súviselo do určitej miery aj so znalosťami tradičných techník opracovania drahých kovov, medi a olova, rozvinutými najmä v oblasti Banskej Štiavnice.⁸

Pomery v stredoslovenskej obci Svätý Kríž nad Hronom boli po roku 1945 v mnohom podobné ako v ostatných obciach na Slovensku. V obci prebiehala povojnová obnova. Opravovali sa cesty, budovy, pozemková reforma bola vo svojich počiatkoch, začínalo sa s výstavbou spoločenských budov (napr. kultúrny dom). Prebiehala obnova barokového kaštieľa, rekonštrukcia vodovodu a realizovala sa výstavba železničného mosta cez rieku Hron. Z hľadiska historických udalostí súvisiacich s obcou Sv. Kríž nad Hronom je veľmi významný rok 1948, keď vstúpilo do platnosti rozhodnutie o vybudovaní národného podniku hlinikárne v Svätokrížskej kotline. V dobových podmienkach (po 2. svetovej vojne) neustále sa zostrujúcej medzinárodnej situácie medzi Sovietskym zväzom a svetovými mocnosťami ako Francúzsko, Veľká Británia, USA, bol

³ Vzhľadom na to, že išlo o plánovanú industrializáciu, je dôležitý vzťah obyvateľstva k plánovaniu.

⁴ Východoslovenské železiarne.

⁵ ZSNP – Závod Slovenského národného povstania.

⁶ Zámerne používam formuláciu „*priemyselné centrum*“, pretože Žiar nad Hronom za priemyselné centrum skutočne považujem a samozrejme nesmiem ignorovať fakt, že je kultúrnym a administratívnym centrom regiónu severného Tekova.

⁷ Industrializácia sa však v Žiarskej kotline neprejavila len výstavbou a spustením výroby hlinikárne, od roku 1945 sa zveľadil a prebudoval významný kovospracujúci podnik Sandrik v Dolných Hámroch, Mincovňa v Kremnici a v roku 1949 sa začína s výstavbou závodu Pohronskej strojárne vo Vyhniach.

⁸ Vzdialenosť Banskej Štiavnice od Žiaru nad Hronom je približne 33 km.

závod na výrobu hliníka vnímaný ako podnik strategického významu. Práve kvôli tomuto faktu sa aj pred samotnými obyvateľmi vtedajšej obce tajilo poslanie závodu, ktorý postupne vyrastal v chotári obce. Jednotlivé objekty hlinikárne sa označovali kryciami menami, napr. Stavba mladých – meniaren I., Engels I. – elektrolýza a pod. V novinách a rozhlase sa o závode hovorilo anonymne. Ako uviedla pamätníčka: „*Najskôr sa to dlho tajilo. Hovorilo sa o továrni na traktory.*“ /ž, 1952/

Dôvodov pre vznik hlinikárne na území Slovenska bolo niekoľko. Po 2. svetovej vojne sa na území Československa budoval najmä ťažký priemysel. Po roku 1948 nastáva rozdelenie Európy a prichádza obdobie tzv. studenej vojny. Na mnoho surovín, materiálov, strojov a technológií bolo zo strany západnej Európy uvalené embargo a ich dovoz do Československa bol zakázaný. Medzi tieto suroviny patrili aj hliník. Na našom území bol uprednostňovaný strojársky priemysel, pre ktorý bol hliník nevyhnutným materiálom na výrobu, museli sa jeho zdroje hľadať vo východnom bloku.

Južný sused Československa Maďarsko malo prírodné zdroje bauxitu.⁹ Na odporúčanie vtedajších odborníkov zo ZSSR¹⁰ bola nadviazaná spolupráca medzi Československom a Maďarskom so snahou vybudovať hlinikársky priemysel na strednom Slovensku.

Ďalším dôvodom vybudovania hlinikárne bolo zvýšenie pracovných príležitostí pre obyvateľstvo vo vtedajšom prevažne agrárne zameranom regióne. Okrem toho malo mesto vyhovujúcu polohu v strede plánovaného nového okresu a dobré komunikačné spojenie.

Zriaďovacia listina o vytvorení národného podniku Kovohuty Hron bola vydaná v Prahe dňa 16. februára 1951 Ministerstvom ťažkého priemyslu. V tejto listine vtedajší minister ťažkého priemyslu Gustáv Kliment uvádza, že po dohode s ministrom financií zriaďuje dňom 1. 1. 1951 národný podnik, ktorému dáva názov Kovohuty Hron a financie z prostriedkov Fondu znárodneného hospodárstva. V zriaďovacej listine nie je uvedený predmet činnosti, miesto výkonu činnosti, ani adresa sídla v Bratislave. Podľa archívnych materiálov existuje predpoklad, že bratislavská adresa bola len fiktívna a riaditeľstvo sídlilo v Prahe. Pečiatky na archívnych materiáloch, ktoré boli doručované do Kovohút, pochádzali z rôznych mestských častí Prahy. Zároveň aj prvý riaditeľ Kovohút dostával tzv. „*odlučné*“,¹¹ predpokladá sa, že žil v Čechách.

⁹ Bauxit je usadená hornina pozostávajúca zo zmesi minerálov hliníka, železa a ilových minerálov. Je to hlavná ruda hliníka. Na Slovensku sa vyskytuje v malých, ekonomicky nevýznamných ložiskách pri Mojtíne – pri Považskej Bystrici.

¹⁰ Zväz sovietskych socialistických republik.

¹¹ Priplatok pracovníkovi za prac. odlúčenie od rodiny [online]. 2011 [cit. 9. 05. 2011]. Dostupné na <<http://slovník.azet.sk/pravopis/kratky-slovník/?q=odlu%C4%8Dn%C3%A9>>

Na začiatku výstavby roku 1951, v čase vzniku národného podniku Kovohuty Hron, mala obec Svätý Kríž nad Hronom 1449 obyvateľov a 276 domov s 347 bytmi. Keď sa začala budovať hlinikáreň, rozprúdil sa v obci Svätý Kríž nad Hronom a jeho okolí nevídaný stavebný ruch. Okrem výstavby samotných Kovohút Hron sa začína výstavba aj ubytovacích zariadení pre robotníkov pracujúcich na stavbe Kovohút a ich budúcich zamestnancov. Do konca roku 1952 bolo postavených 9 blokov so 108 bytmi. Dostavalo sa aj „*pohotovostné sídlisko*“ alebo „*viest'anské sídlisko*“, ktoré sa nachádzalo v blízkosti závodu v obci Ladomerská Vieska. Dispozične išlo o 2–3 izbové byty umiestnené v dvojposchodových domoch. Názov pohotovostné sídlisko je odvodené od slova pohotovosť, čo znamená, že zamestnanci, ktorým boli pridelené tieto byty, museli byť k dispozícii takmer 24 hodín denne, v prípade, keby došlo v závode k havárii. Toto sídlisko už v súčasnosti neexistuje.

Sociálna mobilita je jednou z charakteristických črt modernizácie. Mobilita nadobudla v podmienkach socializmu obrovské rozmery. Podiel robotníkov na celkovom počte ekonomicky aktívnych osôb na Slovensku mal počas celého socializmu stúpajúcu tendenciu. Mobilitu obyvateľstva možno zaznamenať aj v obci a chotári Svätého Kríža, kde začalo prúdiť obyvateľstvo z rôznych oblastí Slovenska, ale i zo zahraničia.

Súdobú atmosféru tohto obdobia približuje slovenský historik Peter Ratkoš: „Už na jar roku 1951 sa začali hrnúť z celej republiky húfy pracovníkov na výstavbu závodu Kovohuty Hron do Svätého Kríža nad Hronom. Prichádzal dedinský človek z blízkeho i vzdialenejšieho okolia, robotníci murári, tesári, betonári, šoféri, majstri a inžinieri Slováci, Maďari, Česi i Ukrajinci.“ (RATKOŠ, 1978: 219) Industrializačný rast, ako aj masovú každodennú migráciu zamestnancov Ratkoš zhodnocuje nasledovne: „Začal sa utvárať pracovný kolektív v SZ Hron. Na železničnej stanici bolo rušno. Vlaky začali dovážať aj odvážať denne množstvo ľudí a nákladné vlaky množstvo stavebného materiálu.“ (RATKOŠ, 1978: 219)

Pri každodennom cestovaní robotníkov z miest svojho bydliska na pracovisko a neustálom intenzívnom kontakte s vtedajšou ideológiou a jej prislúchajúcou agitáciou, ako napr. „*tisíc komunistov na pomoc kovohutám*“, sa pretváralo aj myslenie vtedajšieho obyvateľstva v Žiarskej kotline, silne spätého s pôdou, a nastalo očakávanie lepšieho zajtrajška vo vidine rozvoja priemyslu vytváraním pracovných miest pre viac či menej špecializovaných obyvateľov z bližšieho či vzdialenejšieho okolia. Tento moment bol v kolektívnom povedomí a myslení povojnového obyvateľstva zlomový a v procese pretvárania prevažne agrárnej Žiarskej kotliny (pejoratívne nazývanej aj hladová dolina¹² na významnú priemyselnú oblasť, tzv. „*lod' priemyslu*“ v Československej republike.

Politické a ekonomické procesy, ktoré počas obdobia budovania socializmu prebiehali na našom území, sa odrazili aj v rôznych pomenovaniach dnešného mesta Žiar nad Hronom. Skôr ako sa začnem venovať názvu mesta a jeho zmene v 50. rokoch 20. storočia, je dôležité spomenúť vývoj názvu mesta v starších dejinách. Prvá písomná zmienka viažuca sa ku geografickej oblasti dnešného Žiaru nad Hronom bola o mieste Kerestur. V roku 1773 sa obec nazývala v rôznych jazykoch Sancta Crux, Szent Kereszt, Heiligs Creütz a Swaty Kriss. Po roku 1808 sa názov vplyvom vývoja jazykov zmenil Szent Kereszt, Fanum Sanctae Crucis, Heiligen Kreutz, Swaty Kříž. Od roku 1873 sa používal názov Barsszentkereszt. Na prelome 19. a 20. storočia sa používalo meno Garamszentkereszt. Dejiny od roku 1920 pojednávajú o obci Svätý Kríž nad Hronom. Súčasný názov Žiar nad Hronom sa používa od roku 1955.

Počas výstavby Kovohút došlo k premenovaniu niekdajšej poľnohospodárskej obce Svätý Kríž nad Hronom na Žiar nad Hronom. Oficiálne sa tak stalo 29. augusta 1953. Novovzniknuté mesto malo byť pýchou socializmu a jeho oslavou, pôvodný názov Svätý Kríž nad Hronom neprichádzal do úvahy. Princípy a prejavy náboženstva mali byť z politickej a ideologickej strany potláčané čo možno do najväčšej miery. Reprezentatívne mesto socializmu nemohlo niesť pomenovanie, v ktorom dominuje predmet stotožňujúci sa s vierou (Svätý Kríž). Pomenovanie mesta sa začalo postupne meniť, najskôr sa pri oficiálnej komunikácii začala vynechávať prvá časť názvu a používalo sa len pomenovanie Kríž nad Hronom. Na zasadnutí národného výboru boli prednesené rôzne návrhy na zmenu názvu. Všetky návrhy pomenovania mali mať súvis so Sovietskym zväzom. Medzi najdiskutovanejšie návrhy patrili Železnov (podľa sovietskeho inžiniera), Budovateľské nad Hronom, Hronské Gottwaldovo. Najväčšiu polemiku vyvolal návrh pomenovania „Široké“ alebo „Široké nad Hronom“, odvodené od mena politika súdruha V. Širokého. V odôvodnení návrhu názvu Široké sa píše, že pripomína aj okolie mesta, ktoré je široké. Pomenovanie Široké sa dávalo aj do súvisu s ruskou piesňou „*Širokaja strana, moja rodnaja...*“. Informácie, ktoré som doteraz uviedla, pochádzajú z populárnonáučnej publikácie pod názvom *Žiar nad Hronom v premenách času*. V kronike mesta sa spomínajú aj viaceré nepublikované pomenovania, ako napr. Šúšolie, Orlov. Tieto pramenili najmä z historických názvov chotára obce (Šúšolie) a z legendy o orlovi z vtedajšej časti mesta Šášovské Podhradie (Orlov). V archívnych materiáloch štátneho archívu v Kremnici sú zaznamenané aj návrhy ako Jegorov, Kyrov či Prielom.

V roku 1954 bola uskutočnená verejná diskusia, tzv. „verejný hovor“, kde sa mohli predkladať návrhy z pléna. Medzi pomenovaniami, ktoré odzne-

¹² Vzhľadom na nepriaznivé podmienky pre agrárnu produkciu.

li, boli aj Slovenský Gotwaldov, Slovenský Stalingrad, Pohronský Gotwaldov, Pohronský Stalingrad, Fučíkovo, Marxovo či Engelsovo.

Poverenectvo vnútra so sídlom v Bratislave roku 1954 navrhlo pomenovanie Žiar. Navrhované pomenovanie malo logicky nadväzovať na ožiarenie, resp. žiaru v svätokrížskej kotline, či už pri výstavbe závodu, jeho fungovaní, ale aj pri neskoršej výstavbe mesta. Ďalej sa pomenovanie Žiar argumentovalo nadväznosťou na „večernú žiaru nad krajinou našej fabriky“. Ďalším odôvodnením pomenovania Žiar bolo, že „ožiarenie, alebo žiar sa pripisuje príkladom, ktoré nám dáva Sovietsky zväz a tieto sú nám žiarivým príkladom“ (Kronika mesta Žiar nad Hronom).

Poverenectvo vnútra v Bratislave vydalo r. 1954 príkaz na zrušenie doterajších názvov a určenie nových názvov niektorých obcí v Banskobystrickom kraji (administratívne členenie obcí 1949–1960). Kronika mesta uvádza, že všetci zamestnanci Kovohút Hron boli požiadaní o zmenu korešpondenčnej adresy. Ďalej sa uvádza, že „nový názov mesta bol väčšinou pracujúcich prijatý k všeobecnému uspokojeniu, lebo názov správne vyjadroval žiarivý príklad nášho napredovania pri výstavbe socializmu a každodenná večerná žiara z tunajšieho závodu SNP bude stále pripomínať všetkým našim občanom, že navždy pominuli tie časy, keď bieda a nezamestnanosť vyhánali našich pracujúcich do kapitalistickej cudziny za smídkou chleba“ (Kronika mesta Žiar nad Hronom).

Naopak, obyvatelia pôvodnej obce Svätý Kríž nad Hronom mali problém s prijatím nového názvu (informácia uvedená v kronike mesta z roku 1956). Na základe informácií získaných pomocou interview môžem zhodnotiť, že stav u najstarších obyvateľov pôvodnej obce Svätý Kríž nad Hronom nie je veľmi odlišný od toho v roku 1954, keď sa menil názov mesta. Moji informátori sami seba považujú dodnes za „Križanov“.

Zmena názvu bola v prostredí stredoslovenskej obce Sv. Kríž nad Hronom vyústením a dopadom socioekonomických procesov prebiehajúcich na území Slovenska v 2. polovici 20. storočia, najmä procesu spriemyselnovania. Zmena názvu je v tomto prípade veľmi významným faktom, ktorý deklaruje riadenú alebo umelú premenu rurálneho prostredia na prostredie urbánne.

V rámci územnej reorganizácie štátu sa vytvoril 20. marca 1960 nový okres so sídlom v Žiari nad Hronom, a to spojením doterajších okresov – Kremnica, Banská Štiavnica a Nová Baňa. Do okresu Žiar nad Hronom bola pričlenená aj obec Tekovské Nemce, ktorá dovtedy patrila do okresu Zlaté Moravce. Sídlom nového okresu sa stal Žiar nad Hronom, a to z viacerých príčin. Vyhovujúca poloha mesta, približne uprostred novovznikajúceho okresu, jeho dobré komunikačné spojenie a predovšetkým skutočnosť, že Žiar nad Hronom mal v dôsledku rozvoja Závodu SNP už v roku 1960 najvyšší počet obyvateľov v okrese, a to 11 000.

V dôsledku budovania nového „socialistického“ mesta a dobudovaním závodu SNP počet obyvateľov ďalej rástol. Do mesta sa sťahovali väčšinou mladí ľudia a mladé rodiny, čo tiež podstatne vplývalo na rast mesta a zloženie obyvateľstva.

V prvých rokoch výstavby sa kládol dôraz na výstavbu bytov a inžinierskych sietí, v 70. rokoch 20. storočia sa popri výstavbe bytov sústredila pozornosť aj na výstavbu obchodnej siete a siete služieb. Rýchly rast mesta, pri ktorom sa kládla prioritna na bytovú výstavbu, spôsoboval aj určitý nesúlad medzi bytovou výstavbou a výstavbou ostatných nebytových objektov, ktoré mali poskytovať služby obyvateľstvu.

OBEC HORNÉ OPATOVCE

Proces výstavby mesta Žiar nad Hronom sa skomplikoval v roku 1962 tým, že bolo potrebné vystáhnovať obec Horné Opatovce¹³ a obyvateľom sa postarať o ubytovanie. Na základe tejto skutočnosti nastalo značné urýchlenie bytovej výstavby v meste.

Obec Horné Opatovce sa nachádzala v bezprostrednej blízkosti závodu SNP. Najdôležitejším medzníkom v živote obce bol rok 1956, keď sa zistilo, že exhaláty, ktoré unikali z novopostaveného závodu, sú škodlivé pre ľudský organizmus, živočíchov aj vegetáciu. V obci najskôr vyhynulo všetko včelstvo, 90 % dobytka, postupne odumierali ovocné a lesné porasty, zvýšil sa výskyt nádorových ochorení a výrastkov na kostiach u obyvateľov obce, aj zvýšená chorľavosť u detí školského veku. Tento stav veľmi výstižne charakterizovala obyvateľka zaniknutej obce: „Závod nám dával robotu a bral zdravie.“

Fluorové splodiny, ktoré dopadali na obec, mali takú silu, že na domoch postupne rozleptávali okná. Znečistené boli aj vodné toky v okolí obce.

Z toho dôvodu KNV¹⁴ v Banskej Bystrici vydal zákaz ďalšej výstavby obce Horné Opatovce. Nakoľko únik exhalátov postupne silnel, pristúpilo sa v roku 1961 k prípravám na vystáhnovanie obyvateľstva.

Štát najskôr hľadal miesto pre vznik novej dediny, nakoniec sa rozhodol, že každého odškodní jednotlivo. Osobitá komisia vykonala ohodnotenie majetku obyvateľstva, aby im ho štát uhradil. Nie všetky ohodnotenia však boli vypracované v súlade so skutočnou cenou majetku. „My sme mali vlastne nový dom a dostali sme zaň 100-tisíc korún. Rovnaký by sme za to určite nekúpili,“ /m, 1949/ tvrdí obyvateľ, ktorý mal v čase sťahovania 14 rokov.

¹³ Horné Opatovce je zaniknutá obec v Žiarskej kotline. Obec sa nachádzala pod výbežkom Štiavnických vrchov, južne od mesta Žiar nad Hronom. Dostupné na (http://sk.wikipedia.org/wiki/Horn%C3%A9_Opatovce).

¹⁴ Krajský národný výbor.

O osude Horných Opatoviec sa definitívne rozhodlo 26. februára 1963¹⁵ nariadením vystaňovania obyvateľstva a chotára pričlenením k mestu Žiar nad Hronom. O roku 1963 začal počet obyvateľov rapidne klesať. Dokazujú to aj zápisy z matriky z tohto obdobia. V roku 1963 mala obec Horné Opatovce 1090 obyvateľov a o tri roky neskôr, v roku 1966, už len 466 obyvateľov. 31. augusta sa zrušila škola a v nasledujúcom roku aj materská škola. Ľudia odchádzali a v obci ostávali len verejné budovy a niekoľko neporušených rodinných domov. Najviac obyvateľov sa presťahovalo do Žiaru nad Hronom, ale aj do okolitých obcí. Niekoľko rodín sa rozhodlo usídlit' aj mimo okresu Žiar nad Hronom. Obec Horné Opatovce bola administratívne definitívne zrušená 27. 6. 1969 a jej kataster bol pripojený k mestu Žiar nad Hronom rozhodnutím ministerstva vnútra. V sedemdesiatych rokoch žilo v obci ešte niekoľko rodín. V súčasnosti v obci stojí škola, kostol, v ktorom sa každý rok konajú výročné omše, stoja aj iné verejné alebo súkromné budovy, ale obec je už definitívne zaniknutá.

VZNIK NOVÉHO REGIONÁLNEHO CENTRA

Podľa charakteristiky *Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska* je región charakterizovaný ako oblasť s výskytom javu alebo súboru javov v charakteristickej preň vlastnej skladbe. (BOTÍK, SLAVKOVSKÝ, 1995: 106)

„Región býva často konfrontovaný s areálom, oproti ktorému je územne menší a vymedzujú ho etnické, politické, alebo prírodné hranice a má svoje centrum.“ (BEŇUŠKOVÁ, 2005: 10)

V nasledujúcej časti sa budem zaoberať najmä zmenou regionálneho centra severného Tekova v dôsledku politických a hospodárskych podmienok.

Identifikačnými a kultúrointegrovačnými faktormi formujúcimi regionálne cítenie bol jazyk a celá štruktúra ľudovej kultúry, prevládajúci spôsob zamestnania, bývanie, odev, obradová kultúra a folklór. Jej prejavy mali dostredivú tendenciu a integrovali lokálne spoločenstvá do širších kultúrnych oblastí – regiónov. Pri vnímaní kultúrnych regiónov Slovenska najviac vystupuje do popredia bývalé administratívne členenie na župy, čo do istej miery rešpektovalo aj prírodné pomery a územné názvy. (BEŇUŠKOVÁ, 2005: 11)

Koncom 19. a v 20. storočí s rozvojom priemyslu nastal v niektorých oblastiach prílev vidieckeho obyvateľstva do miest a mestská kultúra začala čoraz viac ovplyvňovať aj širšie okolie miest. Proces urbanizácie zaznamenal koncom 19. storočia, ale najmä v 20. storočí kvalitatívny zásah do spôsobu života obyvateľstva a poznamenal viaceré oblasti tradičnej kultúry.

¹⁵ Vyhláškou č. 18 zb. Zák. čiastka 10.

Nejde len o prenikanie priemyselných produktov do vidieckeho prostredia, je to skôr vplyv všeobecného civilizačného procesu. Väzby veľkej časti vidieckeho obyvateľstva na mesto sa prejavili v narušení tradičných sociálnych vzťahov v lokalite, napríklad v dôsledku odchádzania mládeže do škôl, v zmene hodnotových orientácií vo vzťahu k vzdelaniu a pôde, v sledovaní rôznych kultúrnych vzorov. Ku vzájomnému kultúrnemu obohacovaniu a výmene kultúrnych prvkov významne prispela aj migrácia obyvateľstva.

Netýka sa to len procesu urbanizácie, vzhľadom na sledovanú lokalitu a obdobie (od r. 1949) veľmi dôležitým faktorom bola industrializácia. Dokazuje to aj citát historičky E. Mannovej: „Rozvoj a náplň industrializácie určovala aj geopolitická poloha Slovenska. Pretože bolo vzdialenejšie od hranice dotyku s krajinami NATO, premiestňovali sa sem výroby zbrojoviek napr. v Dubnici a Považskej Bystrici, okolo ktorých sa vytvárali nové mestá.“ (LIPTÁK, 2003: 308)

Vo vzťahu k mestu Žiar nad Hronom bola migrácia obyvateľstva podmienená najmä rozvojom priemyslu a budovaním pre celé Slovensko významného priemyselného centra Závodu Slovenského národného povstania. Industrializačný rast, ako aj masovú každodennú migráciu zamestnancov približuje Peter Ratkoš vo svojej práci *Dejiny Žiaru nad Hronom*.

Do mesta začalo prúdiť obyvateľstvo zo širokého okolia, ktoré sa od roku 1951 podieľalo najprv na výstavbe „Kovohút Hron“ a od 15. augusta 1953, keď sa spustila do prevádzky výroba hliníka, pracovalo sa na samotnej výrobe hliníka aj na chode¹⁶ Závodu Slovenského národného povstania. Paralelne so spustením výroby sa začalo budovať aj „socialistické mesto“ s moderným spôsobom bývania a kompletnou infraštruktúrou.

Podporujú to aj súdobé vyhlásenia kompetentných funkcionárov. „21. 12. 1954 bol schválený smerný plán radou stredoslovenského KNV¹⁷ a Ministerstvom miestneho hospodárstva, ktorý hovorí, že v druhej päťročnici sa má uskutočniť výstavba nového socialistického mesta, ktoré má mať v roku 1960 15 600 obyvateľov. Za päť budovateľských rokov sa v meste postavia verejné budovy ako: jedenásť ročná škola, materské školy, detské jasle, budova MNV,¹⁸ ONV,¹⁹ OV KSS,²⁰ budova ľudového súdu, hotel, pošta, veľký kultúrny dom a všetky tieto budovy budú stáť na veľkom novom námestí.“ (RATKOŠ, 1978: 230)

¹⁶ Napr. administratívna činnosť a pod.

¹⁷ Krajský národný výbor.

¹⁸ Miestny národný výbor.

¹⁹ Okresný národný výbor.

²⁰ Okresný výbor Komunistickej strany Slovenska.

Rovnako so začiatkom činnosti hlinikárne súviselo aj zlepšenie dostupnosti mesta dopravou zo všetkých strán, či už zo smeru Handlová, Kremnica, Žarnovica a Zvolen.

Po dokončení výstavby bytov a infraštruktúry nastal enormný prílev obyvateľstva, ktoré našlo v meste Žiar nad Hronom svoj nový trvalý domov alebo prechodný pobyt. Ukazuje to aj porovnanie údajov stavu obyvateľov v 50. a 60. rokoch:

Rok 1950 – 1 449 obyvateľov, 1960 – 8 784 obyvateľov, rok 1965 – 11 018 obyvateľov.

Vyššie som použila citáciu z monografie mesta, v ktorej sa za päť rokov (1954–1959) plánoval počet obyvateľov zvýšiť na 15 600, avšak čísla ktoré som uviedla naznačujú, že nastal nárast obyvateľstva, no neprejavil sa tak extrémne ako sa podľa smerníc päťročnice očakávalo.

Najvyšší počet obyvateľov sa do mesta Žiar nad Hronom prisťahoval do roku 1965, a to 7 335. Najviac obyvateľov sa prisťahovalo z bývalých okresov Kremnica – cca 52,4 % a Nová Baňa – cca 29 %.

Z ostatných lokalít či miest to bolo z okolia Banskej Bystrice, Brezna, Banskej Štiavnice, Levíc, Zlatých Moraviec, Želiezoviec, Šiah, Šurian, Štúrova a Vrábľa. Osobitne treba pripomenúť aj prisťahovanie obyvateľov zo zrušenej susednej obce Horné Opatovce. Prisťahovanie sa konalo postupne s výstavbou a odovzdávaním nových bytov v Žiari nad Hronom.

V súvislosti s problematikou zmeny kultúrneho centra považujem za potrebné objasniť pojem, ktorý budem ďalej používať, nakoľko sa ňou neoddeliteľne súvisí.

Ako uvádza A. Bitušíková: „O regionálnom meste je známe, že zastáva špecifickú funkciu v rámci celého urbánneho systému. Má postavenie administratívno-správneho centra regiónu, slúži ako kultúrny vzor regiónu – širšej rurálnej oblasti a umožňuje transfer prvkov mestskej nadregionálnej a národnej kultúry do tradičnej kultúry rurálneho spoločenstva, je miestom akulturácie pre migrantov a novousadlíkov, ako vzdelávacie centrum je tvorcom budúcej strednej a vyššej vzdelanostnej vrstvy, prípadne elity.“ (BITUŠÍKOVÁ 1997: 69) V nasledujúcej časti aplikujem informácie z citovaného textu na mesto Žiar nad Hronom.

Tempom, akým sa zvyšovala výroba hliníka v závode, rástol aj počet zamestnancov a úmerne tomu aj počet obyvateľov mesta. Na každom mieste, kde je vyššia koncentrácia obyvateľstva z rôznych častí republiky, nastane potreba stretávania sa, oboznamovania sa s nevšedným a neznámym, ale aj prijímania a odovzdávania kultúrnych prvkov. Miestami stretávania sa obyvateľstva v 2. polovici 20. storočia boli najmä verejné budovy, kiná, divadlá kultúr-

ne domy, školy, obchody a trhy. Každé regionálne centrum²¹ disponovalo takýmito inštitúciami alebo veľmi podobnými vzhľadom na časové vymedzenie.

Do mesta Žiar nad Hronom sa presídlilo mnoho kultúrnych inštitúcií z okolia. Z Kremnice to bola významná baletná škola, v Žiari nad Hronom sa otvorila Stredná všeobecnovzdelávacia škola, ktorá bola neskôr premenovaná na gymnázium, vzápätí nato bolo gymnázium s dlhoročnou tradíciou v Kremnici zatvorené a študenti premiestnení do Žiaru nad Hronom alebo Turčianskych Teplíc. Obyvateľstvo zo širokého okolia navštevovalo záujmové krúžky, ktoré v meste pôsobili. Uvedené tvrdenie dokumentujú aj citácie zo súdobej literatúry.

„Fungovanie ZSNP nemalo vplyv len na bytovú výstavbu a budovanie infraštruktúry v meste, výstavba závodu zmenila aj kultúrno-osvetové pomery vo vtedajšej obci. Pre potreby pracujúcich pri výstavbe závodu sa organizovali aj kultúrne podujatia priamo na stavbe v budove jedálne, ktorá doteraz stojí na vonkajšom obvode ZSNP. Po zrušení jedálne táto budova slúžila, ako kultúrny stánok až do roku 1952.“ (RATKOŠ, 1978: 282)

Ťažiskom kultúrneho života sa čím ďalej tým viac stávala nová časť mesta, dnešné centrum Žiaru nad Hronom.

„V meste bol 17. septembra 1957 otvorený závodný klub ROH Závodu SNP. Bola v ňom sála pre 280 divákov, javisko a klubovňa. Na pôde závodného klubu začali vznikať záujmové krúžky rôzneho zamerania. 4. decembra 1957 vznikol jeden z najúspešnejších súborov v Žiari nad Hronom – súbor piesní a tanca „Hron“. Celú činnosť klubu usmerňoval a riadil závod SNP.“ (RATKOŠ 1978: 283)

Keďže mesto ďalšou výstavbou Závodu SNP rástlo, bolo treba rozširovať aj kultúrnoosvetové zariadenia. Prvý závodný klub zakrátko nestačil svojou kapacitou a možnosťami plniť kultúrne potreby zamestnancov závodu a obyvateľov mesta. Prišlo teda k výstavbe nového a rozsiahlejšieho závodného klubu.

Aj v tejto súvislosti sa opieram o citát autora monografie Žiaru nad Hronom.

„Nový závodný klub „Partizán“ bol otvorený 17. decembra 1961. Klub sa stal centrom mládeže. Organizovali sa v ňom akcie pre deti a mládež a niektoré krúžky nacvičovali v ňom svoje programy. Financovanie klubu zo strany ZSNP zabezpečilo mestu aj novú kinosálu, ktorá bola jednou z prvých panoramatických kinosál na Slovensku. V klube mala svoje miesto aj Večerná škola marxizmu a leninizmu, v ktorej sa školili budúci zamestnanci závodu.

Závodný klub sa zameriaval na organizovanie politicko-výchovných podujatí, prednáškovo-vzdelávaciú a inú činnosť. Organizoval rozličné druhy kurzov,

²¹ Vymedzenie podľa Beňuškovej.

spolupracoval so závodnou pobočkou vedecko-technologickej spoločnosti, riadil organizovanie osláv a akadémií konajúcich sa na pôde mesta.“ (RATKOŠ 1978: 286)

Mesto však rástlo ďalej a dôraz sa kládol aj na zintenzívnenie kultúrneho života obyvateľov a zamestnancov závodu. „Ďalším kultúrnym zariadením v meste bol „Dom kultúry a vzdelávania“, ako nový stánok kultúry a osvety v meste. Výstavba sa začala v roku 1973. Objekt mal slúžiť a zabezpečovať kultúrne potreby nielen mesta, ale aj celého okresu.“ (RATKOŠ, 1978: 286)

Rovnako ako kultúru v meste ovplyvňoval závod SNP aj športové dianie v meste.

Jediným športom, ktorý po oslobodení vyvíjal aktívnu činnosť, bol futbal. Výstavbou závodu nastal v mestečku všeobecný rozkvet športu. Zlepšili sa najmä finančné podmienky v športe zásluhou závodu.

„V roku 1978–1979 bol vybudovaný zimný štadión s umelou ľadovou plochou, ktorý vytváral predpoklady pre rozvoj a rast hokeja v Žiari nad Hronom.“ (RATKOŠ, 1978: 288)

Pod záštitou závodu vznikol športový klub, ktorý zahŕňal niekoľko športových disciplín, ako basketbal, gymnastiku, ľahkú atletiku, cyklistiku a mnohé iné.

Najmä kvôli širokému spektru športových disciplín, ktoré sa v meste začali formovať, vznikol v roku 1965 nový športový areál, ktorý mal slúžiť rozvoju telesnej kultúry v meste Žiar nad Hronom. Potvrzuje to aj citácia z publikácie *Dejiny Žiaru nad Hronom*.

„V roku 1955 sa začalo s výstavbou „Všesportového areálu“ stavba sa uskutočňovala v rámci akcie Z a trvala desať rokov do roku 1965.“ (RATKOŠ, 1978: 290)

Nazdávam sa, že na základe uvedených informácií a citácií môžeme vidieť obrovský rozmach kultúry a športu v meste Žiar nad Hronom. Oproti ostatným nepriemyselným mestám na Slovensku sa v prípade Žiaru nad Hronom prejavovala veľká prednosť mesta, a to v skutočnosti neustále prúdiacich financií na podporu kultúry a osvety zo strany závodu, čo umožňovalo najmodernejšie vybavenie športových areálov a kultúrnych inštitúcií, rovnako zaplatenie kvalifikovaných lektorov pre potreby záujmových krúžkov.²² Dôležité je však spomenúť, že zamestnanci ZSNP navštevovali záujmové krúžky organizované závozom bezplatne.

Mesto Žiar nad Hronom sa v skutočnosti stalo kultúrnym vzorom regiónu – širšej oblasti a umožnilo transfer prvkov mestskej nadregionálnej a národnej kultúry. Bolo a je miestom akulturácie pre migrantov a novousadlíkov.

Význam Žiaru nad v Hronom ako centra vzdelanosti regiónu dokladá skutočnosť, že v súčasnosti sídli v meste najväčší počet stredných škôl s rôznym zameraním v oblasti.

SÍDLISKO V PRIEMYSELNOM MESTE

Podľa slovníka spoločenských vied sociálna stratifikácia obyvateľstva znamená „rozdelenie spoločnosti na sociálne vrstvy zložené z jednotlivcov a sociálnych skupín s nerovnakým podielom na sociálnych zdrojoch (najmä moci, prestíži a bohatstve).“ (LETRICHOVÁ, 1997: 240)

Sociálna stratifikácia charakterizuje celú spoločnosť, je univerzálny jav, existuje v každej spoločnosti.

Diferenciácia alebo v niektorých kontextoch aj diferencovanie môže byť: proces (prípadne spôsob a výsledok) rozdeľovania, rozlíšenia, odstupňovania; rozlišovanie, rozrôznenie, odlišenie (sa). Ako som naznačila, charakteristikou sociálnej stratifikácie a diferenciácie v nasledujúcej časti sa budem snažiť priblížiť stratifikáciu a diferenciáciu obyvateľstva sídliska v priemyselnom meste, sídliska Etapa v meste Žiar nad Hronom v období jeho vzniku, v roku 1975, aj stratifikáciu obyvateľstva v súčasnosti. Zachytávam štyri skupiny žijúce na sídlisku Etapa. Prvou skupinou sú pôvodní obyvatelia, teda obyvatelia, ktorí sa na sídlisko nastáhovali v čase jeho vzniku alebo tesne po ňom. Druhou skupinou sú prisťahovalci, ktorí sa na sídlisko prisťahovali po roku 1989. Posledné dve skupiny tvoria dôchodcovia a deti na sídlisku.

Sídlisko Etapa v Žiari nad Hronom vzniklo v roku 1975. V roku 1970 sa začali prvé stavebné práce na pozemkoch, vtedy za pôvodným mestom. Na sídlisku sa nachádzali tri typy bytov, a to byty štátne, závodné (podnikové), družstevné. V percentuálnom vyhodnotení uvedenom v kronike mesta závodné byty tvorili 45 % celkového počtu, štátne byty 15 % celkového počtu a družstevné byty 40 % z celkového počtu bytov na sídlisku. Výstavba sídliska bola realizovaná na základe päťročného plánu od roku 1970 do roku 1975. Bytový fond mal počas päťročného obdobia nasledovný trend nárastu. Do novopostavených bytov sa sťahovali predovšetkým zamestnanci závodu so svojimi rodinami. Najvyšší počet obyvateľov sídliska bol v produktívnom veku, a to 63,4 % z celkového obyvateľstva sídliska. Obyvateľov v predproduktívnom veku (zaraďujem sem aj najmladšie deti od 0 do 2 rokov) bolo necelých 33 %. Ak od 100 % obyvateľov na sídlisku odčítame súčet obyvateľstva v predproduktívnom a v produktívnom veku zistíme, že počet obyvateľov v postproduktívnom veku (teda dôchodcov) bol 3,6 % z celkového počtu obyvateľov. Údaje, ktoré uvádzam a budem uvádzať, sa opierajú o publikované zápisy z *Kroniky mesta Žiar nad Hronom*.

²² Napr. choreografi a taneční pedagógovia pre tanečné súbory v meste.

Najviac obyvateľov sídliska v roku 1975 tvorili rodiny s malými deťmi. Uvedené zloženie obyvateľstva na sídlisku vyžadovalo budovanie sociálnej vybavenosti v podobe detských jasí, materských škôlok a škôl, oddychových zón v podobe detských ihrísk a pod.

Na sídlisku prevládali zamestnanci ZSNP, nešlo však len o robotníkov, ale aj o špecialistov (napr. inžinieri, strední technickí pracovníci a pod.) a administratívnych pracovníkov. Na základe vzťahov na pracovisku sa aj na sídlisku formovali spoločenské skupiny. Napríklad niektorí členovia odlievarne, ktorí žili na Etape, organizovali „dni jarnej čistoty“ – čistenie okolia domov, spoločných priestorov a verejnej zelene.

„Hej boli sme dobrý kolektív, ale to nebolo hneď, kým sme sa pospoznávali to trvalo aj hádam 2–3 roky. Zozačiatku som poznala len moju zmenu a potom až neskôr ostatných. Stretávali sme sa v jedálni a v autobuse. Viem, že sme nejako v marci čistili okolo domov. No tak tam sme sa tiež spoznali, kto ešte robí v odlievarni hlavne nových. Ale sme sa pritom aj zabavili, aj keď to sme museli robiť.“ /ž, 1937/

Informátori okrajovo spomínali aj na prvomájové sprievody, ktoré označovali za príležitosti na spoznanie sa členov, podnikové zájazdy a výlety alebo kultúrne podujatia organizované závozom.

„No tak na prvého mája sme si s kolegyňou urobili do termosky rum, s kofolou a červené a išli sme do sprievodu, keď sme išli z domu pozbierali sme ostatných kolegov alebo partiu po Etape, išli sme na námestie. Ved' tu sme boli šetko mladí, to sa šlo odtiaľto v húfe.“ /ž, 1937/

V čase výskumu sa mi však nepodarilo osloviť respondentov zo skupiny pôvodných obyvateľov, ktorí ešte aj v súčasnosti žijú na sídlisku. Táto situácia bola spôsobená najmä neochotou zo strany rodín potencionálnych respondentov alebo respondentov samotných, tiež zlým zdravotným stavom a zlou rodinnou situáciou respondentov.

Podarilo sa mi však získať výpovede informátorov, ktorí žili na sídlisku od jeho vzniku, no v nedávnej dobe (cca 3–4 roky) sa odsťahovali k svojim deťom alebo iným príbuzným. Dôvody ich presťahovania boli rôzne, ako najčastejšie dôvody uvádzali zlý zdravotný stav či odchod do dôchodku, alebo predčasného dôchodku a s tým spojený odchod na vidiek, vysoké nájomné alebo potrebu iných členov rodiny bývať v meste.

„No ja som už stará, ja už toho veľa nepotrebujem a syn si postavil dom, tak som tam išla s nimi, ale byt som nepredala, ten nechávam nášmu Jankovi, ten ešte teraz študuje, a keď sa vráti domov, tak nech aspoň niečo po mne má, jeho sestere ostane dom a jemu ja dám byt. Teraz má aj takú kamarátku, hádam aj frajerku, ale to nechce prezradiť, to bude pre nich.“ /ž, 1937/

„Nie mne nebolo smutno, keď som odchádzala, ved' ja som išla za svojimi

a som vedela, že nebudem sama, to bolo dobre. Keď som bola v byte tak som sa hocikedy už aj sama bála, to, čo niekedy vidíte v telky, že toho okradli toho zabili a predsa ja som už len stará, teda staršia človek a nikdy neviete čo sa môže stať.“ /ž, 1937/

„Pred rokom som bola aj v nemocnici, na kľby ma operovali a už som nemohla šetko tak robiť ako predtým, a nevesta povedala, že nech idem k nim tak som šla.“ /ž, 1937/

Po roku 1989 sa skladba obyvateľstva na sídlisku Etapa značne zmenila, pripisujem to najmä politicko-hospodárskym zmenám, privatizácii závodu SNP, možnosti odchodu do predčasného dôchodku, novým pracovným príležitostiam v zahraničí. Na sídlisku začala výučbu Stredná združená škola služieb, čím sa zvýšila frekvencia pohybu mladých ľudí na sídlisku. So začatím výučby sa sídlisko stalo aj miestom stretávania sa mladých, najmä študentov a učňov zo školy. Dôležitú úlohu v zmene zloženia obyvateľstva malo aj odkupovanie bytov do súkromného vlastníctva. Na sídlisko prišlo bývať mnoho nových obyvateľov z bližších či vzdialenejších obcí, ale aj iných častí mesta. Pristáhovalci na sídlisko po roku 1989 už neboli len zamestnanci závodu SNP. Zloženie obyvateľstva (na základe zamestnania) bolo oveľa pestrejšie.

V nasledujúcich statiach sa budem venovať pristáhovalcom z okolitých obcí, deťom a dôchodcom.

V súčasnosti sa situácia zmenila, po roku 1989 sa v súvislosti s privatizáciou ZSNP začalo hromadné prepúšťanie zamestnancov. Prepúšťanie podnietilo odchod mnohých obyvateľov sídliska za prácou do zahraničia alebo iných regiónov Slovenska. Na sídlisko prichádzali bývať pristáhovalci z okolitých obcí, nie však kvôli práci v ZSNP, ale najmä v súvislosti s túžbou osamostatnenia sa od rodiny. Zmena v diferenciácii obyvateľstva nastala najmä po roku 1989. Zmena nastala v zamestnaní obyvateľstva aj v hodnotovej orientácii obyvateľstva.²³

Najviac obyvateľov sa do mesta Žiar nad Hronom pristáhovalo od roku 1965, a to z bývalého okresu Kremnica asi 52,4 % a z bývalého okresu Nová Baňa asi 29 %. Ďalší obyvatelia sa pristáhovali z okolia Banskej Bystrice, Brezna, Banskej Štiavnice, Levíc, Zlatých Moraviec, Želiezoviec, Šiah, Vrábeľ a Štúrova. K tomu musíme prirátat ešte aj väčšinu obyvateľov zrušenej obce Horné Opatovce. Pristáhovanie sa dialo etapovite a trvalo niekoľko rokov v súvislosti s výstavbou a odovzďávaním bytov. Najskôr sa prideliť byty v dnešnom centre mesta,²⁴ neskôr na novopostavenom sídlisku Etapa. V posledných desaťročiach imigračný prírastok poklesol, čo súvisí aj s regresom prie-

²³ Niektorí súčasní obyvatelia považujú bývanie na sídlisku za nepríjemnú súčasť bývania v meste a časom by chceli odísť.

²⁴ V prvých rokoch výstavby mesta označované ako sídlisko.

myslu v Žiarskej kotline. Od roku 1989 výrazne poklesla aj bytová výstavba v meste. Zníženie bytovej výstavby v meste považujem za dôsledok politicko-hospodárskych zmien v rámci celého Slovenska, čo sa v nemalkej miere odrazilo v zmene vlastníckych vzťahov v Závode SNP. Súčasne so zmenami vo vlastníckych vzťahoch v závode nastalo hromadné prepúšťanie viac či menej špecializovaných zamestnancov. Človek sa usadzuje v priestore, kde nachádza možnosti obživy, platí to aj v sledovanej lokalite. Po niekoľkonásobných prepúšťaniach v závode nastal odlev obyvateľstva do iných regiónov Slovenska²⁵ alebo zahraničia, kde sa ponúkali zdroje obživy a možnosť sebarealizácie.

Keď hovorím o prisťahovalcoch, zamerala som sa na tých, ktorí prišli bývať na sídlisko z neďalekých obcí v okrese Žiar nad Hronom. Použila som tu výpovede prevažne slobodných mladých ľudí, ktorí na sídlisku bývajú približne 4 až 12 rokov. Zameriavala som sa najmä na dôvody ich presťahovania (sociálne, rodinné, pracovné) a na to, ako sídlisko naplnilo ich očakávanie lepšieho a samostatnejšieho bývania. Ďalej som sa zamerala na ich informovanosť o kultúrnom a spoločenskom dianí na sídlisku a ich prípadné začlenenie do malých sídliskových spoločností, okrem iných javov sa zaujímam aj o susedstvo²⁶ a susedské vzťahy prisťahovalcov a starousadlíkov na sídlisku.

Pri výpovediach týkajúcich sa informovanosti o spoločenskom dianí na sídlisku Etapa konfrontujem výpovede prisťahovalcov s výpoveďami starousadlíkov. Uvádzam to však len v niektorých prípadoch. Robím tak z dôvodu, že len v niektorých prípadoch sa mi podarilo získať výpovede starousadlíkov.

Ako prvé ma logicky zaujímali otázky spojené s problematikou zameranou na dôvody presťahovania sa na sídlisko zo svojho pôvodného bydliska. Uvádzam tu výpovede všetkých informátorov, ktorí sa mi k tejto téme vyjadrili, teda aj spolu s výpoveďami súkromných podnikateľov. Pri kladení otázky, ktorá smerovala k dôvodom presťahovania, som si nestanovila nijaký predpoklad, v ktorom som sa chcela utvrdiť alebo ho vyvrátiť.

„Pretože som chcel. Chcel som sa osamostatniť, chcel som bývať sám, aby som mal pokoj, ja pochádzam z Janovej Lehoty. Nemal som doma toľko slobody, cítil som sa obmedzovaný. V Žiari som mal viac známych, priateľov, ako doma. Možnosť viac sa kultúrne vyžiť po baroch v Žiari, prisť domov a nemusieť vysvetľovať mame, že som bol zase ožratý.“ /m, 1979/

„Keď som začala bývať s priateľom, som mala len 18, ale potom sme sa rozišli po piatich rokoch a byt bol jeho, tak som sa odsťahovala. Vrátiť domov sa

²⁵ Najčastejšie regióny na západnom Slovensku (okolie Bratislavy).

²⁶ Susedstvo – „Druh sociálnej inštitúcie spojený so životom komunity (sídelného spoločenstva). Susedstvo v sociologickom chápaní znamená napr. určité spôsoby uskutočňovania sociálnych interakcií členov komunity, spoločných činností, riešenia problémov, spôsoby uskutočňovania sociálnej kontroly a pod.“ (LETRICHOVÁ 1997:252).

mi nechcelo, tak som začala riešiť vlastné bývanie. Prenajali sme si s babami dvojizbový byt, ale tam som bývala len rok, bol tiež na Etape. Som zarábala a naši mi pomohli, tak som si kúpila vlastný tiež na Etape a som v ňom doteraz.“ /ž, 1980/

Zaujímala som sa o dôvody, prečo práve Etapa, keďže v Žiari nad Hronom sa nachádzajú ešte dve sídliská a obytné priestory v centre mesta. Snažila som sa na základe výpovedí zistiť, ako ľudia vnímajú sídlisko, keď sa rozhodujú pre nové alebo vlastné bývanie. Vzhľadom na charakter kladených otázok som predpokladala, že výpovede budú subjektívne, a teda rôzne vzhľadom na individuálne potreby každého človeka.

„Zohnal som byt na Etape takže bývam na Etape, je pravda, že na Etape mi to vyhovuje, ale keby som zohnal niekde inde býval by som inde. Teda vlastne ani nie, na centro by som asi nešiel, ani do Getta medzi Cigánov, ale do centra do tehlových domov by som šiel v pohode. Do centra hlavne kvôli kvalitnejším domom.“ /m, 1979/

„V prvom rade sme si chceli kúpiť byt, a nechceli sme prenájom, lebo my nepotrebuje prenájom. Bolo tu viacero ponúk, ale išlo hlavne o to, aby nám ten byt svojou veľkosťou, polohou aj stavom vyhovoval. No, ale chceli sme na Etape, lebo bola aj ponuka na Podvršky, ale tam nám to nevyhovovalo. Presťahovanie do Žiaru vnímam veľmi pozitívne aj presťahovanie na Etapu.“ /m, 1957/

„To je otázka psychiky, povedzme ten výhľad je z tadiaľto lepší a je to také príjemnejšie bývanie. Tie Podvršky nám nejako nesedeli, to je proste otázka toho osobného pohľadu.“ /ž, 1960/

Ako každé sídlisko, aj Etapa má svoje výhody a nevýhody, pozitíva a negatíva. Tieto fakty každý vníma subjektívne a za pozitívum či negatívum každý označuje niečo iné. Pre niekoho to môže byť rómska otázka alebo bezdomovec, čo najmä v posledných rokoch vystúpilo do popredia. Za negatívum považujú obyvatelia aj nedostatok detských ihrísk či nedostatočný kultúrny a spoločenský život na sídlisku.

Oslovení respondenti za pozitíva a negatíva sídliska považovali každý niečo iné, preto sa na základe ich výpovedí nedá presne určiť, resp. zovšeobecniť, čo je v globále prisťahovalcami vnímané ako pozitívne a negatívne na sídlisku Etapa.

„Mne sa celkovo sídliská nepáčia, sídliská sú hnusné, tenké steny, keď babka pod nami pozerá telenovelu, tak my vieme, čo pozerá, lebo všetko počúť, niečo také ako party tam fakt riešiť nemôžeš ako na dome. V našich domoch niečo také ako balkón nehrozí.“ /ž, 1986/

„Mne sa páči, že sú tam kvetinové záhony, veľa kvetiniek tam je. Ale sídlisko je sídlisko. Komunistický výmysel, najhorší aký mohli vymyslieť, odkaz komunistov na večné veku. A tehlové byty v centre sú lepšie riešené ako paneláky tu na Etape, priestrannjšie.“ /m, 1979/

„Bezdomovec nám jeden spával vo vchode, ale to som videla, len cez deň, že si tam nejaké veci necháva, ale keby som ho stretla v noci a bola by som sama, tak sa asi poserem a doteraz sa vždy bojím, keď idem do vchodu, my máme okolo dosť nahusto nasadené stromy a tam nikdy neviem, kto na mňa vyskočí a tu blízko je Tokaj a tam sa najčastejšie grupovali.“ /ž, 1980/

„Nesklamalo ma sídlisko ničím, susedské vzťahy sú tu rovnako pohnuté, ako kdekoľvek inde. No to, keď chodím na niektoré tie naše domové schôdze, tak je to jedna veľká kovbojka. Klasické susedské vzťahy sú to, niekto s niekým sa znáša, niekto s niekým sa nenávidí. Nič zvláštneho sa tu nedeje.“ /m, 1957/

Situácia na sídliskách býva veľmi nestabilná (v skladbe obyvateľstva), ľudia odchádzajú a prichádzajú, premenlivý, teda aspoň čiastočne je aj vonkajší vzhľad jednotlivých budov. Rovnako sa mení aj infraštruktúra a občianska vybavenosť sídliska. Počas bytovej výstavby urbanisti a architekti plánovali životnosť panelových bytov na 30 až 50 rokov, keďže s výstavbou sídliska Etapa sa začalo v roku 1970. Svoj výskum som realizovala v roku 2007, takže priemernej vek bytov je 37 rokov. Spolu so zvyšujúcim sa vekom sa zvyšuje aj miera amortizácie²⁷ bytov. Rekonštrukcie sa stali neoddeliteľnou súčasťou väčšiny sídlisk na Slovensku a výnimkou nie je ani sídlisko Etapa, kde sa rekonštrukcie realizujú v hojnom počte. Vnímanie rekonštrukcií obyvateľmi sídliska je rôzne. Z môjho výskumu vyplynulo, že vnímanie rekonštrukcií závisí aj od veku, sociálneho a rodinného statusu a s tým súvisiacou hierarchiou hodnôt respondentov. Mladí a slobodní ľudia vnímajú rekonštrukcie domov ako prínos a pozitívum, no mladé mamičky a starší obyvatelia ako negatívum, čo sa týka ich finančného vkladu do rekonštrukcie alebo nadmernej hlučnosti pri realizácii.

„Ja to nejako neriešim, no obnovujú sa domy, to som si všimol, že to tu tak nevyzeralo, keď som sem prišiel bývať, ale to sa obnovujú v celom meste a nie len na Etape. Je mi to v podstate jedno. To s tým obnovovaním je ale super, vyzerá to dobre, aspoň to nie sú ošarpané hnusné komunistické budovy, ja to vnímam ako pozitívum.“ /m, 1979/

„No ja neviem, či sa to dá vnímať ako pozitívum, pretože ja mám malé deti, a keď sa nám prerábali panelák, tak sa pracovalo aj cez víkendy a to sa mi nie veľmi páčilo, to neustále búchanie a trieskanie. A koniec koncov na západe sa niečo podobné dialo pred 20 rokmi a teraz na to každý nadáva. No, ale my Slováci sme národ nepoučiteľný.“ /ž, 1980/

Najmä starší ľudia majú často názor, že slobodný mladý človek rovná sa problémy. Ak ide ešte o človeka, ktorého vôbec nepoznajú, často vznikajú ne-

²⁷ Amortizácia znamená presnejšie odpis hodnoty základných fondov v dôsledku opotrebenia, postupná likvidácia dlhu, úbytok hodnoty, splácanie dlhu pravidelnými splátkami, vyššími ako dohodnuté úroky. Tento pojem budem používať najmä v súvislosti so zmenami vlastníckych vzťahov bytov na sídlisku a v súvislosti s početnými rekonštrukciami, ktoré v súčasnosti prebiehajú na sídlisku.

závideniahodné situácie a možno niekedy až predsudky voči single²⁸ ľuďom v bytových spoločenstvách. Snažila som sa teda zachytiť vzťah mladých prisťahovalcov a starších nájomníkov bytov v niekoľkých bytových spoločenstvách na Etape. Ako som v úvode tejto časti štúdie uviedla, budem konfrontovať výpovede jednotlivých respondentov, teda starousadlíkov (tých, ktorí bývajú na sídlisku, resp. v tom istom byte viac ako 35 rokov) a prisťahovalcov, najčastejšie pôjde o mladých slobodných ľudí. Pri kladení otázok k tejto problematike som sledovala, do akej miery zohráva úlohu sociálny status, v tomto prípade „single“ v susedských vzťahoch dvoch generácií v paneláku. Vychádzala som z predpokladu stereotypizácie tejto skupiny v očiach starších obyvateľov ako skupiny problémovej. Môj predpoklad sa mi však nepotvrdil. Zaznamenala som nejaké susedské nezhody, ktoré sa však časom upravili a nevyplývali priamo zo stretov kvôli predsudkom voči skupine single – mladých ľudí.

„Ja som nejakým spôsobom moje susedky očaril. Ja mám taký zvláštny šarm. Ja som bol taký typický chlapec z dediny dlhovýlasý brčkavý, také ich zlatičko.“ /m, 1979/

„Mňa majú tiež radi, vôbec na mňa neziarlia, hlavne tie staršie panie, oni o nás všetko vedia aj o mne, kedy k Mirkovi prídem, kedy odidem a tak. Staré ženy majú odsledované ešte aj to, kedy idem niekde s kamarátkou, kde ma čaká, veď minule, keď som išla von, tak na druhý deň to Mirkovi vraveli, že ako tá moja kamarátka vyzerala, kde stála, keď ma čakala, čo mala na sebe.“ /ž, 1986/

„My sme už ale prišli na to, že oni sledujú ľudí spoza záclony, to sa vtedy tá záclona hýbe a okno je zvräté, a oni si myslia, že sme sprostí, že to nevidíme. Ale spoza záclony to robia len v zime a keď prší, lebo cez leto sedia na lavičkách pred barakom.“ /m, 1979/

„Pamätám si, keď sem prišiel bývať, ja bývam oproti, takže ho poznám, pred týmto tu býval, taký starý, ale ten zomrel a byt jeho deti predali. On, keď prišiel, tak mal ešte dlhé vlasy a furt chodili v čiernom. Teraz to je už dobré, ale keď za ním chodila tá druhá, tá čo bol s ňou pred touto ryšavou, to tu mali večne zábavy a hudba im tu hrala a potom si kúpili ešte toho psa Chrtu a ... no nebolo to bohvie čo.“ /m, 1938 – starousadlík/

Zaujímalo ma tiež, ako prisťahovalci na sídlisku Etapa vnímajú kultúrny a spoločenský život na sídlisku, ako sú s ním oboznámení, resp. akou formou môžu získať informácie o jednotlivých podujatiach. Takisto ma zaujímalo, ako sa v tejto oblasti etablovali do nového prostredia a vytvorili nových okruh známych. Z odpovedí respondentov som usúdila, že málokto z prisťahovalcov je informovaný o kultúrnych podujatiach, ktoré sa konajú na sídlisku, čo mohlo byť spôsobené tým, že tieto podujatia sú zamerané najmä na sociálnu skupinu

²⁸ Angl. – slobodní mladí ľudia, ktorí žijú bez partnera.

matiek s deťmi. Najčastejším relaxom pre prisťahovalcov, no nie iba pre nich, je posedenie v niektorom zo sídliskových barov. Viackrát som sa však stretla s názorom, že by ocenili vytvorenie veľkého športového areálu alebo priestorov určených na relax a oddych.

„No s kultúrnym životom je to biednejšie, v podstate sa tu nič nedeje, keď niekam idem, tak len do krčmy, na pivo s kamarátmi, chodili sme do Etapskej, ale som si všimol, že už aj tá je zrušená, alebo vlastne presťahovaná tam, kde bola diskotéka Bijanka pri kulturáku, tak tam je teraz Etapská a Bijanka je presťahovaná sem na sídlisko do bývalej STS-ky,²⁹ ale to je aspoň dobre, že to mám odtiaľ blízko domov.“ /m, 1979/

„Inak neviem, že by sa tu niečo dialo, také kultúrne, to prvý raz počujem, že tu býva niečo pre deti zo škôlok zo Žiaru, ja sa o to nezaujímam a to asi býva aj doobeda a to nie som doma, ale na Mikuláša viem, že tadiaľto chodí Mikuláš s čertom na saniach.“ /m, 1979/

„Spieva celá škôlka, to býva na konci školského roka tu vedľa v škôlke, to keď býva repráky im ručia na celé mesto a začínajú už o ôsmej ráno, takže to nie je príjemné prebudenie, tuším aj hore na Vetriku na ihrisku mávajú decká dáke akcie, ale to už neviem aké, kamošky čo majú decká niečo sem tam spomínajú, ale neviem presne.“ /ž, 1980/

Voľba príjemného miesta, ktoré bude domovom pre rodinu alebo pre budúcu rodinu, je významným rozhodnutím v živote každého mladého človeka. Niektorí ostávajú v mieste svojho rodiska, iní odchádzajú do inej lokality. Nie je to však v každom prípade otázka osobnej voľby jednotlivca alebo rodiny. Mnohokrát to závisí od súhry okolností, spravidla spojenej so získaním vhodného bývania, ako aj možností zamestnania.

Ako je to však s prisťahovalcami na sídlisko? Vedeli by si tí mladší a momentálne ešte slobodní predstaviť vychovávať svoje deti na Žiarskej Etape a vedeli by tí starší na sídlisku zostarnúť a prežiť tu jeseň svojho života? Láka ich predstava vrátiť sa v takýchto životných situáciách naspäť, tam odkiaľ prišli, alebo ostanú verní sídlisku, na ktorom momentálne žijú? Odpovede respondentov na moje otázky boli rôzne, no najčastejšie som sa stretla s odpoveďou, že sídlisko im vyhovuje, ale je to len dočasné a neskôr by sa chceli vrátiť domov, alebo počítajú s odchodom do inej lokality.

„Ja ti poviem len toľko, ja by som vôbec nechcela bývať na sídlisku a nechcela by som bývať ani v meste, chcela by som bývať v dome, ale keby som nemala inú možnosť, tak by som tu ostala, ale ak by som mala na výber tak určite nie. No, keby som si mala ale vybrať medzi žiarskymi sídliskami, bola by to Etapa, pretože je najtichšia a je tu aj dosť škôlok, ale hovorím, neviem si predstaviť vychovávať dieťa v meste.“ /ž, 1986/

²⁹ Strojovo-traktorová stanica.

„Viem si to predstaviť, ale nebolo by to podľa mňa ideálne. Etapa by bola určite najlepším riešením v rámci Žiaru, pretože je tu ticho a klud. Určite by to bolo lepšie ako na Hviezde dole na Centre. Tam sú blízko bary, kam chodí veľa ľudí a potom ráno si to vieš predstaviť, porozbíjané fľaše na chodníkoch, po lavičkách spia ožratí chlapi. Je tam rušnejší nočný život ako na Etape. Tu sa aspoň nemusím báť, že moje dieťa vyťahne z pieskoviska použitú ihlu, to sa stáva v meste normálne, mi kamarátka hovorila, čo má malú. A keby len ihlu, ale aj psie hovná a podobne. Tu je výhoda, že psičkári nechodia po dvoroch, ale je tu veľká lúka na venčenie, tak chodia tam. Okrem toho tu nie je toľko áut ako na iných sídliskách.“ /m, 1979/

„Ja by som si vedel predstaviť, že by sme sa presťahovali z Lovčice do Žiaru, mne by to problém nerobilo, ale to skôr manželka by nebola za.“ /m, 1957/

„Ja si fakt neviem predstaviť, že by som sa presťahovala naspäť do Žiaru, už len kvôli tomu, že som si v Lovčici zvykla dvadsať rokov, a keď som si už konečne zvykla, tak manžel by chcel ísť do Žiaru. Ja som si už zvykla na to prostredie, že môžem ísť kedy chcem von. Ja už mám také iné priority, keď prídem domov, idem si zabehať, mám už u nás také trate, po ktorých chodievam, tu neviem ako by som ich hľadala. Zacvičím si na záhrade, zaskáčem si na švihadle, podľa toho ako chcem, mám tam také väčšie súkromie, ale možno by som si zvykla, neviem. Potom na druhej strane by som sa nechcela presťahovať kvôli deťom, lebo doma majú každý svoju izbu aj svoj pokoj a tu si to neviem dosť dobre predstaviť, ako by to bolo v tomto byte.“ /ž, 1960/

Prisťahovalectvo sa stalo dôležitou a neoddeliteľnou súčasťou etnologickeho výskumu sídliska v súčasnosti. Pred štyridsiatimi rokmi ovplyvňoval migráciu z vidieckeho prostredia³⁰ do mestského prostredia (v lokalite Žiaru nad Hronom) najmä fakt výstavby Závodu Slovenského národného povstania. Výstavba sídlisk priniesla pre zamestnancov novopostaveného výrobného centra značné uľahčenie dochádzky do práce. Za tých štyridsať rokov sa toho však veľa udialo najmä na politickej scéne, čo významne ovplyvnilo chod celého mesta Žiar nad Hronom, ako aj činnosť závodu. Hovorím o politicko-hospodárskych zmenách, ktoré sa prejavili v privatizácii závodu, znižovaním počtu zamestnancov, hromadnom prepúšťaní a s tým súvisiacou narastajúcou nezamestnanosťou v Žiarskej kotline, ale aj v možnosti odchodu do predčasného dôchodku, vo využití možnosti odchodu do zahraničia a v celkovom preorientovaní sa obyvateľov mesta v zamestnaní a zamestnávateľovi. V posledných desaťročiach nastala migrácia z vidieka do mestského prostredia, dôvody tejto migrácie boli rôzneho charakteru, teda neboli výrazne špecifikované len na pracovnú oblasť, ako tomu bolo v minulosti. V súčasnosti moji respondenti uvádzali ako najčastejší dôvod presťahovania sa do mesta osamostatnenie od svojej rodiny, prípadne založenie vlastnej.

³⁰ V oblasti Žiaru nad Hronom.

Zamerala som sa aj na susedské vzťahy prisťahovalcov a starousadlíkov, zväčša dôchodcov. Z výskumu vyplynulo, že vzťahy nie sú vždy ideálne, najmä starší obyvatelia vnímajú prisťahovalcov ako narušiteľov ich každodenného stereotypu a pokoja. Vyskytol sa však aj prípad, keď sa po rôznych konfliktoch susedia spriatelili a utužili svoje vzťahy.

V časti deti na sídlisku sa budem zameriavať najmä na deti a na formy trávenia ich voľného času. Keďže sídlisko Etapa sa nachádza v bezprostrednej blízkosti Mestského kultúrneho centra, zamerala som sa na návštevnosť voľnočasových krúžkov (pre deti) v tomto zariadení deťmi zo sídliska Etapa.

Vzhľadom na to, že detstvo a mladosť patria k tým obdobiam ľudského života, v ktorých má životné, a najmä obytné prostredie mimoriadny význam, musí sa kvalite prostredia určenému na voľnočasové aktivity venovať mimoriadna pozornosť.

Detstvo má veľký význam pre dosiahnutie telesného a duševného zdravia v dospelom veku. Deti spoznávajú prostredie okolo seba pomocou hier, ktoré sú akousi formou predprípravy na ich ďalší dospelý život. Vďaka hre sa zoznámia nielen s prostredím, ale aj s okruhom ostatných detí približne v rovnakom veku, žijúcich v blízkom okolí.

„Stabilita budúcej rodiny, schopnosť vytvárať si pevný okruh priateľov a angažovať sa vo verejnom živote závisí do značnej miery na tom, či majú deti dostatok možností nadväzovať medziosobné a širšie skupinové vzťahy.“ (ČAJÁNKOVÁ, 1984: 50)

Detská hra je určitou formou učenia a začlenená sa do spoločnosti. Veľmi dôležité je teda miesto, ktoré majú deti určené na hru. Za istú formu hry môžeme považovať aj navštevovanie mimoškolských záujmových krúžkov.

Záujmové krúžky sú v meste Žiar nad Hronom sústredené v Mestskom kultúrnom centre. Nachádza sa tu napríklad detský folklórny súbor Hronček, škola spoločenského tanca Stella, dramatický krúžok, škola bojového umenia Aikido, dychová hudba a mnohé iné. Väčšina mojich respondentov navštevovala aspoň jeden z vyššie uvedených záujmových krúžkov.

„Ja chodím do Hrončeka, trénujeme v kulturáku, je tam super, lebo tam chodí veľa detí, ale ja som už skoro najstaršia, lebo som už piatačka a teraz veľa odišlo, lebo už tu bolo veľa malých prvkov. Učíme sa tancovať, aj balet mávame, ten mám rada, a potom sa ešte hrávame, to mávame ako rozcvičku.“ /ž, 1995/

„Ja chodím na Aikido, ale len 3 mesiace od začiatku roka. Chodím s maminou semo, lebo nemôžem chodiť po tme domov. Chodil som aj predtým na džudo do starého Žiaru, ale mama povedala, že toto je bližšie a nemusíme tak ďaleko chodiť, lebo oco nám nepožičia auto. A dobre sa mi tu páči, lepšie ako tam na džude je to tuna krajšie.“ /m, 1999/

Veľký význam má aj vytváranie obytného prostredia a všeobecne životného prostredia, ktoré podnecuje a kultivuje estetické schopnosti a tvorivé myslenie, ktorého rozvíjanie je pre deti veľmi dôležité. Za estetické životné prostredia môžeme v kontexte tejto kapitoly považovať napr. detské ihriská, návštevy kultúrnych podujatí určených pre deti, športoviská a pod.

„Na Vetrik sa chodíme hojdať, lebo ja mám ešte dvoch súrodencov mladších, a keď ide mama s nimi von tak vezme aj mňa. Mne sa tam páči, lebo je to také farebné a sú tam také preliezky a kolotoč ako u babky v Bratislave. Ja sa tam už niekedy začínam nudiť. Je tam aj lano a sieť ako mal spiderman.“ /m, 1999/

Podmienok zdravého telesného a duševného vývinu detí je veľmi veľa. Vo všeobecnosti sa však potreby detí a mládeže žijúcich a vyrastajúcich na sídlisku dajú rozdeliť do dvoch základných kategórií: fyziologické, psychologicko-sociálne potreby. (ČAJÁNKOVÁ, 1984: 54)

Fyziologické potreby zahŕňajú v sebe dostatočný priestor určený na hru detí, dostatočnú slnečnosť priestorov určených na hru, prevzdušnosť miestnosti určenej na spanie, dostatok bezpečného pohybu vonku. (ČAJÁNKOVÁ, 1984: 55)

Podľa D. Čajánkovej by malo mať každé dieťa v rodine vlastnú izbu, vďaka ktorej nadobúda pocit vlastného súkromia. V panelových bytoch však tomu tak mnohokrát nie je, z dôvodu nedostatku priestoru v byte.

„Keď som doma chodíme na dvor, keď je pekne alebo som na počítači hrám spidermana a wormsy. Bijeme sa s bratom, lebo máme spolu izbu a máme jeden počítač, a keď on chce hrať a hrám ja, tak ho bijem, lebo on je mladší a nie je múdry.“ /m, 1999/

Psychologicko-sociálne potreby majú rozhodujúce postavenie. Do tejto kategórie patrí podľa D. Čajánkovej pocit istoty a bezpečia, možnosť nerušenej hry, možnosť osvojovania si vlastného priestoru, potreba klúdu a uzavretosti, ale tiež potreba zmyslových podnetov a sociálnej stimulácie, skupinovej súťaživosti a iných pôžitkov. Veľmi dôležitá je pre dieťa možnosť spontánnych hier v byte a v jeho bezprostrednom okolí.

Hra je základnou existenčnou formou detského veku a dieťa žije do veľkej miery vo svete hier, teda činnosti, ktorá nesleduje praktické záujmy človeka, odohráva sa v prítomnosti, v určitom zmysle je zábavou, prácou, poznávaním a obradom súčasne.

Súvis medzi prostredím a hrou je zrejmý. Deti vyhľadávajú určité miesta, je však zaujímavé, že nimi nie sú najmä tie, ktoré sú na to určené (ihriská, športoviská a pod.).

„Hra na sídlisku a v mestských uliciach obmedzuje pohybovú zložku, ale naopak posilňuje vzrušujúcu fantáziu. Hra na sídlisku vedie k premiešaniu ve-

kových skupín detí, čo má svoje pozitívne aj negatívne stránky. Negatívom je hlavne prispôsobovanie sa mladších detí starším.“ (ČAJÁNKOVÁ, 1984: 55)

„Na teroristov sa hráme na stavbe, to sme s kamarátom a jeho bratom založili gang a teraz máme aj vlastnú podzemnú sieť aj bunker. Stavba, to je to vzadu pri poliklinike, ale tam sa nič nerobí, tak sa chodíme hrať, ale to sa nehráme, to je skoro ako naozaj, lebo máme aj nepriateľský geng a to sú tí od pumpy.“ /m, 1998/

„Veď aj na Vetrík, ale to len s mamou a krpami chodím, s chalanmi tam nechodíme, to je len pre decká malé ihrisko. Ale ešte chodím ku kamarátovi a tam si ukazujeme aikido, lebo on má brata a on je už na strednej škole a vie také profišné veci aikida, tak nás to niekedy učí keď je doma. Minule, keď sme tam boli, tak nám ukazoval harchai a kamarát sa potkol a spadol na neho kvetináč s palmou a nechodil do školy, ale aj zle mali z toho potom doma.“ /m, 1998/

„Keď nie som v kulturáku, alebo u babky, tak sa chodíme s babami prechádzať do šiestej, cez leto chodíme na námestie, ale v zime sa nám nechce, chodíme do Tesca, tam chodia aj chalani z hutníckej.“ /ž, 1995/

Každá skupina, každý jednotlivec má okrem elementárnych fyziologických potrieb tiež hlboko v sebe zakorenenú aj potrebu vlastného, sebou osvojeného priestoru. Priestor, ktorý jednotlivec a jeho skupina (najčastejšie rodina) obýva, je pre neho veľmi dôležitý a identifikuje sa s ním. Pre dieťa je takýmto miestom to, ktoré mu v byte patrí, či už ide o časť miestnosti alebo jeho vlastnú izbu. Širšie osvojeným územím, skôr skupinového charakteru, je v závislosti od veku bezprostredné okolie domu, najbližšie ihrisko, voľné plochy a miestne komunikácie bezprostredne nadväzujúce na dom, v ktorom dieťa žije. Kvalita tohto detského teritória, označovaného tiež ako „efektívne životné prostredie“ (ČAJÁNKOVÁ, 1984), nie je nezanedbateľnou veličinou pri formovaní psychických a sociálnych vlastností detí.

Stiesnené priestory v bytoch, prípadne prílišná zaľudnenosť bytu viedla v minulosti k tomu, že sa deti orientovali najmä na vonkajšie priestory a voľné plochy. Neorientovali sa mimo len kvôli organizovaným hrám a pohybu, ale kvôli tomu, že chceli veci okolo seba utvárať a získavať pritom nové skúsenosti (napr. stavanie bunkrov na stromoch a pod.).

V súčasnosti je situácia opačná, deti nevyhľadávajú možnosti hrať sa na ihriskách alebo na voľných priestranstvách na sídlisku. Až päť zo šiestich detí mi na otázku, či sa častejšie chodia hrať von alebo sa hrajú doma odpovedalo, že sú častejšie doma a von chodia len občas, väčšinou s rodičmi alebo na ich naliehanie.

„Chodím von, ale nie veľa. Hrám sa doma, tato mi kúpil na narodeniny Plejko a aj hry na konzolu. To je také dobré, hráme sa formule, kreša, Wormsy a také akčné ešte. Keď sa dohrám, tak sa musím ísť učiť do školy a potom sa idem

zase hrať, potom pozeráme s mamou Reflex a ešte dačo potom a idem spať. Von chodím len keď je pekne, a keď mám s kým.“ /m, 1997/

„Tu okolo baráku sa chodíme bicyklovať a potom chodím von, keď som u babky, lebo tam sme bývali predtým a tam mám viac kamarátov ako tu. Aj so starkým na hríby chodíme do hory. Ale tu v Žiari nechodím až toľko ako u babky, lebo tu mám počítač a teraz mám takú super hru Nitvork a to máme všeci v škole.“ /m, 1997/

„Chodím veľa von, lebo tu mám veľa kamarátov, chodíme sa bicyklovať, korčuľovať na klzisko, na plaváreň, to cez víkend najčastejšie, potom chodím na balet cez týždeň, s rodičmi chodíme na turistiku, ale chodíme aj k babičke niekedy a tam chodím tiež von.“ /ž, 1995/

Dôležitá je schopnosť detí identifikovať sa s určitým miestom. Proces identifikácie však predpokladá, že sa v ňom deti môžu ľahko orientovať, že miesto, kde bývajú, sa od iných miest odlišuje, a že priestorovo a pomocou symbolov je štruktúrované tak, že dieťa je schopné rozlíšiť jeho časti a celý dom, kde žije jeho rodina.

V súčasnosti je panelová architektúra v meste Žiar nad Hronom tejto koncepcii veľmi naklonená. Už takmer polovica panelových domov na sídlisku Etapa je rekonštruovaných a farebne zvýraznených, preto sídlisko nepôsobí šedo a jednotvárne, ako sme boli zvyknutí niekoľko desaťročí, ale naopak hrá mnohými farbami.

„My máme teraz nový dom, je farebný, oranžovo žltý s bielymi pásikmi a Kajo má fialový, tmavšou fialovou farbou urobené také krúžky, je to pekné, ale my máme teraz hrozne veľa smetia vo vchode a rámy z okien.“ /m, 1999/

„Nemáme nový dom, my máme ešte starý, ale mne to nevadí, mamina vraví, že vraj aj nám majú prerábať, tak budeme aj my mať nový, tak to bude fasa, sa aj celkom teším na to, keď to bude, ale nechýba mi to ku štástiu.“ /ž, 1995/

Dieťa nie je v súčasnosti iba členom širšieho rodinného zväzku, ale od určitého veku si musí osvojiť aj početné sociálne role, v škole, v záujmových krúžkoch, v kontakte s mládežníckymi a inými organizáciami. Učí sa medzi nimi pohybovať, začleňovať sa do nich. Dieťa strieda priestorovo rôzne rozložené role, a tým dospieva postupne k nájdeniu svojej vlastnej identity. Obytné súbory poskytujú dieťaťu len málo príležitostí na rozvoj vlastnej osobnosti. Sídliská sú príliš „monofunkčné“ a zužujú možnosť detí získať ľahko a takmer automaticky skúsenosti o zložitom svete dnešného hektického mesta.

Zaujímala som sa o miesta trávenia voľného času, najčastejšie som dostávala odpovede, že deti voľný čas trávia doma hraním počítačových hier alebo činnosťou v niektorom z voľnočasových krúžkov v Mestskom kultúrnom centre, keďže všetci moji informátori navštevovali aspoň jeden krúžok. Pomerne často sa opakovala odpoveď, ktorá vypovedala o tom, že čas trávený hrou vonku

s priateľmi je veľmi krátky, no nie z dôvodu časovej vyťaženia detí, ale z dôvodu ich nezájmu hrať sa vonku. Oveľa väčšiu atraktivitu pre deti majú počítačové a internetové hry.

Teoreticky som sa opierala o tvrdenia z publikácie D. Čajánkovej a J. Musila *Deti a sídlisko*. Opisala som najzákladnejšie detské potreby a nároky na sídlisko. Publikácia vznikla v roku 1984, no môžem povedať, že informácie z nej sa dajú uplatniť aj na dnešných sídliskách. Jediný fakt, ktorý sa na mnou skúmanom sídlisku líšil od opisu foriem trávenia času na sídlisku v publikácii D. Čajánkovej, bol znížený nárok detí na vonkajšie prostredie (ako miesto hry).

Toto však pripisujem technologickému rozvoju (počítačové hry, internet a pod.).

Najčastejšie miesta stretávania sa detí na sídlisku Etapa je teda Mestské kultúrne centrum, sídlo voľnočasových krúžkov, u chlapcov som zaznamenala časté zmienky o stavbe (schátrané stavenisko) alebo športovaní v blízkosti miesta bydliska, dievčatá svoj voľný čas trávili najmä prechádzkami, ktoré najčastejšie smerovali do obchodného domu.

DŔCHODCOVIA

„Prežili sme rôzne časy, naša minulosť je našim životom bez ohľadu na politické režimy a revolúcie, boli sme a snažili sme sa byť predovšetkým ľudia, vychovať deti a mali sme aj svoju búrlivú mladosť, svoje sny, svoje ambície, ale aj starosti a trápenia a budete ich mať aj vy – dnes ešte mladí, ktorí cítite, že vám patrí svet. A my starší vás chápeme.“³¹

Počet starých ľudí na sídliskách neustále rastie. Najčastejšou príčinou je začínajúce starnutie generácie pôvodných obyvateľov. Znamená to, že sa na sídliskách niektoré byty prispôsobujú (napr. bezbariérové byty a pod.) tejto vekovej kategórii domácností, prípadne vznikajú domy opatrovateľských služieb alebo domovy dôchodcov.

Prítomnosť starších ľudí na sídlisku má aj sociologický rozmer, napríklad izolácia starších ľudí od svojho okolia vedie k zväčšovaniu tzv. generačnej medzery³² a k zmenšeniu možnosti využívať životné skúsenosti a pomoc ľudí vo vyššom veku. Pre starých ľudí, ktorí prestávajú byť v kontakte s ostatnými členmi spoločnosti, to znamená zosilňovanie sociálnej izolácie, ktorá je jednou z najpálčivejších problémov staroby. Sociálna izolácia je badateľná v každej sídelnej jednotke, no myslím, že na sídliskách je najsilnejšia. Vyplýva

to zo sídliskovej anonymity a pomerne nedostačujúcich možností stretávania sa starších obyvateľov. Sociálnu izoláciu starších obyvateľov sídliska dokladám výpoveďami respondentiek žijúcich na sídlisku Etapa.

„No ja tu bývam už dlho, asi tridsať rokov a stále v tom istom dome, najprv sme tu bývali spolu s manželom a deťmi, ten umrel pred piatimi rokmi, tak teraz som tu len sama. Deti sa už poženili, povydávali, tak som ostala sama. Jeden syn býva tuto na Etape len o dve ulice vyššie a má už aj dve deti dievčence, tak oni sem chodia skoro každý deň, lebo mi nosia nákup a tak, lebo ja už nemôžem na kľby, aby som si išla sama nakúpiť tak mi nosia oni. A tu v tomto baráku sa toho už toľko vystriedalo aj na našom poschodí, to je hrozné, ja to už ani nepoznám. Predtýmto zo začiatku som sa aj poznala s tými, čo tu bývali, ale oni buď poodchádzali alebo pomreli a je tu veľa mladých.“ / ž, 1927/

„Nepoznám to ja už velmo, lebo je tu veľa nových ľudí, ja to nepoznám už ani po mene. To nie je dobre, že tu je toľko mladých, lebo oni len zle robia, rádio si tuho púšťajú do noci, alebo si sem kadekoho vodia po nociach a to potom, keď človek potrebuje ísť ráno zavčasu k doktorovi, alebo do obchodu tak tu stretne kadekoho. To kto kedy videl, aby žena išla ráno o šiestej od chlapa a furt druhá, a keď im na to voľačo poviem, tak mi ešte aj vynadajú a ešte ako hnusne, nuž, ale to kto kedy videl.“ /ž, 1925/

Niektoré domácnosti, v ktorých žijú len dôchodcovia, sú celkom závislé od pomoci príbuzných, ktorí obvykle bývajú blízko na tom istom sídlisku alebo v niektorej z príľahlých obcí. Ak tomu však z rôznych dôvodov tak nie je a prehlbuje sa vzdialenosť medzi staršími obyvateľmi a ich rodinami, nie je nič nezvyčajné, keď si starší obyvatelia vytvoria veľmi blízky vzťah s niektorou zo svojich susediek. Častokrát sa vytvárajú menšie susedské skupiny³³ v rámci jedného domu alebo vchodu. Najčastejšie sú členmi týchto malých susedských skupín dôchodkyne, ktoré akceptujú základné susedské normy, ako sú vzájomné kontakty (napr. posedenie na lavičkách pred domom), susedská výpomoc a pozdravy.

„Ja som mala len jedného syna a ten sa odsťahoval, vlastne odišiel ešte keď išiel na vysokú školu a potom ostal bývať v Bratislave, aj sa tam oženil a majú deti. Sem chodia už len občas a na sviatky chodím ja k nim, lebo inak by som bola sama. Teraz tu mám jednu kamarátku, ona bola učiteľka a tiež je sama bez manžela, ona tu má deti vedľa v dome a oni za ňou chodia a aj mne pomôžu, keď niečo potrebujem, či už k doktorovi odviešť alebo keď niečo zo záhradky potrebujem doviešť. No, ale s touto pani sme sa zoznámili náhodou na jednom

³¹ Dostupné na <<http://jozefjavurek.blog.sme.sk/c/6515/Dochodcovia.html#ixzz1vUOaNXB6>> (21.05.2012).

³² Vekový rozdiel medzi dvomi a viac generáciami.

³³ Susedská skupina je po rodine najdôležitejšia spoločenská skupina. Skupina blízko seba bývajúcich osôb alebo rodín. V minulosti mali susedia dôležitú úlohu, boli prizývaní k rôznym kúpno-predajným transakciám a pod.

výlete, viete, čo chodia do schránky, tak som sa tam raz prihlásila na plavbu pod Dunaji a ona tam bola s kolegyňou.“ / ž, 1940/

Nie vždy však susedské skupiny tvoria len dôchodkyne v rovnakom veku. Pri výskume sa ukázalo, že do susedských skupín patria niekedy aj mladé rodiny, najčastejšie žijúce v tom istom vchode. Z môjho výskumu vyplynulo, že takéto vekovo zmiešané skupiny fungujú najmä na princípe vzájomnej susedskej výpomoci (uplatňuje sa princíp reciprocity).³⁴

„Inak tu máme veľmi dobré vzťahy, či starí alebo mladí, sú tu samé rodiny s malými deťmi a oni sú veľmi ústretové, pomôžu keď potrebujem a ja im za to na oplátku pomôžem tiež, buď im povarujem deti alebo niečo zo záhradky a oni sú radi. Ja tu nie som sama staršia, ale je nás tu viac, a to viete, my staré na dôchodku už nemáme čo robiť, tak si spríjemňujeme voľný čas ako sa dá, máme tu klub dôchodcov a tam bývajú rôzne posedenia, napríklad ešte v lete bývali v klube tancovačky pre dôchodcov každý piatok večer, potom bývali nedeľné čítania, chodievame aj na zájazdy, ako napríklad sme boli v Benátkach, v Tatrách na 3 dni, chodievame do divadiel do Bratislavy, do Zvolena, proste stále máme čo robiť a človek si tam nájde aj veľa nových priateľov.“ /ž, 1941/

Asi traja z piatich mojich respondentov uviedli, že nájomné na sídlisku je neprimerane vysoké vzhľadom na výšku dôchodkov alebo rôznych sociálnych príspevkov, ktoré poberajú. Toto ich donútilo odsťahovať sa zo sídliska Etapa k svojim príbuzným či rodine na vidiek, alebo táto situácia spôsobila to, že už niekoľkokrát boli nútení vymeniť byt, v ktorom pôvodne bývali.

„To viete, ja som bývala v Žiari do šesťdesiatpäť rokov, ale som bola sama v tom byte už päť rokov, lebo mi manžel zomrel, on bol o hodne starší odo mňa. Mala som aj kamarátky, bývalé kolegyne, ale tie majú vlastné rodiny, vnúčence. A ja mám deti po svete rozbehané. Jedna dcéra býva v Bratislave aj s mužom a deťmi, syn je v Nitre s deťmi a druhý syn býva tu v Lutile aj s celou rodinou. A mne tam už potom bolo aj otupno samej, nájomné bolo vysoké, teda aspoň pre mňa s mojím dôchodkom, veď to som len polovicu dobre že nie dala za nájom a to sa nedá na furt. Pred tromi rokmi som začala mať problémy s kĺbmi a som musela ísť na operáciu a potom si ma už hneď syn z nemocnice bral k sebe, tam sa o mňa starala Janka jeho. A potom sme si na seba už tak nejako zvykli, že som tam ostala. Byt som ale nepredala, som ho nechala vnúčencom, veď staršia je už na strednej škole a nikto nevie kedy sa môže byt komu zísť.“ /ž, 1936/

Na skúmanom sídlisku sa nachádza aj Domov dôchodcov a Domov sociálnych služieb. Uskutočnila som preto rozhovor s jednou z obyvateľiek domova dôchodcov. Zaujímali ma najmä dôvody, prečo sa rozhodla takto riešiť svoju bytovú situáciu. Čo bolo hlavnou príčinou odchodu zo svojho domova (sociálna

situácia, rodinná situácia, finančné podmienky). Podarilo sa mi však získať len jednu respondentku, preto informácie a výpovede, ktoré tu uvediem, sú do veľkej miery subjektívne, no zároveň aspoň čiastočne ilustrujú životné podmienky a formy trávenia voľného času obyvateľov domova dôchodcov.

„Nepochádzam priamo zo Žiaru, ale z Kľačian. Nuž preto som sa rozhodla ísť sem, lebo som ostala sama, muž mi zomrel pred desiatimi rokmi, to sme mali ešte aj statok, svine, kravu...“

To som ešte vládala okolo toho robiť, ale potom som si povedala, že už nie. Deti odišli už dávno z domu a chodili pomáhať len v sobotu. Potom to bola dolina, boli som tam len ja a ešte jeden sused, a dva domy, ale v tých už nikto nebýval, tak som sa tam sama už aj báť začala. Mala som síce psa, ale ten už bol taký starý ako ja a ništ neustrážil. To keď volachto šiel do dvora, alebo len tade tahore kopcom, tak už ani nebrechal, len pred búdou ležal.“ /ž, 1925/

Na základe výpovedí mojich respondentov môžem predbežne konštatovať, že sociálne a susedské vzťahy nemožno nazvať intenzívne. Skôr sú len formálne. Zdá sa, že najcitelnejšie odcudzenie nastalo predovšetkým medzi generáciami mladších dôchodcov, teda vo veku od 60 do 66 rokov a generáciou mladých ľudí vo veku zhruba od 20 do 30 rokov. Medzi príslušníkmi uvedených generácií dochádzalo ku konfliktom v súvislosti napr. s hlasným púšťaním hudby, neskorými časťmi návštevami a podobne. Stretla som sa však aj s prípadmi, kde boli vzťahy medzi susedmi z rôznych vekových kategórií veľmi dobré, možno ich označiť za nadštandardné, išlo o dôchodkyňu, ktorá mala vlastnú rodinu veľmi vzdialenú od svojho bydliska a rodina žijúca v susedstve do istej miery „suplovala“ jej vlastnú rodinu.

V domácnostiach, kde žijú len dôchodcovia sami, som často spozorovala úplnú závislosť na svojich príbuzných, týkalo sa to najmä nakupovania, dopravy k lekárovi, pomoci v domácnosti s väčšími a fyzicky náročnejšími prácami. Táto skutočnosť sa však netýka len sídliska Etapa, je to prirodzený jav, ktorý nesúvisí priamo so sídliskami, ale s problematikou dôchodcov všeobecne.

Keďže nie všetci dôchodcovia majú svoju rodinu nablízku, vytvárajú sa často silné priateľstvá medzi susedkami, čo sa prejavovalo rôznymi spoločnými kultúrnymi aktivitami, návštevami kultúrnych podujatí, ktoré ponúka mesto Žiar nad Hronom alebo Klub dôchodcov fungujúci na sídlisku Etapa.

Posledná respondentka v tejto kapitole je obyvateľka Domova dôchodcov a sociálnych služieb, ktorý sa nachádza na sídlisku. Snažila som sa priblížiť život dôchodcov v takomto zariadení, dôvody presťahovania sa do domova, ale rovnako aj formy kultúrneho vyžitia, ktoré domov dôchodcov ponúka.

³⁴ Reciprocita alebo vzájomnosť sú vzájomné vzťahy, styky, obyčajne priateľské, obojstrannosť. (Zdroj Wikipedia.)

ZÁVERY

Mojím cieľom bolo podať aspoň čiastočný obraz o diferenciácii obyvateľstva sídliska Etapa v období jeho vzniku a obraz o zmenách v diferenciácii obyvateľstva po politicko-hospodárskych zmenách v roku 1989.

Druhým okruhom otázok, ktorému som v práci venovala pozornosť, bolo sledovanie vplyvu priemyslu a jeho prejavom v každodennej kultúre obyvateľov mesta a sídliska, a to aj v období, keď sa regres priemyslu (po roku 1989) podpisal pod život v meste a sídlisku Etapa.

Zloženie obyvateľstva sídliska bolo v období jeho vzniku homogénnejšie vzhľadom na vek a zamestnanie obyvateľov ako v súčasnosti. Prevládali zamestnanci Závodu Slovenského národného povstania (všetkých zamestnaneckých pozícií od robotníkov cez zamestnancov s odborným vysokoškolským a stredoškolským vzdelaním až po zamestnancov administratívnej správy závodu). Čiastočným dokladom toho je aj pomer bytov na sídlisku (závodné byty tvorili 45 % celkového počtu bytov), nakoľko podnikové byty boli pridelované len zamestnancom závodu.

Vekové zloženie spoločenstva obyvateľov sídliska bolo vyrovnané, keďže najviac obyvateľov tvorili obyvatelia v produktívnom veku, 64,4%, a v predproduktívnom veku 33%.

Výsledky analýzy získaných údajov dovoľujú konštatovať, že najväčšiu časť spoločnosti na sídlisku tvorili rodiny s deťmi vo veku od 1 – 18 rokov. V súvislosti s touto skutočnosťou a súbežne s výstavbou priemyselného podniku sa budovali aj objekty sociálneho vybavenia, ako detské jasle, škôlky a základné školy.

Ukázalo sa tiež, že v kontexte politicko-hospodárskej zmeny po roku 1989 možno nájsť aj zmeny v štruktúre obyvateľstva na sídlisku. Vo vekovom zložení obyvateľstva v súčasnosti (v roku výskumu 2007) sa neprejavuje výrazný rozdiel medzi obyvateľmi v produktívnom a postproduktívnom veku ako v roku 1975 (63,4 % produktívny vek, predproduktívny vek 33 % a 3,6 % postproduktívny vek).

V súčasnosti (rok 2007) je v Žiari nad Hronom v produktívnom veku 63,7 % obyvateľstva, v predproduktívnom veku 14,82 % a v postproduktívnom veku 21,26 % obyvateľstva. Údaje sú získané zo štatistického úradu Slovenskej republiky. (Dostupné na <http://portal.statistics.sk/>)

Údaje sa vzťahujú na celé mesto Žiar nad Hronom, keďže v súčasnej dobe nie sú vypracované špeciálne štatistiky pre sídliská v meste.

Na základe štatistiky môžem konštatovať, že nastal pokles obyvateľstva v predproduktívnom veku a nárast obyvateľstva v postproduktívnom veku.

Tento stav pripisujem čiastočne aj poklesu prirodzeného prírastku v sú-

časnosti. Uvedená skutočnosť sa nevzťahuje len na mesto Žiar nad Hronom, ale na celé územie Slovenska.

Zvýšilo sa percento obyvateľov v dôchodkovom veku, čo je jednak dôsledok aj súčasného trendu prestarnutia populácie, jednak to súvisí aj s využitím ponúkajúcich sa možností sociálneho systému v súvislosti s odchodom na predčasný dôchodok. Odchod zamestnancov ZSNP do predčasného dôchodku bol spojený so sociálnymi výhodami, rešpektujúcimi aj dôsledky škodlivosti pracovného prostredia, v ktorom sa mnohí zo zamestnancov dlhodobo ocitali. Keďže rapídne poklesol počet detí v celom meste, poklesol aj počet detí na sídlisku Etapa, čo malo za následok zmenu funkcie niektorých verejných budov určených pre túto vekovú kategóriu (detské jasle, materské školy).

Objekty, v ktorých sídlili tieto inštitúcie, boli náročné na údržbu a prevádzku. Dnes nastala zmena vlastníckych vzťahov objektov. Z rúk mesta prešli do rúk súkromných vlastníkov.

Na základe zmeny vlastníckych vzťahov verejných budov na sídlisku pribudli miesta, ktoré poskytujú príležitosť na stretávanie obyvateľstva, napr. kaviarne, salón krásy, obchody a pod. Zariadenia sídlia v súčasnosti v priestoroch niekdajších detských jasličiek a materských škôl na sídlisku Etapa.

Zmena nastala aj v zamestnaní obyvateľstva sídliska. V období vzniku sídliska (1975) bolo vysoké percento obyvateľov zamestnané v ZSNP (s výnimkou zamestnancov štátnej správy a niektorých obyvateľov pracujúcich v iných odvetviach). V súčasnosti nie je podiel zamestnancov závodu žijúcich na sídlisku vysoký. Súvisí to znovu s politicko-hospodárskou zmenou po roku 1989, s privatizáciou štátnych podnikov (ZSNP bol štátnym podnikom), znižovaním stavu zamestnancov a hromadným prepúšťaním. V tomto sa zvýšila nezamestnanosť značnej časti obyvateľstva sídliska Etape a rovnako aj z iných častí mesta. Po strate zamestnania mnoho obyvateľov našlo uplatnenie a priaznivejšie finančné ohodnotenie v zahraničí alebo v iných regiónoch Slovenska. V súvislosti so zmenou zamestnania nastala aj zmena bydliska niektorých obyvateľov, preto mnoho obyvateľov odišlo zo sídliska i z mesta.

Po strate zamestnania mnohí bývalí zamestnanci závodu nevládali pokryť výdavky spojené s bývaním na sídlisku (najmä starší obyvatelia), preto odišli k svojim blízkym príbuzným na vidiek. Ich miesto na sídlisku zaujali noví prisťahovalci z okolitých obcí, ktorých dôvody presťahovania na sídlisko sa odlišovali od dôvodov presťahovania sa niekdajších „pôvodných obyvateľov“ (prvých nájomníkov bytov). Kým pôvodní obyvatelia videli v novom bývaní na sídlisku „*víziu lepšieho zajtrajška*“, prisťahovalci považujú bývanie v panelákoch za „*nutné zlo života v meste*“. Toto však pripisujem aj generačnému rozdielu a zmene v myslení mladých ľudí, ako aj zmene vnímania obdobia socializmu. Celkovo však môžem konštatovať, že nastala zmena v hodnoto-

vých orientáciách mladých ľudí v súčasnosti. Považujem to skôr za prirodzený dôsledok civilizačného vývoja.

Výsledky mojej práce dovoľujú vysloviť čiastkové zistenia (na základe mojich výskumov), že na sídlisku Etapa nastali zmeny v diferenciacii obyvateľstva sídliska najmä v oblasti zmeny zamestnania, vo vekovej skladbe obyvateľstva a v hodnotovej orientácii obyvateľstva sídliska.

Regres priemyslu sa v meste Žiar nad Hronom po roku 1989 odrazil predovšetkým v zmene podielu zamestnanosti obyvateľov, ako aj zamestnávateľovi. Tieto faktory sa premietli aj do diferenciacie obyvateľstva na základe zamestnania a zvýšenia počtu prísťahovalcov, ktorí do mesta a na sídlisko Etapa neprichádzajú len z dôvodu hľadania pracovných príležitostí v závode.

Vplyv Závodu Slovenského národného povstania v období vzniku sídliska Etapa v roku 1975 na život obyvateľov mesta aj sídliska vidím najmä vo zvýšení možností zamestnanosti obyvateľstva a v ekonomickom vplyve na rozvoj kultúry, športu a bývania v meste.

LITERATÚRA

- BARNOVSKÝ, M., 2007: Industrializácia Slovenska a životné prostredie v období komunistického režimu. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, s. 55–70.
- BELIČKOVÁ, K., 2011: Od Svätého Kríža nad Hronom po Žiar nad Hronom (Zmena názvu mesta pod vplyvom socio-ekonomických udalostí v 50.–60. rokoch 20. storočia). In: *Etnologické rozpravy*, roč. XVIII, č. 1–2, s. 194–199.
- BEŇUŠKOVÁ, Z., 2005: *Tradičná kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava : Veda, 241 s. ISBN 80-224-0853-0.
- BITUŠÍKOVÁ, A., 1997: Mesto ako regionálne centrum. In: *Etnologické rozpravy*, č. 1–2, s. 63–69.
- BITUŠÍKOVÁ, A. – LUTHER, D. (ed.), 2010: *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica – Bratislava: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií FHV, Univerzita Mateja Bela, Ústav etnológie SAV, 225 s. ISBN 978-80-557-0008-3.
- BITUŠÍKOVÁ, A. – LUTHER, D. (ed.), 2009: *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku II. Cudzinci medzi nami*. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, 117 s. ISBN 978-80-8083-700-6.
- BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P., 1995: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska II*. Bratislava: Veda, 454 s. ISBN 80-224-0234-6.

- ČAJÁNKOVÁ, D. – MUSIL, J., 1984: *Ďeti a sídliská*. Praha : Výskumný ústav výstavby a architektúry, 60 s.
- DARULOVÁ, J., 1997: Mesto – región, etnografická oblasť. In: *Etnologické rozpravy*, č. 1–2, s. 71–78.
- DULLA, M. (ed.), 1991: *Nová slovenská architektúra*. Martin: Neografia, 1991, ISBN 80-9000483-0-7.
- FERENCOVÁ, M. – NOSKOVÁ, J. (ed.), 2009: *Paměť města (Obraz města veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století)*. Brno: Etnologický ústav AV ČR – pracoviště Brno, Statutární ústav města Brno, Ústav etnológie SAV Bratislava, 393 s. ISBN 978-80-87112-22-9.
- GNIECSIÁK, M., 2007: *Zmeny obytného priestoru v hornosliezskych robotníckych štvrtiach*, Uniwersytet Śląski.
- HLŮŠKOVÁ, H., 1990: Slovesná komunikácia starých ľudí v meste. In: *Národopisné informácie*, č. 2, s. 75–79.
- JANTO, J., 2007: Mestské sídlisko – meniaci sa priestor na príklade Petržalky. In: *Etnologické rozpravy*, roč. XIV, č. 1, s. 108–116.
- KAFKA, R. – ČAMBALOVÁ, L., 2001: *Z dejín výroby hliníka na Slovensku*. Martin: Neografia, 2001, 222 s. ISBN 978-80-88892-39-2.
- KOŠTIALOVÁ, K., 2009: *Človek – Profesia – Rodina*. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, 260 s. ISBN 978-8083-784-6.
- LACKO, R. (ed.), 2009: *Žiar nad Hronom v premenách času*. Žiar nad Hronom: Tlačiareň Nikara –Krupina, 110 s. ISBN 978-80-970137-0-7.
- LETRICHOVÁ, K. (ed.), 1997: *Slovník společenských věd*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá, 303 s. ISBN 80-08-01040-1.
- MANNOVÁ, E. (ed.), 2003: *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: Academic Electronic Press, 368 s. ISBN 80888053X.
- MEŠKO, M., 1997: Región ako model. In: *Etnologické rozpravy*, č. 1–2, s. 127–134.
- MUSIL, J., 1985: *Lidé a sídliská*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 333 s.
- MUSIL, J. : *Sociologie soudobého města*. Praha, 1967 .
- PINČÍKOVÁ, Ľ. – DVOŘÁKOVÁ, V. (ed.), 2009: *Monumentorum Tutela, Ochrana pamiatok č. 20 – Hodnoty a perspektívy ochrany architektúry a urbanistických štruktúr 50. a 60. rokov 20. storočia*. Bratislava : Pamiatkový úrad, , 487 s. ISBN 978-80-89175-30-7.
- POPELKOVÁ, K., 1990: Mládež v spoločenskom živote malého mesta (Pezinok okr. Bratislava) v medzivojnovnom období. In: *Národopisné informácie*, č. 2, s. 67–73.

- RATKOŠ, P., 1978: *Dejiny Žiaru nad Hronom*. Martin : Osveta, 344 s.
- SKALNÍKOVÁ, O., 1990: Sousedství ve velkém městě. In: *Národopisné informácie*, č. 2, s. 59–65.
- ŠŤASTNÝ, J., 1983: *Okres Žiar nad Hronom*. Martin : Osveta, 140 s. ISBN 70-079-83.

Internetová encyklopédia Wikipédia < www.wikipedia.sk >

Štatistický úrad Slovenskej republiky <<http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=4>>

Blog Jozef Javúrek < <http://jozefjavurek.blog.sme.sk/> >

Kronika mesta Žiar nad Hronom, Mestský úrad Žiar nad Hronom

Štátny archív SR, pracovisko Banská Bystrica, pobočka Kremnica

1. Dokumentačný materiál viažuci sa k vzniku a činnosti Okresného národného výboru v Žiari nad Hronom
2. Archívne dokumenty dobovej tlače – Žiara socializmu (Tlačový orgán KSS a rady ONV v Žiari nad Hronom), ročník I., č. 4, 1. máj 1960; ročník I., č. 1, 8. apríl 1960

RÉSUMÉ

The study is dedicated to the field of Urban ethnology, especially the issue of housing estate in industrial city of the second half of 20th century.

The industrial city is considered being a phenomenon unique among other cities, therefore deserves our attention.

Development of the industrial city was different from the development of other cities in the area of Slovakia. It is important to mention the fact that in contrary to the settlement of cities in the area of Slovakia, which was closely connected to historical events as well as to historical development of given area, the industrial cities were formed according to totally different principles. The industrial cities were settled near big industrial companies of either national or international importance. Society in these cities was differentiated according to job as well as age. Although a specific kind of culture typical for industrial cities was being formed.

I divided this paper into two main parts. The first one reflects the city of Žiar nad Hronom, its development and transformation through ages. Information about the city is of high importance, especially due to clarification of overall context of the issue of settlement in the industrial city. Relatively big part is dedicated to transformations of agrarian village of Svätý Kríž nad Hronom to

industrial city of Žiar nad Hronom which has gained totally new dimension in regional understanding.

The second part is dedicated to housing estate of Etapa. It covers the settlement as well as conditions for formation of the housing estate. It is focused on the division of population, deals with the migration to the housing estate after 1989 as well as with retired people and children.

The housing estates did not represent only necessary evil of living in a city. In the era of their formation, they were a symbol and vision of socially well-disposed future of „better tomorrow“ for many people, linked together with industrial development, creation of jobs and modernization of society.

In the housing estates, especially in the housing estates of industrial towns in the era of socialism, the communities were formed no more according to family or social status, as it used to be on country side, but mainly according to age, education, and job or position in work. Ideology to build the housing estates was significantly marked by the idea of social equality. Inhabitants of the housing estates were of different social classes. Doctors, teachers, important officers of KSS, but also workers or drivers lived there together. The composition of inhabitants varied very significantly. Big panel colossus were not build only in Eastern Europe („Eastern Block“) under the influence of Communist party, as it may seem on the first site. The housing estates raised also in „developed“ Western Europe. Whilst housing estates in Western Europe became a home especially for people of lower social classes, those in Central and Eastern Europe have remained socially varied up to these days.

The paper is focused on study of the housing estate in industrial city, especially on the housing estate of Etapa in Žiar nad Hronom. Through observation and interview I have tried to provide at least a partial picture of population differentiation on the housing estate in the era of its formation and also the structure of modern inhabitants. The paper also deals with the influence of the Manufactory of Slovak National Uprising on the urban culture and everyday life of inhabitants of the town as well as of housing estate of Etapa. In context of political and cultural changes after 1989 I am trying to point out how industrial regress influenced life of the town inhabitants and have changed the differentiation of inhabitants in the town.

Výstavba bytových domov Jadran 70. roky 20. storočia – sídlisko Etapa

Pracovný kolektív hutníkov 2. brigády B série - ZSNP r. 1964

Výstavba obytných domov, Sládkovičova ulica – oproti nemocnici

Hutníci A série elektrolýzy pred bránou podniku, agitátor Štefan Škoda rozdáva knihy cca rok 1962

Nech žije 1. máj – deň bojovej solidarity pracujúcich celého sveta!

Bud pozdravený, 1. MÁJ!

Smelý záväzok

Opodved na ZNÍŽENIE CIEN

Pracovníci STS kráčajú brdo

Súdruh Július Mazanec spomínok

Meje spomienky na 1. máj za prvý CSR

Za tzv. slovenského štátu bolo ešte horšie

A ktorý bol najradikálnejší 1. máj?

Titulná strana týždenníka Žiara socializmu (tlačový orgán OV KSS v Žiari nad Hronom), ročník I. č. 4., 1. máj 1960

BYTOVÁ VÝSTAVBA V SOCIALIZME. SÍDLISKÁ BRATISLAVSKÉHO RUŽINOVA V REFLEXII TVORCOV

Katarína Andrášiová

Hromadná bytová výstavba, obzvlášť sériovo realizovaná panelovou technológiou, výrazne poznačila vzhľad mnohých našich miest. Výstavba rozsiahlych obytných súborov, všeobecne nazývaných aj pojmom „sídliisko“¹, je jedným z charakteristických fenoménov socialistického spoločenského zriadenia, s ktorým má naša krajina štyridsaťročnú skúsenosť. Aj keď je toto stavebné dedičstvo neoddeliteľne spojené s politickou ideológiou komunistickej strany, nesie v sebe zároveň určité poslanstvo medzinárodného architektonického vývoja a osobnostný vklad svojich tvorcov – hoci možno nie viditeľný na prvý pohľad. Sídlišká z druhej polovice 20. storočia nájdeme v mnohých krajinách Európy, na Východe či na Západe. Čím sú však špecifické sídlišká u nás? V akých dobových súvislostiach tieto sídlišká vznikali, čo vplývalo na ich koncepcovanie a výslednú podobu?

Výstavba sídlisk na Slovensku skončila krátko po zmene politického režimu po roku 1989, dokončenie posledného bratislavského sídliska Dlhé diely sa datuje rokom 1995. V zmenených spoločenských podmienkach, v demokratickej a otvorenej atmosfére sa sídlišká stali predmetom mnohých diskusií, výskumov, dokumentovania, hodnotenia i uvažovania ako s nimi ďalej narábať. Prvým systematickým a komplexným výskumom, ktorý sa kriticky zaoberal panelovými sídliškami po stránke stavebno-technickej, bol medzinárodný projekt *Obnova panelových sídlisk vo Viedni a v Bratislave. Stavebno-technické, architektonické a spoločenské zlepšenia panelových sídlisk vo Viedni a v Bratislave*, jeho výsledky boli publikované v časopise *Architektúra & urba-*

¹ Bádlatelia vo svojom výskume definovali pojem sídliško ako „funkčné a územne nezávislý obytný celok postavený v rovnakom čase, najčastejšie na voľnej ploche na okraji vnútorného mesta“. *Bratislava atlas sídlisk, Bratislava atlas of mass housing*. Henrieta Moravčíková, Mária Topolčanská, Peter Szalay, Matúš Dulla, Soňa Ščepánová, Slávka Toscherová, Katarína Haberlandová, 2011. Bratislava, Slovart. 344 s., tu s. 24.

nizmus v roku 2006.² Bádania v ňom upozorňujú, že napriek zdanlivej rovnakosti sídliská predstavujú zmes rozdielných obytných súborov s rozličným charakterom prostredia i budov, a preto je nevyhnutné uplatňovať tu selektívny prístup.³ Najnovšia publikácia kolektívu autorov Oddelenia architektúry ÚSTARCH SAV mapuje a analyzuje bratislavské sídliská, upozorňuje na ich najvýznamnejšie architektonické a urbanistické hodnoty.⁴ Je to vôbec prvá inventarizácia hromadnej bytovej výstavby na území bývalého východného bloku. Autori sa komplexne a podrobne zamerali na zdokumentovanie 21 obytných súborov s ich typovými a atypickými budovami, do publikácie zaradili aj drobnú architektúru a výtvarné prvky. Základné informácie o príprave a výstavbe jednotlivých sídlisk je možné nájsť v dobových odborných periodikách, najčastejšie v časopise Projekt a Architektura ČSSR, v mnohých prípadoch aj s komentárom autora či autorov.

Cieľom štúdie je vychádzajúc z dobových materiálov (publikované texty, urbanistické plány, fotografie) priblížiť na základe autentických výpovedí architektov historické súvislosti formovania koncepcií bratislavských sídlisk, nahliadnuť na špecifické podmienky ich budovania, doplniť známe informácie o jedinečný rozmer respondentov a objasniť osobitý autorský prínos tvorcov sídlisk. Prameňmi na spracovanie štúdie boli výskumné rozhovory s autormi sídlisk Štrkovec, Trávniky a Pošeň v Bratislave⁵ a autobiografické výpovede spracované v autorkinej dizertačnej práci.⁶

Výskumnú lokalitu – sídliská v bratislavskej mestskej časti Ružinov – som zvolila na základe viacerých dôvodov. Predovšetkým sú to dobré osobné kontakty s ich autormi, ktoré som nadviazala už v predošliých výskumoch a ich záujem o túto problematiku. Potom vlastné sídliská v ružinovskom obvode pa-

tria k najcharakteristickejšim v povojnovej sídliskovej výstavbe v Bratislave.⁷ Je možné na nich dobre demonštrovať princípy moderného urbanizmu i osobný vklad autorov územných plánov.

DOBA A JEJ ÚLOHY

Výstavba prvých povojnových sídlisk v Bratislave začala okolo roku 1955, rozsah a tempo výstavby sa postupne zintenzívňovali.⁸ Impulzom bola modernizácia a industrializácia spoločnosti po druhej svetovej vojne a s tým súvisiaca urbanizácia krajiny, koncentrácia obyvateľstva do miest, akútny nedostatok bytov. Jedným zo špecifik urbanizácie Slovenska je urýchlenosť tohto procesu. U nás prebehla intenzívna urbanizácia za 30–35 rokov, urbanizácia Európy, počas ktorej sa premenila ako celok z prevažne vidieckych spoločností na mestské, trvala asi 250 rokov.⁹ Približne v polovici osemdesiatych rokov dochádza na Slovensku k zastaveniu koncentračne orientovanej urbanizácie, čo umožnilo postupne dotvárať sídelné prostredie miest.¹⁰ S pribúdajúcimi realizáciami vznikali požiadavky i časové predpoklady na hodnotenie vytvoreného prostredia, na premietnutie výskumov a empirických poznatkov z realizovanej výstavby do koncipovania novo pripravovaných plánov. S rozsahom výstavby rástli nároky spoločnosti aj na kvalitu realizovaných diel. V naplno rozbehnutom procese bytovej výstavby, kde si rozhodujúce pozície držali dodávateľské organizácie, nebolo však jednoduché kvalitatívne hľadiská presadiť, ako uvádza architekt Il'ja Skoček:

„Spoločnosť až do konca osemdesiatych rokov márne očakávala s rozvojom kvantity i rozvoj kvality. To sa podarilo iba v niektorých oblastiach výstavby, predovšetkým tam, kde prevládal konkrétny program pripravený odborníkmi, ako tomu bolo napríklad v zdravotníctve alebo i pri výstavbe vysokých škôl. Najhoršie však tomu zodpovedali výsledky v bytovej výstavbe i v tvorbe nového obytného prostredia. To, čo spoločnosť pocítovala, potvrdzovali i žalospevy a dokumenty architektonických zjazdov a konferencií i výsledky odborného architektonického výskumu. Ale nové riešenie týchto novovzniknutých požiadaviek nebolo v moci ani politikov, ani ekonómov ani teoretikov spoločenských vied. Potreba nových bytov, ich počet i možnosť ich výstavby bola čímsi novým, si-

² Projekt vznikol na pôde Institut für Stadt- und Regionalforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Ako partnerská inštitúcia sa na projekte podieľal aj Ústav stavebníctva a architektúry SAV. Panelové sídliská: Kritické dedičstvo. 2006, *Architektúra & urbanizmus*, roč. 40, č. 1–2.

³ MORAVČÍKOVÁ, H. – DULLA, M. – DORICOVÁ, S. – HABERLANDOVÁ, K. – TOPOLČANSKÁ, M. 2006: Panelové sídliská v Bratislave a ich univerzálne a špecifické súvislosti. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 40, č. 1–2, s. 73–96, tu s. 94.

⁴ *Bratislava atlas sídlisk, Bratislava atlas of mass housing*. Henrieta Moravčíková, Mária Topolčanská, Peter Szalay, Matúš Dulla, Soňa Ščepánová, Slávka Toscherová, Katarína Haberlandová, 2011. Bratislava, Slovart. 344 s.

⁵ Rozhovor s architektmi Il'jom Skočekom (1930) a Ľubomírom Titlom (1929), jednými z autorov sídlisk Štrkovec a Pošeň v máji 2012 a rozhovor s architektom Ferdinandom Milučkým (1929), spoluautorom sídliska Trávniky v júni 2012. Tiež rozhovor so sochárom Jurajom Hovorkom (1926) v júni 2012.

⁶ ANDRÁŠIOVÁ, K. 2006: *Šesťdesiate roky v architektúre Slovenska. Výskum prostredníctvom autobiografických výpovedí*. Dizertačná práca. Bratislava, FA STU, nepublikované.

⁷ *Bratislava atlas sídlisk, Bratislava atlas of mass housing*. Henrieta Moravčíková, Mária Topolčanská, Peter Szalay, Matúš Dulla, Soňa Ščepánová, Slávka Toscherová, Katarína Haberlandová, 2011. Bratislava, Slovart. 344 s., tu s. 122.

⁸ *Tamtiež*, s. 26. Autori členili výstavbu sídlisk v Bratislave do štyroch etáp v rozmedzí rokov 1955 až 1995.

⁹ GAJDOŠ, P. 2002: *Človek, spoločnosť, prostredie*. Bratislava, Sociologický ústav SAV. 374 s., tu s. 151.

¹⁰ *Tamtiež*, s. 153.

tuácia si vynútila posunúť do popredia monopol stavebných organizácií, ktoré postavené pred nové rozsiahle úlohy, hájili predovšetkým svoje pozície a s nimi spojené prvoradé záujmy.

Túžba po súčasnej humanistickej koncipovanej, konkrétnym miestnym požiadavkám zodpovedajúcej architektúre a jej rôznorodých sociálnych, estetických programoch a potrebách sa neuskutočnila. Charakteristickým pre túto dobu bolo, že i najrozsiahlejšia a pre obyvateľstvo najviac potrebná výstavba obytných komplexov a bytov nedosahovala kvality nemocničných areálov, areálov vysokých škôl, či výskumu, ba i domov smútku, kde sa práve vďaka komplexnému odbornému a individuálnemu prístupu celého tvorivého kolektívu odborníkov a projektantov dosahovali najlepšie architektonické výsledky.“ (júl 2004)

Prostredníctvom hromadnej bytovej výstavby plánovala socialistická spoločnosť zabezpečiť dostupné bývanie všetkým obyvateľom, považovala to za svoju spoločenskú úlohu. Bytová politika smerovala k odstráneniu bytovej núdze, byt nesmel byť tovarom v ekonomickom zmysle slova, byty neboli obchodným artiklom.¹¹ Štátne inštitúcie zodpovedné za výstavbu vypracovali zásady, podľa ktorých sa mala riadiť. Boli to predovšetkým normatívne požiadavky, smernice, štatistické ukazovatele. Ako sa do tohto procesu mohli zapojiť architekti, čo od nich spoločnosť v tomto smere očakávala? Architekt Il'ja Skoček to vyjadril nasledovne:

„Napriek širokému a rozsiahlemu stavebnému rozvoju, neočakávala spoločnosť a jej orgány mimo technokratických požiadaviek, akými boli otázky typizácie, ukazovateľov, ekonomických hraníc v podstate nič. V tom období boli napríklad v Bratislave položené základy výstavby celých nových mestských častí, akými boli sídliská v Ružinove, v Karlovej Vsi, v Dúbravke, všetko bolo ponechané na zodpovednosť projektovým ústavom, bez potrebnej pomoci sociálnych vied, občianskych aktivít obyvateľov, bez prognostických cieľov, bez potrebného dialógu. Neboli sme v tom sami. Európa kráčala obdobným spôsobom. Aj keď premena miest na Slovensku bola enormná, kde mestá znásobovali počet svojich obyvateľov dvakrát aj trikrát, situácia bola rovnaká ako v Bratislave. Bola to však predovšetkým kvantitatívna premena; spoločnosť i architekti začali pociťovať potrebu a žiadať nové kvalitatívne požiadavky až neskôr. Ťažko však mohli nové hodnoty vzniknúť, keď boli narušené základné postupy i kompetencie. Investori viac-menej podliehali odbornému tlaku projektových ústavov, tieto za sa tlaku dodávateľských organizácií. Spoločenská objednávka, program výstavby existoval spracovaný iba projektantmi, mimo ich hľadísk iné neexistovali. Nikto sa nepýtal obyvateľov ako chcú rozvíjať svoje mestá, takže spoločenské konkrétne podmienky boli nahradené spriemerovanými ukazovateľmi v medziach eko-

¹¹ Lidé a sídlisté. Jiří Musil a kolektiv, 1985. Praha, Svoboda. 334 s.

nomických a technických noriem. Život sa riadil iba nariadeniami zhora-dole, čo však rôznorodé potreby spoločnosti nezahrňovali, bez zreteľa na naplnenia ideálov jedinca, sociálnych vrstiev, obcí a miest, čiže celej spoločnosti, čiže dialógom zúčastnených a nie monológom centrálnej moci.“ (júl 2004)

Nové obytné celky boli od konca päťdesiatych rokov minulého storočia plánované a budované podľa možnosti v dotyku s vnútorným mestom alebo v okrajových častiach mesta – tak ako to stanovovali smerné územné plány. Na výstavbu boli určené rozsiahle voľné územia alebo sa sídlisko stalo súčasťou mestskej časti, ktorá sa tak včlenila do organizmu mesta – napríklad bratislavská Petržalka, Karlova Ves, Dúbravka a ďalšie. Nová výstavba však svojím charakterom, vyplývajúcim z používanej stavebnej technológie, zvyčajne pôvodnú zástavbu nerešpektovala, buď sa voči nej vymedzila, alebo pôvodnú štruktúru zlikvidovala. Socialistický štát spravoval rozsiahle územia, prideloval ich na výstavbu obytných komplexov, zároveň bol jediným vlastníkom dodávateľských podnikov a v podstate aj jediným investorom. Už v dobovej tlači architekti upozorňovali na to, že „*takzvaná mocenská pozícia stavebnej výroby vyplýva predovšetkým z toho, že stavebná výroba je limitujúcim činiteľom investičnej výstavby*“.¹² Toto monopolné postavenie výrobných a stavebných podnikov „*je hrobom kvality stavebných prác*“.¹³ Na minimalizáciu finančných nákladov a časové urýchlenie výstavby sa využívala typizácia stavebných prvkov. Jej nesprávne metódy a princípy architekti kritizovali v odborných časopisoch a chyby pripustil už v roku 1966 aj vtedajší minister stavebníctva Samuel Tkáč: „*Objemová typizácia spôsobila aj určité potlačenie tvorivého charakteru práce projektanta-architekta a viedla k nežiadúcej uniformite realizovaných diel, pričom takáto objemová typizácia nebola ani z hľadiska stavebnej výstavby a činnosti nevyhnutná*“.¹⁴ Rozsiahle využívanie malého počtu typizovaných prvkov viedlo k strate osobitosti, jedinečnosti prostredia, ako sa o tom vyjadril architekt Il'ja Skoček:

„To je práve problém, ktorý vznikol v šesťdesiatych rokoch, už som o tom aj písal, a to je problém hromadnosti.¹⁵ Architektúra, ktorá zakladá na hromadnosti, musí si ju akýmsi spôsobom vyriešiť. U nás sa to nevyriešilo, lebo opakovanie jednotlivých typov, ktoré boli vlastne princípom hry, alebo opakovanie jedného či troch druhov okien nemohli hromadnosť potrieť. Dôsledkom býva jednotvár-

¹² Kvalita a potreba architektúry, životné prostredie, štandard, ekonómia a „ekonómia“, zeleň, vzduch, hluk, nová organizácia projektovej činnosti, stavebná výroba, typizácia. Zostavili: V. Fífik, M. Chorvát, I. Kuhn, M. Kusý, I. Skoček, J. Švaniga, Fr. Záriš. 1966. In: *Projekt*, roč. 8, č. 4, s. 69–81, tu s. 78.

¹³ Tamtiež, s. 78.

¹⁴ Tamtiež, s. 79.

¹⁵ SKOČEK, I. 1975: Prv než sa prikróči k stavbe. In: *Projekt*, roč. 17, č. 1–2, s. 20–21.

nosť a fádnosť, čo zapríčiňuje negatívne sociologické javy. Hromadnosť je proti zmyslu človeka, lebo človek je individuom a požaduje, aby aj jeho príbytok bol individuom. Príbytok je vo vnútri individuálny, ale navonok sa individuálne nedá riešiť – keď ste robili celok, ktorý má päťdesiat bytov v dome, je to veľmi ťažké. Tak je to dodnes, preto sa aj od súborov upúšťa.“ (júl 2004)

Pri plánovaní sídlisk bola základnou urbanistickou jednotkou obytná skupina s cca 500 bytovými jednotkami, čo je približne 1 810 obyvateľov, ktorá sa znásobovala do obytných okrskov. Veľkosť jedného obytného okrsku bola podľa vtedajšej bežnej praxe dimenzovaná na kapacitu základnej školy s 24 triedami.¹⁶ Každé sídlisko bolo plánované pre konkrétny počet obyvateľov, čo sa prepočítavalo na počet bytových jednotiek a tie boli rozdelené do domov (zvyčajne typových) v obytných okrskoch. Vlastné sídlisko tak malo niekoľko okrskov, ktorých priestorové a funkčné usporiadanie záviselo od zámerov a individuality tvorcov.

AUTORSKÉ KONCEPTY V PROJEKTOCH SÍDLISK RUŽINOVA

V článku o pripravovanej výstavbe v bratislavskom Ružinove sa uvádza, že „v priebehu tretej päťročnice bude najmohutnejšia výstavba Bratislavy prebiehať v jej východných častiach“, okrem závodu Slovnaft to bude rozsiahla sídlisková výstavba v mestskom obvode Ružinov (nazývaného obvod „F“).¹⁷ To znamená, že začiatok výstavby bol plánovaný od roku 1960, architekti pracovali na územnom pláne od roku 1959; v rozmedzí rokov 1961 – 1968 sa tu mali vybudovať byty pre 60 000 obyvateľov. Na základe smerného územného plánu bol obvod rozdelený na štyri štvrti: Štrkovec, Ostredky, Trávniky, Pošeň.¹⁸ Prvý sa spracovával plán pre štvrť Štrkovec. S akým programom architekti k nemu pristúpili? Predovšetkým vychádzali z princípov moderného urbanizmu, na ktorom sa zakladala výstavba obytných celkov v povojnovom období v celej Európe. Princípy boli odvodené z Aténskej charty, v ktorej architekti združeni

v organizácii CIAM¹⁹ v roku 1931 definovali súbor zásad pre výstavbu miest.²⁰ V charte sa uvádzajú štyri základné funkcie mesta: bývanie, práca, rekreácia a doprava, v ustanoveniach sa okrem iného požaduje zabezpečiť dostatočné oslzenie bytových jednotiek, priestorovo odsadiť stavby tak, aby bola zabezpečená priestorová voľnosť. V našich podmienkach však v dôsledku diktátu politickej ideológie a teórie socialistického realizmu boli obytné celky začiatkom päťdesiatych rokov ešte koncipované v zmysle tradičnej blokovej mestskej zástavby a historizujúcich výrazových prostriedkov.²¹ Oslabením ideového nátlaku po roku 1956, ako dôsledok Chruščovovej kritiky stalinizmu, sa architekti naplno prihlásili k moderným dobovým trendom, v zmysle ktorých ďalej tvorili. Z odstupom času však po prvých realizáciách cítili, „ako by nás samé fakty presvedčovali, že dokončievame jednu éru moderného urbanizmu“. ²² Konkrétne si uvedomovali, že bola prerušená kontinuita domácej modernej architektonickej a urbanistickej tvorby, vďaka čomu pre nedostatok vlastných aktuálnych štúdií museli čerpať z cudzích vzorov vznikajúcich v odlišných podmienkach, a potom sa zaoberali nezvyčajne veľkými úlohami v oblasti bytovej výstavby, ktoré im napriek nepripravenosti pomohli oboznámiť sa so širokou škálou odborných činností a s organizačnou prácou, často vo veľmi krátkych termínoch.²³ V kolektíve projektantov sídliska Štrkovec pracovali mladí architekti, iba pár rokov po ukončení školy. Napriek tomu, že pociťovali vyššie uvedené problémy, mali už za sebou vlastnú skúsenosť s projektovaním obytných celkov, ako uvádza architekt Il'ja Skoček:

„Nemali sme žiadneho, učiteľa v praxi, ani takých nebolo. Ale mali sme už za sebou sídlisko Podhradie,²⁴ kde sme museli riešiť omnoho náročnejšie a zložitejšie urbanistické i architektonické otázky.“ (máj 2012)

Obytný súbor Štrkovec leží vo východnej časti mesta, pred jeho výstavbou sa v tejto lokalite nachádzal Maixnerov majer. K výberu tohto miesta viedli viaceré dôvody: rovinatý terén umožnil naplno využiť stavebné mechanizmy,

¹⁶ ZALČÍK, T. 1962: Projekt sídliska Trávniky v Bratislave. In: *Architektúra ČSSR*, roč. 21, č. 2, s. 99–104, tu s. 99.

¹⁷ BEŇUŠKA, M. 1960: Príprava výstavby mestského obvodu Ružinov v Bratislave. In: *Projekt*, roč. 2, č. 3–4, s. 47–49, tu s. 47.

¹⁸ D. Kedro, Š. Ďurkovič, T. Gebauer, F. Konček, L. Pinkalský, I. Skoček, E. Titl: Sídlisko Štrkovec. Projekt 1959, realizácia 1960–1965. T. Gebauer, L. Pinkalský, D. Kedro: Sídlisko Ostredky. Projekt 1960, realizácia 1962–1966. F. Milučký, Š. Ďurkovič, K. Ružek: Sídlisko Trávniky. Projekt 1960–1961, realizácia 1961–1966. T. Gebauer, I. Skoček: Sídlisko Pošeň. Projekt 1964, realizácia 1965–1968.

¹⁹ CIAM – Congres internationaux d'architecture moderne – Medzinárodný kongres modernej architektúry, vznikol v roku 1928.

²⁰ Dokument bol spoločne spísaný na lodi Patris II, plávajúcej z Marseille do Atén, prepracoval a anonymne ho v roku 1943 vydal Le Corbusier pod názvom *La Charte D'Athènes*.

²¹ *Bratislava atlas sídlisk, Bratislava atlas of mass housing*. Henrieta Moravčíková, Mária Topolčanská, Peter Szalay, Matúš Dulla, Soňa Ščepánová, Slávka Toscherová, Katarína Haberlandová, 2011. Bratislava, Slovart, 344 s., tu s. 16. Takýto postup sa uplatnil v Bratislave iba na sídlisku Miletičova, autorov K. Paluš, M. Tengler, 1954.

²² SKOČEK, I. 1965: Problémy bývania. In: *Projekt*, roč. 7, č. 6, s. 119–125, tu s. 120.

²³ Tamtiež.

²⁴ A. Daříček, F. Konček, I. Skoček, E. Titl: Sídlisko Podhradie, Bratislava. Súťaž 1955, projekt 1956–1963, výstavba troch vežových obytných domov na Žižkovej ulici 1964–1966.

v blízkosti bola paneláreň, nezaberala sa poľnohospodárska pôda a zavedenie inžinierskych sietí nebolo nákladné. Ideový zámer autorov priblížil architekt Il'ja Skoček:

Sídlisko Štrkovec, v pozadí Ostredky a Pošeň počas výstavby, okolo roku 1965.

Zdroj obrázku: Archív Oddelenia architektúry ÚSTARCH SAV

„Koncept sídliska sme založili tak, že po hlavnej Ružinovskej ceste mala viesť električková trať a architekt Dušan Kedro navrhol popri tejto ceste centrum. Ale my sme centrum otočili kolmo, na Tomášikovu. Keď to dnes zvažujem, mám dojem, že Dušan Kedro mal pravdu. Lebo popri Ružinovskej ceste by centrum bolo živšie. My sme však centrum chceli oslobodiť od hlavnej cesty, lebo ona sídliskom len prechádzala. Dôležité je to, že princíp, ktorý sme tu navrhli, sa potom aplikoval aj na iných sídliskách. Išlo o to, že každých 400 metrov je navrhnutá zastávka električky, od nej sa odvíja pohyb obyvateľa k obchodnému centru a vchádza sa do sídliska. V sídlisku je vždy škola a ihriská tej školy. Dôležité bolo, aby detičky chodili do školy peši, bez kontaktu s veľkou dopravou. Školy a ihriská majú veľmi náročné požiadavky, dopĺňovali sa postupne. Školy na Štrkovci projektovateľ architekt Vladimír Dedeček a vedľa na Ostredkoch ich navrhol Manol Kančev. To boli dvaja výborní špecialisti na školy.“ (máj 2012)

Ateliér pre školské stavby na celé územie Slovenska patrilo pod bratislavský Stavoprojekt, kam architekt Vladimír Dedeček nastúpil v roku 1954. Tu vytvoril ako autor a spoluautor mnoho projektov základných, stredných

a neskôr i vysokých škôl.²⁵ Či už sú to progresívne typové projekty základných škôl, atypické stredné odborné školy alebo celé vysokoškolské areály v Nitre, Bratislave, Zvolene.²⁶ V určitom období boli jeho diela kritizované ako „fádne“, umelecky a remeselne neinvenčné, čo pravdepodobne pramenilo z veľkého množstva realizácií. Realizované architektonické diela je možné posudzovať z mnohých hľadísk, pričom dôležité je poznať, pokiaľ je to možné, hodnoty, ktoré vyznáva sám tvorca. Architekt Vladimír Dedeček vyjadril svoje osobné priority, ktoré ho v práci viedli, nasledovne:

„To je tá otázka slobody, nezávislosti. Ja som sa slobodne rozhodol pre tento spôsob života. Preto som zaň zodpovedný. Navyše vám povedia, že ste projektovali 'nehumánnu architektúru'. Ale robil som to pre ľudí. Nie pre peniaze, tam sme mali limit a ten som vyčerpával. Ale keby som bol navrhoval jednu budovu ročne, tak ho tiež vyčerpám. Robil som päť budov ročne, takže štyri z nich zadarmo. Kludne som mohol naprojektovať jednu budovu a bolo by stačilo. Ale ja som si myslel, že aj toho deti budú chcieť ísť na vysoké školy do Mlynskej doliny, aj onoho deti budú chcieť ísť do Zvolena na drevársku fakultu a my sme národ, ktorý vyzul krpce len pred 3 – 4 generáciami. Preto som sa cítil viazaný a povinný robiť čo sa dalo. Nešlo mi o to, aby ma niekto pochválil, že to je skvelá architektúra. Išlo mi o to, aby na Orave mohli deti ísť nie do maštale ale do školy. Aby nemuseli nosiť polená do pece, ale aby sa kúrilo ústredným kúrením. Preto som 'nehumánnym architektom'. Tí, čo si budovali veľkosť architekta výberom akcií, mali na všetko dosť času, mali čas sa s tým hrať. Oni naozaj slúžili múze architektúry. Ja som na múzu nemal čas.“ (jún 2004)

Architekti, tvorcovia stavebných diel, majú vlastnú vnútornú motiváciu, na jej formovanie vplyva prostredie, v ktorom vyrastajú, štúdiá i duchovná klíma spoločnosti, ktorej sú súčasťou. Motivácia má nepochybne vplyv na podobu ich diel, ako aj vzory, o ktoré sa opierajú. Mali autori sídliska Štrkovec nejaké vzory? O inšpirácii v projektovaní hovoril architekt Il'ja Skoček:

„Vzory sme ani veľmi nemali. K projektovaniu sme pristupovali racionálne. Všetko sa odvíjalo od komunikácie, od rozvrhnutia zastávok električky. Ale pre mňa bolo veľmi poučené, keď kolega Tibor Gebauer navrhol na Ostredkoch tri domy pri ceste. Lebo my sme všetci zavrhovali systém uličnej fronty. To vychádzalo z predvojnového urbanizmu a nebolo to veľmi šťastné.

²⁵ SZALAY, P. 2005: Architekt Vladimír Dedeček. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 39, č. 3–4, s. 127–148, tu s. 131, 132.

²⁶ V. Dedeček, R. Miňovský: Slovenská poľnohospodárska univerzita, Nitra. Súťaž 1959, projekt 1960–1961, realizácia 1961–1966. V. Dedeček: Matematicko – fyzikálna fakulta UK, Prírodovedecká fakulta UK, Mlynská dolina, Bratislava. Súťaž 1963, koncept 1964, realizačný projekt 1965–1972, realizácia 1968–1972 a 1978. V. Dedeček: Vysoká škola drevárska a lesnícka, T. G. Masaryka 24, Zvolen. Súťaž 1968, projekt 1971–1973, realizácia 1976–1984.

Lebo ak používate len pravouhlé riešenie, tam sa ochudobňujete o mnoho vecí. Predovšetkým sa ochudobňujete o možnosť postupného navádzania obyvateľa k nejakému cieľu – nenavádzate nikam, lebo postavíte iba abstraktnú osnovu. Takže my sme nejaký konkrétny vzor nemali. Takto sa vtedy robil urbanizmus v celej Európe, len čo bolo nezvyčajné pre nás, bola tá veľkosť. Lebo Ružinov bol celkovo plánovaný pre 60 000 obyvateľov, Štrkovec mal mať 15 000 obyvateľov. Takže sídlisko malo vlastné osnovy, ale že by malo vzor, nie, nepamätám že by bol. Jedine určitou inšpiráciou nám boli práce o čosi staršieho kolegu Štefana Svetka z realizovaného sídliska Februárka.²⁷ Jeho urbanistický modul radenia domov popri hlavnej ceste som považoval za dobrý. Ale nie ten 50 metrový odstup medzi jednotlivými domami, ale modul medzi prvým domom od Račianskeho mýta po posledný dom pred Kraskovou. Predstavte si, že by tu popri ceste 1 km dlhej boli každých 50 metrov domy jeden za druhým! Tak my sme vytvorili dvojice – umiestnili sme jeden dom kolmo na cestu, druhý pozdĺžne.“ (máj 2012)

Obytný súbor Ružinov je založený na pravouhlej osnove. Predpokladom na uplatnenie tohto prehľadného systému bol rovinný terén bez pôvodnej zástavby, no uprednostňovali ho aj dodávateľské podniky, ktorým využívanie dlhých, priamych a navzájom kolmých žeriavových dráh znižovalo stavebné náklady. O dôvodoch, ktoré viedli k uplatneniu tejto osnove architektov, hovoril Ilja Skoček:

„Pravouhlý systém má niekoľko jasných technických princípov, ale neskôr sme ich opustili. Pri projektovaní sídliska Dúbravka sme ho úplne zavrhlí, na Dúbravke je sedemnást' smerov. V Ružinove sú dva smery. Tento systém však nie je celkom ideálny. Napríklad my sme boli neskôršie fascinovaní sídliskom Le Mirail²⁸ vo Francúzsku. Bol to zvláštny systém, kde každá osnova bola osobitná. Sídlisko Ružinov je prehľadné. Prehľadné je predovšetkým preto, že má hlavnú os. Ono však nie je celkom pravouhlé, má svoje línie. Ale hlavná os tu je a je zaujímavé, že všetko čo bolo pri nej postavené, nebolo plánované. Nemocnica nebola plánovaná, poliklinika nebola plánovaná, všetko bolo doplňované. Ale musí byť nejaká jasná osnova. To je to, čo Petržalke chýba, to, čo nebolo v Petržalke postavené. Naviac sme tu skúšali niektoré veci. Napríklad sme si vyskúšali, čo to robí 100 metrov v priestore. Navrhli sme vnútroblok, ktorý tvoria domy vzdialené 100 metrov. Samozrejme, že sa to všetko doplňuje neustále a mám taký dojem, že je to dobre. Lebo život si vynucuje stále nové a nové zásahy.“ (máj 2012)

Pravouhlý princíp však môže byť povýšený na kompozičný a umelecký zámer. Architekt Ferdinand Milučký vo všetkých svojich dielach uplatňuje jasne

čitateľný prvok steny, pracuje s premenami plochy a hrany. Ako tento autor-ský princíp vložil aj do urbanistickej koncepcie ďalšieho ružinovského sídliska Trávniky, priblížil nasledovne:

„Sídlisko Trávniky tvoria dva okrsky a mali sme zadané hotové typy domov, ktoré sme mohli použiť. Iné sídliská majú obyčajne zatravnené voľné plochy, zeleň, ihriská atď. Sem som osobne vniesol humanistický, emočný aspekt, dizajn tvarovania parteru pre hru detí. Do voľných priestorov medzi blokmi domov som vložil veľkotvary a dal som tomu farebnosť. Vytvoril som systém ihrísk o rozmere 10x10 metrov, na ktorých je pieskovisko, hojdačky – kovová konštrukcia preliezačky a jeden štvorec s vodnými tryskami zhora i zdola. V obytných skupinách je spolu 18 štvorcov a 8 štvorcov je v okrkových priestoroch. Každý štvorec mal jednu stenu o veľkosti 5x2 metre. Opäť je v priestore postavená stena, zase hrana. Dve steny robil Milan Laluha z farebnej keramiky, ďalšie Milan Paštéka. Boli tu aj diela výtvarníkov Skupiny Mikuláša Galandu²⁹ – Vlada Kompánka, Andreja Rudavského, Paľa Tótha, Ruda Uhra. V roku 1972 zasadala normalizačná komisia, ktorá išla po Galandovcoch. Výhodili ich zo zväzu a steny zbúrali, sochy zlikvidovali alebo premiestnili. Nemohli tam byť pospolu, symbolizovali silu skupiny. Toto riešenie nemá v Bratislave paralelu.“ (marec 2004)

Architekt Ferdinand Milučký vďaka svojmu silnému humánnemu a umeleckému citeniu vložil do projektu sídliska Trávniky jedinečný názor na formovanie obytného prostredia i v technologicky obmedzených a diktovaných podmienkach. Použitím malého počtu typových domov jednoducho, pravouhlo a prehľadne usporiadaných vytvoril obytné skupiny s jasne definovaným vnútroblokovým priestorom, ktorý stvárnil výtvarným spôsobom. Dostatočná rozvoľnosť, tvorená vzájomnými rozstupmi domov, umožnila vniest' do obytného prostredia množstvo zelene. Aj dobová kritika kladne hodnotila, že striedaním objektov rôznej výšky a maximálnou rozvoľnosťou domov „vzniká rad presvedčivých priestorov“.³⁰ Autorom sa podarilo „vhodnou formou premietnuť niektoré progresívne tendencie budúceho spôsobu bývania“.³¹

Nevyhnutnou súčasťou sídliska je doprava – dynamická i statická, jej riešenie takisto predpisovali normy. Podľa nich mal mať každý okrsk

²⁷ Š. Svetko, O. Dukát, Š. Ďurkovič, V. Houdek, M. Krukovská, E. Vician: *Sídlisko na Račianskej ulici (bývalá ulica Februárového víťazstva)*, Bratislava. Projekt, realizácia 1953–1961.

²⁸ Georges Candilis: *Sídlisko Le Mirail*, Toulouse, Francúzsko. 1960–1977.

²⁹ Skupina Mikuláša Galandu – výtvarníci, ktorí sa prihlásili k odkazu tohto maliara, v roku 1957 vystavovali spolu prvý raz v Žiline; okrem iných sem patrili A. Barčík, R. Dúbravec, V. Kompánek, R. Krivoš, M. Laluha, M. Paštéka, P. Tóth (KUBÍKOVÁ, K.: Od archetypu k znaku. In: *Šesťdesiate roky v slovenskom výtvarnom umení*. Katalóg výstavy. Ed. Z. Rusinová, Bratislava, SNG 1995, s. 58–83).

³⁰ ZALČÍK, T. 1962: Projekt sídliska Trávniky v Bratislave. In: *Architektúra ČSSR*, roč. 21, č. 2, s. 99–104, tu s. 104.

³¹ Tamtiež.

v ružinovských sídliskách jeden parkovací dom. Na Štrkovci bolo plánované umiestniť tri objekty veľkokapacitných garáží, nakoniec bol realizovaný iba jeden.³² O následných problémoch s nedostatkom parkovacích miest hovoril architekt Lubomír Titl:

„Dnes sú architekti kritizovaní, ale veď to bolo stanovené zákonom a normou. Čo sa týka množstva áut, rozvoj motorizácie je veľmi citelný práve na sídliskách. Pritom je zaujímavé, že jediná poschodová garáž, ktorá je na Štrkovci, bola funkčne naprojektovaná, ale obyvatelia bytov, ktoré v domoch nemajú skladové priestory, si tu urobili sklady. My sme boli povinní v urbanistických návrhoch všade riešiť miesto pre parkovanie áut, to sa schvaľovalo, čiže bolo pripravené miesto na to, aby tam vznikla typová jednotka poschodových garáží. Takže dnes pohyb áut vo vnútri sídlisk nie je vítaný, ľudia nevedia čo s autami a kazí to životné prostredie.“ (máj 2012)

Na sídlisku Trávniky využili autori terénnu vlnu, prirodzený zlom v teréne, kde navrhli terasu a pod ňou garáže. Parkovanie je tak ukryté pod terénom, no garáže vybudované podľa prvých urbanistických plánov kapacitne nepostačujú. Stupeň motorizácie v súčasnej spoločnosti, ktorý navyše neustále narastá, nemohli plány zo začiatku šesťdesiatych rokov predpokladať.

Prostredie sídliska Trávniky so sochami Vladimíra Kompánka, okolo roku 1968.

Zdroj obrázku: Archív architekta Ferdinanda Milučkého

³² I. Ehrenberger, I. Vaško, konštrukcia J. Poštulka: *Veľkokapacitná garáž*, Drieňová 33, Bratislava. Projekt 1966, realizácia 1976.

VÝTVARNÉ UMENIE NA SÍDLISKÁCH

V súvislosti so sídliskami sa nám v prvom rade vynorí predstava monotónnosti, stereotypu, prostredia bez jedinečnosti a silnejších pozitívnych emocionálnych podnetov. Architekti sa však predsa len snažili, vzhľadom na osobné presvedčenie a umelecké cítenie, vnieť do vytváraného prostredia aspekt výtvarný a emočný. Pristupovali k tomu rôznymi spôsobmi. Jednak to bolo už pri samotnej práci s priestorom, pri jeho členení a organizovaní, keď vytvorili predpoklady na jedinečné usporiadanie a následné výtvarné stvárnenie verejného priestoru, ako bol príklad koncipovania sídliska Trávniky vyššie uvedený architektom Ferdinandom Milučkým. Ďalším spôsobom bolo vytváranie odychových a rekreačných plôch so zeleňou a ihriskami, kam boli organicky včleňované výtvarné diela. Unikátnym príkladom je Park Andreja Hlinku na sídlisku Trávniky, ktorý navrhol architekt Ferdinand Milučký ako jeden z mála parkov založených v Bratislave za posledné desaťročia.³³ Podobný jedinečný park – záhradu vytvorili architekti Tibor Gebauer a Ladislav Pinkalský na sídlisku Ostredky. Aj tu boli niektoré výtvarné diela odstránené z ideologických dôvodov. „Ideologicky neprijateľné“ však neboli samotné diela, ale ich autori boli takýmto spôsobom postihovaní za nesúhlas s politickým zásahom v roku 1968 a následným politickým režimom. Paradoxne sa aj v dnešnej dobe objavujú prípady necitlivého správania sa k prostrediu, ako napríklad odstránenie výtvarného diela od Jozefa Jankoviča na Ružinovskej ulici v roku 2011. Architekt Ferdinand Milučký však naopak úpravu betónových stien, pôvodne farebne stvárných profesionálnymi umelcami, súčasným graffiti považuje za obohatenie a potvrdenie zmysluplnosti týchto prvkov v prostredí sídliska. V niektorých prípadoch si architekt prizval výtvarníka k spolupráci ešte vo fáze projektu. Väčšinou to bolo pri projektovaní jednotlivých budov, ale takéto partnerstvá vznikli aj pri plánovaní sídlisk. Vydareným príkladom je jeden z vnútroblokov na sídlisku Medzi jarkami,³⁴ kde výtvarníci Juraj Hovorka a Miroslav Cipár vytvorili originálne prostredie pre hry detí a dominantný objekt plastiky Ufo sa dokonca stal orientačným a identifikačným prvkom sídliska. Takýto komplexný a syntetický prístup v spolupráci architekta a výtvarného umelca bol špecifický v období šesťdesiatych, začiatkom sedemdesiatych rokov minulého storočia. V tom období obe profesie úzko spolupracovali a nebolo to iba kvôli norme, ktorá predpisovala investovať 5 % rozpočtu stavby na výtvarnú výzdobu, čo platilo pre architektúru aj pre urbanizmus. Výtvarníci sa spolu s architektmi zúčastňovali

³³ *Ferdinand Milučký – architektonické dielo*. Katalóg výstavy. Ed. Matúš Dulla. Bratislava, 1993. Spolok architektov Slovenska. 36 s., tu s. 5.

³⁴ Š. Svetko, Š. Ďurkovič: *Sídlisko Medzi jarkami*, Bratislava. Projekt, realizácia 1973–1979.

architektonických súťaží (ak si ich architekt prizval na vytvorenie výtvarného diela pre jeho budovu) a v následných diskusiách sa zblížovali, mali vzájomný prehľad o svojich prácach. Neskôr, azda aj vplyvom spoločenskej normalizácie, schematizácie a unifikácie v sídliskovej výstavbe a zlomeniu duchovného rozletu po roku 1968 sa výtvarné diela na sídliskách chápali skôr ako ich humanizovanie, skrášlenie, zjemnenie. V tomto zmysle sa vyjadril sochár Juraj Hovorka:

„Keď si ma architekt prizval k spolupráci na svojom diele, uvažovali sme o koncepcii, ale hlavné slovo mal vtedy architekt. On musel vytvoriť priestor a my sme potom do toho vložili svoj sochársky zámer. Ale boli sme od počiatku pri tej práci, uvažovali sme spolu. Lenže predsa len architekt mal vedúcu úlohu – vytvoriť koncepciu, hlavnú myšlienku a my sme tej myšlienke dodali akoby šperk, výtvarný akcent. A opačne, keď sa robili sídliská, tie vlastne boli v podstate hotové, a potom do sídliska architekt potreboval nejakú drobnú architektúru, buď fontánu alebo nejakú plastiku, ktorá by trošku zmäkčila jednotvárnosť toho prostredia. Pretože sídliská boli z liateho betónu a panely obmedzovali kreativitu architektúry.“ (máj 2012)

Koncom päťdesiatych a začiatkom šesťdesiatych rokov norma tiež predpisovala v rámci sídliska navrhnuť 5 % z jeho kapacity domy s ateliérmi pre výtvarníkov. Architekt Il'ja Skoček uviedol, že pri plánovaní Štrkovca navrhol 10 takýchto rodinných domov pri jazere, na mieste, kde dnes stojí hotel Junior.³⁵ Domy s ateliérmi navrhli aj na sídlisku Podhradie, no ani v jednom prípade sa nerealizovali. Ateliéry pre výtvarníkov boli vybudované na sídlisku Februárka a na Košickej.³⁶ Potom sa od tejto myšlienky upustilo.

EXPERIMENT

Hromadná bytová výstavba bola z dôvodu hľadania optimálnych technologických, hospodárnych i koncepcných riešení predmetom experimentovania. V prvých, možno povedať štartovacích fázach bytovej výstavby od polovice päťdesiatych rokov sa pod experimentom rozumelo vyvíjanie a praktické overovanie progresívnych stavebných technológií, ktoré by umožnili rýchlu a podľa možnosti lacnú výstavbu bytov. Vytvorili sa pracovné kolektívy združujúce architektov a stavebných inžinierov, ktoré vyvíjali stavebné technológie. V praxi sa realizačne najviac uplatnili tri z nich. Jednou bola panelová technológia, jej priekopníkom v našich podmienkach bol architekt Vladimír Karfík. V spolupráci s kolegami Jozefom Harvančíkom a Georgi Tursunovom navrhli

a v krátkej dobe realizovali prvý panelový bytový dom „Montdom“.³⁷ I keď sa neskôr v praxi rozšírili iné panelové systémy, panelová technológia sa stala v bytovej výstavbe dominantnou; aj pre označenie domu na sídlisku sa všeobecne vžil pojem „panelák“. Druhú technológiu vyvíjala skupina okolo Ondreja Dukáta a Václava Houdeka. Navrhli systém použitia liateho betónu „LB“, ktorý spolu s architektom Štefanom Svetkom aplikovali na bytových domoch sídliska Februárka. Architekt Svetko uviedol, že aj napriek preukázateľným výhodám tohto systému nebolo jednoduché presadiť ho v praxi:

„V dobovo protežovanej bytovej výstavbe mal bratislavský ‚BA panelový systém‘ zelenú. Presadiť nový progresívny systém liateho betónu vyžadoval nekonečnú procedúru ‚schvaľovania‘ až na vládnych úrovniach. Presvedčili sme len cestou ekonomiky, dispozičné, urbanistické a výtvarné aspekty neboli podstatné. Škoda, že sa popri panelovej technológii nerozvíjal u nás aj systém liateho betónu súběžne so zahraničnými trendmi.“ (jún 2004)

Tretiu skupinu tvorili architekti Alojz Daříček, Ferdinand Konček, Il'ja Skoček a Lubomír Titl, ktorí v spolupráci s inžinierom Jozefom Poštulkom vytvorili systém tzv. posuvného debnenia „PD“. Architekt Skoček uviedol dôvody, prečo sa ani tento systém v praxi naplno nepresadil, dopĺňa ho Lubomír Titl:

„Tento systém sa v praxi vlastne nerozšíril aj preto, lebo to bola konkurenčná skupina, nebolo to celkom overené ani v republike. Ale niečo sa týmto systémom ‚PD‘ predsa len realizovalo, v priebehu piatich dní sme postavili v roku 1959 dvojposchodový experimentálny obytný dom v Bratislave.“³⁸ Podobný systém sa používa vo výstavbe aj dnes.“ (máj 2012)

„Bytová výstavba bola súťaž v rýchlosti aj v cene a táto technológia ostala nakoniec nejako bokom. Dostali sme však diplom, že sme zlepšovatelia. Z nášho hľadiska to bolo ale celkom zaujímavé a dost' sa o tom hovorilo aj písalo.“³⁹ Ale to bolo všetko.“ (máj 2012)

Spočiatku sa vo výstavbe sídlisk používali viaceré stavebné technológie v závislosti od veľkosti a typu bytového domu, od ich počtu v obytnej skupine. Architekt Il'ja Skoček zdôvodnil, aké technológie použili na Štrkovci:

„Sídlisko Štrkovec malo mať určitý počet obyvateľov. Ten sa stanovil na 4 500 bytov, čo bolo 15 tisíc obyvateľov. Tých 4 500 bytov sa muselo rozložiť. Rozložili sme to do troch častí s tým, že každej časti prináležala iná stavebná technológia: pozdĺž Ružinovskej boli desať alebo štvorposchodové objekty

³⁵ D. Bystrický, I. Slameň, B. Somora: *Hotel Junior, Drieňová 14*, Bratislava. Projekt, realizácia 1977–1982.

³⁶ Š. Svetko: *Sídlisko na Košickej ulici*, Bratislava. Projekt, realizácia 1956–1959.

³⁷ V. Karfík, spolupráca J. Harvančík, J. Kozák, K. Šafránek, G. Tursunov: *Experimentálny obytný dom „Montdom“, Kmeťovo námestie 4 a 5*, Bratislava. Projekt aj realizácia 1956.

³⁸ A. Daříček, F. Konček, I. Skoček, L. Titl: *Experimentálny obytný dom, Nábřežie arm. gen. L. Svobodu*, Bratislava. Projekt 1958, realizácia 1959.

³⁹ Systém „PD“ – Bratislava. 1958. In *Projekt*, roč. 4, č. 3, s. 8.

z Februárky z liateho betónu, v ďalšej časti boli štvorpodlažné tehlové objekty systému T-0B a vzadu boli panelové domy.“ (máj 2012)

Podľa výpovedí architektov na výber stavebnej technológie mali vplyv predovšetkým dodávateľské organizácie. Argumentujú urýchľovaním tempa výstavby sa snažili zasahovať aj do architektonických a urbanistických koncepcií, ako napríklad uviedol architekt Vladimír Dedeček:

„Dodávateľia mali isté politické pozadie, podporovali ich politické orgány. Stále tvrdili: ‚Nezvládneme taký objem výstavby. Bud' nám pomôžete, alebo nie. ‚A čo znamenalo pomôcť im? To znamenalo, že tam, kde ste vy chceli monolit, oni povedali: ‚Nie, my tam dáme panely. Lebo montáž z panelov je rýchlejšia. ‚Nebola to pravda, lebo panely sa museli vyrobiť. A bolo to zložitejšie ako urobiť železobetón, zašalovať ho na mieste. Len ušetrili drevo, lebo robili z jednej formy a mohli robiť v zime.“ (jún 2004)

Architekt Il'ja Skoček však poukázal na osobnú skúsenosť, že so stavebnými podnikmi, konkrétne s Pozemnými stavbami Bratislava, sa dalo dohodnúť, za určitých okolností vedeli pochopiť a akceptovať architektov zámer:

„Keď sa začala robiť Dúbravka,⁴⁰ prišiel som na Pozemné stavby za pánom staviteľom Krajčovičom a vysvetlil som mu, že tam chceme navrhnuť deväťpodlažné domy, vylúčiť výtahové nadstavce a chceme tam, kde sa dotýkajú dve steny – lebo tá kaskáda domov vznikala z dvoch posunutých stien – aby to nebola dvojstena, ale aby to bola jedna stena. To sa menilo oproti štandardnému systému výstavby, ale oni s tým súhlasili. Ja sa nikdy nepamätám, že by nás boli či už politici alebo aj technológovia z Pozemných stavieb ovplyvňovali v tom, ako máme robiť. Oni posudzovali každú našu prácu, to je fakt, a museli s ňou súhlasiť. Ale keď sa im to vysvetlilo, súhlasili. Podľa toho však, ako ktorí.“ (máj 2012)

Ako experimenty s technológiami boli postavené jednotlivé experimentálne bytové domy, ale v Bratislave vznikol i malý obytný súbor,⁴¹ kde boli sústredené domy realizované ako prototypy ďalších nových stavebných technológií. Nakoniec sa však v praxi, aj napriek preukázaným výhodám ostatných systémov, najviac rozšíril panelový systém. Spôsob výstavby z typizovaných a továrensky vyrábaných panelov je vo svojej podstate úsporný a efektívny, jeho účinok v tvorbe prostredia je však prijateľný iba ak sa podriadi zámeru architekta a nie naopak.

⁴⁰ I. Ehrenberger, F. Konček, I. Skoček, L. Titl, spolupráca T. Gebauer, Š. Krumlová, J. Slíž, I. Kedrová, M. Breza, M. Maľovaný: Sídliisko Dúbravka (Záluhy I, II, Podvornice I–IV), Bratislava. Projekt, realizácia 1965–1985.

⁴¹ Š. Svetko, M. Krukovská, K. Paluš, E. Vician: Obytný súbor na uliciach Žitná, Hečkova a Kadnárova, Bratislava Rača. Projekt, realizácia 1959–1962. Podľa: Bratislava atlas sídlisk, Bratislava atlas of mass housing. Henrieta Moravčíková, Mária Topolčanská, Peter Szalay, Matúš Dulla, Soňa Ščepánová, Slávka Toscherová, Katarína Haberlandová, 2011. Bratislava, Slovart, 344 s., tu s. 136.

V neskoršom období, začiatkom sedemdesiatych rokov, keď už boli výsledky a skúsenosti z prvých realizovaných a zobytných sídlisk, sa objavovali myšlienky pristúpiť ku koncipovaniu veľkých obytných súborov inak. Začalo sa uvažovať nad experimentálnou výstavbou v zmysle ideovom, obsahovom. Konkrétnu ideu predniesol architekt Dušan Boháč, riaditeľ Študijného projektového a typizačného ústavu (ŠPTÚ). Architekt Il'ja Skoček priblížil, ako spoločne začali túto myšlienku uvádzať do praxe:

„S riaditeľom Dušanom Boháčom sme sa zhodli, že najvhodnejším vedúcim projektu bude kolega Tibor Gebauer ako dobrý architekt, skúsený v sídliskovej výstavbe. Tak sa aj stalo a v mojom ateliéri sme vytvorili skupinu Tibor Gebauer – Pavol Paňák. Cieľom projektu bolo vytvoriť podmienky na to, aby ľudia nemuseli všetci odchádzať zo svojho bydliska do práce, ale aby práca prišla za nimi. To znamená, že sme navrhli napríklad osempodlažný dom, kde štyri podlažia boli byty, dve podlažia boli kancelárie, dve podlažia obchody a ešte podlažie parkingov. Tie projekty sú na svete. Lenže Pozemným stavbám to nevyhovovalo, lebo oni už boli rozbehnutí vo svojom systéme výstavby, toto by bola nová technológia. Potom v bytovej časti, ktorú robili Tibor Gebauer, Pavol Paňák, Marián Hanzalík, Peter Kardoš a Marian Lupták, vyvíjali dispozične nové typy bytov. Ďalším zámerom bolo spojiť všetky školy dokopy. To znamená vyriešiť koncept, ktorý začínal od materskej škôlky a končil až stredným školstvom. Bola to vynikajúca práca Branislava Somoru. Potom sme prizvali ešte Ladislava Pinkalského, aby riešil pre sídlisko malú rodinnú bytovku. Celý projekt experimentálneho obytného súboru pre 16 000 obyvateľov bol situovaný na Dlhých dieloch. Myšlienka vzišla od Dušana Boháča niekedy okolo roku 1972. No a my sme to napĺňali ako sme vedeli. Žiaľ, po ôsmich rokoch prác zostala iba spomienka a roztratená dokumentácia.“ (máj 2012)

Urbanistický plán sídliska na Dlhých dieloch nakoniec vypracoval kolektív iných autorov⁴² a tento prvý ideový koncept sa nerealizoval. Podobný zámer experimentálneho obytného súboru vznikol v šesťdesiatych rokoch aj v Česku. Architekti v spolupráci s výtvarnými umelcami navrhli sídlisko Šanov II v Tepliciach⁴³ „s koncepciou veľkorysej krajinárskej úpravy sídliska s ovocným sadom, lúkami, vodnými prvkami a s tzv. bludičkami, z ocele vyrezávanými svietidlami“.⁴⁴ Aj tento výnimočný zámer sa však realizoval iba čiastočne a v zmenenej

⁴² J. Slíž, E. Grébertová, V. Ščepán, V. Zigo, J. Mišík, D. Baxová: Sídliisko Dlhé diely, Bratislava. Projekt, realizácia 1979–1995. Podľa: Bratislava atlas sídlisk, Bratislava atlas of mass housing. Henrieta Moravčíková, Mária Topolčanská, Peter Szalay, Matúš Dulla, Soňa Ščepánová, Slávka Toscherová, Katarína Haberlandová, 2011. Bratislava, Slovart, 344 s., tu s. 264.

⁴³ M. Masák, spolupráca O. Binar, J. Kristofori, sochár J. Seifert, sklár K. Wunsch: Sídliisko Šanov II, Teplice, Česká republika. Projekt 1966–1967.

⁴⁴ NOVOTNÁ, E. 2011. Cestou experimentu. Experimentální bytová výstavba šedesátých let 20. století a SIAL. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 45, č. 1–2, s. 76–89, tu s. 86.

podobe. Plánovaný a riadený systém socialistickej výstavby neprial originálnym riešeniam založeným na kreatívnej myšlienke a individuálnych potrebách. Ak vznikli atypické stavby, bolo to v období šesťdesiatych a skorých sedemdesiatych rokov zásluhou silných architektonických osobností, vďaka porozumeniu a zanieteniu zo strany dodávateľov a v dôsledku otvorenej, povznášajúcej atmosféry doby, spájajúcej celú spoločnosť v zmysle duchovných hodnôt a ideálov.

*Stredisko hier, Štrkovec. Autor Alfonz Torma, 1974.
Autor fotografie: Ján Sláma*

SÍDLISKÁ V REFLEXII SVOJICH TVORCOV

Architekti sa z odstupe času vyjadrili k problémom sídlisk, súvisiacich so súdobou situáciou vo vlastnom odbore a s dobovými pomermi v čase ich plánovania a výstavby ako i nad súčasnou podobou a kvalitami tohto prostredia, ktoré už za desaťročia svojej existencie zaznamenalo viditeľné zmeny. Sídliská sa vždy vynímajú v obraze mesta, zásadne sa odlišujú od dlhodobo utvárajúcej urbanistickej štruktúry. Architekt a urbanista Antonín Stuchl, autor konceptu Smerného územného plánu Žiliny z roku 1965, na otázku v čom vidí príčiny tohto stavu odpovedal:

„Pri daných parametroch hustoty obyvateľov a tím i výškové hladiny výstavby, ktoré nerozlišovali funkciu priestoru, merníky a charakter mestského či veľkomesta, nebylo možné rešpektovať dané prostredie. Napríklad pro Bytču, ktorá

měla původně 7 000 obyvatel v převážně nízkopodlažní výstavbě, bylo jistě schválení osmipodlažních domů ranou pod pás.

Jediné výškové rozlišení vycházelo z toho, jestli pozemky měly být pro výstavbu IBV (individuální bytová výstavba, kde plocha parcely byla limitována 400 m², bez určení způsobu zastavění, parkování, ozelenění) anebo KBV (komplexní bytová výstavba, která i na dědině musela být při požadované hustotě obyvateľů aspoň osmipodlažní). A tak vznikala bezútešná, neorganická, jednotvárná sídliště, jako je třeba Petržalka.“ (jún 2004)

Prostredie našich obytných súborov tvorí rozvoľnená štruktúra prevažne solitérnych domov. Takýto spôsob výstavby mal zabezpečiť dostatočné oslnevanie bytov a rozsiahle plochy pre zeleň a rekreačné aktivity obyvateľov. Tieto princípy modernej výstavby definovala Aténska charta, architekt Antonín Stuchl však upozornil na negatíva úplného odmietnutia kompaktnej uličnej blokovej zástavby a tiež na izolovanosť socialistického režimu od okolitého sveta, spôsobujúcu informačnú zaostalosť:

„Je třeba též připomenout, že funkcionalismem vychovaní architekti se svými solitéry nemohli pochopit význam kompaktních městských prostorů pro společenský život obyvatel, ani význam limitu 250 obyvatel/ha v obytných okrscích. S tímto přetrvávajícím názorovým chaosem se nevyrovnala ani šedesátá léta (minulého stoletia, pozn.), protože nadále přetrvával nedostatek kontaktů nejen s okolním světem, ale i v našem spolkovém životě.“ (jún 2004).

Sídliská boli projektované i realizované v pomerne krátkych časových termínoch, pod tlakom akútnej bytovej núdze. Zo strany štátnych ideológov, plánovačov sa výstavba bytov chápala čisto materiálne, merala sa kvantifikovanými a tabuľkovými ukazovateľmi. Architekti si však boli vedomí širokého spektra faktorov súvisiacich s tvorbou obytného prostredia a rizika ich zanedbania, ako to uviedol architekt Il'ja Skoček:

„Výstavba miest nie je len problematikou architektonickou a urbanisticou. Je to komplex otázok spoločenských, názorových, sociologických, ekonomických, majetkových a psychologických, ktoré v takýchto väzbách a súvislostiach neboli nikdy vo svojej komplexnosti navrhované a riešené. Architekti boli pri ich tvorbe a projektovaní poväčšine osamelí, brali tak na seba neobyčajnú zodpovednosť, ktorá sa veľakrát obrátila proti nim.“ (júl 2004)

Architekt Il'ja Skoček odpovedal aj na otázku, čo sami tvorcovia chceli priniesť v projektoch sídlisk a v čom dnes vidí prínos sídlisk Ružinova:

„Všetci sme boli, povedal by som, humanisticky vychovaní, to nám dali bývalé gymnáziá. To sa do projektov sídlisk samozrejme prenášalo. Najlepšie to vystihol kolega Štefan Ďurkovič pred smrťou. Povedal: ‚Vieš čo, teraz na tie sídliská každý pľuje. Ale dali sme ľuďom dobré byty, lacné byty a dali sme im priestory také, aké majú len Karlove Vary – parky.‘ A to je pravda. Keď dnes

chodím po ružinovských sídliskách, som takpovediac milo dotknutý, koľko tam je zelene. Bratislava je za Miletičovou ulicou zelené mesto. Aj za Dunajom. Bratislava je vlastne totálne zelené mesto. Len má jednu chybu, že v zeleni nie je koncipovaná žiadna hierarchia, čo má byť v nej najhodnotnejšie, najkrajšie a čo sú bežné zelené plochy. Plánovanie zelene bolo veľmi dôležité. Začal ho riešiť Alexander Glaus, ktorý navrhol zeleň v Štrkovci. Po ňom pokračoval Alfonz Torma.“ (máj 2012)

Na výstavbe architektonického aj urbanistického diela sa podieľajú tri zúčastnené strany: investor, projektant a dodávateľ. V prípade obytných súborov z obdobia socializmu investor nebol totožný s užívateľom. I keď bolo cieľom socialistickej bytovej výstavby naplnenie základnej životnej potreby užívateľa-obyvateľa, jeho ďalšie potreby súvisiace s bývaním zo sféry sociológie, psychológie, estetiky i ekológie neboli v procese tvorby obytného prostredia zohľadňované. Prioritou investora – orgánov socialistickej spoločnosti bola vlastná výstavba čo najväčšieho počtu bytov, riešenie bytovej núdze dostupnými prostriedkami. V rokoch 1971 až 1980 postavili na Slovensku 1 261 000 bytov, a aj keď to boli byty slušného priestorového a hygienického štandardu,⁴⁵ nevyhnutne sa museli investičné náklady na jeden byt minimalizovať.⁴⁶ V týchto obmedzených podmienkach spočívala úloha vytvoriť koncept a program sídliska na pleciach architekta. Ako vyplýva z výpovedí, tvorcovia pristupovali k projektovaniu zodpovedne a vložili do neho osobné presvedčenie a vlastné tvorivé zámery. Ich citlivé rozpoznanie a rešpektovanie by malo byť nevyhnutnou bázou pre plánovanie nových zásahov do tohto prostredia.

ZÁVER

Sídliská vypovedajú o spôsobe riešenia problému bývania socialisticou spoločnosťou. I keď boli obytné súbory zamýšľané aj ako komplexné nové mestské štvrte, vo väčšine prípadov sa okrem obytných domov realizovala iba základná vybavenosť – škôlky, školy, obchody so základným sortimentom. Dodnes pretrvávajú problémy súvisiace s neukončenosťou obytných celkov podľa pôvodných plánov, s ich nadmernou veľkosťou a dominantným použitím

⁴⁵ MORAVČÍKOVÁ, H. – DULLA, M. – DORICOVÁ, S. – HABERLANDOVÁ, K. – TOPOLČANSKÁ, M. 2006: Panelové sídliská v Bratislave a ich univerzálne a špecifické súvislosti. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 40, č. 1–2, s. 73–96, tu s. 78.

⁴⁶ Zuzana Beňušková uvádza, že do roku 1989 boli nadradenými hodnotami v socialistickej bytovej výstavbe zabezpečenie bývania pre mladé rodiny a podpora natality. V tvorbe obytného prostredia chýbal komplexný a kvalitatívny prístup. „*Lacné riešenia sa stali bremenom súčasnosti.*“ BEŇUŠKOVÁ, Z. 2009: Petržalka vtedy a dnes. In: *Hodnota zmeny - zmena hodnoty*. Demarkačný rok 1989. Zuzana Profantová a kolektív. Bratislava, Ústav etnológie SAV, Národopisná spoločnosť Slovenska. S. 209–228, tu s. 224.

panelovej stavebnej technológie. Zároveň však boli do konceptov sídlisk vložené mnohé pozitívne myšlienky vychádzajúce z výnimočných osobnostných a profesionálnych kvalít ich autorov, a tvorcovia obytného celku Ružinov získali krátko po jeho realizácii cenu Zväzu slovenských architektov (dnes Spolok architektov Slovenska).⁴⁷ V ružinovských sídliskách sú dodnes jasne čitateľné autorské koncepty s prehľadnou osnovou a jedinečnou sústavou parkov. Súčasný rozvoj v území jeho hodnoty potvrdzuje, no žiaľ kvôli nekoordinovanej intenzifikácii a neporozumeniu zanikli už niektoré dôležité diela.⁴⁸ Po udalostiach novembra 1989 zanikol spoločenský systém, ktorý podmienil vznik sídlisk. Toto obytné prostredie však dodnes pretrváva, nijaké sídlisko u nás nebolo zbúrané a život v súčasných spoločenských pomeroch postupne doňho prináša zásahy s novým obsahom, ktoré vychádzajú z nových potrieb a požiadaviek.⁴⁹ V niektorých bratislavských sídliskách žijú obyvatelia už desiatky rokov, ich prostredie vplýva na nich denno-denne a spätne mnohí obyvatelia sa dnes už aktívne podieľajú na jeho formovaní i rozhodovaní o budúcej podobe. Napriek svojej na prvý pohľad strohej a neprívetivej tvári skrýva v sebe toto prostredie hodnoty, ktoré objavujeme cez zaznamenané autorské koncepty, cez sociologické, psychologické a ďalšie vedecké štúdie, cez občianske aktivity obyvateľov. V tom spočíva zodpovednosť majiteľov, správcov a všetkých zainteresovaných, pristupovať k zveľaďovaniu a dotváraniu tohto prostredia v zmysle rozvíjania pôvodných myšlienok, rešpektujúc pritom súčasné potreby obyvateľov a povyšujúc zámery koncepčné, dlhodobé nad zámery ekonomické.

⁴⁷ Cena Dušana Jurkoviča za rok 1966. Dušan Kedro, Ladislav Pinkalský, Ilja Skoček, Tibor Gebauer, Štefan Ďurkovič, Ferdinand Milučký, Ferdinand Konček, Lubomír Titl. Urbanistický koncept mesta pre 60 000 obyvateľov vo „F“ obvode Bratislavy (Ružová dolina, Štrkovec).

⁴⁸ Výnimočná budova bývalého ObNV na Tomášikovej 20 od autorov T. Gebauera a L. Titla z roku 1971 zanikla v rokoch 2005 – 2006 v rámci prestavby na sídlo Bratislavskej vysokej školy práva (dnes Paneurópska vysoká škola), Obchodný dom Ružinov, autori J. Bahna, E. Mihálik, F. Kalesný, P. Čížek, P. Mínavič, uvedený do prevádzky v roku 1984, bol v roku 2005 rozobratý na skelet a čaká na prestavbu na nové centrum Yosaria Plaza, obvodové polyfunkčné centrum Jadran v sídlisku Trávniky muselo v roku 2007 ustúpiť novostavbe polyfunkčného objektu Retro.

⁴⁹ Zuzana Profantová konštatuje, že i keď sa zmení politický režim, isté vzťahy zostávajú nezmenené, ľudia v týchto systémoch určitým spôsobom zotrvávajú, zmena nastáva príchodom ďalších generácií. „*Zmena má procesualný a aj kvalitatívny charakter.*“ PROFANTOVÁ, Z. 2009: *Hodnota zmeny – zmena hodnoty*. Slovo na záver. In: *Hodnota zmeny – zmena hodnoty*. Demarkačný rok 1989. Zuzana Profantová a kolektív. Bratislava, Ústav etnológie SAV, Národopisná spoločnosť Slovenska. S. 379–388, tu s. 379.

LITERATÚRA A PRAMENE

- ANDRÁŠIOVÁ, K., 2006: *Šesťdesiate roky v architektúre Slovenska. Výskum prostredníctvom autobiografických výpovedí*. Dizertačná práca. Bratislava, FA STU, nepublikované.
- Architekt Svetko. 1998: *Katalóg výstavy*. Ed. Jozef Ruttkay. Bratislava, Interpond. 36 s.
- BEŇUŠKA, M., 1960, Príprava výstavby mestského obvodu Ružinov v Bratislave. In: *Projekt*, roč. 2, č. 3–4, s. 47–49.
- BEŇUŠKOVÁ, Z., 2009: Petržalka vtedy a dnes. In: *Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989*. Zuzana Profantová a kolektív: Bratislava, Ústav etnológie SAV, Národopisná spoločnosť Slovenska. S. 209–228.
- Bratislava atlas sídlisk, Bratislava atlas of mass housing*. Henrieta Moravčíková, Mária Topolčanská, Peter Szalay, Matúš Dulla, Soňa Ščepánová, Slávka Toscherová, Katarína Haberlandová, 2011. Bratislava, Slovart. 344 s.
- DULLA, M. – MORAVČÍKOVÁ, H., 2002: *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava, Slovart. 512 s.
- Ferdinand Milučký – architektonické dielo*. Katalóg výstavy. Ed. Matúš Dulla. Bratislava, 1993. Spolok architektov Slovenska. 36 s.
- GAJDOŠ, P., 2002: *Človek, spoločnosť, prostredie*. Bratislava, Sociologický ústav SAV. 374 s.
- JAKUŠOVÁ, M., 2011: Sídliská očami dvoch generácií urbanistov. In: *Urbanita*, roč. 23, č. 1, s. 8–13.
- KOHLMAYER, V., 1975: Ako technológia ovplyvňuje tvorbu. In: *Projekt*, roč. 17, č. 1–2, s. 23.
- KUBIČKOVÁ, K., 2011: Vznik sídliska Chrenová I v historických súvislostiach. In: *Urbanita*, roč. 23, č. 1, s. 34–35.
- Kvalita a potreba architektúry, životné prostredie, štandard, ekonómia a „ekonómia“, zeleň, vzduch, hluk, nová organizácia projektovnej činnosti, stavebná výroba, typizácia. Zostavili: V. Fifik, M. Chorvát, I. Kuhn, M. Kusý, I. Skoček, J. Švaniga, Fr. Zářiš. 1966. In *Projekt*, roč. 8, č. 4, s. 69–81.
- LIPTÁK, L., 2011: Slovensko v 20. storočí. Bratislava, Kaligram (4. vydanie, v Kaligrame 3. vydanie). 336 s.
- MORAVČÍKOVÁ, H. – DULLA, M. – DORICOVÁ, S. – HABERLANDOVÁ, K. – TOPOLČANSKÁ, M., 2006, Panelové sídliská v Bratislave a ich univerzálne a špecifické súvislosti. In *Architektúra & urbanizmus*, roč. 40, č. 1–2, s. 73–96.
- MUSIL, J. a kolektív, *Lidé a sídliště*. 1985. Praha, Svoboda. 334 s.
- NOVOTNÁ, E., 2011: Cestou experimentu. Experimentální bytová výstavba šedesátých let 20. století a SIAL. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 45, č. 1–2, s. 76–89.
- ONDREJKOVÁ, B., 2011: *Umelecké diela v urbanistickej štruktúre panelových sídlisk v mestskej časti Ružinov*. Bakalárska diplomová práca. Brno, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta.
- PROFANTOVÁ, Z., 2009: Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Slovo na záver. In: *Hodnota zmeny - zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989*. Zuzana Profantová a kolektív. Bratislava, Ústav etnológie SAV, Národopisná spoločnosť Slovenska. S. 379–388.
- SKOČEK, I., 1965: Problémy bývania. In: *Projekt*, roč. 7, č. 6, s. 119–125.
- SKOČEK, I., 1975: Prv než sa prikróčí k stavbe. In: *Projekt*, roč. 17, č. 1–2, s. 20–21.
- Stavoprojekt Bratislava 1949–1969*. 1969. Účelová publikácia. Ed. Rudolf Masný, Milan Lojdl. Bratislava, Práca. 220 s.
- SZALAY, P., 2005: Architekt Vladimír Dedeček. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 39, č. 3–4, s. 127–148.
- System „PD“ – Bratislava. 1958. In: *Projekt*, roč. 4, č. 3, s. 8.
- ZALČÍK, T., 1962: Projekt sídliska Trávniky v Bratislave. In: *Architektúra ČSSR*, roč. 21, č. 2, s. 99–104.

RÉSUMÉ

Mass housing development, especially the one built serially with the panel technology, marked substantially the appearance of many of our cities. The building of vast sets of housing, commonly known as housing estates, is one of the typical phenomena of the socialist regime. Even though this architectural heritage is inseparably connected with the political ideology of the communist party, it carries in itself a certain message of the international development of architecture and a personal investment of its authors. This, however, may not be visible at first sight. One may find housing estates from the second half of the 20th century in many European countries both East and West. What is specific about our housing estates? What was the historical context of their origin, what influenced their conceptualizations and their final form? Using materials from the past as well as authentic testimony, the goal of the study is to shed light onto historical context of the formation of the housing estates concepts in Bratislava and complement the already known information with the unique dimension of particular respondents and clarify the personal contribution of the housing estates creators. I chose the housing estates in the Bratislava district Ružinov as the locality for my research, because it is one of the most typical housing estate part of the city built after the war and one can easily demonstrate the principles of modern urbanism as well as the personal input of the authors of the city plan using this example.

The building of the first housing estates after the war in Bratislava began in 1955. It got the impulse from modernization and industrialization of the society after the Second World War together with urbanization, concentration of the people into the cities and the acute insufficiency of flats. The socialist society planned to secure an affordable housing to all its members through mass building of apartments. Its housing policy was directed to the elimination of the shortage of apartments. A flat was not supposed to be a commodity in the economic sense. There were more than twenty housing estates built until 1995 in Bratislava. Housing sets in the Ružinov district (Štrkovec, Ostredky, Trávniky, Pošeň) were built between 1960 and 1966. There were several reasons for the choice of this place: flat terrain made it possible to fully use building mechanisms, there was a panel factory nearby, agricultural soil was not used and the installment of underground services was not costly. The architect Il'ja Skoček talks about the idea of the authors of the housing estate Štrkovec:

„We conceptualized the housing estate in such a way that there was supposed to be a tram track on the main Ružinov street and the architect Dušan Kedro proposed a center along this street. But we turned the center perpendicularly to Tomášikova street. We wanted to free the center from the main street, because this street only went through the housing estate. It is important that the principle

we proposed here was then later applied to other housing estates as well. The point was that we suggested that there would be a tram stop every 400 meters and the movement of the people from the stop follows then to the shopping center and to the housing estate. There is always a school and a school playground in the estate. It was important that the kids would go to school without a contact with the big city traffic.“

The housing set Ružinov is built on a rectangular outline. The condition for the application of this transparent system was a flat terrain without original housing development, but it was also preferred by the suppliers. They lowered their building costs as they were using long direct cranes. However, the rectangular system has some limits as well. For example it does not make it possible to visually guide to a certain point. The rectangular principle can be promoted to a compositional or an artistic intention as has been done by Ferdinand Milučký with the Trávniky housing estate:

„Trávniky housing estate consists of two parts and we had final types of houses that we were able to use. Other housing estates usually contain large free grass sites, trees, playgrounds, etc. I have personally brought in here a human, emotional aspect – a design of forming a parterre for children's games. I put large shapes between large blocks of houses and gave it a colorfulness.“

The mass building of the housing was a matter of experimenting due to the search for optimal technological and economical as well as conceptual solutions. At the beginning of the building period, from the first half of the 1950s, under the term “experiment” people understood the development and the practical verification of the building technologies, which would allow fast and cheap construction of flats. Three types of technologies were found to be most useful: the panel technology, the system of poured concrete and the technology of moving containers. The panel technology gradually started to dominate. In later years, at the beginning of the 1970s, people started to think about experimental construction in the sense of the content and ideas. The architect Dušan Boháč, the director of the State Design and Standardization Institute (SDSI) came up with a concrete idea. The architects developed the Experimental housing set project in Dlhé diely in Bratislava, but this project was not realized.

After a period of time the architects expressed their opinions about the problem of housing estates related to the current situation in their field. They also spoke about the situation at the time of their planning as well as about the current situation of the quality of this environment. The architect Il'ja Skoček evaluated the contribution of the housing estates in Ružinov:

„We were all, I would say, raised in the humanist tradition in our grammar schools. Of course, we carried this with us into the housing estates projects. My colleague Štefan Ďurkovič put it well before he died. He said: „You know,

nowadays, everybody spits on the housing estates, but we gave good, cheap flats to the people and we gave them such a space that one finds only in Karlovy Vary – parks.“ And that is true. When I walk around the housing estates in Ružinov, I am always pleased to see how green that place is. Bratislava is a green city beyond Miletičova street and also beyond Danube. In fact, Bratislava is a totally green city.“

The housing estates are a testimony about a way how to solve the problem of housing by a socialist society. Even though the sets of buildings were meant as complex new city quarters, most of the time only the basic facilities were provided – kindergartens, schools, shops with the basic variety of products. Many problems of the housing estates still remain. At the same time there were many positive ideas put into their concepts. They stem from the personal and professional qualities of their authors. The creators of the whole housing unit in Ružinov gained soon after completing it the price of the Association of Slovak Architects. The current development confirms its values, but unfortunately due to uncoordinated intensification and misunderstanding, some of the important pieces of work disappeared. There are inhabitants of some of the housing estates in Bratislava who have been living there for decades and their environment influences them every day and vice versa many inhabitants today actively participate at forming it and at taking decision about its future form. Despite its, at first sight, austere and inhospitable face, this environment hides values, which we discover through the concepts of its authors, sociological, psychological and other scientific studies and through the civil activities of its inhabitants. That is the responsibility of owners, caretakers, and all stakeholders – to approach the improvement and the process of completion of this environment by developing original ideas and, at the same time, respecting the current needs of the people and thus putting conceptual, longterm, aims above economical aims.

Štúdiá vznikla v rámci projektu VEGA 2/0043/10 “Naratívna každodennosť obdobia socializmu”

II. kapitola:

VŠEDNÁ AJ NEVŠEDNÁ KAŽDODENNOSŤ

MASOVÉ CVIČENIA ZA SOCIALIZMU AKO ĽUDOVÁ ZÁBAVA A NÁSTROJ POLITICKÉHO MARKETINGU

Zuzana Beňušková

Pri spomienkach na socialistický režim sa ako jeden zo významných prvkov objavujú spomienky na spartakiády. Z veľkej väčšiny aj s odstupom času pozitívne. Prečo boli spartakiády také populárne? Ako je možné, že sa do nich zapojili státisíce ľudí, prevažne dobrovoľne, ba až s nadšením? Prečo ich ľudia nevnímali ako ideologickú manipuláciu a obrovský politický marketing? V čom spočíval úspech spartakiád? V čom bola odlišnosť Slovenska od Čiech? Akú rolu mali v rozvoji masovej telesnej výchovy a nových trendov v meniacom sa spôsobe života? Na tieto otázky sa pokúsime hľadať odpovede, využijúc všetky dostupné zdroje o spartakiádach v publikáciách, v kronikách obcí, na internete – vo filmoch, diskusiách i blogoch a spomienky zúčastnených, ktoré aj po rokoch radi zdieľajú.

„Spartakiády svou masovostí představují pole, ve kterém se prolínají a střetávají politické, sportovní, sociální i kulturní aspekty.“ – konštatuje P. Roubal.¹ (ROUBAL, 2006: 1) Sú tiež súčasťou začleňovania pravidelného pohybu do spôsobu života, a teda súvisia aj s formovaním moderného životného štýlu v druhej polovici 20. storočia. V podmienkach Slovenska tieto trendy súvisia s prudkým rozvojom urbanizácie tak v zmysle sťahovania sa mestského obyvateľstva z vidieka do mesta, ako aj urbanizácie ako životného štýlu, so zmenou sociálnej štruktúry obyvateľstva, vytvárania moderných komunít, zmenou stravovania, znižovaním prirodzeného pohybu, vytvorenia kategórie voľného času.

Väčšina obyvateľov agrárneho Slovenska v prvej polovici 20. storočia svoju fyzickú energiu vydávala na prácu na svojich hospodárstvach, v lesoch, v baniach, či v manuálnych remeselných činnostiach. Civilizačné choroby, ktoré súvisia s nedostatkom pohybu, neboli na prvých stupňoch rebríčka najčastejších úmrtí, pretože boli choroby súvisiace s inými nedostatkami – nedostatočnou výživou, hygienou, lekárskou starostlivosťou. Na potrebu pravidelného pohybu, ktorý posilní aj duševné výkony však upozorňovali už slovenskí národovci v polovici 19. storočia. Prvým, kto tieto myšlienky na Slovensku začal uvádzať do praxe bol I. B. Zoch, profesor a telovýchovný priekopník na prvom slovenskom gymnáziu v Revúcej. V roku 1873 vydal vlastným nákladom „Krátky návod k vyučovaniu v telocviku“,² kde zahrnul okrem cvičení prostných a náradových aj cvičenia ľahkoatletické aj s pretekaním, tance (odzemok), hry, turistické podujatia a verejné cvičenia, čím sa podstatne priblížil všestrannosťou a širokým záberom ku najmodernejším systémom cvičenia vo svojej dobe. Venoval sa aj verejným cvičeniam. Cvičenia s náradím doplnil na svoju podobu pokrokovým cvičením v behoch, preskokoch, ľudových tancoch, čo je vec celkom originálna a ukazuje na vernosť prostrediu, z ktorého vychádza. Po cvičeniach nasledovali hry, pretekanie... a výlety.“ (Čo je sokol? www.sokol...) V roku 1871 sa v Martine ako prvý pokúsil o založenie slovenského Sokola po vzore nemeckých turnérov a českých sokolov, ale neuspel. Dôsledky Bachovho absolutizmu a maďarizácie na prelome 19. a 20. storočia neumožňovali rozvoj slovenských organizácií, vrátane telovýchovných.

V roku 1905 bol vytvorený Zväz slovanského sokolstva, v ktorom boli Česi, Slovinci, Chorváti a od roku 1910 aj Bulhari, Poliaci a Srbi. Prvé slovenské sokolské zbory boli založené v USA v 90. rokoch 20. storočia. V roku 1904 tvorilo členskú základňu 9183 organizovaných príslušníkov. „Keď v roku 1907 po piatom sokolskom zlete prišli slovenskí sokoli z Ameriky do Turčianskeho Sv. Martina, úrady ovládané Maďarmi nedovolili sokolských účastníkov nielen privítať, ale násilím pomocou žandárov donútili vyprázdniť miestnosť, kde sa malo stretnutie konať. Napriek veľkému útlaku sa podarilo založiť Sokol v Žiline v roku 1908.“ (Čo je sokol? www.sokol...)

¹ Petr Roubal je pracovník Ústavu pro soudobé dějiny KU v Praze. Sociální antropologii vyučoval v Cambridge a históriu na Stredoeurópskej univerzite. Dizertačnú prácu obhájil na tému hromadné telovýchovné vystúpenia vo východnej Európe. Jeho publikované príspevky sú teoretickým východiskom tejto štúdie.

² Obsahuje 140 vlastnoručne kreslených obrázkov... Jeho priekopnícky telocvičný systém bol na svoje obdobie prepracovaný a moderný, úplne nový. K cvičeniam prostným pridal náradie, ale aj atletickú disciplínu, ľudový tanec, hry i turistiku, čím sa snažil smerovať ku komplexnosti a všestrannosti. Od školského roku 1866/1867, kedy sa jeho zásluhou začala vyučovať na revúckom gymnáziu telesná výchova, vybudoval svojpomocne na školskom dvore náradie na cvičenie. Po zavretí revúckeho gymnázia pôsobil u Slovákov v Chorvátsku a Srbsku.
<http://www.osobnosti.sk/index.php?os=zivotopis&ID=59061>

Na šiestom sokolskom zlete roku 1912 sa zúčastnilo sto amerických Slovákov vedených P. Mudroňom, ktorí cvičili skladbu s valaškami. Po tomto zlete americkí slovenskí sokoli, navštívili opäť Turčiansky Sv. Martin, Skalicu a ďalšie mestá na Slovensku, kde sa potom domáci znovu usilovali o založenie sokolských jednôt, avšak bezúspešne. (Čo je sokol? www.sokol...)

Šport bol vo svojich začiatkoch na slovenskom území doménou bohatých. Vzhľadom na zlú hospodársku a sociálnu situáciu obyvateľstvo malo existenčné problémy. Ako prvé sa rozvíjali športy nemasového charakteru, popularitu si rýchlo získaval futbal. Na slovenskom vidieku bol šport zameraný skôr na súťaživosť, dokazovanie šikovnosti, než na prevenciu voči chorobám a obezite. Estetika pohybu sa prejavovala v ľudovom tanci, do vidieckych tanečných zábav prenikali inovatívne prvky z moderných mestských tanečných štýlov. Športovanie vo vidieckom prostredí bolo spočiatku doménou mužov. Aj v mestách sa ženy len postupne zapájali do telesných cvičení. Napr. ženy – cvičenky sa po prvýkrát predstavili na sokolskom zlete v roku 1901, kde 875 cvičilo s kuželkami. Na nasledujúcom zlete v roku 1907 sa ich počet strojnásobil. (ROUBAL, 2005: 11)

Vznik Československej republiky roku 1918 umožnil zakladanie Sokola na Slovensku. Do mestského prostredia po vzniku ČSR priniesli organizované športovanie českí prisťahovalci. Mestská kultúra bola v Čechách viac rozvinutá, existovali športové a turistické spolky, ktoré spojili pravidelný fyzický pohyb s kultúrno-spoločenským životom. Český Sokol vznikol roku 1862 a niesol v sebe osvetové myšlienky, ale aj ideu boja za národné záujmy Čechov, ktorí žili v nemeckom obklopení. Už 20 rokov po svojom vzniku pod vedením českého zakladateľa M. Tyrša zorganizoval verejné športové vystúpenie, tzv. všesokolský zlet. Zlety sa konali od roku 1882 až do roku 1948 v pravidelných 6-ročných intervaloch.³ Od počiatku sa Sokol vymedzoval ako čisto český a politicky nezávislý podľa Tyršovho hesla „*Sokol není pro strany, ale pro národ veškerý*“. „Sokol pracoval nielen na telovýchovnom, ale aj na politickom uvedomení svojich členov. Nepridával sa ku žiadnej politickej strane, bol zástancom a ochrancom česko-slovenského štátu v duchu štefánikovských myšlienok. Sokolské organizácie vznikali po celom Slovensku v mestečkách a väčších obciach. Cvičenci Sokola zo Slovenska sa pravidelne zúčastňovali na všesokolských zletoch v Prahe v roku 1920, 1926, 1932 a 1938. V rokoch 1919–1937 sa počet sokolov na Slovensku zvýšil z 12 385 sokolov na 49 625. Nebola to však jediná telovýchovná organizácia a na Slovensku ani nie najväčšia. V rokoch 1923 – 1928 bol najsilnejšou telovýchovnou organizáciou Orol, ktorý stál na základoch rímskokatolíckej ideológie a jej náboženského a sociálneho programu. V roku

1923 bol na Slovensku počet členov Orola 27 804, kým Sokol v tom období združoval 24 059 členov. Na čele slovenského Orola stál A. Hlinka. V telovýchovnej činnosti Orola obsah činnosti tvorili najmä nácvik povinných prostných, cvičenie na náradí, atletika a športové hry.⁴ Už pred I. svetovou vojnou vznikali v mestách robotnícke telocvičné jednoty podľa vzoru a za pomoci českých robotníckych telocvičných jednôt. Na jar roku 1921 sa od Sokola odštiepilo viacero ľavicovo zameraných jednôt, ktoré založili Federáciu robotníckych telovýchovných jednôt (FDTJ). Tá si v júni 1921 prenajala v Prahe na Maninách od mesta pozemky so zámerom usporiadať svoju spartakiádu, obdobu všesokolských zletov. V priebehu necelého mesiaca, podporovaná čerstvo založenou KSC, si svojpomocne vybudovala štadión, schopný pojať 100 000 divákov na drevených tribúnach a plochu pre 7360 cvičencov. I. robotnícka spartakiáda prebehla formou cvičení rôznych vekových kategórií od 19. do 29. júna 1921. Na hlavnom spartakiádnom dni tu bolo zhruba 100 000 divákov a asi 24 000 cvičencov. Toto podujatie bolo neskôr označované ako Maninská spartakiáda a slúžilo ako ideologický odkaz pre spartakiády v druhej polovici 20. storočia. (MUCHA, 1975: 71) Prvýkrát bolo masové cvičenie označené ako spartakiáda. Názov vymyslel Jiří F. Chaloupecký inšpirovaný menom vodcu vzbúrených rímskych otrokov – Spartakom. Pod názvom Spartakus vydávala FRTJ na Slovensku v rokoch 1922–1925 svoj časopis, ktorý redigoval Klement Gottwald, neskorší prvý komunistický prezident.

Na Slovensku fungovali aj ďalšie športové organizácie združujúce nábožensky, etnicky alebo vekovo vymedzené skupiny obyvateľstva: skauting, YMCA, YWCA, Maďarský telovýchovný zväz, početný bol aj Nemecký telovýchovný zväz, židovský telovýchovný zväz Makkabi. (Vývoj športu... www.sportency.sk)

Súčasťou športovania bolo budovanie športovísk, vznik a zdokonaľovanie športových potrieb, formovanie športového odievania a módy a stieranie rodových stereotypov v súvislosti so športom a pohybom. Športové aktivity boli súčasťou spoločenského života diverzifikovanej mestskej spoločnosti, pomáhali ľuďom začleňovať sa do komunit, nachádzať v prudko sa rozrastajúcom mestskom prostredí novú identitu, vyplňali ich voľný čas. Išlo o aktivity v komunitách, ktoré okrem spoločného záujmu o pohyb, reprezentovali aj ďalšie sociálne, etnické či politické záujmy. (BITUŠÍKOVÁ, 1999) Hromadné cvičenia sa stali manifestáciami týchto záujmov, vytvárali atmosféru rituálneho spoluprežívania a plnili významnú identitotvornú funkciu.

³ Obnovené boli od roku 1992.

⁴ Aj Slovenskí orli usporadúvali celoslovenské zlety a to v r. 1923 v Bratislave, r. 1933 v Nitre a v r. 1938 v Žiline. (Gálik, Z histórie orla. www.slovenskyorol)

Kým Sokol bol v Čechách vnímaný ako vlastenecká nadstranícka organizácia, na Slovensku reprezentoval zástancov čechoslovakizmu, antiklerikalizmu a demokratov. Nebol prijateľný pre autonomisticky smerovaných ľudákov⁵ ani pre robotníkov. Sami Sokoli svoju organizáciu definujú ako „národné vlastenecké hnutie pre udržiavanie a zveľaďovanie zdravia, telesnej zdatnosti a vôľovomorálnych hodnôt.“ (Čo je sokol? www.sokol...)

Sokol ako organizácia blízka pražskému hradu vychovával členstvo aj na obranu Československa. Sokoli sa napr. zúčastnili obrany Slovenska proti maďarským intervenciám v rokoch 1919 a 1921. Jeho členmi boli policajti a vojaci, preto sokoli zakročovali napr. aj pri potláčaní robotníckych telovýchovných vystúpení v Bratislave. Sokol už za Rakúska-Uhorska, ako každý spolok v tom čase, upozorňoval na seba pochodmi, krojom a zástavami s heslom „Tužme se!“, ktoré navrhol maliar J. Mánes. „Dr. Juraj Slávik, ktorý bol miestostarostom ČOS videl v sokoloch najvernejšie vojsko. V Košiciach prehlásil: „Sokolské prápory stvorili našu zahraničnú armádu. Kde sú sokoli, tam sa nemusíme obávať žiadnych nepriateľských nástrah.“ (Čo je sokol? www.sokol...) Po rozpade Československa v roku 1938 bol Sokol na Slovensku zakázaný.

Toto stručné faktografické obzretie sa do predsociálistickej minulosti je nevyhnutným vstupom k objasneniu ďalšieho vývinu a vybraných kontextov rozvoja masových cvičení v období socializmu prostredníctvom faktov, spomienok a rôznych hodnotení.

Po obnovení Československa bola snaha zjednotiť telovýchovu a v roku 1945 bol založený Ústredný národný telovýchovný výbor.⁶ Na jej čelo bol zvolený starosta Sokola Antonín Hřebík. Na Slovensku sa sokolské organizácie len ťažko oživovali. Sokolské hnutie v Čechách významne ovplyvňovalo povedomie občanov, vybuďovalo systém a vzťah k telesnej výchove a športu, na Slovensku to tak nebolo, zaostávalo budovanie športovísk a telocviční. Proti prvenstvu Sokola sa postavili Orol a futbalový zväz. K zjednoteniu na federatívnom základe však predsa došlo. Vznikol Československý telovýchovný zväz opäť na čele s Antonínom Hřebíkom.

⁵ „V nasledujúcom roku 1933 boli veľké oslavy 1100 rokov kresťanského chrámu v Nitre, ku stavbe ktorého dalo podnet slovenské knieža Pribina. K tomuto veľkému sviatku sa pridala aj ČOS. Účast' sokolstva mala veľkú zásluhu na dôstojnom priebehu osláv, ktoré chceli ľudácke živly využiť len vo svoj prospech. Malo to aj tú výhodu, že si ČOS začala viac všimáť pomery na Slovensku. V tom čase si väčšina politikov uvedomovala, že Sokol je nadstranícka štátotvorná organizácia, ktorej treba výdatne pomáhať. Minister školstva Dérer písal: „Bez českého národa Tyršovými myšlienkami organizovaného a obrodeneho nebolo by dnes Slovenska oslobodeného spod maďarského jarma.“ ... Dňa 14. júna 1936 boli medzizletové preteky ČOS. ... V siedmich mohutných prúdoch prišli českí a moravskí sokoli v dňoch 28. a 29. júna 1936 na Slovensko. Bola to náplast' na ľudácke útoky proti Sokolu a náplast' veľmi účinná. Sokolov všade slovenský ľud vítal a všade si ocenili štyridsaťtisíc sokolov, ktorí sa predstavili v najkrajšom svetle.“ (Čo je sokol? www.sokol...)

⁶ V Moskve v roku 1945 prijala čsl. vláda pred príchodom do oslobodenej vlasti návrh na zjednotenie telesnej výchovy podaný počas SNP v Banskej Bystrici. (Čo je sokol? www.sokol...)

Po februári 1948 došlo k zjednoteniu telesnej výchovy a športu v Československu do znovuzrodenej Československej obce sokolskej. Sokol sa tak stal do roku 1952 ústrednou organizáciou československej telovýchovy a športu. Mnohí z jeho členov podporili nový režim. Nadviazali na tradície sokolského hnutia a aktivity a v júni 1948, už po komunistickom prevrate, sa konal všesokolský zlet, prvý a posledný v období socializmu. Národné zhromaždenie v roku 1952 prijalo nový zákon o organizácii telesnej výchovy na princípe štátneho riadenia, čím bola ukončená vedúca úloha Sokola. Premeňovaný bol na Dobrovoľnú športovú organizáciu Sokol (DŠO Sokol).

Nový štátny riadiaci orgán Štátny výbor pre telesnú výchovu a šport – mal za úlohu vybudovať systém štátneho riadenia telesnej výchovy a športu. Jednou z jeho prvých veľkých úloh bola príprava I. Celoštátnej spartakiády v roku 1955, na desiate výročie oslobodenia ČSR. Na príprave sa podieľal Štátny výbor pre telesnú výchovu a šport, Ministerstvo školstva, Ministerstvo pracovných síl, Ministerstvo národnej obrany, Ministerstvo národnej bezpečnosti, Ústredná rada odborov a DŠO Sokol. Autori skladieb, vedúci organizátori a cvičitelia boli prevažne odchovanci Sokola.⁷ Rozpočet prvej spartakiády bol 64 miliónov Kčs s predpokladaným ziskom 26,5 miliónov Kčs. (MIKULECKÁ, 2009: 48) Na Strahove sa cvičilo na zelenom podklade – vytvorenom dvoma tonami zeleného farbiva. Farba sa však lepila na cvičencov a na štadióne jej stále ubúdalo. Roku 1956v rámci vyhodnocovania skúseností zo spartakiády vznikol Zväz rekreačnej a telesnej výchovy (ZRTV, do roku 1974 nazývaný Zväz telesnej výchovy, skratka ZTV). Pre jeho legalizovanie bol rozhodujúci nový zákon o organizácii telesnej výchovy z roku 1956. (LABUDOVIČ, 2006: 10) Týmto zákonom bolo rozhodnuté, že riadením telesnej výchovy a športu je poverená jediná dobrovoľná telovýchovná organizácia – Československý zväz telesnej výchovy (ČSZTV). „Slovenský zjazd ČSZTV v roku 1957 zdôraznil, že ZTV sa musí stať pilierom činnosti všetkých telovýchovných jednôt. V tom čase bolo v 2055 telovýchovných jednotách 492 odborov ZTV s takmer 52 000 členmi.“ (LABUDOVIČ, 2006: 11) Zväz ZTV v nasledujúcich rokoch ukázal svoju životaschopnosť aj tým, že sa stal organizátorom a garantom telovýchovných slávností na Slovensku, ktoré boli v období medzi spartakiádami, prvú v roku 1958. Podieľal sa na príprave II. Celoštátnej spartakiády v roku 1960, do prípravy ktorej sa na Slovensku zapojilo 274 800 cvičencov a v Prahe na Strahove vystúpilo 68 129 cvičencov zo Slovenska. V roku 1965 sa uskutočnila III. Celoštátna spartakiáda, na ktorej sa zúčastnilo 27 757 cvičencov zo Slovenska a I. celoštátna konferencia

⁷ „Chtěli jsme ukázat, že tohle umíme jen my sokolové. Pokud jsme mohli, dělali jsme to bez těch hesel a fangliček, zajímala nás odborná stránka. My jsme v tom neviděli politiku. Opravdu ne. Necítili jsme to jako oslavu režimu. Byla v tom spíše jakási nostalgie nad slety.“ (Zidek, Soudružky a soudruzi, tužme se. www.czsk.net)

cvičiteľov prvá svojho druhu vôbec. Týmto obdobím sa uzatvorila etapa, v ktorej na Slovensku pri telovýchovných jednotách bola činnosť ZTV aktívna, ale zväz ZTV nebol zo Slovenska samostatne riadený.“ (LABUDOVIČ, 2006: 11)

V polovici 60. rokov bola snaha o vytvorenie národnej Slovenskej telovýchovnej organizácie, čo sa aj v roku 1969 podarilo. V októbri 1969 bol prijatý zákon o federácii, na základe ktorého sa rozdelil aj ČSZTV na českú a slovenskú zložku s nadradeným orgánom Ústredným výborom ČSZTV. Slovenskú riadil slovenský ústredný výbor (SÚV ČSZTV). „V prechodnom krátkom období v Čechách Zväz ZTV prijal názov SOKOL, ale na Slovensku táto zmena nebola akceptovaná.“ (LABUDOVIČ, 2006: 7)

V roku 1970 sa Celoštátna spartakiáda nekonala z obavy, že po udalostiach v roku 1968 by sa mohla zvrhnúť do demonštrácie proti režimu. Uskutočnili sa len telovýchovné slávnosti. Na Slovensku boli usporiadané v 29 okresoch a vystúpilo na nich 42 671 cvičencov. Ďalšie telovýchovné slávnosti sa konali v roku 1973, vystúpilo na nich 92 446 cvičencov. Skladby, ktoré predviedli, boli dielom slovenských autorov. Do masových vystúpení priniesli viacero inovácií. Napríklad farebné značky uľahčovali orientáciu cvičencov na ploche. Slovenskí telovýchovní pracovníci sa dostali medzi tvorcov spartakiádnych skladieb. (Čo je sokol? www.sokol...)

V roku 1975 sa konala spartakiáda pod novým menom: Československá spartakiáda. Na Strahove zo Slovenska vystúpilo 25 374 cvičencov v štyroch skladbách.⁸ Obdobie po spartakiáde bolo obdobím extenzívneho rozvoja ZRTV. SÚV ČSZTV v roku 1976 prijal uznesenie a organizačné opatrenia, v ktorých bola každá telovýchovná jednota do roku 1980 povinná založiť odbor ZRTV, alebo turistiky.

Na ČSSR 1980 sa vystúpení v Prahe zo Slovenska zúčastnilo 34652 cvičencov. V nasledujúcom období nastal búrlivý extenzívny rozvoj ZRTV. V osemdesiatych rokoch bolo jeho hlavnými úlohami:

- starostlivosť o mládež,
- funkcia cvičiteľa ako spoločensko-politický význam, potreba vytvárania podmienok pre cvičiteľa, príprava odborníkov na realizáciu úloh celoštátnej spartakiády
- zvýrazniť prácu všetkých odborov pri príprave na spartakiádu. (LABUDOVIČ, 2006: 26)

Po roku 1980 bolo hlavnou snahou zväzu ZRTV ponúknuť moderný, činný a diferencovaný program, ktorý by akceptoval mnohostranný záujem ľudí o pohybové činnosti. Cvičenia dovtedy nazývané základná gymnastika, či rytmická gymnastika, alebo cvičenia pre ženy, sa začalo nazývať džezgymnas-

⁸ Údaje o počtoch vystúpení a cvičencov sú čerpané z Rozvoj výchovno-vzdelávacej práce v SZ RTV <http://www.szrtvs.sk/Hist%C3%B3ria%20SZ%20RTVS%2020%20cast.pdf>

tikou. Aktivitám v ZRTV sa z 90 % venovali ženy. Začalo vychádzať množstvo metodických materiálov a publikácií.

V prvej polovici 80. rokov do Československa prenikli nové formy telesných cvičení známe pod názvom aerobik. V roku 1983 vysielala rakúska televízia cvičenia, pre divákov, kde predcvičovali dve mladé ženy odeté do pôsobivých farebných dresov s pružným opaskom, „štucňami“ na nohách a čelenkou. V tom čase boli populárne aj súbory cvičení Jane Fondovej, ktoré sa medzi obdivovateľkami aerobiku kopírovali, keďže originálna publikácia na Slovensku nebola dostupná. Cvičenie na hudbu, ktoré boli dovtedy výlučne pre ženy sa začali zúčastňovať aj muži. Na nové trendy v cvičeniach zareagovala aj Československá televízia, ktorá od roku 1985 vysielala seriál 10-minutových cvičení Cvičme v rytme. Tieto boli vysielané v celom Československu každý deň pred 19. hodinou večer niekoľko rokov. Seriál bol natočený v bratislavskej Mlynskej doline, tím účinkujúcich bol však federálny. Keďže videozáznamy v tom čase neboli bežne dostupné, súčasťou projektu boli aj metodické brožúry. Cvičenia boli pre divákov dosť náročné, avšak program si získal divácku obľubu. Následne vznikli aj ďalšie série cvičení, kde sa osobitne objavilo aj cvičenie pre deti.

Metodická príručka k televíznym cvičeniam 1986

Tieto trendy je možné pozorovať aj na poslednej Československej spartakiáde 1985, čo svedčí o jej modernom pojatí. V Prahe zo Slovenska v 10 skladbách vystúpilo 36 433 cvičencov.⁹

Nácvikom ČSS 1990 začal v jeseni 1989. Pre vystúpenia bolo pripravených 17 telovýchovných skladieb. Tri skladby pripravili slovenskí autori.¹⁰ Vzhľadom na politický prevrat sa namiesto spartakiády uskutočnili Pražské telovýchovné slávnosti na Rošického štadióne.

ORGANIZÁCIA SPARTAKIÁD

Spartakiáda neznamovala len masové vystúpenia na štadiónoch, ale rok intenzívnej prípravy cvičencov a množstva sprievodných športových podujatí a súťaží. Napr. v roku 1985 sa uvádza okolo 12 000 podujatí, treba však brať do úvahy, že v rámci „vylepšovania“ štatistik sa ako súčasť spartakiády konalo takmer všetko, čo súviselo s masovým športom.

Príprava samotnej spartakiádnej skladby trvala približne dva roky. Pre verejnosť začala spartakiáda v jeseni v školskom roku, na konci ktorého sa konala. Od roku 1960 bola po vzore olympijských hier symbolicky odštartovaná zapalovaním ohňov na mnohých miestach republiky. Nacvičovala sa od jesene čo znamenalo, že v tom čase už musel byť program pripravený – skladby, hudba, metodika, cvičitelia. Skladby boli rozkreslené priestorovo aj pohybovo, rozplánované na menšie útvary, ktoré sa na veľkých plochách vzájomne dopĺňali. Kompletne choreografie a vizuálne efekty, ktoré sa dosahovali zdánlivo nevýraznými pohybmi, sa prejavili až pri zocvičovaniach viacerých skupín. „Mnohé školy neboli v časoch spartakiád vybavené telocvičňami a preto sa nacvičovalo rôzne. V zime nacvičovali „dievčatá na sále a chlapci na chodbe.“... V lete sa nácviky presunuli na školské ihriská. Cvičilo sa na provizórnych značkách urobených zo zavracích viečok.“ (BORDÁŠOVÁ, 2010: 19)

Počet cvičencov bol na vystúpeniach presne daný, bolo potrebné mať rezervu nielen čo do kvantity, ale aj kvality. Najviac cvičencov sa uplatnilo pri vystúpeniach na miestnych, okresných a krajských spartakiádach. Ísť do Prahy na Strahov bola najvyššia meta, ktorú dosiahli len najlepšie celky či jednot-

⁹ Do nácviku hromadných vystúpení bolo zapojených na Slovensku 277 029 cvičencov. Títo predstavovali svoje skladby na 918 miestnych spartakiádach (190 727 cvičencov), 120 obvodných spartakiádach (213 883 cvičencov) a 38 okresných spartakiádach (233 707 cvičencov). Okrem toho sa uskutočnilo 515 telovýchovných akadémií na ktorých vystúpilo 42 693 cvičencov.

¹⁰ Otváracia skladba pre dorastencov a dorastenky mala byť v štýle ľudového tanca, pripravili ju V. Kysel, H. Šimoneková, J. Ševčík, autorkami skladbu pre vysoké školy boli V. Ďurechová a E. Fialová, skladba rytmickej gymnastiky E. Motlíková, H. Mazáková, O. Fraňová, M. Morvayová, K. Mlejnková, A. Trunečková bola spoluautorkou pri príprave skladby pre mladšie žiačky. (Labudová, 2006: 62)

livci. Tí, ktorým sa to podarilo, boli na školách v menších slovenských mestách a dedinách uznávaní a zapísaní do kroník. Účasť detí na Strahove v skladbách pre najmladšie vekové kategórie zabezpečovali české oddiely, zo Slovenska do Prahy nechodili. Nácvik zabezpečovali viaceré organizácie. Asi najčastejšie riešenou otázkou je dobrovoľnosť účasti na spartakiáde. Deti a mládež od predškolských zariadení až po vysoké školy nacvičovali pedagógovia v rámci hodín telesnej výchovy. Boli vybrané triedy, v ktorých sa bude nacvičovať čo znamenalo, že pre deti základných a stredných škôl bol nácvik povinný. Naopak, tí, ktorí neboli z vybraných tried, sa nácviku nemohli zúčastniť, pretože sa spartakiádne hodiny telesnej výchovy kryli s inou výučbou. Dobrovoľnejšie prebiehala príprava na vysokých školách, kde telesná výchova bola len doplnkovým predmetom niekde s možnosťou voľby jej náplne. Kategórie cvičencov, ktoré boli mimo školských inštitúcií podchytili športové oddiely ZRTV. Pre ne bolo povinnosťou zabezpečiť spartakiádny útvar, avšak cvičenie v oddiele bolo dobrovoľné, takže aj nácvik spartakiádnej skladby bol fakticky dobrovoľný a o záujemcov a najmä záujemkyne spravidla nebola núdza. Nácvik a užívanie priestorov bolo bezplatné, v rámci symbolického ročného členského poplatku v športovej jednote. Cvičitelia museli ovládať nielen skladby, ale zaškolení boli aj do prísneho režimu pohybu svojich cvičencov v areáli športových štadiónov, kde sa sústreďovalo veľa ľudí (zoraďovanie, pochodovanie, disciplína). „Tam, kde nešlo cvičení naříditi, byly problémy větší. Největší potíže a poměrně nejmenší účast v nácviku na spartakiádu je ve velkých závodech,“ píše sa v jedné zprávě předložené politbyru.“ (ZÍDEK, Soudružky a soudruzi, tužme se. www.czsk.net)

Ďalšie skladby zabezpečovalo vojsko, kde sa vo vybraných útvaroch nácviku zúčastňovali aj profesionálni vojaci, aj vojaci na povinnej vojenskej službe. Náročne mužské skladby organizoval aj ZVÁZARM, účasť v ňom bola dobrovoľná, podobne ako v športových kluboch.¹¹

Účasť na celoštátnej spartakiáda znamenal dvojtyždňový pobyt cvičencov v Prahe. Zvládnuť niekoľko stotisíc cvičencov z celej republiky vyžadovalo špeciálny režim v meste. Školský rok Pražanom skončil o dva týždne skôr. Vo vyprázdnených školách, internátoch, ubytovniach bývali cvičenci. Priniesli si vlastné spacie vaky a spali na rozkladacích lehátkach, či na zemi. Školské jedálne pre nich varili. „Ubytované sme boli v jednej škole a každý deň sme mali knedle (bud' na obed alebo na večeru). Vtedy som prvýkrát v živote videla metro.“¹²

Vojaci mali od 2. spartakiády vlastné stanové mestečko v Břevnově na Vypichu. Pri prvej spartakiáde chodili agitátori oslovovať obyvateľov Prahy, aby ubytovali cvičencov na súkromí, tento zámer však neuspel. (MIKULECKÁ, M., 2009)

¹¹ ZVÁZARM – Zväz pre spouluuprácu s armádou

¹² O Spartakiáde 1985 www.porada .sk

Mestská hromadná doprava bola v tom čase bezplatná, alebo účastníci spartakiády dostali permanentky. Posilnené boli spoje na Strahov, zavedené boli aj špeciálne. V roku 1965 prepravilo 20 priamych liniek za hodinu 65 000 ľudí. V 80. rokoch bola zriadená tzv. Zelená linka, ktorá chodila v 10 sekundových intervaloch. „*Ležali sme po zemi. Asi aj 30 nás bolo v tej jednej miestnosti. Bola to opustená trieda. V noci nás budili tým, že nám pustili pesničky Michala Davida. Jedenkrát to bolo dokonca aj o jednej v noci. Davidovky boli vždy budiček.*” Na druhý deň po príchode, sa konala prvá skúška na Strahove. Na prepravu po Prahe slúžili permanentky, ktoré nosili pripevnené na krku. ... „*Pražania vtedy hovorili, že oni si počas spartakiády berú dovolenky, lebo vtedy býva v Prahe toľko ľudí, že sa nedá cestovať ani metrom ani autom*”. (BORDÁŠOVÁ, 2010: 22)

O bezpečnosť návštevníkov mesta sa staralo vyše 3 000 policajtov, aj keď v tom čase neohrozovali masové podujatia teroristické útoky a obavy z protirežimových akcií sa na žiadnej spartakiáde nenaplnili. Nasadené boli jednotky červeného kríža a pomáhalo množstvo dobrovoľníkov.¹³ Pri strahovskom štadióne boli stánky s občerstvením. Praha bola mimoriadne zásobovaná aj menej dostupným tovarom. Úpravami prechádzal aj Strahovský štadión a najmä infraštruktúra s nim spätá. Strahov však nebol jediným spartakiádnym „divadlom“. Súčasťou každej spartakiády bol sprievod cvičencov v úboroch cez stred Prahy.

Na Malom strahovskom štadiáne resp. v pražskej športovej hale sa konali Večery družby na ktorých vystupovali športové a kultúrne skupiny a jednotlivci z Československa a spriatelovaných krajín (vrátane Číny, Kuby). Počas spartakiády boli organizované koncerty populárnych českých spevákov, cvičenci mali možnosť navštíviť pražské divadlá. V Prahe vystupovali folklórne súbory, mnohé aj zo Slovenska.

Finančná náročnosť spartakiád bola nemalá. Pred prvou spartakiádou bola vyhlásená lotéria, ktorá mala pomôcť prispieť k jej zdarenej realizácii, ba aj zber druhotných surovín.

ČESKOSLOVENSKÉ SPARTAKIÁDY A SLOVENSKO

Československé spartakiády boli manifestáciou bratských slovensko-českých vzťahov, napriek tomu ich vnímanie bolo odlišné v Čechách a na Slovensku. Vychádzali z tradícií českého Sokola, ktorý sa etnicky vymedzil voči Nemcom a do roku 1918 mal národný vlastenecký charakter. V medzivojnovoj ČSR propagoval čechoslovakistické myšlienky, tie však na Slovensku

¹³ Za provokáciu proti režimu možno označiť neplánované vystúpenie sokolov na Strahove v roku 1965, na úboroch mali ostenatívne pripevnené sokolské znaky XI. Všesokolského zletu z roku 1948. Usporiadatelia však nezakročili.

mali početne silnejšiu opozíciu v autonomisticko-kresťansko-ľudáckej vetve, združovanej v Slovenskom Orlovi. Po februári 1948 prihlasovanie sa k tradíciám KSČ a Maninskej spartakiáde bolo tiež vlačnejšie než v Čechách, kde voľby roku 1947 vyhrali komunisti.¹⁴

Vyvrcholenie spartakiád s ich všetkou slávou a parádou sa konalo vždy v Prahe. Odtiaľ sa celá spartakiáda riadila a tam aj končila. Slováci boli vždy početne slabšie zastúpení, čo bolo logické aj vzhľadom k pomeru českého a slovenského obyvateľstva. Deti a mladší žiaci do Prahy cvičiť nechodili. Aj medzi divákmi na Strahove tvorili Slováci len menšinu. Organizované výlety do Prahy mimo participácie na cvičeniach neboli veľmi rozšírené, pretože Praha v návštevnosti už aj tak praskala vo švíkoch.

Príprava skladieb bola prevažnou záležitosťou českých autorov a autoriek, ktorí mali skúsenosti zo Sokola. Tieto preberali aj následné generácie. Spievané časti v skladbách boli v češtine, vrátane skladieb pre najmenších. Hudobný sprievod ku skladbám tiež tvorili českí autori, alebo boli využité diela českých hudobných klasikov (Smetana, Dvořák). Slovenskí autori skladieb sa začali objavovať až na posledných dvoch spartakiádach.

Reflexie spartakiád sa objavovali v umeleckej sfére väčšinou v Čechách. Vzhľadom na to, že aj dokumentácia spartakiád je najkompletnejšia v českých archívoch, vedecky sú spartakiády v Československu zo strany sociálnych vedcov viac rozpracované v Čechách.

Aj keď Slováci sa k spartakiádnym aktivitám takpovediac „pridali“, urobili tak vcelku s nadšením a spomienky tých, ktorí na spartakiáde nejakým spôsobom participovali sú podobne ako v Čechách vo veľkej prevahe pozitívne. Praha ako jadro diania bola síce ďaleko, avšak o to atraktívnejšie bolo zúčastniť sa na tomto veľkom divadle. Slováci si na účasti nevážili len to, že vystupovali na Strahove, ale aj to, že boli v Prahe.

Československé spartakiády možno označiť aj ako manifestácie dobrých slovensko-českých vzťahov. Bolo to predovšetkým občianske podujatie, národnostný aspekt bol potlačený, nespomína sa účasť príslušníkov etnických menšín na spartakiáde¹⁵ Zastúpenie Slovákov vyčíslujú štatistické údaje o cvičencoch zo Slovenska.

¹⁴ Ako uvádza P. Roubal: „Na Slovensku se kromě odporu ke komunismu promítala i nechuť k čechoslovakistické sokolské tradici a českému antiklerikalismu, v roce 1955 se tam přípravy spartakiády setkávaly i s drobnými sabotážemi, jako žhářství, přestřihávání elektrického vedení či strhávání plakátů (po generálce v roce 1965 byli po připomínce prezidenta Antonína Novotného vyloučení z dalšího cvičení muži z Domažlic a část Slováků, kteří prohnuli středové řady při nástupu o dobrých 30 m), postupně si však spartakiády získali aj na Slovensku své příznivce a proti zrušení spartakiády v roce 1990 byl na Slovensku dokonce větší odpor než v Česku.“ (Roubal, 2006: 3)

¹⁵ P. Roubal sa spomína, že v roku 1955 „vlačný byl například přístup polské menšiny ve Slezsku.“ (Roubal, 2006: 3)

PROPAGÁCIA SPARTAKIÁD A ICH REFLEXIA V UMENÍ

Z každej spartakiády sa zachovali dobové dokumenty textového a vizuálneho charakteru uložené v rozličných archívoch. Z hľadiska politického marketingu bola spartakiáda špičkovým propagandistickým podujatím, preto sa primeraná pozornosť venovala jej propagácii. Každá spartakiáda mala svoju výtvarnú podobu v plagátoch, poštových známkach, pohľadniciach, poštových pečiatkach, odznakoch, plaketách, pamätných minciach, diplomoch, vyskytla sa aj na zápalkových škatuľkách, od 70. rokov mala každá spartakiáda svoje logo, v 80. rokoch boli aj plastové tašky so spartakiádnym motívom.

Pohľadnica zo spartakiády 1985

Taška s emblémom spartakiády 1985.
Foto: autorka.

Známky, pečiatky a korešpondenčný listok na spartakiáde 1980

Spočiatku mali spartakiády svoje heslá. Na prvých troch spartakiádach to boli: *Spartakiáda vec všetkého ľudu, Pripravený k práci a obrane vlasti!, Za široký rozvoj telesnej výchovy a športu!, Za rozvoj socialistickej vlasti! Za mier a priateľstvo medzi národmi!, V mene zdravia, sily a krásy za šťastný život v mieri, za víťazstvo komunizmu!* Od 1975 heslá už nemali bývalú silu, nad bránou borcov bolo krátke: *Za mír, za socializmus!* Zdôrazňovala sa dobrovoľnosť cvičenia: *Kto nechce, nech necvičí!*

Patetické boli názvy jednotlivých programov: *Zpěv míru, Vítězství patří nám*, aj názvy skladieb sa vyvíjali s dobovým vkusom: *Zapálte ohně na horách 1960, Bud' připravený k práci a obrane vlasti, Za vítězstvom, Do nových zajtrajškov, Za mier priateľstvo a spoluprácu, Brannosťou k mieru.*

Zároveň boli všetky spartakiády na jubilejné, alebo polojubilejné výročie oslobodenia Československa sovietskou armádou, čo sa vždy zdôrazňovalo.

Poeticko-patetické komentáre boli súčasťou spartakiádných vystúpení. Ich civilnejšia podoba bola v komentároch televíznych prenosov a filmových dokumentoch.

O úspešnosti spartakiád mali vypovedať rôzne štatistiky. Napr. aj typu: „Během vystoupení se tleskalo ženám s praporci 33 krát. Nejvíce vůbec se tleskalo sportovním výkonům 161 krát, proto to vyhráli vojáci se 71 potlesků.“¹⁶

Spartakiády boli dennodenne pripomínané v dennej tlači a s približovaním sa zintenzívňovali aj informácie v televíznom spravodajstve, V roku 1985 ČSTV vysielala seriál *Na značky*, ktorý mal napomôcť pri náviku skladieb. O spartakiádach vychádzali fotograficko-textové publikácie. Z hudobnej produkcie spätaj so spartakiádou je azda najznámejšou skladba *Poupatá* v podaní českého speváka M. Davida sprevádzajúca úspešnú spartakiádnú skladbu starších žiačok v roku 1985. „*Jéémine..... spartakiáda. Osobne som sa na nej zúčastnila v Prahe na Strahove ako "poupatko"....bol to super zážitok. A docela s radostou si naň spomeniem, hlavne keď niekde zaznie pesnička od Michala Davida.*“ (www.porada.sk/archive...YVETTE) Do súčasnosti sú paródie spartakiád námetom pre rôzne zábavy pričom pieseň *Poupatá* nemôže chýbať. Spartakiáda sa stala námetom pre vznik niekoľkých českých hraných filmov.¹⁷ K téme spartakiáda 1985 sa vracia aj český retro seriál *Výprávěj* diel 3/21, odvysielaný vo februári 2012. V roku 2009 mal na Českej televízii 2 premiéru diel dokumentárneho seriálu o socializme *Retro* venovaný spartakiádam. Boli tiež predmetom výstavy *Telesné / in / formácie. 50. výročie spartakiád v Československu* v košickom Východoslov-

¹⁶ Konala se III. celostátní spartakiáda. Sport (1965) *Československý filmový týdeník 1965*
<http://www.ceskatelevize.cz...>

¹⁷ Hudobná komédia *Valčík pro milión* (réžia J. Mach, 1960), *Anna sestra Jany* (réžia J. Hanibal), *Kluci z bronzu* (réžia S. Strnad 1980).

enskom múzeu v roku 2005. Predchádzala jej výzva k zberu spartakiádnych dokumentov medzi obyvateľstvom. Blok fotografií bol spartakiádam venovaný aj v rámci výstavy *Stratený čas? Slovensko 1969–1989* inštalovanej v SNG v roku 2009.

SPARTAKIÁDA A FOLKLÓR

Prepájanie spartakiádnych cvičení a folklóru vychádza z dvoch rôznych podnetov: 1. prirodzený pohyb pre masové cvičenia má mnohé súvislosti s ľudovým tancom, 2. sokolské tradície sú späté s vlastenectvom, ktorého súčasťou je aj pripomínanie hodnôt kultúrneho dedičstva formou folklóru. J. Jančár sa zmieňuje „o histórii využívání folklorních prvků ke kulturním aktivitám, zvláště od osmdesátých let 19. století, kdy nově zakládané spolky, především Sokol, Národní jednota a další, využívaly lidové kroje, písně a tance ke zvýraznění národního charakteru svých společenských zábav. Jejich předvádění se stalo součástí agitační a reprezentační složky českého politického programu v poslední čtvrtině 19. století a vytvořilo tradici specifických kulturních aktivit venkova.“ (JANČÁŘ, 2007)

Ako už bolo spomenuté, už I. B. Zoch zaradil do svojho návodu k vyučovaniu telocviku z roku 1873 odzemkové tance a verejné cvičenia s náradím doplnil ľudovými tancami. V roku 1912 slovenskí Sokoli z Ameriky predviedli v Prahe skladbu s valaškami. Myšlienka prepájania folklóru a masových cvičení teda vznikla dávno pred vznikom spartakiád. Súčasťou spartakiád bolo účinkovanie folklórnych súborov z Čiech aj zo Slovenska v rámci programov ľudovej umeleckej tvorivosti. Na prvých troch spartakiádach bola snaha predstaviť „mozaiku z jednotlivých národopisných oblastí Čiech, Moravy, Sliezska a Slovenska.

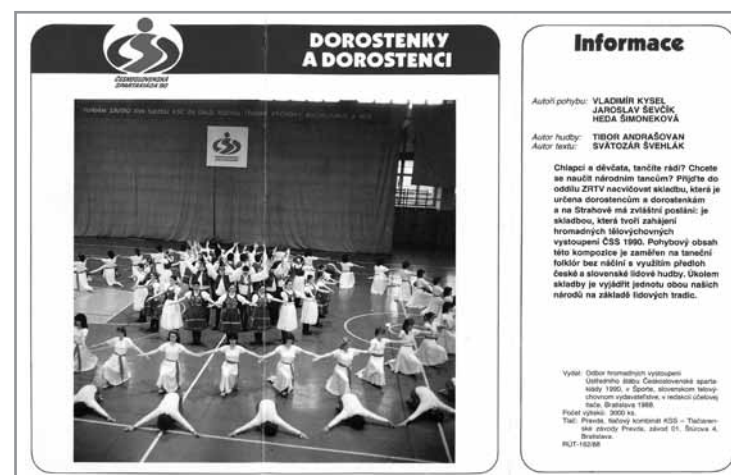
Súčasťou 1. Celostátnej spartakiády bola Veselica krojovaných skupín. „Libreto mělo tři části: komponovanou skladbu nástupu, přehlídku tanců z vybraných regionů a závěrečný společný tanec. [...] výhody, poskytnuté na cestu do Prahy a podpora státních institucí, přispěly k tomu, že na 1. Celostátní spartakiádě vystoupilo na ploše strahovského stadionu přes 6000 tanečnicků z pěti set folklorních souborů, z nichž téměř polovina vznikla účelově v době příprav na spartakiádu.“.... Přenesení folklóru do cizího prostředí, jevištní způsob prezentace a s tím související choreografické zásahy nyní nabývají nového rozměru masovosti, politické účelnosti. Spartakiádní veselice se zúčastnily soubory z celé republiky, čím byla mimo jiné prezentována folklorní pestrost našich zemí. (ZDAŘIL, 2011: 18)

Spomienka Hanákov z moravského Kojetínu približuje nácvik v roku 1960: „V roce 1960 jsme se zúčastnili II. Celostátní spartakiády. U této příležitosti byla zpracována skladba pro národopisné soubory nazvaná “Píseň rodné země”, kde

byla ukázána lidová tvořivost. Strahov rozkvetl v obrovskou krojovanou nádheru. Při nácviku si nikdo neuvědomil a ani si nedokázal představit jaká to bude nádhera. Začaly se nacvičovat trochu neznámé kroky a některým se nácvik nelíbil natolik, že rozmrzele odešli. Povolali se noví zájemci, protože se muselo postavit kompletních 18 párů. Byla to krása, když se potom na stadionu objevilo 6000 krojů ze všech končin republiky...“ (www.kojetin.cz) Účast' v krojoch na spartakiáde na Morave dokonca podnietila vznik niektorých folklórnych súborov.

V roku 1965 boli vytvorené programy, v ktorých účinkovali tanečníci z folklórnych súborov určitej oblasti. Choreograficky sa na programoch v roku 1960 aj 1965 podieľala napr. Mária Mázorová, vedúca súboru Marína zo Zvolena, ktorá bola spolu s M. Senkom autorkou choreografie „Šorový“ pre účasť stredoslovenských súborov na III. (Výročia. Osobnosti... www.nocka.sk) Celostátnej spartakiáde v Prahe. Folklórny súbor Jánošík zo Svitú má vo svojej histórii zmienku o tomto programe: „V roku 1965 sa súbor zúčastnil na III. celoštátnej spartakiáde v Prahe, kde vystupoval na večeroch EUT organizovaných pre účastníkov spartakiády. Spoločne so všetkými súbormi Vsl. kraja účinkovali v tanečnom bloku “Východ”, kedy sa v športovej hale vo vtedajšom PKO na javisku stretlo naraz až 70 párov.“ Západoslovenské súbory nacvičovali skladbu spoločne s moravskými.

Neskôr boli vystúpenia folklórnych súborov už len časťou vystúpení v sprievodných programoch. K návratu ľudového tanca na spartakiádu malo dôjsť aj v roku 1990 prostredníctvom skladby pre dorastenky, dorastencov a folklórne súbory slovenských autorov V. Kysela, H. Šimonekovej a J. Ševčíka. Táto spartakiáda však už bola len českou záležitosťou a spomenutá skladba sa nenacvičovala.

Propagačný leták k nezrealizovanej folklórnej skladbe na spartakiádu 1990

SPARTAKIÁDY V SPOMIENKACH A KRONIKÁCH

Československé spartakiády – symbol socializmu sú dosiaľ predmetom spomínania, internetových diskusií a blogov, lokálnych časopisov, sú politicky odsudzované a nostalgicky obľúbené takmer všetkými, čo sa ich aspoň raz zúčastnili. Ich úzke prepojenie s komunistickým režimom a službu, ktorú preň robili, mnoho ľudí odmieta prvoplánovo vnímať. Ich spomienky sa viažu s mladosťou a nezabudnuteľnými zážitkami z nevšedného divadla, ktoré sami spoluvytvárali. Viažu sa tiež s fázou priprav – starostlivosťou o rekvizity a úbory, zdaroch a nezdaroch pri vystúpeniach, nepriazňou počasia, s atrakciami Prahy, (osobitným zážitkom bolo metro, eskalátory), so sprievodnými podujatiami, ale aj s miestnymi, či okresnými spartakiádami a sprievodmi cvičencov v prvomájových sprievodoch.. Z názorového spektra vyberáme niekoľko pohľadov na spartakiády, reprezentujúcich postoje k nim.

Spartakiáda 1980, skladba dorasteniek:

„Prvý máj ... 1980. Vyfasovali sme toľko očakávané spartakiádne dresy, ktoré podľa našich štrnásťročných mozočkov mali zaručiť, že spartakiáda zostava zrazu nadobudne lesk a šmrnc cvičeníek. Dresy boli isto vyrobené z odpadu pri výrobe ropy, bol to čistý nepriedušný PES (polyester) zafarbený červenou a bielou farbou. ... My, štrnásťročné devy, vyvinuté a hanbiace sa za prsia sme boli fakt šťastné, červeno-biely dres stiahol naše panenské ženstvo do stavu chlapčenskej rachitickej hrude. ... A takto nás vyhnali na prvomájový sprievod. To, že bolo asi 5 stupňov a zakázali nám akýkoľvek svetrík na vrch, lebo papaláši na tribúne by mali pokazený umelecký zážitok.“ (www.sashe.sk)

„Bol som v r. 1980 na Spartakiáde ako 37 ročný. Viezol som tam náradie (oceľové kruhy) pre zväzarmovcov. Zorganizovať tak masovú akciu, dokonale zvládnuť, vidieť tých mladých ľudí s akou radosťou predvádzali to čo sa naučili, bol zážitok na celý život. Boli tam mladí ľudia z mestečiek, dediniek, z celého Slovenska, ktorí mnohí by sa do krásnej PRAHY nikdy neboli dostali. Bola tam krásna mladosť!!! To nedokáže nikto spochybniť!“ (www.blog.sme.sk/diskusie/dpl....zagy)

Spartakiáda 1985, skladba starších žiačok:

„A dokonca cca pred niekoľkými mesiacmi dávali na ČTI dokument, kde boli ukážky zo spartakiády. Práve sme mali doma návštevu a super sme si zaspomínali, ba dokonca som zo skrine vytiahla spartakiádny úbor, ktorý je plný podpisov. Táto spomienka – pre mňa veľmi milá – mi zostane asi už navždy.“ (www.porada.sk/archive)

Spartakiáda 1985, skladba vojakov:

„Bol som na poslednej spartakiáde v histórii bývalého Československa. Ako príslušník Československej ľudovej armády. Hádám aj dnes by som našiel tú plechovú značku na ktorej som na Strahove stál v bielych trenírkach a kečkách. A hádam by sa mi ešte podarilo odcvičiť prvých pár taktov z vojenskej skladby. Dnes na to spomínam s úsmevom. Na ubytovanie na Vypichu, na tie prebdené noci plné nácvikov, na tých zranených chalanov, ktorí nám občas spadli pri letkách „z neba“ a ktorých sme nestihli zachytiť (nie vždy sa nám podarilo správne narátať do taktov hudby a súčasne sa pohybovať podľa predpísaného scenára), tej cesta do Prahy vo vlaku, keď sme spali na zemi aj v uličkách vagónov, pretože pre vojaka spací vozeň v tej dobe bol veľký prepych, ale bolo to pekné. Najkrajši na tom celom bol vždy ten záver keď sme docvičili pred plným Strahovom.“ (www.retromania.sk...)

„Spartakiáda – pekelné monstrum plné vřelých vzpomínek. Odhlédněme na chvíli od ideologie a všech nánosů, které jsou na ni navrženy. Prostě se sešla spousta lidí, zacvičili si, pobavili se, vznikla mnohá přátelství, taky manželství, taky nechtěné děti (antikoncepce byla v plenkách a vojáci v akci). Řada cvičenců si při odchodu ze svého vystoupení strčila do kapsy trenýrek či jen vzala do ruky trochu písku ze strahovské plochy... Prostě aby na ten zážitek nikdy nezapomněli. Možná ho ještě dnes někde doma najdeme. Je to dobře, nebo špatně? Ten písek je v pohodě, a to, že je spartakiáda už minulostí, taky.“ (Štrob: Ten krásný den, ... www.padesatpetplus.cz)

Z názorov neúčastníkov Spartakiády

„To boli krásne časy. Osobne som v Prahe nebol ale dívali sme sa na toto veľkolepé predstavenie. Ako píšeš, ten, kto to vymyslel, a vôbec, kto nad tým pravidelne myslel a pripravoval, bol hlava. Dnes tu ktosi, poväčšine zo zvyku a pretože je to moderné, vykrikuje, že šlo o manifestáciu strany a podobne sprostosti. Pritom šlo o zážitok, kde sa stretli mladí z rôznych kútov CS a smiali sa od rána až do večera. O tom to celé bolo. Nuž a ostatným ponúkli zo seba niečo pekné, čo dokázalo potešiť ľudské vnemy. Ľudská zloba a nenávisť však bude žiť v ostatných ironií a posmešky na toto obdobie, ktoré podľa nich bolo plné zbytočnosti a hlúposti bez zmyslu. Hlavne to budú vílkať mladým, ktorí to nezažili....“ (blog.sme.sk/diskusie Sorbon)

„Pamätám si, ako v kine Palace počas premietania Felliniho filmu Roma, jeden z divákov (v období normalizácie) okomentoval scénu nácvikov výkrikom: Spartakiáda! Išlo o scénu z Mussoliniovského Talianska. V kine vybuchol smiech, taký, ako keď cítiš, že niekto povie pravdu. Ti naši, “totalitní”... boli medzi nimi

Ľudia, ktorí to nebrali ako oslavu života pod vedením KSČ. Neposudzujem to nijako, iba viem, že pri sledovaní cvičenia na Strahove som cítil, že to má jasný ideologický zámer. Tým ľuďom, veľkej časti z nich, to možno nedošlo, a keby aj áno, čo mali robiť? Pre časť z nich je to dnes jednoducho spomienka na mladosť, na lásky na kamarátstva. V tomto je každý totalitný režim veľmi "šikovný". Nemôžu ju zahodiť. Keď zabudneme o čom to naozaj bolo (oslava života v socialistickom "raji"), bolo to pekné. Inak, klasické chlieb a hry a oslava seba samého. Mali sa komunisti od koho učiť. Ostatným sa nečudujem, že spomínajú v dobrom, také akcie prinesú nezabudnuteľne zážitky a priateľstvá, niekedy aj deti :, niekedy manželstvá, predovšetkým chápem, že na to mnohí spomínajú v dobrom. Ja nie, ale chápem ich." (blog.sme.sk/diskusie Boris 'Paris' Burger)

„Opět klasický příklad davové psychózy. Ono je to skutečně velmi snadné: po roce 1990 se rozběhla vlna kritiky všeho, co bylo „před tím“. ... Čili bohužel kritizovat spartakiády a situaci na našich základních školách před rokem 1990 všeobecně může jen opravdu mimořádně hloupý člověk, který není schopen objektivně vyhodnotit reálnou situaci. Protože tam jsou ta fakta nekompromisní a bohužel – jak jinak – nepříjemná. Ve věkové kategorii 10 – 15 let přibývá narkomanů, alkoholiků, kuřáků a obézních dětí. Doufejme, že podobné statistiky budou napříště pro nás více než varovné a než budeme opět něco kritizovat, tak si to důkladně rozmyslíme.“ (www.csfd.cz...DoneyGal)

Spomienka na spartakiádu 1960 prostredníctvom časopisu Život: Redaktori navštívili pani, u ktorej našli vyše 50 rokov opatrované číslo s obrázkom zo spartakiády, na ktorom bola vyfotografovaná počas cvičenia aj so svojimi spoližiačkami:

„Prinesla som vám výstrižok zo Života z roku 1960,“ začala pani Mária. „Vtedy sme maturovali na ekonomickej škole. Bolo to v čase druhej spartakiády a našu triedu vybrali reprezentovať kraj do Prahy. Tak som vám to doniesla, aby ste videli.“ V ruke držala rokmi ošúchanú titulku a v druhej ten istý obrázok ako pohľadnicu. „Nedávno sme mali stretávku po päťdesiatich rokoch a tam sme si obrázok rozdali vo forme pohľadnice.“¹⁸

Záznamy o spartakiádach obsahujú kroniky obcí, škôl, materských škôl, pionierskych organizácií, športových klubov, folklórnych súborov a iné. Na slovenskom vidieku sa účasť na celoštátnej spartakiáde hodnotila natoľko, že údaje obsahujú mená účastníkov aj cvičiteľov. Bola to vec osobnej prestíže, dôkaz úspešnosti organizácie, ktorá cvičencov pripravovala.

Zo školskej kroniky v obci Kamienka:

„Zapojenosť do športových podujatí je na tunajšej škole takisto tradíciou. Už v päťdesiatych rokoch (1955) sa 26 žiakov zúčastnilo na okresnom vystúpení spartakiády, na celoštátnom sa zúčastnil žiak Billík. A. Lazorík organizoval futbalové a volejbalové zápasy. V r. 1959 sa na celoštátnej spartakiáde v Prahe zúčastnili M. Lazarčíková, O. Pacoltová, A. Foľvarská a A. Glosíková s uč. M. Lehockým.“ (www.zskamienka.edu.sk)

Z kroniky obce Lipany 1955:

„Do rámca osláv 10. výročia nášho oslobodenia pekne zapadla aj I. celoštátna spartakiáda. Do príprav na túto spartakiádu sa zapojila aj naša mládež v školách a miestnej jednotnej telovýchovnej organizácii Sokol. Nacvičovali prostné cvičenia s hudbou v novej telocvični Osemročnej strednej školy. Potom vyše 200 cvičiacich z našej obce sa zúčastnili na okresnej spartakiáde v Sabinove a na krajskej spartakiáde v Prešove. Niektorí z nich sa potom zúčastnili aj I. Celoštátnej spartakiády v Prahe. Toto podujatie bolo stredobodom pozornosti aj našej verejnosti a pekné vystúpenia našej mládeže presvedčilo našich obyvateľov, že sa môže na mladé pokolenie plne spoľahnúť, že nám vyrastajú statoční bojovníci na fronte výstavby socializmu a obrany mieru.“ (www.lipany.sk)

Záznam z kroniky obce Trstín o spartakiáde 1985:

„Predsedom TJ Západoslovenské kameňolomy a štrkopiesky v Trstíne bol Jozef Taranda. Organizácia mala 120 členov. Telovýchovná jednota venovala veľkú pozornosť oddielu základnej rekreačnej telesnej výchovy. Tento oddiel pracoval v zimných mesiacoch a nacvičoval skladbu „Muži“ na ČSS '85. Je to svojim spôsobom rarita, že v nevelkej dedine Trstín bola TJ schopná zapojiť sa do nácviku ... Okresný výbor ČSTV ju hodnotil ako jedno z najkrajších zo 16 miest z okresu, kde sa spartakiádne vystúpenia konali. TJ ZKŠ vyznamenal okresný národný výbor medailou „Za zásluhy o rozvoj okresu Trnava.“ Spartakiády sa zúčastnilo 500 divákov a 120 cvičencov, 2 muži z Trstína cvičili na ČSS '85 v Prahe.“ (www.trstin.sk)

Z kroniky aeroklubu v Partizánskom: „V roku 1955 na celoštátnej spartakiáde sa zúčastnil i celok, ktorý bol vycvičený v našom aeroklube.“ (KAPUSTA, PARTIZANSKE.AEROKLUB.SK)

¹⁸ Reportáž z časopisu Život, vydanie 13/2011 autori: A. Šimončič, F.A. Boronkayová, <http://zivot.azet.sk/clanok/9077/nacelnikom-mestskej-policie-v-prievidzi-je-brat-romana-pomajba.html>

Cvičenie žien na spartakiáde 1985 na bratislavskom Interi. Archív autorky.

SPARTAKIÁDA V HODNOTENIACH A ANALÝZACH

Na spartakiády boli pozývaní zahraniční hostia predovšetkým zo socialistických štátov vrátane Číny a Kuby, ale aj zo západu. O spartakiáde 1955 uvádza A. Věntus: „V druhej skupine boli západní športovci, novinári a pracovníci športových organizácií, telovýchovy a športu. Žiaden západný politik spartakiádu nenavštívil. Z druhej strany „železnej opony“ boli pozvaní zástupcovia FIFA (Medzinárodná futbalová federácia), AIBA (Medzinárodná asociácia amatérskeho boxu), UCI (medzinárodná cyklistická únia), významní športovci ako Ferreira da Silva (olympijsky víťaz v trojskoku z Helsínk 1952) a Johnny Owen (britský boxer). Takisto aj pracovníci v telovýchove a športe z Fínska, Talianska, Švajčiarska a ďalších, celkovo 42 krajín. Do Československa prišlo aj viacero redaktorov svetových novín. Pri predstavení spartakiády boli samozrejme všetci významní hostia usadení na čestnej tribúne spolu s celým vedením komunistickej strany Československa a vlády ČSR. Zo strany štátu a strany sa slávnostného otvorenia spartakiády (výstrelom z dela) zúčastnili prezident ČSR Antonín Zápotocký...“ (VĚNTUS, 2004: 6) Na spartakiády do Prahy prichádzali na pozvanie aj zahraniční Slováci a Česi.

V roku 1977 bolo Československu za spartakiády udelené najvyššie významenie Medzinárodného olympijského výboru. Jeho dlhoročný predseda, Juan Antonio Samaranch, sa údajne vyjadril: „Spartakiády sú jedny z najvýznamnejších športových udalostí, ktoré som kedy videl. Videl som mnohé spartakiády v iných krajinách, ale vo svojom živote žiadnu takú ako v Prahe.“¹⁹

Masové podujatia – manifestácie, rituály, slávnosti, vrátane telovýchovných obsahujú hodnotový odkaz, uznávaný a formou participácie a spoluprežívania zdieľaný ich účastníkmi. Boli, sú a budú vďačnou pôdou pre šírenie myšlienok a ideológií tých, ktorí si ich privlastnia a nechajú sa legitimizovať ako reprezen-

tanti zdieľaných hodnôt. Šport vo svoj prospech využívali a využívajú totalitárne a diktátorské politické systémy, do súčasnosti napr. v Číne alebo v Severnej Kórei. Nie sú však vynálezom totalitných vlád. Už v antickom Ríme, gladiátorske hry boli ľudovou zábavou, ale aj prostriedkom prezentácie moci, bohatstva a štedrosti rímskych cisárov. Slávnosti a rituály so zapojením mäs, synchronizované pohyby (pokľaknutie, ukláňanie sa, prežehňavanie) využívajú cirkvi na utužovanie viery a spolupatričnosti, potvrdenie legitímnosti existujúcich hierarchií. Sú tiež súčasťou politických sviatkov, pričom aj spartakiády boli označované ako sviatok socialistickej telovýchovy v Československu. Ich súčasťou bol sprievod Prahou, tribúny na štadiónoch a najmä na Strahove boli obsadzované ľuďmi, ktorí toto podujatie použili ako nástroj moci, na prezentáciu režimu ktorý reprezentovali, propagáciu samých seba.

Ako sa vyvíjal socializmus v Československu, tak aj spartakiády viac či menej podliehali ideologickým diktátom. Napr. „...do roku 1965 se na spartakiáde vyvěšovala československá a sovětská vlajka a hrály se hymny obou států. Od roku 1975 se místo sovětské vlajky věšela rudá dělnická a hymna se již hrála jen jedna, čímž se předešlo obavám z reakcí publika.“ (ROUBAL, 2006: 4) ... Od 70 rokov nebola tendencia zvyšovať počty cvičencov, naopak zdôrazňovala sa dobrovoľnosť. Podobne ako pri prvomájových sprievodoch²⁰ ochablo v 70. rokoch nadšenie pred tribúnou aj v spartakiádnych sprievodoch v Prahe. (Sprievod údajne nemal ideálnu atmosféru – sťažnosť politickovýchovných pracovníkov z roku 1975, (ROUBAL, 2006: 3) na tejto spartakiáde však bolo v Prahe mimoriadne chladné a daždivé počasie.) V roku 2009 bol verejne vyslovený názor, že „spartakiády postupne ztrácely svůj původní ideologický náboj, hlavně v osmdesátých letech, měly vysokou sportovní hodnotu.“²¹

P. Roubal správne prirovnáva spartakiády k veľkému pouličnému divadlu. „Město samo o sobě se stalo spektaklem, ve kterém se masy staly hlavním hercem, nicméně ve zcela jiné podobě, než očekávali organizátoři. Účastníci v rozhovorech vzpomínají na město v karnevalovém duchu, kde se chaoticky mísí lidé ze všech koutů země... Pocit z města, kde, jak se zdálo, je všechno možné, se dále upevňoval celou škálou sexuálních mýtů spojených se spartakiádou.“ (ROUBAL, 2006: 5)

Zaujímavá je aj jeho myšlienka istež formy výmenného obchodu medzi ľuďmi a predstaviteľmi režimu. Ľudia robili to, čo ich vcelku bavilo a prinášalo im radosť, štát to maximálne zabezpečil vrátane nedostatkového tovaru v pražských obchodoch a odmenou mu bol propagandistický odkaz okolitému

¹⁹ http://cs.wikipedia.org/wiki/Spartaki%C3%A1da#cite_note-7

²⁰ Porovnaj Beňušková, Z. 1994, Prvomájové sprievody v Bratislave. In: *Slávnostní průvody*. Uherské Hradiště s. 13-110.

²¹ Názor historika Františka Kolára z Olympijského študijného a informačného centra. <http://cs.wikipedia.org/wiki/Spartaki...>

svetu, manifestácia politickej, ekonomickej a kultúrnej vyspelosti socialistickeho Československa a zároveň boli spartakiády aj prejavom hrdosti na socialistickú vlasť.

Polemizovať však možno s Roubalovým názorom, že „synchronizované cvičení sokolů či turnerů mělo za cíl vytvořit obraz ideální národní komunity, ztělesnit vojenskou zdatnost, slepou kázeň a rasovou čistotu.“ (ROUBAL, 2006: 1) Keďže tieto ciele niektorí autori vzťahujú aj k spartakiádám, treba poznamenať, že synchronizované zocvičovanie je princíp rôznych pohybových perfoancií, či ide o 16 párov na javisku alebo tisíce cvičencov na štadióne. Zážitok z úspešného vystúpenia a synergický efekt medzi účinkujúcimi a divákmi je tiež podobný napr. pri vystúpeniach populárnych spevákov a hudobných skupín („...ale pocit stát v 300 tisícovom strahovskom kotlihádam zažil len Rolling Stones, ktorý tu v postsocialistickej ére koncertoval a JA.“ (www.retromania.sk) či na folklórnych festivaloch. Aj na dosiaľ existujúcich všesokolských zletoch (posledný v Prahe 2012, na ktorom sa zúčastnilo 10 500 cvičencov z 3 krajín), či gymnastradách (napr. Světová gymnastrada 2011 v švajčiarskom Lausanne kde sa zúčastnilo v hromadných skladbách 20 000 cvičencov z 55 krajín celého sveta vrátane Slovenska) mali možnosť stovky amatérskych cvičencov aj fyzicky menej zdatných, predstaviť sa v role účinkujúcich, zažiť niekoľko minút slávy a potlesku, čo je motivácia a nezabudnuteľný zážitok. Bez podriadenia sa choreografii a organizátorom by to nešlo, čo však ešte neznamená, že ide o prejav slepej poslušnosti či militantnosti. Aj spartakiády obsiahli tento rozmer.²² Tu je aj podstata ich obľúbenosti v širokých masách. Človek je tvor spoločenský a zdieľaná kolektívnosť, identifikácia s väčším celkom, pocit spolupatričnosti je prirodzená potreba. Komunistický režim ju investíciou do masovej telovýchovy dokázal rozvinúť a majstrovsky využiť vo svoj prospech.

²² P. Roubal uvádza, že „V protestních dopisech se objevuje lítost nad ztrátou krásného pocitu ze souměřitelnosti k lidskému houfu či nádherného pocitu pospolitosti nad zdařeným dílem.“ (Roubal, 2006: 4)

LITERATÚRA

- Ako sa na železnici sviatky zdravili... <http://www.zeleznicny.net/spomienky/ako-sa-na-zeleznici-sviatky-zdravili%E2%80%A61/6/0>
- BITUŠÍKOVÁ, A., 1999: V zdravom tele zdravý duch. Odras diferenciácie v životnom štýle obyvateľov mesta. In *Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote*. [Zost.]: Salner, Peter – Beňušková, Zuzana. Bratislava, Ústav etnológie SAV, s. 91–99.
- BENUŠKOVÁ, Z., 1994: Prvomájové sprievody v Bratislave. In: *Slávnostní průvody*. Uherské Hradiště, s. 13–110.
- BORDÁŠOVÁ, R., 2010: *Spartakiáda v spomienkach a faktoch*. Bakalárska práca. Katedra etnológie a etnomuzikológie FF UKF v Nitre.
- Čo je sokol? www.sokolnaslovensku.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=27
- DEMETROVIČ, E. a kol., 1985: *Československá spartakiáda 1985*. Bratislava. Olympia Praha.
- GIERTLOVÁ, M., 2012: *Vývoj folklórnych hnutí na Hornom Pohroní, na príklade folklórnych skupín Helpan a Kýčera*. Bakalárska práca, Ústav evropské etnológie FF MU Brno.
- JANČÁŘ, J., 2007: O folkloru, folklorismu a identitě. Droby místních dějin. *Dejiny a současnost, kulturně historická revue*. <http://dejiny.nln.cz/archiv/2007/10/droby-mistnich-dejin->
- KAPUSTA P., VALACHOVIČ J., a SZABÓ M.: *40 rokov športového letectva v Partizánskom*. www.partizanske.aeroklub.sk/historia/40letec/40letec.html
- LABUDOVÁ, J. a kol., 2006: *Minulost' a súčasnosť SZ RTVŠ*. ICM AGENCY, Bratislava.
- MACURA, V., 1992: *Šťastný věk: Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*, Praha – Litomyšl.
- MIKULECKÁ, M., 2009: *Československé spartakiády jako příklad zneužití sportu v rámci totalitního režimu*. Diplomová práca. Národohospodárska fakulta. Vysoká škola ekonomická v Prahe.
- MUCHA, V., 1975: Dějiny dělnické tělovýchovy v Československu. Praha : Olympia,. Kapitola I. spartakiáda FDTJ, s. 71.
- PERÚTKA, J., 1980: *Dejiny telesnej výchovy a športu na Slovensku*. Bratislava.
- PRCHAL, J., 1980: *Velké dny československé telesné výchovy*. Prvé vydanie. Praha. Olympia, 1980 6- 194 s.

Reportáž z časopisu *Život*, vydanie 13/2011 autori: A. Šimončíč, F.A. Boronkayová, <http://zivot.azet.sk/clanok/9077/nacelnikom-mestskej-polície-v-prievidzi-je-brat-romana-pomajba.html>

ROUBAL, P., 2006: „Jak ochutnat komunistický ráj. Dvojitá tvář československých spartakiád“, *Dějiny a současnost*, roč. 6, s. 28–32. pozri aj <http://dejiny.nln.cz/archiv/2006/6/jak-ochutnat-komunisticky-raj->

ROUBAL, P., 2005: „Krása a síla – genderový aspekt československých spartakiád“, *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 6, s. 10–14.

Spartakiada. <http://cs.wikipedia.org/wiki/Spartaki%C3%A1da>

Spartakiády – historie a skladby

www.youtube.com/watch?v=whkWHG_TTm0&feature=related

ŠTROB, P.: Ten krásný den, kdy jsme vyletěli na značky!

http://www.padesatpetplus.cz/cs/site/lide-a-nazory/pamatujete/Ten_krasny_den_Spartakiada.htm, 18. 11. 2009

ŠUPICH, Z. – KOPŘIVA, M., 1981: *Československá spartakiáda 1980*. Prvé vydanie. Bratislava. Šport.

VĚNTUS, A., 2004: *Celoštatná spartakiáda ako nástroj socialistickej propagandy*. www.historia.czweb.org/doc/spartakiada.doc

Výročia. Osobnosti kultúrno-osvetovej činnosti, záujmovej umeleckej činnosti, tradičnej a ľudovej kultúry <http://www.nocka.sk/uploads/65/0f/650f322cd92ef16a9f721bc78f8e6ebf/osobnosti.pdf>

Vývoj športu na území Slovenska. Národná encyklopédia športu Slovenska [/www.sportency.sk/encyclopedy#](http://www.sportency.sk/encyclopedy#)

ZDAŘIL, R., 2011: *Vztah socialistické ideologie k folklóru a jeho reflexe v československém hraném filmu v letech 1945–1968*. Bakalárska práca Ústav hudební vědy Sdružená uměnovědná studia MU Brno.

http://is.muni.cz/th/261016/ff_b/Text_dipl._prace.docx

ZÍDEK, P.: *Soudružky a soudruzi, tužme se*.

[//www.czsk.net/svet/clanky/publicistika/spartakada.html](http://www.czsk.net/svet/clanky/publicistika/spartakada.html)

ŽÍŽKA, J – ŽLÁBEK, J., 1989: *Od pódia ke Strahovu*. Prvé vydanie. Praha. Olympia.

www.edejiny.cz/tag/spartakiad>

www.blog.sme.sk/diskusie/1415682/1/SS1--Spartakiada.html

www.blog.sme.sk/diskusie/dpl/.../25-rokov-od-poslednej-spartakiady.html

www.ceskatelevize.cz/porady/10266819072-vypravej/ve-stopach-doby/1965/konala-se-iii-celostatni-spartakiada/

www.csfd.cz/film/4100-anna-sestra-jany/DoneyGal (19.6.2012)

www.lipany.sk/sekcie/kronika/1955.rtf

www.osobnosti.sk/index.php?os=zivotopis&ID=59061

www.porada.sk/archive/index.php/t-15458.html (YVETTE 05.12.05, 20:20)

www.retromania.sk/1980-1989/sport-80-roky/145-spartakiada

www.sashe.sk/qwetinka/journal/prvy-maj....1980

www.szrtvs.sk/Hist%C3%B3ria%20SZ%20RTVS%20%20%20cast.pdf

www.trstin.sk/files/kronika

www.totalmag.cz/spolecnost/66-fenomen-doby/2828-spartakiada-est-masovych-akci-od-sokolm-navzdory-a-po-spartakiadniho-vraha.html

www.zskamienka.edu.sk/16kapitola.htm:

zivot.azet.sk/clanok/9077/nacelnikom-mestskej-polície-v-prievidzi-je-brat-romana-pomajba.html

RÉSUMÉ

The spartakiads in Czechoslovakia were unique performances and thousands of people took part in them. Despite the fact that the synchronous movements of thousands of participants were the symbol of a controlled society, people liked this type of a mass exercise and it remains the object of nostalgic recollections of the people. The study tries to answer the following questions: Why were spartakiads so popular? How is it possible that thousands of people joined them? How come that people did not perceive them as an ideological manipulation and a huge political marketing? What was the key to the spartakiads' success? What was the difference between Slovakia and Czechia? What was the role of spartakiads in the development of the mass physical education and of the new trends in the changing life styles? We are seeking answer to these questions using all the available sources on spartakiads in publications, municipalities' chronicles, on the internet, in films, discussions and blogs, and the memories of the participants. The first part presents more closely the history of these mass exercises represented especially by the Czech physical education organization Sokol. The historical overview is concluded by the presentation of the development of the mass physical education during socialism and specifically by five nationwide spartakiads. The essence of spartakiads, the system of being involved in these mass exercises is explained in the part about their organization. Mass exercises contained since their beginning, apart from the physical development, also an ideological function – activation of the people to patriotism and to

the formation of the national identity. They were connected with the folklore. The relation to Sokol and to mass sports in Slovakia was different during the first half of the 20th century. The participation at spartakiads had its specificities as well and therefore part of the study is dedicated to Slovak particularities in relation to spartakiads. Peoples' memories as well as the opinions of the people who experienced them show their ambivalent position to the spartakiads. A lot of promotion and propaganda materials containing the symbolism of values that spartakiads were supposed to embrace were preserved. Their reflection remains in the art work, in visual documents, in chronicles, in souvenirs. They are also the object of scientific discourses, which are supposed to be enriched by this study.

Vlaky počas spartakiády mali označenie s logom.
ZDROJ: <http://www.zeleznicny.net>

Štúdiá vznikla v rámci projektu VEGA 2/0043/10 „Naratívna každodennosť obdobia socializmu“

SPOMIENKY OBYVATEĽOV LEVÍC NA TRÁVENIE DOVOLENIEK V DRUHEJ POLOVICI 20. STOROČIA

Lenka Bobulová

Tento príspevok vychádza z výsledkov môjho výskumu zameraného na zmeny vo využívaní dovoleniek týkajúcich sa obdobia druhej polovice 20. storočia a začiatku 21. storočia so zameraním na obdobie socializmu (1948 – 1989). Výskumná vzorka bola vytvorená z obyvateľov Levíc v rozpätí 26–90 rokov. Výskum som uskutočnila formou pološtruktúrovaného interview v lete 2010 s doplňujúcim výskumom prebiehajúcim začiatkom roka 2012. Výskumnou lokalitou bolo okresné mesto Levice, nachádzajúce sa na juhu Západného Slovenska, s počtom obyvateľov 36 626 (k31. 1. 2005), pričom priemerný vek obyvateľov sa odhaduje na 34,5 rokov. Patrí medzi mestá, kde sa zachovala dlhodobá vinárska tradícia, aj keď v súčasnosti upadá, čo sa presúva do privatej sféry (malé rodinné hajloky). Po februári 1948 sa v meste začala zvýšená industrializácia a urbanizácia. Keďže som nemala väzby na staršiu generáciu obyvateľov, po rade Informačného centra mladých v Leviciach a ich odporúčaní som sa kontaktovala na Domov sociálnych služieb (DSS) v Leviciach, kde prebehla prvá časť môjho výskumu. Druhá časť výskumu bola zameraná na obyvateľov v produktívnom veku so skúsenosťami alebo spomienkami na trávenie dovoleniek v období socializmu, teda do roku 1989.

Cieľom práce bolo zistiť, akým spôsobom využívali obyvatelia Levíc dovolenky v posledných desaťročiach a k akým zmenám v tejto sfére pod vplyvom vonkajších podmienok prišlo. Cez spomienky informátorov som sa snažila zachytiť rôzne podoby trávenia dovolenkového času, ich zmenu a aj to, ako a či samotní informátori túto zmenu evidujú, prijímajú a ako ju hodnotia. Nasledovne sa venujem nielen usporiadaniu dovoleniek a ich zmien prostredníctvom chronológie, ale aj hodnoteniu dovoleniek prostredníctvom liminality dovoleniek – ľudia sa v čase dovolenky akoby nachádzali mimo každodenného stereotypu práce, snažia sa z neho uniknúť prostredníctvom relaxu, ciest či inej práce. V spracovaní rozhovorov som aplikovala teóriu amerického antropológa Clifforda Geertza, podľa ktorého je analyzovanie kultúry vedou experimentálnou, ale ide v nej najmä o interpretácie zaoberajúce sa významom.¹

Vplyv Geertza je významný aj v otázke antropologických textov, ktoré sú antropologické preto, lebo sú to antropológovia, čo to tvrdia, sú to interpretácie druhého alebo tretieho rádu, pričom „začínáme s našimi vlastnými interpretáciami toho, čo naši informátori robia alebo čo si myslí, že robia, a ty potom systematizujeme“.² Druhou teóriou, ktorá ma ovplyvnila, bol výber liminality ako prvku dovoleniek. Pri svojom výskume som sa snažila nájsť aspoň niekoľko spoločných bodov, ktoré by boli pozorovateľné nielen pre všetky obdobia, ale aj pre všetkých dovolenkujúcich. Pri prebiehajúcom výskume som zistila, že pre všetky prípady čerpania a trávenia dovoleniek je spoločný charakteristický znak, pripomínajúci prechodové rituály. „Schéma prechodových rituálov je teda základom nejen celých souborů obřadů doprovázejících, usnadňujících nebo podmiňujících přechod z jednoho životního stádia do druhého nebo od jednoho společenského postavení do jiného, ale i některých autonomních systémů, které se užívají pro dobro celých obecných společností, zvláštních společností nebo jedince.“³

Každé vytrhnutie z každodennosti nás privádza k myšlienke akéhosi ritualizovania tohto času. Victor Turner vo svojom diele *Průběh rituálů* (2004) rozoberá definovanie prechodových rituálov podľa Van Gennepa, ktorý ukázal, že všetky rituály prechodu sa skladajú z troch fáz: odloučení, pomezí (či limenu, což v latině znamená „práh“ a přijetí“.⁴ Odlúčenie je aj fáza prípravy a učenia, keď zaň považujeme výber dovolenky a zabezpečenie pracovného voľna.

„Na to sme sa veľmi tešili lebo to bolo jediný krát čo sme išli ako za hranice všedných dní. Ale fakt je, aspoň čo ja si spomínam taký organizátor, to bola mama, sa kúpil stan, spacáky, aby peniaze boli. Aj všetko organizovala, čo sa ako do auta uloží.“ (IŽ50)

Vlastná liminalita spočívala práve vo vytrhnutí z každodennosti. Hoci moji informátori figurovali stále v spoločenstve ľudí, boli aj mimo neho, čo bolo spôsobené práve tým, že mali vybranú dovolenku. Informátori si uvedomovali vlastné zvláštne postavenie, najmä pri trávení dovoleniek mimo vlastnej republiky. Posledným obdobím je obdobie prijatia, znovuzačlenenia do kolektívu. Dovolenka sa mnohokrát stáva známkom statusu jednotlivca a aj vďaka tomu jednotlivci, ktorí čerpali dovolenku, získavali novú pozíciu v skupine, aj keď v mnohých prípadoch iba pomyselnú (mal na to, aby išiel na dovolenku, mal na to, aby išiel stavať dom a pod.).

V slovenskej etnológii sa problematika dovolenky rozoberala okrajovo, najmä ako súčasť iných výskumov zameraných na sociológiu turizmu alebo ako súčasť pracovného času. V období socializmu vznikalo mnoho prác týkajúcich sa voľného času, jeho trávenia a tiež jeho štatistického vyhodnocovania. Dovolenky ako súčasť voľného času sa skúmali z materiálneho hľadiska – kedy, koľko a akých dovoleniek sa občan zúčastnil, dovolenky ako odraz vzdelania či spoločenského postavenia. „Vlastníctvo predmetov dlhohodobej spotreby, ako autá, záhrady a chaty (hlavne pre mestské obyvateľstvo), rovnako aj spôsob trávenia dovolenky a úroveň bývania a vybavenia domácnosti, nie je len funkciou príjmov, profesie, kvalifikácie a druhu práce, ale aj potrieb vyvolaných sociálnym a kultúrnym prostredím veľkého mesta.“⁵

Druhý pohľad na skúmanie dovoleniek je venovaný navyšovaniu pracovného voľna formou zvyšovania počtu dovoleniek. „Skracovať pracovný čas a tým rozširovať potenciálnu sféru voľného času možno rôznym spôsobom. Buď vo forme predĺženia dovolenky o 1 týždeň / ako najčastejšie ju uviedlo 28,9% respondentov/, skoršieho odchodu do dôchodku / v 17,5 % prípadoch/, alebo v iných častejších intervaloch / denne o 30 minút – 14,7 %, každý piatok o 2 hodiny – 16,3 % a jeden deň ďalšieho voľna v mesiaci – 14,5 % respondentov/.“⁶ Avšak ani jeden z týchto pohľadov neskúma spôsob trávenia dovoleniek.

Charakterizovať dovolenku ako takú je veľmi zložitá. Pri svojom výskume som využila tri rôzne definície dovoleniek. Sociologická formulácia definuje dovolenku ako „blok súvislého voľna poskytovaného zamestnávateľskou organizáciou k rôznym účelom, najmä oddychovo rekreačným. Účelom dovolenky môže byť aj intenzívna lekárska starostlivosť, štúdium, práca v zahraničí alebo iné“.⁷ Ďalšou dopomáhajúcou definíciou dovoleniek bola ekonomická definícia cestovného ruchu. Hoci sa môže zdať, že nie je obsahovo blízka etnologickým témam, niektoré členenia, ktoré figurujú v cestovnom ruchu, a najmä systematika cestovného ruchu môže byť, a v tomto prípade aj bola aplikovaná do etnologickej práce. V neposlednom rade ma zaujímalo aj právne hľadisko nazerania na dovolenku. V právnej definícii sa nachádza: „Dovolenku môžeme vymedziť ako zákonom zaručené oslobodenie od pracovných povinností zamestnanca, ktoré slúži na zotavenie zamestnanca po vykonanej práci, v priebehu ktorého je zamestnanec zabezpečený náhradou mzdy vo výške jeho priemerného zárobku.“

¹ GEERTZ, C.: *Interpretace kultur*. 1. vyd. Praha: Slon, 2000, s. 15.

² GEERTZ, C.: *Interpretace kultur*. 1. vyd. Praha: Slon, 2000, s. 25.

³ GENNEP van, A.: *Přechodové rituály*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY, 1996, s. 171.

⁴ TURNER, V.: *Průběh rituálu*. 1. vyd. Brno: Computer Press, 2004, s. 95.

⁵ BEDNÁRIK, R.: *Prehľadovanie a zdokonaľovanie socialistického spôsobu života v etape budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti*. Bratislava: Výskumný ústav sociálneho rozvoja a práce. 1985, s. 36.

⁶ VALNÁ, S., KOPECKÁ, K.: *Smery a činnosti spoločenskej regulácie voľného času a spôsobu jeho využívania (1. etapa). Problémy rozvoja životných aktivít realizovaných vo voľnom čase a možnosti ich riešenia*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovne. 1983, s. 42.

⁷ LINHART, J.: *Dovolená*. In.: *Veľký sociologický slovník* 1. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1996, s. 224.

*Nárok zamestnanca na dovolenku zahrnuje v sebe dva podstatné obsahové prvky, zabezpečenie pracovného voľna a hmotné zabezpečenie počas pracovného voľna.*⁸ Prostredníctvom výberu týchto troch definícií by som prezentovala aj súčasný stav skúmania danej problematiky. Dovolenka sa v mnohých prípadoch vyskytovala okrajovo, akoby bola len katalyzátorom. Na rozdiel od sociologických literatúr (najmä anglickej) sa ekonomická literatúra zaoberá najmä peňažným a rozvojovým dopadom dovoleniek na rozvoj cestovného ruchu a len minimálne tým, ako je ovplyvnený život jednotlivcov alebo skupín.

Predtým ako sa začnem zaoberať dovolenkami obdobia po druhej polovici 20. storočia, chcela by som načrtnúť históriu cestovania a dovolenkovania pred týmto obdobím. Dovolenka nemohla existovať v takých politických systémoch ako bola monarchia doplnená feudalizmom, kde bol nevoľník viazaný k svojmu feudálnemu pánovi. Hoci cestovanie existovalo od staroveku, keď dochádzalo k cestám, ktoré podľa Ivana Chorváta slúžili na upevňovanie väzieb v spoločnosti, na rozdiel od odpútavania sa, ako to býva v súčasnosti,⁹ nedá sa povedať, že by išlo o dovolenky. Tak isto sme na tom v prípade obdobia stredoveku. Jean Verdon vo svojej knihe *Volný čas ve stredoveku* (2003) uvádza, že v tejto dobe existovalo päť druhov ciest (ešte z rímskeho obdobia) a cestovalo sa aj po prúdoch riek. Zväčša išlo o obchodné alebo pútnické cesty, nedajú sa však stotožňovať s dovolenkami. Obdobie novoveku (pod pojmom novovek rozumiem všeobecne zaužívané obdobie 16. – 19. storočia) bolo významné približovaním sa cestovania a dovolenkovania súčasným normám. Začali tu vznikáť *Grand tours* – teda, ako ich definuje Ivan Chorvát – niekoľkoročné výpravy, ktoré uzatvárali vzdelávací proces mladých aristokratov, boli spojené s jazykovými a akademickými kurzami vo významných európskych univerzitách.¹⁰ Najmä v 18. storočí „panovala všeobecná zhoda v tom, že pre váženého člena vtedajšej anglickej spoločnosti nie je cestovanie pre potešenie, zábavu a obdiv pozoruhodnosť bez väzby na hlbšie poznanie prijateľnou aktivitou“.¹¹ Na konci 19. storočia nastáva zlom. V Británii vzniká organizované cestovanie a turizmus. Takéto niečo bolo možné „kombináciou ekonomických, technologických a sociálnych procesov – rastom reálnych miest, urbanizačným procesom so sprievodnou triednou diferenciáciou a rastúcou segregáciou, novými dopravnými technológiami, systematizáciou práce a reguláciou pracovného času a pracovných podmienok, kultúrnymi vplyvmi romantizácie prírody

a krajiny a novými metódami organizácie cestovania“.¹² Slovensko sa v 19. storočí stalo vyhľadávanou destináciou kúpeľných a ozdravovacích pobytov. Rozmach cestovania začal až v medzivojnovom období, na Slovensku pod vplyvom industrializácie a vznikom samostatnej Československej republiky.

Päťdesiate roky 20. storočia sa viažu k viacerým významným udalostiam, ktoré ovplyvnili nielen smerovanie republiky, ale aj smerovanie života jej obyvateľov. Keď sa koncom 40. rokov k moci dostala Komunistická strana Československa, začal sa na Slovensku meniť život – ekonomický aj spoločenský. Nasledujúce roky sa niesli v znamení industrializácie, urbanizácie a kolektivizácie, ktorá hoci nemala vždy priaznivý dopad na život slovenského obyvateľstva, umožnila ľuďom dovolenkovanie. Až do obdobia po druhej svetovej vojne bola väčšina obyvateľstva zamestnaná v poľnohospodárstve bez nároku na platené pracovné voľno, aké poznáme z neskoršieho obdobia či zo súčasnosti. To malo aj veľký vplyv na dovolenkovanie v prvých desaťročiach (datovania mnou skúmaného obdobia). Na rozdiel od českých krajín, kde bol priemysel a aj zamestnanecko-pracovné vzťahy rozvinutejšie, Slovensko malo nálepku agrárnej krajiny s pracujúcimi roľníkmi, ktorí boli viazaní k svojej obžive, teda k svojej pôde.

„Viete, ono to takto nebývalo. Moji rodičia o dovolenke ani neslýchali. To všetko robilo, hneď ako vyrástlo. Celý život. Oni takto nikde nechodili, to sa až takto potom neskôr začalo. Keď sme robiť začali, áno vtedy takto prvýkrát sme aj na výlety chodiť začali. Lebo to už tak nemuselo byť, že celý čas len robotovať, ako rodičia robotovali.“ (IŽ89)

Zmenou „robotovania“, ako uvádza informátorka, teda v prenesenom zmysle slova – v čase, keď ľudia už neboli pracovne neustále viazaní na pôdu – bol poskytnutý ľuďom aj voľný čas, ako uvádza I. Chorvát vo svojom diele *Cestovanie a turizmus v zrkadle času* (2007): „... a hlavne v medzivojnovom období dochádza k jeho výraznému nárastu, predovšetkým pod vplyvom trendu zvyšovania voľného času obyvateľstva, zavedenie inštitútu platenej dovolenky a tiež vďaka rozvoju automobilizmu prinášajúceho zlepšenie možností individuálnej mobility stredných vrstiev.“¹³

Mobilita sa stáva hlavným pojmom, ktorý sa spája s trávením dovolenky mimo svojho domova. Dopravné prostriedky však nebývali lacnou záležitosťou. Cestovať autobusom bývalo oveľa jednoduchšie ako autom, ktoré si mnoho obyvateľov nemohlo zaobstaráť najmä z finančných dôvodov. Preto sa v 50. a 60. rokoch často stretávame s bicyklom ako dopravným prostriedkom.

⁸ BARANCOVÁ, H. – SCHRONK, R.: *Pracovné právo*. 2. rozšírené vydanie. Bratislava: Sprint, 2004, s. 648. ISBN 80-89085-28-8.

⁹ CHORVÁT, I.: *Cestovanie a turizmus v zrkadle času*. 1. vyd. Zvolen: Bratia Sabovci, 2007, s. 23.

¹⁰ Tamtiež, s. 40.

¹¹ Tamtiež, s. 41.

¹² Tamtiež, s. 63–64.

¹³ CHORVÁT, I.: *Cestovanie a turizmus v zrkadle času*. 1. vyd. Zvolen: Bratia Sabovci, 2007, s. 13.

„*My sme zo začiatku nemohli takto niekde chodiť. Auto sme nemali, to bolo moc drahé a tie zájazdy, no nie vždy sa nám podarilo. Tak sme ešte kým sme deti nemali bicyklom chodili na výlety. Sem tuná len tak do hôr alebo k jazeru. Ale to na bicykloch a to bývalo tak, že ráno sme chodili a večer späť. Alebo stan sme si zobrali a tak sme spali. To sme si v piatok voľno vybrali potom aby sme mali času dosť. No tak, potom prišli deti, tak sme tak nechodili.*“ (IŽ74–2)

Ako vidieť, bicykel zohrával veľkú úlohu v mobilite najmä mladých ľudí, ktorí mali „voľnejší prístup“ v živote. Keď prišli deti alebo rodina, bicykel ako dopravný prostriedok, a tiež aj výlety s ním spojené sa väčšinou odkladali na neskôr, keď deti vyrástli. Ďalším dôvodom, pre ktorý sa dovolenky autom v tomto období tak nerozšírili, boli finančné možnosti ľudí. Kolektivizáciou, ale aj menovou reformou z roku 1953, keď obyvatelia prišli často aj o celoživotné úspory,¹⁴ bolo len málokomu umožnené cestovanie, ktoré by bolo finančne nenáročné. A keďže väčšina financií išla do každodenného chodu domácností, na individuálne dovolenkovanie akoby neostávalo „času“.

„*Tí, ktorí mali tri deti, si mohli našporiť aj na Juhosláviu. Lebo to boli vysoké rodinné prídavky. Aj na auto si našporili, ale my sme mali 15 korún len rodinné prídavky, na jedno decko.*“ (IŽ62)

Od polovice 60. rokov som sa u informátorov začala stretávať s vyššou dovolenkovou mobilitou. Mnohí navštevovali zahraničné pobyty – najmä zájazdy organizované závodnými organizáciami ROH.

Finančná neistota jednotlivcov bola z ich rozhovorov zrejma, viacerí spomínali, že *nemali veľa peňazí*. Vlastnú „nemohúcnosť“ v rámci mobility si nahrádzali zájazdmi, ktoré boli organizované ROH už od začiatku 50. rokov. Takéto zájazdy pretrvali aj po páde socializmu, na začiatku 90. rokov.

„*No áno zo Vzoru (závod, kde informátorka pracovala – pozn.) len tak. Prv sme asi išli do Tatier a no tak vôbec tak na východe spoznali sme hneď tak na začiatku ako som tam prišla. Lebo v 51. roku tak vtedy som nastúpila, to už je teraz Novochema, tak vtedy to bol Vzor, Vzoroda či všeliako nás vtedy volali. Takže autobusom išli, potom niekde sme spali, potom zase ďalej trošku. Išli sme s nima. Lebo tak to ani nebolo drahé, lebo mne to vadilo, že keby sme samí chceli ísť tak to je drahšie. Takto oni všetko zariadili.*“ (IŽ84)

Koniec 60. rokov sa niesol v duchu zmien, ktoré v republike nastali uvoľňovaním tuhého komunistického režimu. Informátori spomínali aj lepšie finančné zabezpečenie, čo sa odrazilo aj na trávení dovoleniek. Znížil sa počet dovoleniek na zotavenie. Obľúbenou destináciou sa stali Tatry a Balaton, kde sa organizovali najmä ROH dovolenky. Finančná zábezpeka súvisela aj s vyšším

počtom informátorov, ktorí si zaobstarali auto. Zmena dopravného prostriedku (autobus – auto) sa viazalo aj na trávenie dovolenky. Pokým informátori, ktorí nevlastnili auto, sa sústreďovali na dovolenky organizované ROH alebo zájazdy organizované zamestnávateľom, informátori, ktorí si zaobstarali auto, ich trávili individuálne.

„*Áno, áno to my sme už auto mali za socializmu ... My sme každý rok chodievali celá rodina chodievali na Balaton na 2 týždne, alebo sme chodievali autom do Tatier a tak ďalej. Veľký vplyv malo vtedy, že človek ... vtedy nebolo toľko áut ako teraz je. My sme už mali auto v 70. roku. Po 68. roku to bolo, ešte 68. rok sme nemali keď Rusi prišli. Ale auto malo veľký vplyv na to, že si mohla byť mobilná a tie náklady na prepravu boli ozaj minimálne. Lepšie to bolo ako keď si musela ísť autobusom.*“ (IM76)

Dovolenky na zotavenie (v tomto prípade dovolenky, ktoré informátori trávili prácou na záhrade) alebo športové a dobrodružné dovolenkovanie sa v tomto období vyskytovalo skôr v menšine. Až na pár prípadov, keď informátori uviedli vlastnenie viniča, sa dovolenky na zotavenie nevyskytovali.

Začiatky 70. rokov boli ovplyvnené tzv. normalizáciou, ktorá prišla ako odpoveď na revolučné predstavy „socializmu s ľudskou tvárou“ konca 60. rokov. Pod pojmom normalizácia sa uvádza obdobie od roku 1969 až do polovice osemdesiatych rokov.¹⁵ V 70. rokoch sa medzi populárne destinácie začalo zaraďovať Bulharsko, ktoré bolo obľúbené najmä v 80. rokoch a svoju obľubu začína získavať aj v poslednom desaťročí. Na rozdiel od 80. rokov, keď sa Bulharsko stáva cieľom najmä mladých ľudí, prvopočiatky dovolenkovania v tejto krajine sa viažu na zamestnávateľov / dovolenkovanie organizované ROH.

„*To si podnik (Podpolianske strojárne – pozn.) postavil, akurát Bulhari im dali priestory a oni tam postavili si. A proste to bolo zadarmo, ale stravovať si sa musela z vlastných prostriedkov. Zadarmo dovolenka bola aj pláž bola zaplatená. Cestu sme neplatili, to bola zaplatená cez ROH sme dostali aj autobus aj pobyt tam.*“ (IM76)

„*No, tak čo som využil, tak som bol ešte v Bulharsku, vo Varne. S manželkou. To Slovenský zväz výrobných družstiev teda áno mal, napríklad 20, 30, 50 tých poukazov a oni prideliť aj podľa záujmu, hej, lebo zbytočne by boli prideliť poukazy a nikto by ich nebol využil, takže najprv zisťovali záujem a potom rozdeľovali.*“ (IM79)

Práve v tomto období sa u informátorov začína uplatňovať dovolenkovanie za odmenu.

¹⁴ KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY, 1998, s. 277.

¹⁵ KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY, 1998, s. 296.

„Súťaže, súťaženie, a predovšetkým súťaže organizované na stimuláciu zvýšenia výkonov v pracovnej oblasti patrili k významným kultúrnym znakom socialistickej každodennosti.“¹⁶ Súťaže a súťaženie boli v tejto forme zavedené komunistickou stranou a dôvod zavedenia súvisel s podporou pracovného úsilia v období normalizácie, ako úlohu stimulu pri nedostatočnej produktivite práce. Dovolenky za odmenu boli spájané najmä s poznávacími cestami po Rusku a Nemecku (východný aj západný blok), no ich náplňou bývala aj rekreácia pri mori v Bulharsku či Rumunsku. Išlo o dovolenky, na ktoré mali nárok najlepší pracovníci závodu a na rozdiel od iných dovoleniek, ktoré boli organizované ROH zamestnávateľom, na tieto dovolenky mal nárok iba odmenený zamestnanec (výnimočne mohol so sebou zobrať manželku). Pri takejto dovolenke bola zabezpečená cesta, strava, ubytovanie aj kultúrny program, pozostávajúci z návštev najznámejších miest navštevovaného mesta. Zaujímavosťou je, že hoci sa tieto cesty konali rovnakou mierou v Nemecku ako v Rusku, informátori, ktorí sa takejto cesty zúčastnili, si pamätali miesta, ktoré navštívili v Rusku (ako Moskva, Leningrad, Petrohrad, Červené námestie, Mauzóleum), ale len málokedy si pamätali miesta navštívené v Nemecku.

„Ja som bol aj na odbornej dovolenke a to som bol v Hamburgu v Nemecku, v Západnom Nemecku (1987) – za odmenu som v družstve dostal, to som bol v družstve normálne. Na poľnohospodárskej výstave v Hamburgu som bol. A to som bol jediný, ja som bol z družstva vybraný ako za odmenu. Ako najlepší vedúci som bol a to bolo za socializmu, ešte predseda vybral normálne. A to isté som bol vybraný aj na druhej dovolenke do Ruska, teda cez Rumunsko, Bulharsko, do Moskvy a vtedy som videl aj Lenina, normálne Červené námestie. Z lodi sme išli normálne, z Bratislavy. Vtedy som hodinky, rifle aj topánky som nakúpil a tak ďalej. To bolo, myslím že v 86. roku.“ (IM76)

„Manžel ten bol potom aj v Rusku, na dvadsať dní tam bol. Poslali ho ako najlepší pracovník. Za odmenu.“ (IŽ79)

Normalizačné zmeny mali za následok najskôr stagnáciu, neskôr upadanie ekonomiky štátu a hoci životná úroveň obyvateľstva nestúpala,¹⁷ informátori mi v rozhovoroch uvádzali vyššie množstvo dovoleniek ako v predchádzajúcom období, čo bývalo aj následkom adaptácie na nový spôsob života. V tomto období sa v Leviciach už udomácnila vrstva robotníkov, ktorých život nebol viazaný na pôdu, mali vyššiu mobilitu, a tiež aj túžbu po cestovaní. Populárnymi sa stávali dovolenky v Maďarsku, pri jazere Balaton. Tieto dovolenky bývali

charakteristické najmä tým, že boli individuálne, zabezpečované samostatne, bez pomoci a dotovania od zamestnávateľa či ROH (v mnohých prípadoch bolo dotovanie zamestnávateľom alebo ROH jedno a to isté, ale ponechávam to oddelene, pretože sa to tak vyskytovalo v spomienkach mojich informátorov).

„Nie, to pracovisko nedotovalo, to bola súkromná dovolenka. Sme si všetko platili. Tam dajme tomu v tom kempingu ono sa to veľa ani neplatilo, 300 alebo 400 forintov za 2 týždne na ten priestor. A stravu to sme si proste tam kupovali alebo sme si zobrali so sebou. Cestou sme zastavili v Budapešti, niečo si kupovať chceli (manželka a deti). Najlepšie dovolenky boli čo sme na Balaton chodievali s autom. Tie 2 týždne boli fantastické. Ryby tam boli, môžem povedať na prvom mieste rodinné dovolenky – Balaton, každý rok sme chodili na dva týždne.“ (IM76)

Ako informátori uvádzajú, že do Maďarska zvykli z práce organizovať jedno až dvojdné výlety do tejto krajiny za účelom nákupov. Ďalšou krajinou, ktorá mala medzi mojimi informátormi podobný status nákupov ako Maďarsko, bolo Poľsko, kde sa organizovali aj zájazdy za kultúrou (návšteva miest – Krakov či Varšava, poprípade Osvieňčim, dokonca aj návšteva kostolov vo vybranom meste), ktoré boli dopĺňané nákupmi.

„No v Poľsku, v Krakove sme takto boli. Tam sme si záclony nakúpili, lebo tam boli lacné. Po kostoloch sme pochodili, čo nás tam vzali, tak sme to pokukali. No bolo aj tak, že nám dali určitú hodinu, že sme mohli pochodiť si, ale bolo tak, že sme väčšinou spoločne chodili. V Poľsku tam sme boli, ale to bolo spojené s Tatrami, tam sme boli až 5 dní.“ (IŽ82)

Dovolenky na Slovensku sa viazali najmä na pobyty v Tatrách alebo poznávacie zájazdy, no stretla som sa aj s jedným prípadom, keď informátor cestoval po socialistických krajinách, a to dokonca individuálne. V roku 1975 sa v Helsinkách uskutočnila Konferencia o bezpečnosti a spolupráci v Európe,¹⁸ ktorá mala zabezpečovať ochranu ľudských práv, náboženských slobôd a životného prostredia. S touto konferenciou sa spája prvá zaujímavosť. Informátor ju uviedol ako dátum uvoľnenia sa v socialistickom bloku v čase normalizácie, čo mu umožnilo okružnú jazdu po Európe.

„Keď som sa vrátil z Petrohradu, tak druhý rok to bol 76. – Helsinská dohoda, uvoľnenie troška tých prísnych príkazov, zákazov a tak ďalej. ... Tak sme šli do Maďarska, najprv do Vácu a že naspäť. Keď sme vo Vácu, ideme do Budapešti a cez Balaton, naokolo sme sa vrátili naspäť. A potom domov, doma sa nabalil a po Európe. Juhoslávia, Plitvické jazerá, tam na týždeň sme pobudli. Ďalej, ja som väčšinou chodil po tých pútnických miestach katolíckych. Paríž, Lurdy, Fatima a tak ďalej. Svätá zem, Rím niekoľkokrát. I autom, i autobusmi

¹⁶ PARÍKOVÁ M.: Brigády socialistickej práce. Fenomén práca medzi realitou a formalizmom In: PROFANTOVÁ Z. a kol.: *Hodnota zmeny - zmena hodnoty*. Demarkačný rok 1989. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2009, s. 305.

¹⁷ KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY, 1998, s. 302–304.

¹⁸ KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY, 1998, s. 304.

i kedy ako. Kedy aká bola príležitosť. ... keď sme sa z Plitvických jazier dostali až do Splitu dole, krásne tým nábrežím, ale kto nevidel, ten si to nevie predstaviť, to je ťažko. Sme putovali a cez Rumunsko sme sa mali vrátiť domov. No ale keď sme boli v Rumunsku on (syn – pozn.) tak na mňa stále oči, však podme, veď ty si určite zvedavý. A ja som nevedel kde. Sme stáli pol druhu dňa na moste, kým nás pustili do Sajuzu (ZSSR). Takže cez južnú časť, boli sme pri Odese a potom cez severo sme sa dostali do Poľska.“ (IM79)

Už od roku 1949 postavila komunistická strana cirkev pod dozor štátu¹⁹ a v nasledujúcich rokoch bolo mnoho obyvateľov prenasledovaných kvôli vyznaniu. Aj napriek tomuto sa v Leviciach a okolí pravidelne uskutočňovali výletné, pútnické cesty, a to nielen na Slovensko, ale aj do Čiech, ktorých sa moji informátori zúčastňovali bez sankcií zo strany zamestnávateľa.

„To neboli dovolenky, to jako pút', to som chodievala. V Čechách, tam som bola za Prahou. A potom aj tuto na Slovensku. To bola taká žena z Ďúra tu, čo to organizovala. Tak sme sa prihlásili, autobus sme si mohli platiť. A autobusom sme išli. To sme len takto na dva lebo na tri dni. A prenocovali sme v kostole alebo aj v autobuse. Vôbec neboli, žiadne problémy neboli. Takto keď sme ta išli alebo aj domov.“ (IŽ84–2)

Cestovanie cez cestovnú kanceláriu nebolo obľúbeným a ani preferovaným spôsobom cestovania, pretože podľa informátorov na to finančne nemali.

„My sme nad cestovnou kanceláriou ani nerozmýšľali. Ono viete, to bolo tak, že dalo sa ísť, ale bolo to veľmi drahé. A potom všetky tie vybavovačky s cestou, to sme radšej z práce išli, tam to bolo všetko zariadené a nemuseli sme my mať starosti.“ (IM59)

Cestovanie cez cestovnú kanceláriu či individuálne cestovanie na dovolenku do „západných krajín“ alebo Juhoslávie boli viazané k vybavovaniu devízového príslubu. Vybavovanie devízového príslubu a problematika s ním spojená by vyvstala na samostatnú kapitolu, preto sa o nej zmienim v krátkosti. V období socializmu pri cestovaní na dovolenku, najmä do Juhoslávie alebo Grécka, bolo potrebné vybaviť cestovnú doložku spojenú s devízovým príslubom a zabezpečením zahraničnej meny. Do banky sa musela dať žiadosť o devízový príslub a až na jeho základe (po odsúhlasení) sa mohla dať žiadosť na políciu o vycestovacia doložka. Toto bolo mnohokrát spájané s trampotami zo strany zamestnávateľa (pohovory pred tým, ako si podali žiadosť do banky a odsúhlasenie tejto možnosti zamestnávateľom) alebo so straníckou organizáciou KSS. Vo výpovediach respondentov figurujú akési dva smery zaobstarávania si devízového príslubu. Prvý sa týka získania „devízáku“ bez známostí

(keďho mohli, ale nemuseli dostať) a druhým je získanie po známosti (kde figuroval iba kladný výsledok, udelenie devízového príslubu). Zaisťovanie si „devízáku“ súviselo aj s pohovormi v práci a viacerými klamstvami. Ako uvádza jedna respondentka:

„Získať devízák bolo ťažké. Ľudia zo strany (KSS) a aj z práce ti robili problémy, nechceli ti dať devízák, keď si napríklad išla do Juhošky s celou rodinou. Preto sme zväčša tak robili, že ja som povedala, že nejdeme s deťmi a manžel si ich vo svojej práci zapísal. A potom sme ho dostali. Keď sme to robili naopak, tak sme ho nedostali. Bolo treba takto vymýšľať.“ (IŽ54)

Dôvody, prečo ľudia nedostali „devízák“, boli rôzne od toho, že ich rodičia boli rozvedení, cez celorodinné dovolenky (a strach z úteku na Západ) až po dôvod, že boli vylúčení zo strany alebo mali emigrovaného príbuzného a pod. Druhým prípadom boli dovolenky, keď respondenti spĺňali všetky predpoklady, s pracovnou morálkou, členstvom v strane a zázemím, pri ktorom nebol predpoklad, že by utiekli z krajiny. V takom prípade dostávali „devízáky“ každé 2–3 roky. Valuty (miestna mena), ktoré k nim poväčšine dostávali, boli podľa respondentov nedostačujúce na útek a postačovali ledva na trávenie dovolenky. Druhým prípadom získavania devízového príslubu bolo využívanie známostí v komunistickej strane, podniku či banke, alebo na polícii.

Dovolenky na Slovensku sa viazali najmä na oblasť Vysokých Tatier – išlo o organizované dovolenky, v menšej miere sa vyskytovali dovolenky individuálne, ak aj tak v prípade, že informátori vlastnili auto.

„Bol som tam v Tatrách, samozrejme. Bol som, na dva dni na tri dni s deckom. Bol som jasné, že som bol. Aby sa deťom rávalo. Často sme chodievali na zájazdy. My sme sa dohodli trebárs ako partia a povedali sme vtedy a vtedy ideme, bereme manželky, bereme deti a tak. Povedali sme si medzi sebou, zajtra sa ideme kúpať a sme vybavili cez to ROH autobus, deťúrence a manželky.“ (IM52)

Populárnymi dovolenkami tohto obdobia bývali aj dovolenky trávené v kúpeľoch. Zvyčajne išlo o 3 týždne strávené bez prerušenia v niektorom z poskytovaných kúpeľných zariadení. Poukazy na kúpeľný pobyt boli vydávané zástupcami ROH, čo bolo neskôr potvrdzované lekárom.

„Prv sem do Bojníc som dostala trikrát. Potom zase trikrát do Jáchymova, potom zase do Trenčianskych Teplíc. Tak najviac v týchto našich kúpeľoch. Ja nikde som nebola, len tu. Ale dobre bolo ináč.“ (IŽ84)

Deväťdesiate roky 20. storočia sa na Slovensku viažu k viacerým významným udalostiam, ktoré ovplyvnili aj spoločenský život obyvateľov Levíc, ich ochotu, možnosť, a najmä výber dovolenkovania. Spolu s pádom socializmu v krajine v roku 1989 došlo aj k zmene riadenia a k postupnej demokratizácii

¹⁹ KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY, 1998, s. 264.

krajiny.²⁰ Dochádza k otvoreniu hraníc, čo je významný faktor z hľadiska mnou riešenej problematiky, lebo súvisí s možnosťou rozmanitejšieho cestovania. Keďže v tomto období sa vyskytuje veľké kvantum rôznych dovolení a nových destinácií, ktorých boli respondenti účastníkmi, dovolenky som zaradila do viacerých kategórií, ktorých myšlienku som čerpala z rozdelenia v cestovnom ruchu.

Pod pojmom rekreačné dovolenky uvádzam dovolenky obsahujúce aktívny, ale aj pasívny odpočinok dopĺňaný rôznymi aktivitami, ako sú prechádzky či športové činnosti. V týchto prípadoch ide nielen o individuálne, ale aj organizované rekreácie. Začiatkom 90. rokov ešte stále prevláda forma organizovania a využívania rekreačných dovolení cez prácu.

„To som raz bola z práce takto v 90. roku, to sme mali ešte minúť ROH peniaze aby bolo, no a boli sme takto na rekreácii v Tatrách, to si pamätám. No ale ja som inak nebola nikde.“ (IŽ47)

V porovnaní s predchádzajúcimi obdobiami stúplo individuálne dovolenkovanie, ktoré prestalo závisieť od toho, či daná rodina vlastnila auto. Na dovolenky sa cestovalo najmä autobusmi, menej už vlakmi alebo lietadlom, keďže táto doprava sa stále považovala za drahú. Záujem ľudí sa pretransformoval z krajín ako Bulharsko, Maďarsko a Rumunsko do Chorvátska, Talianska, Grécka a Španielska či iných exotických krajín, ako Thajsko, Karibik či Mexiko.

„My sme začali chodiť do Chorvátska s priateľmi. Ako celé rodiny sme chodili. Tak na dva týždne sme sa vybrali a sme išli autom. No a sme tam pri mori trávili, keď sme chceli sme sa vybrali do mesta alebo inde sa pozrieť do obchodov a tak, a keď sme nechceli sme celý deň ostali na pláži. Sme mohli, ani nakupovať nebolo treba lebo sme nevedeli najprv čo tam majú, tak sme si konzervy doniesli a tak. Ale to sa postupom menilo a sme si iba jedlo na cestu brali, lebo potom sme už vedeli kde čo nájsť.“ (IM51)

Športové a dobrodružné dovolenkovanie je charakterizované ako pobyt v prírodnom prostredí, pri vykonávaní rôznych športových činností, ktoré zahŕňajú aj turistiku, kempovanie, karavaning, tenis či loptové hry. V období socializmu bolo obľúbenou destináciou na kempovanie najmä Maďarsko – Balaton.

V období po roku 1989 sa kempovanie presúva najmä do Tatier (Vysokých aj Nízkyh) alebo do pobrežných oblastí Talianska či Francúzska. Tohto druhu dovolenkovania sa zúčastňujú najmä mladí ľudia, ktorí týmto spôsobom (ako sami uvádzajú) šetrí financie.

„Na dovolenky sme chodili partia, ako kempovať. Pod stanom sme spávali a varili si na prenosných liehových varičoch, poprípade sme si opekali, keď sa

dalo. Ale to bolo také ťažké lebo tá úroveň kempingov pomaly upadala a sme s tým potom prestali aj.“ (IŽ32)

Športové dovolenky boli zastúpené najmä zimnými lyžiarskymi dovolenkami (ktoré v mojich rozhovoroch v predchádzajúcich obdobiach nefigurovali).

„Chodili sme v zime na lyže na Donovaly najčastejšie. V práci sme si vybavili voľno a išli sme sa tak na 5 dní až týždeň lyžovať.“ (IM51)

Kultúrne dovolenky boli v Leviciach doménou najmä v polovici 90. rokov a v súčasnosti sa organizujú najmä na doplnkovej báze – dopĺňajú rekreačné dovolenkovanie. Za kultúrnu dovolenku považujem dovolenku, ktorá uspokojuje duchovné potreby ľudí. Ide o návštevu múzeí, galérií, kultúrnych pamätihodností či festivalov. Na rozdiel od predchádzajúcich období, keď boli kultúrne dovolenky organizované zamestnávateľom, v období polovice 90. rokov vznikajú tzv. „letákové dovolenky“. V Leviciach a okolí sa prostredníctvom rôznych agentúr uskutočňovali niekoľkodňové zabezpečené cesty autobusmi do zahraničia, ale aj po Slovensku. Účastníkom zaisťovali stravu a kultúrne vyžitie. Cestovalo sa napr. do Talianska – do Ríma alebo do Švajčiarska. Náplňou daných ciest boli návštevy múzeí, kostolov a pamätihodností, ktoré boli charakteristické pre danú oblasť. Tieto dovolenky bývali obľúbené aj z dôvodu, že všetko potrebné bolo zabezpečené a informátorom sa stačilo dostaviť a cestu zaplatiť. Kultúrne dovolenkovanie alebo cesty bývali často aj doplnkom rekreačných dovolení, keď boli voliteľným doplnkom tohto pobytu.

„V Taliansku sme myslím takto boli, keď sme si tie fakultatívne výlety dali. To sme boli v takom malom mestečku v Taliansku a z cestovky sme mali možnosť ísť sa pozrieť do Ríma. To bolo tak na deň alebo dva. Viem, že sme večer išli a ráno sme sa vrátili. Ale tam bolo pekne, Rím to je krásne mesto. Sme si tam všetko popozerali a mali sme aj tú výhodu, že sme mali nášho slovenského sprievodcu z cestovky, takže to sme rozumeli. A sme sa pofotili, toľko fotiek sme porobili, si to pamätám, že veľa ich tam bolo z toho Talianska.“ (IŽ55)

Do poslednej charakteristickej skupiny zaraďujem kúpeľné a zdravotné dovolenky, ktoré sa u informátorov začali vyskytovať v menšej miere.

„Krásna vec tá dovolenka, kde si človek môže oddychovať, popozerať aj iné miesta. Bola som 3 krát v kúpeľoch. V 91. a 93. v Nimnici. Počas mojej dovolenky, na preliečenie prieduškou. V 97. som vážne ochorela na chrčticu a som išla do Sklených Teplíc na liečenie. Chodili sme na nákupy takto, posadiť sa do kaviarní.“ (IŽ47)

Kúpeľné a ozdravovacie pobyty sa začali znižovať na samostatne platené pobyty v rámci predĺžených víkendov, keď si informátori brali pracovné voľno vo štvrtok a piatok, trávili procedúry v modernejších zariadeniach, ako sú napr. Piešťany či Sklené Teplice. Charakterizovať dovolenkovanie od 90. rokov

²⁰ KOVÁČ, D.: *Dejiny Slovenska*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY, 1998, s. 311–324.

je veľmi náročné, pretože dochádza k veľkej diferenciacii dovoleniek. Preto som sa ich snažila zaradiť aspoň do takýchto podskupín, ktoré mali charakterizovať najčastejšie trávené dovolenky. Za najvýznamnejší rozdiel trávenia dovoleniek za socializmu a po roku 1989 považujem zvýšený počet dovoleniek trávených prostredníctvom cestovných kancelárií. Na rozdiel od predchádzajúcich období takmer úplne vymizlo trávenie organizovaných dovoleniek zabezpečovaných zamestnávateľom, čo malo aj dosah na trávenie dovoleniek prostredníctvom cestovných kancelárií. Slovo dovolenka sa v tomto období začína čoraz viac skloňovať so slovom relax a len málokedy som sa stretla s informátorom, ktorý by slovo dovolenka automaticky asocioval s pracovným voľnom.

Dovolenky sa stávajú znakom prestíže a najmä túžbou ľudí uniknúť z prostredia, ktoré im je dôverne známe. Predstavu dovolenky si tiež často spájajú s finančnou istotou, najmä keď ide o dovolenky lietadlovou dopravou, ktoré sú znakom lepšej ekonomickej situácie (v predstavách informátorov) ľudí. Od predchádzajúceho obdobia sa túžba dovolenkovat' spája najmä s túžbou po zahraničných cestách, ktoré bývajú obmedzované už „len“ finančne (kým v období socializmu informátori uvádzali ako obmedzenie najmä nemožnosť dostať sa cez hranice na Západ a tiež zlé finančné zabezpečenie). Ako posledný najväčší rozdiel uvádzam spôsob zaobstarávania si dovolenky. Keďže sa už dovolenky nedostávali v práci prostredníctvom kupónov, zmenil sa aj prístup ľudí k získanej dovolenke. Ľudia, ktorí si môžu dovoliť drahšie dovolenky, prípadne dovolenky, ktoré sa dajú ťažšie zohnať, sú „zaškatuľkovaní“ do sféry boháčov, keď v predchádzajúcich obdobiach boli začlenení do skupín ľudí, ktorí sú „blízko pri koryte“.

V krátkosti sa dá zhrnúť, že počiatky obdobia, ktoré som sa rozhodla skúmať, boli ovplyvnené viacerými faktormi. Ak sa pozrieme na prostredie, z ktorého informátori pochádzali, môžeme utvoriť záver, že ich to ovplyvnilo vo výbere a najmä v túžbe dovolenkovat'. Kým informátori žijúci v meste a pochádzajúci z prostredia, kde pracovali v závodoch, sa snažili viac využívať pracovné voľno, ktoré im bolo poskytnuté (či už na výlety na bicykloch alebo na zájazdy autobusom), informátori bývajúci v blízkych dedinách a vychádzajúci z tradičných roľníckych rodín sa ťažšie prispôbovali zmene, ktorá nastala. V mnohých prípadoch ju ani necítili, keďže pracovali na pozícií, kde si nemohli dovoliť odísť z práce. 70. a 80. roky boli poznamenané vysokým počtom ciest mojich informátorov. Či išlo o výletníctvo, rekreáciu alebo poznávacie cesty, bolo to spojené s vytrhnutím z každodennosti a s cestami po vybraných krajinách. Zo zahraničných krajín prevládalo Bulharsko a Balaton. Balaton bol obľúbenou destináciou v 70. rokoch, keď sa sem utiekali rodiny aj vďaka čiastočnej blízkosti Maďarska. V 80. rokoch začína pomalý úpadok Balatonu ako obľúbenej destinácie, ktorý bol dokonaný v 90. rokoch zmenou výberu

destinácií. Bulharsko sa v 70. rokoch stáva obľúbeným cieľom najmä pre dovolenky organizované ROH, no v 80. rokoch stúpa počet dovolenkujúcich, ktorí sem prichádzajú individuálne (čo je umožnené aj vďaka priamemu spoju zo Slovenska do Bulharska). Bulharsko sa pomaly ale iste stáva destináciou, do ktorej prúdi najmä mladá generácia (do 25–30 rokov), ktorej sa toto miesto stáva vlastným únikom z každodennosti. Hoci sa dovolenka dá v slovenskej spoločnosti považovať za novodobý fenomén, v odborných etnologických a sociologických prácach sa ho autori určitým spôsobom dotýkali, išlo však vždy iba o okrajové spomínanie dovoleniek – napr. ako súčasť rozvoja turizmu, ktorý však patrí k odlišnej problematike ako samotná dovolenka. Súčasná definícia mapujú skoro každú sféru dovolenky, ale nemajú to, čo si pod pojmom dovolenka predstavujú ľudia. Vo svojej práci som sa stretla s viacerými formuláciami a predstavami o dovolenkách, ktoré by som na tomto mieste chcela uviesť.

„Nuž dovolenka podľa mňa je jak nič nerobiaci pobyt na cudzom území alebo aj na svojom. Záleží kto si ako vyberá. Podľa mňa.“ (IM79)

„Pod pojmom dovolenka si predstavujem relax a na druhej strane aj poznávanie. Ja mám rada polku aktívnu dovolenku a polku proste oddychovku. Čiže musím sa aj nejakým spôsobom nechcem povedať vzdelávať, ale ma zaujíma aj okolie kde som.“ (IŽ50)

Po spracovaní podkladov od mojich informátorov som sa dozvedela, že najčastejšie trávenie dovoleniek sa spájalo s cestami. Cesty, ich cieľ a spôsob cestovania sa menil podľa obdobia, v ktorom dotčení informátori využívali pracovné voľno. Znakom socialistických dovoleniek bola ich skupinovosť, a najmä ich spoločná organizácia. Väčšina spomienok na dovolenky, ktoré som spracovávala, sa dotýkali spoločných zájazdov alebo dovoleniek organizovaných odborovým hnutím ROH, zamestnávateľom, kde mali informátori všetko dopredu zabezpečené a pre užívateľov neboli veľmi finančne náročné. S tým súvisela najmä nemožnosť získania vlastného dopravného prostriedku (u väčšiny informátorov), ktorá sa podpísala na zníženie ich mobility, čo malo zase za následok väčšie využívanie dovoleniek. Protihodnotou organizovaných dovoleniek boli dovolenky, ktoré vznikali najmä z túžby po úniku z pracovnej rutiny a všetkého, čo im to pripomínalo. Túžba po dobrodružstve a únik z každodennosti figuroval vo výpovediach viacerých respondentov a často sa v mysliach informátorov spájalo s niečím výnimočným. Najmä v prvých desaťročiach skúmaného obdobia bola citeľná výnimočnosť udalosti, akou bola dovolenka. V tomto prípade však treba podotknúť, že išlo o dovolenky spájané najmä s cestami, resp. zájazdmi organizovanými odborovým hnutím alebo zamestnávateľom. Od druhej polovice 70. Rokov, a najmä v rokoch 80. sa túžba po dobrodružstve začala meniť. Vzhľadom na fakt, že dovolenkovanie ako spoločenský jav bolo už hlbšie zaužívané než v predchádzajúcich rokoch, menil sa aj význam

dobrodružstva. Samotné dovolenkovanie už prestávalo byť niečím výnimočným a dobrodružstvo sa hľadalo v nových cestách, v smeroch cestovania a aj nových prostriedkoch.²¹ Vyhľadávaným únikom z každodennosti sa stávali tzv. odborné cesty do zahraničia. Išlo o cesty s odborným výkladom, ktoré sa uskutočňovali v Poľsku, Čechách alebo Rusku a mali za úlohu prezentovanie tej ktorej krajiny. Od 90. rokov respondenti nachádzajú únik z každodennosti vo viacerých veciach, ako sú napríklad záujmové krúžky. Preto dovolenka nezohráva takú veľkú úlohu pri úniku, dobrodružstvo sa začína asociovať s dovolenkovaním, ktorého súčasťou je napr. adrenalín. Dobrodružstvo v dovolenkovaní sa pretransformovalo a jej zmyslom je cesta za skutočným životným dobrodružstvom, na rozdiel od predchádzajúcich období, keď dobrodružstvom bola cesta.

V zaobstarávaní dovoleniek figurovalo využívanie rôznych sociálnych kontaktov. Stávalo sa tak najmä v období pred rozmachom cestovných kancelárií, kedy tieto kontakty dopomáhali k zadováženiu si dovolenky alebo k jej lepšiemu priebehu. Dané sociálne vzťahy fungovali na princípe priateľstva a bývali obojstranne výhodné (napr. za pomoc pri prechode colnice bol známy colník odmenený nejakou drobnosťou). Využívanie pracovných, priateľských alebo iných sociálnych kontaktov bol všeobecne zaužívaný v živote obyvateľov a nedá sa aplikovať len na sféru dovolenkovania.

„No a vďaka tomu, že som sa aj poznal s predsedom aj že som robil tak, že ako nebol sklamaný ja som veril jemu, on veril mne, že keď prišla ponuka, dostal som automaticky (dovolenku ROH či poznávací zájazd – pozn.).“ (IM79)

Pod vplyvom vonkajších podmienok, ako bol pád socializmu a nastolenie nového politického zriadenia, spolu s otvorením hraníc, zmenou mentality ľudí voči dovolenkovaniu sa od 90. rokov menili aj samotné dovolenky. Od predchádzajúcich období sa líšili nielen vyššou mobilitou obyvateľstva, ale aj väčšími variáciami dovoleniek a cestovných kancelárií. Vznikajú nové fenomény, ako dovolenky *first minute* či *last minute*, ktoré umožňujú a najmä menia časové obdobie, v ktorom sa dovolenka oproti predchádzajúcim obdobiam uskutočňuje (od apríla/mája po október/ november). Deväťdesiate roky a tiež začiatok 21. storočia znamenal pokles pre dovolenky organizované zamestnávateľom. Kým ešte na začiatku 90. rokov dosluhujúce odborové štruktúry zvyknú fungovať na báze tvorenia zájazdov, od konca 90. rokov nastáva znižovanie až zánik podielania sa podnikov na dovolenkách zamestnancov. Zmenu dovoleniek a dovolenkovania by som hodnotila pozitívne. Postupom času sa dovolenka udomácňovala v mysliach ľudí a tiež sa zmenil aj jej význam. Z niečoho nového a nepoznaného sa stala nielen súčasťou každodenného života, ale aj jednou z jeho najvyhľadávanejších zložiek.

²¹ Oblúbeným dopravným prostriedkom sa stáva vlak a respondenti po prvýkrát prichádzajú do styku s lietadlom ako formou dopravnej jednotky.

LITERATÚRA

- BARANCOVÁ, H. – SCHRONK, R., 2004: *Pracovné právo*. 2. rozšírené vyd. Bratislava: SPIRIT. 648 s.
- BAUEROVÁ, E., 1981: 1. Etapa. Cieľová predstava o vývoji voľného času a jeho žiadúcom využívaní. In: Valná, S.: *Predpokladaný vývoj rozsahu voľného času a štruktúry jeho využívania*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovne.
- BAUEROVÁ, E., 1981: *Empirický výskum socialistického spôsobu života obyvateľstva ČSSR v etape výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti 1*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovne.
- BEDNÁRIK, R., 1983: 1. Etapa. Problémy rozvoja životných aktivít realizovaných vo voľnom čase a možnosti ich riešenia. In: Valná, S., Kopecká, K.: *Smery a činnosti spoločenskej regulácie voľného času a spôsobu jeho využívania*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovne.
- BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. (vedúci red. kol.), 1995: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. 1. vyd. Bratislava: VEDA. 454 s.
- BÚRIKOVÁ, Z., 2006: Spotreba a výskum reálne existujúceho socializmu. In: *Etnologické rozpravy*, 13, č. 2, s. 81–91.
- ELIÁŠOVÁ, D., 1980: *Štruktúrne zmeny spoločenskej spotreby obyvateľstva v procese výstavby vyspelej socialistickej spoločnosti s prihliadnutím na jej efektívny rozvoj 2. etapa: Analýza*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovne.
- FILIPCOVÁ, B., 1966: *Člověk, práce, volný čas*. Praha: Svoboda.
- FRANKLIN, A., 2006: What is tourism? In: *Tourism. An Introduction*. London: Sage Publications, s. 21–38.
- GEERTZ, C., 2000: *Interpretace kultur*. 1. vyd. Praha: SLON. 565 s.
- GENNEP van, A., 1996: *Přechodové rituály*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY. 179 s.
- GÚČIK, M., 2001: *Cestovný ruch. Pre hotelové a obchodné akadémie*. 2. upravené vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 109 s.
- CHORVÁT, I., 2006: Turista a turizmus ako metafory pohybu a pobytu človeka v modernej spoločnosti. K niektorým vybraným koncepciám sociológie turizmu. In: *Život v pohybu. Sociální studia 1/2006*. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovi univerzity, s. 111–128.
- CHORVÁT, I., 2007: *Cestovanie a turizmus v zrkadle času*. 1. vyd. Zvolen: Bratia Sabovci, s.r.o. 132 s.

- CHORVÁT, I., 2010: Voľný čas obyvateľov slovenských miest: globálne a lokálne vzory. In.: Bitušiková, A., Luther, D.: *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku. III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií Fakulty humanitných vied, Univerzita Mateja Bela.
- KALAVSKÝ, M., 1995: Industrializácia. In: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I.1. vyd.* Bratislava: VEDA, s. 204.
- KOPŠO, E. a kol., 1985: *Ekonomika cestovného ruchu*. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 402 s.
- KOVÁČ, D., 1998: *Dejiny Slovenska*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY. 333 s.
- LINHART, J., 1996: Dovolená. In: *Velký sociologický slovník I.* 1. vyd. Praha: KAROLINIUM, s. 224.
- MAŘÍKOVÁ, H. – PETRUSEK, M. – VODÁKOVÁ, A. (za kolektív), 1996: *Velký sociologický slovník I.* 1. vyd. Praha: KAROLINIUM. 747 s.
- MŮCKE, P., 2009: Přes hranice včera a dnes aneb obraz cest a cestování do zahraničí před rokem 1989 a po roce 1989 v paměti dělníků a příslušníků tzv. pracující inteligence Československa sedmdesátých a osmdesátých let 20. století. In.: Zuzana Profantová a kolektív: *Hodnota změny – změna hodnoty. Demarkačný rok 1989*. Bratislava: ZING PRINT. 407 s.
- NASH, D., SMITH, V. L., 1991: Anthropology and tourism. In: *Annals of Tourism Research*, Vol. 18, USA, p. 12–25.
- PARÍKOVÁ, M., 2009: Brigády socialistickej práce. Fenomén práca medzi realitou a formalizmom? In.: Zuzana Profantová a kolektív: *Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989*. Bratislava: ZING PRINT. 407 s.
- SEKULOVÁ, M.: Vybrané problémy antropológie turizmu. In: *Etnologické rozpravy*, 1/2009 (v tlači).
- SLAVKOVSKÝ, P., 1995: Kolektivizácia. In: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I.1. vyd.* Bratislava: VEDA, s. 243.
- ŠVOLIKOVÁ, M. a kol., 2010: *Monografia mesta Levice*. 1. vyd. Banská Bystrica: Štúdio HARMONY. 255 s.
- TURNER, V., 2004: *Průběh rituálu*. 1. vyd. Brno: Computer Press. 194 s.
- VALNÁ, S., 1985: *Funkcia voľného času v procese rozvoja socialistického spôsobu života a možnosti jeho spoločenského usmerňovania, záverečná správa*. Bratislava: Výskumný ústav sociálneho rozvoja a práce.
- VERDON, J., 2003: *Volný čas ve středověku*. 1. vyd. Praha: VYŠEHRAD. 264 s.

The aim of this article is to make the acquaintance of the way people spent their vacations, whether it was recreation, recovery, or garden/ yard / vineyard working, to evaluate its influence on life, status of individual or family, person's identifying with vacations, chance and desire for vacations. This article maps the change of the usage of vacations from the second half of the 20th century to the beginning of the 21st century based on ethnological research with semi structured interview done in Levice throughout the summer 2010 and the beginning of the year 2012.

Vacations are examined not only from chronological change but through the liminality – vacations as the absence of everyday work stereotypes, trying to escape from it by relaxing, roads or other work with regard on Clifford Geertz theory application. Slovak ethnology leave the issue of vacations in marginal, especially as part of other studies focused on sociology of tourism or as part of working time. During socialism originated many works relating to leisure, its digestion and also the statistical evaluation. Vacations as part of leisure time were studied in material terms – when, how and what to do or vacations as a reflection of education or social status.

This article shows the results of research that most of the vacations were associated with roads. Roads, their purpose and method of travel were changing throughout the period in which concerned informants used the time off. A feature of the socialist vacations was especially their common organization. Equivalent of this kind of vacations were vacations that arose mainly from a desire to escape from the routine work and everything it reminds. Under the influence of external conditions, such as the collapse of socialism and the establishment of a new polity, with open borders, it changed people's mentality towards the vacations and from 1990s the vacations itself have changed. From the previous period it differs not only by higher mobility of the population, but also larger variations of places used for vacation. There are higher variability of permission competition, travel agencies and some new phenomena such as last minute holidays that allow changing the time period in which the holiday takes place compared to previous periods (April / May after October / November). Now day's adventure in vacations is transformed and its purpose is to route a real life adventure, unlike previous periods when the road was an adventure.

MEDZINÁRODNÝ DEŇ ŽIEN - ÚCTA ŽENE V SOCIALISTICKEJ KAŽDODENNOSTI

Magdaléna Paríková

Spoločensko-politické režimy socialistických krajín východnej a juho-východnej Európy sa v prvých desaťročiach druhej polovice 20. storočia sústredili na vypracovanie koncepcie „systému socialistických sviatkov a rituálov“. V úsilí vytvoriť „novú socialistickú kultúru a spôsob života“ pre „nového všestranne vzdelaného socialistického človeka“ bolo pre paternalistické socialistické štáty dôležitou stratégiou usmerniť priebeh každodennosti tak, aby zapadal do celkového politického programu. Tieto ciele, týkajúce sa prostredníctvom teórií socializmu „kultúry a spôsobu života“, sa podarilo presadiť vo všetkých socialistických krajinách. Napriek tomu, že tento proces neprebíhal vo všetkých krajinách časovo paralelne, podarilo sa vytvoriť model nového spôsobu života, ktorý „obsahoval pravidlá nového kultúrneho sveta, pódia (javiská) spoločenského života, ako aj dramaturgiu... a rôzne vzory správania sa“.¹ Reflexia teórií socialistickej kultúry a spôsobu života súhlasne s výrokom V. I. Lenina, podľa ktorého „v kultúre môže ako dosiahnuteľné platiť len to, čo sa stalo rutinou každodennosti“, a preto je úlohou socialistického štátu „kultúru“, teda umenie a „nové modely“ sčasti prispôbiť každodennému spôsobu života, v neposlednej miere s cieľom ponúknuť šedivému životnému priestoru reálneho socializmu estetickú podobu.²

Dôležitú úlohu v procese formovania socialistického spôsobu života zohrávalo nielen umenie, ale aj tradičná ľudová kultúra. A to jednak v turizme (prezentovaním javov folklóru v druhej existencii – folklorizmus), jednak – čo bolo oveľa dôležitejšie – pri vytváraní sviatkov a sviatočných príležitostí „socialistického človeka“. Pojem „každodennosť“ bol v tomto procese vnímaný ako opačný pojem „sviatočnosti“.

Napokon sústredená pozornosť na každodennú kultúru, a najmä na oblasť sviatkovania zo strany štátu – z hľadiska historického – nebola výnimočným

javom. Od stredoveku sa stretávame s analogickými (zvyčajne dlhodobými úspešnými) vplyvmi zo strany cirkví a neskôr zo strany osvietenecov a štátu. Avšak socialistický projekt sa líšil od predošlých „kultúrnych manažmentov“ svojím „totalitárnym“ presadzovaním, rozvetvenou organizáciou a rýchlym tempom presadzovania sa, ako aj paralelným „utláčaním“ tradičných, predovšetkým náboženských foriem a termínov sviatkovania.³

Po presadení sa socializmu v Československu a v ďalších štátoch tzv. východného bloku koncom 60. rokov 20. storočia vzrastal záujem o úsilie komunistov usmerňovať priebeh každodennosti spoločnosti. Podľa nemeckého historika U. Brunnbauera „predstava vedenia štátu sa sústredila na to, aby boli socialistické nielen makroštruktúry spoločnosti, ale aj každodenné konanie človeka“.⁴ Dosiahnutie tohto cieľa predpokladalo presadenie disciplíny v spoločnosti tým, že občianky a občania komunistickú ideológiu internalizujú a budú ju praktizovať v živote bez toho, aby im štát určoval ako by sa mali korektnie správať. Na strane druhej stála propaganda vytvárania „socialistického spôsobu života“, ktorú systematicky presadzoval štát a uplatňoval ju aj v procese akulturácie mas obyvatelstva, prichádzajúceho z vidieka do miest. Súčasťou tohto mentálneho „prerodu“ občana bolo cieľom štátu odstrániť zvyšky „kapitalistickej“, „buržoáznej“ kultúry, pričom sa usiloval úplne potlačiť religiozitu.⁵

V systéme socialistických sviatkov v Československu zaujímal 8. marec – Medzinárodný deň žien dôležité miesto nielen ako pevná súčasť štruktúry politicky inštitucionalizovaných sviatkov. Od 50. rokov 20. storočia bol 8. marec spojený s dňom úcty a oslavy ženy a v kalendári zaznamenaný ako „Medzinárodný deň žien“. Napriek tomu, že sa tento sviatok stal významným, „ženu oslavujúcim“, nebol deklarovaný ako sviatok pracovného pokoja.

V rade početných sviatočných dní v roku požíval tento sviatok veľkú pozornosť obyvateľstva a aj popularitu naprieč širokým vekovým spektrom, a to tak na vidieku, ako aj v mestách, čo sa prejavovalo tiež v každodennej kultúre. Ako príklad vysokej popularity sviatku oproti iným slúžia sviatky socialistickej sviatočnosti, dedikované na priebeh každodennosti, aj niektorým povolaniam – ako napr. Deň baníkov (9. september), Deň učiteľov (29. marec), ako aj Deň stavbárov, vojakov, železničiarov a pod. V porovnaní s Dňom žien sa v spoločnosti venovala takmer rovnaká pozornosť aj Medzinárodnému dňu detí (1. jún), ktorému pripisovala zvláštny význam a záujem nielen štátna správa

³ ROTH, K., 2008: Alltag und Festtag im sozialistischen und postsozialistischen Europa. In: Klaus Roth (Hg.), *Feste, Feiern, Rituale im östlichen Europa (Studien zur sozialistischen und postsozialistischen Festkultur)*. Zürich, Berlin, s. 16.

⁴ BRUNNBAUER, U., 2007: „Die sozialistische Lebensweise“. *Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944 - 1989)*. Wien, Köln.

⁵ Tamže, s. 58.

¹ NIEDERMÜLLER, P., 1996: Interkulturelle Kommunikation im Postsozialismus. In: Klaus Roth (Hg.) *Mit Differenz zu Leben*. Münster. Waxmann, s. 144.

² LETSCH, H., 1983: *Der Alltag und die Dinge um uns*. Berlin : Dietz, s. 93.

a politické organizácie, ale aj školy, škôlky a športové organizácie. Dokumentuje to nielen spontánnosť, ktorá charakterizovala priebeh sviatku detí: organizovali sa napríklad športové podujatia, karnevaly, ako aj obdarovávanie detí sladkosťami, nechýbali ani drobné hračky, farebné ceruzky a pod. Organizácie Revolučného odborového hnutia (ROH) sa aktívne zúčastňovali na príprave sviatku, aj finančne. Na niektorých pracoviskách usporiadali spoločné podujatia rodičov a detí. Výsledky etnografických výskumov na niektorých sídliskách v Bratislave, publikované v 80. rokoch 20. storočia ukazujú, že Medzinárodný deň detí postupne prenikol aj do prostredia rodiny. Obdarovávanie detí, návštevy kultúrneho podujatia sa stali aj sviatkom rodiny. Len menšia časť rodín (22 %) tomuto sviatku neprisúdila dôležitosť.⁶ Politické zmeny v novembri 1989 nespôsobili „útlm“ tohto sviatku, a to ani v percepcii zo strany štátu, ani jeho popularizácie v spoločnosti. Tento sviatok sa zmenil len v tom, čo sa týka novej náplne a priebehu sviatku, pričom na príprave a realizácii osláv okrem štátnej správy participuje oveľa pestrejšia paleta organizácií a neštátnych nadácií.

Deň žien slávila počas jeho existencie v období socializmu nielen ženská časť spoločnosti, ale s veľkou radosťou aj muži, a to najmä pri oslavách 8. marca na pôde pracovísk, menších či väčších pracovných kolektívov. Oproti Dňu matiek (slávil sa druhú nedeľu v máji), ktorého popularita v Československu zaznamenávala oveľa menšiu frekvenciu, slávil sa predovšetkým v mestskom prostredí, oslovil Deň žien oveľa širšie publikum. Ako to ukázali výsledky opakovaných výskumov, súviselo to so skutočnosťou, že adresátom sviatku boli všetky ženy, odhladnuc od ich statusu – vydatá, slobodná, vek – mladá alebo staršia.

„Ako pracovníčka regionálneho kultúrneho centra som samozrejme MDŽ organizovala. Bol zameraný na všetky ženy, ale spomínali sa nielen ženy celkovo, ale aj ženy matky. Nebolo to špecifikované tak úzko ako dnes... Po osemdesiatom deviatom sa postupne prestalo oslavovať. Medzinárodný deň žien u nás bol vlastne spolitizovaný. Boli to také masové oslavy.“ Respondentka narodená v roku 1952.

Čo sa týka funkcie sviatku, možno konštatovať, že už bezprostredne po prijatí sviatku do oficiálneho sviatočného kalendára v období socializmu pôsobil takpovediac ako striktné dodržiavanie a „až zveličené“ vykonávanie štátnou ideológiou sformulovaných oficiálnych „predpisov“. Pravda, na túto skutočnosť možno nazerať aj z pohľadu P. Bourdieuho, ktorý na základe svojich výsku-

mov o fungovaní politických systémov usudzuje, že aj pri politických sviatkoch išlo o úsilie „vytvoriť zdieľanie plnenia oficiálnych predpisov, a tým aj uspokojiť záujmy politického systému“.⁷

Napriek tomu bol sviatok Medzinárodného dňa žien od svojho vzniku až do súčasnosti, čo dokumentujú aj publikované práce a terénne výskumy, v spoločnosti veľmi odlišne vnímaný a hodnotený. Oficiálne heslá propagandy sa usilovali Medzinárodný deň žien vykresliť a predstaviť ako sviatok, v ktorom dominuje šľachetná myšlienka úcty k žene, ocenenie jej práce a idey misie materstva. Prijatie tejto myšlienky podporovali aj Zbory pre občianske záležitosti (ZPOZ), vytvorené inštitúcie, ktorých cieľom v roku ich založenia (1953) okrem šírenia MDŽ bola aj propagácia ďalších sviatkov, ktoré mali v období ateizácie spoločnosti nahradiť cirkevné obrady prechodu – napr. pri narodení dieťaťa, sobáši, pohrebe, ako aj slávenia svadobných jubileí a iných medzníkov života. Táto inštitucionalizovaná forma organizácie a príležitostí osláv vytvorila aj nové, dovtedy netradičné sviatky, napr. odovzdávanie občianskych preukazov, nástup na povinnú vojenskú službu, odchod do dôchodku a pod.⁸ Siete týchto inštitúcií fungovali paralelne s mestskými a vidieckymi samosprávnymi úradmi. Ich činnosť ovplyvňovala až do konca 80. rokov 20. storočia nielen sviatočný kalendár, ale do istej miery aj kreovanie dôležitých rodinných obyčají – prechodových rituálov.

Napriek masívnej propagácii Dňa žien v socialistických krajinách sa ešte v 60. rokoch 20. storočia tento sviatok neudomácnil v rodine, nakoľko sa mu neprisúdila nijaká významnejšia úloha.

Treba zdôrazniť, že v politickom spektre bol od počiatku (ešte skôr než ho socializmus neinkorporoval ako súčasť sviatočnej štruktúry) viac ľavicovo orientovaný a spojený s epochálnymi sociálnymi a politickými zmenami, prebiehajúcimi na konci 19. a začiatku 20. storočia. Neskôr sa však zmenila príčina, ako aj forma tohto pôvodne politicky motivovaného, inštitucionalizovaného sviatku. Z tohto dôvodu považujeme za prínosné pripomenúť v ďalšej časti príspevku niektoré fakty a poznámky ku genéze tohto sviatku.

KU GENÉZE MEDZINÁRODNÉHO DŇA ŽIEN – – SPOLOČNOSŤ A PRAX

Genéza sviatku Dňa žien je spätá nielen s európskym, ale aj s americkým spoločenským vývojom. Emancipačné snahy žien majú svoje korene práve v USA, kde v r. 1875 práve 8. marca vstúpili textilné robotníčky do štrajku za

⁶ FEGLOVÁ, V. – SALNER, P., 1985: Sviatočné príležitosti v súčasnom mestskom prostredí (Výsledky ankety na bratislavských sídliskách). In: *Slovenský národopis*, roč. 33, 1, s. 97.

⁷ BOURDIEU, P., 1980: *Le sens pratique*. Paris.

⁸ MRAVÍK, J., 1983: *Premeny*. Príručka Zborov pre občianske záležitosti. Bratislava.

svoje práva. Pokus o presadenie emancipačných ideí v Európe sprevádzali vo viacerých krajinách turbulentné spoločenské udalosti: ako príklad uvedieme predovšetkým hnutie sufražetiek vo Veľkej Británii koncom 19. a začiatkom 20. storočia, alebo *Women's Social and Political Union* (založené v Anglicku r. 1903), ako aj kodifikáciu volebného práva, demonštrácie žien v Nemecku, Anglicku, Francúzsku a iných krajinách. Pre európske krajiny možno označiť za významnú udalosť II. Medzinárodnú konferenciu sociálnych demokratiek za prítomnosti siedmich krajín, ktorá sa konala v roku 1910 v Kodani. Toto podujatie prinieslo dôležité rozhodnutie: na návrh Clary Zetkinovej (členky medzinárodného hnutia žien) sa rozhodlo, že jeden deň v roku má byť venovaný boju za politické a sociálne práva žien, resp. proti utláčaniu a vykorisťovaniu, ako aj proti militarizmu a vojne. Prvýkrát sa slávil Deň žien 19. marca 1911. Zúčastnili sa ho milióny žien v Dánsku, Nemecku, Rakúsku, Švajčiarsku a USA. Voľba tohto dátumu mala zvýrazniť význam Dňa žien, keďže 18. marec bol spomienkový deň padlých v revolúcii 1848 v Berlíne.⁹

Požiadavky žien v tomto období vyjadrovalo základných okruhov: – boj proti imperialistickým vojnám, – volebné právo žien, – zákony ochraňujúce právo na prácu, – dostatočná ochrana matky a dieťaťa, – rovnaká mzda za rovnaký pracovný výkon a napokon stanovenie minimálnej mzdy.

Avšak uplynulo dlhšie obdobie, kým sa dospelo k dohode určenia konkrétneho sviatočného dňa v roku, venovaného týmto ideám. Rozhodovalo sa o termíne medzi koncom februára a začiatkom marca. Napokon až v roku 1921 na II. Komunistckej konferencii žien sa definitívne stanovil termín 8. marec – Medzinárodný deň žien.

V literatúre a prameňoch nachádzame rôzne názory o tom, ktoré organizácie vysielali impulzy podporujúce založenie sviatku žien. Absentujú však aj presnejšie údaje ako konkrétne prebiehalo rokovanie. Odhliadnuc od detailného priebehu tohto procesu ostala základná myšlienka úsilia natrvalo uchovaná: zlepšenie sociálnej situácie a pracovných podmienok žien. Toto motto prežilo desaťročia v mnohých krajinách Európy, a to bez ohľadu na konkrétny politický režim. Mnohé z požiadaviek, ktoré postulovali osnovatelia myšlienky Dňa žien, našli odraz aj v iných mimoeurópskych krajinách, kde bolo (a azda ešte aj v súčasnosti je) riešenie tejto problematiky stále naliehavéjšie.

Otázky početných variácií a mutácií, ktorými tento pôvodne významovo dôležitý sviatok v priebehu času prešiel, a ktorý v sebe zahŕňal mnohé konotácie „ženského bytia“ (ženskej existencie?), prináša tento príspevok.

S odstupom viac než 100 rokov od konštituovania tohto sviatku (v roku 2011 sa sláviloto jubileum) možno však súhlasiť s názorom, že základná

myšlienka, ktorá stála od počiatku pri konštituovaní sviatku žien, nežiada vyslovenie kritického komentára. Avšak názor, že štruktúru a formu tohto sviatku, výlučne s ohľadom na jeho včlenenie do socialistického sviatočného kalendára, možno považovať ako jednu z možností podpory a upevnenia „nového“ socialistického habitu spoločnosti. Táto skutočnosť je súčasne výzvou, ktorú ponúka aj iný uhol pohľadu na 8. marec, a to, aké miesto patrí tomuto sviatku v socialistickej každodennosti.

Spôsob a forma ako sa sviatok slávil, t.j. ideový obsah jeho funkcie, nezodpovedali pôvodne plánovanému zámeru. Podľa správ (uverejnených predovšetkým v printových médiách) z povojnových rokov nepôsobil sviatok navonok príliš okázalo. Priebeh sviatku možno označiť skôr ako skromnejší, pričom v popredí stáli pozitívne myšlienky podporujúce postavenie ženy, jej práv a ich význam v medzinárodnom rozmere. V každom prípade možno konštatovať, že vonkajší rámec sviatku nepôsobil ako výlučne politicky alebo ideologicky motivovaný. Na tento prístup azda vplývala aj povojnová atmosféra, keď práca a pracovné možnosti stáli v popredí záujmu celej spoločnosti a úloha ženy bola slávená a hodnotená bez „veľkých slov“ a glorifikácie.

S odstupom času možno konštatovať, že neprimerane silný politický tlak, ktorý sprevádzal význam alebo priebeh sviatku, spôsobil škody a deformácie. Obvyklý predpísaný scenár pozostával z politických hesiel, ktoré neobsahovali hlbšiu myšlienku ani podnecujúcu motiváciu zdolať pomerne ťažký životný rytmus žien. Boj za zrovnoprávenie žien priniesol výsledky v rovine sociálnej a politicko-právnej. Zamestnanosť žien bola už v 60. rokoch 20. storočia samozrejmom súčasťou socialistickej spoločnosti. Zo strany štátu boli pre realizáciu tohto ekonomicko-spoločenského modelu vytvorené optimálne podmienky, ktoré mali „suplovať“ niekdajšiu celodennú výchovu detí matkou, prípadne starou matkou. Bolo to obdobie výrazného vzrastu zariadení, ako jasli, materských škôl, školských družín a pod. Tieto zariadenia sa vytvárali tak pri veľkých priemyselných podnikoch, ako aj v jednotlivých obvodoch mestských štvrtí. V období urbanizácie a industrializácie v 70. rokoch 20. storočia patrilo zriaďovanie predškolských zariadení k prioritným úlohám sídliskovej výstavby.

K symptomatickým javom toho obdobia patrila nielen plná zamestnanosť žien, ale právo na prácu prinieslo v praxi aj „nové“, pre ženy nie bežné zamestnania, resp. pracovné zaradenia, ako napríklad pracovníčky v železiarskom priemysle – sústružníčky, tkáčky, traktoristky, mechaničky alebo žeriavničky. V tejto fáze už nešlo o boj a obranu práva na prácu, ale prioritu mala predovšetkým ekonomická otázka spojená so zamestnanosťou žien, keďže jeden príjem v rodine nepokryl výdavky priemernej rodiny.

Ako oporu ľahšieho zdolávania „psychickej zmeny“ žien, vyplývajúcej zo zamestnanosti, plnenia povinností a úloh v rodine aj domácnosti, ponúkal štát

⁹ www.demokratiewebstatt.at/8/819.html

zdôvodnenia opierajúce sa o teoretické a cielenou propagandou presadzované myšlienky, od ktorých sa očakávalo vytváranie priestoru na každodenné presadzovanie slávenia Dňa žien. Uskutočňovalo sa to prostredníctvom početných prednášok organizovaných pri slávnostných zasadnutiach pracovných kolektívov na témy: „Žena dneška“, „Úloha ženy v socializme“, „Žena ako funkcionárka a matka“, „Úlohy žien – formulované na zjazde Slovenského zväzu žien“. Súčasťou tejto propagandy boli odborné semináre a medzinárodné konferencie, na ktorých sa zúčastňovali predovšetkým ženy.

Významnou súčasťou týchto kampaní boli aj prednášky a novinové články o živote československých žien, ale aj sovietskych žien, a najmä „autentické“ rozhovory (reportážnou formou) s mnohými ženami reprezentujúcimi napríklad aj „Hrdinky socialistickej práce“, pracovne výkonné ženy v poľnohospodárstve, v priemysle, učiteľky alebo významné vedecké pracovníčky. Keďže v centre pozornosti bolo uverejňovanie príspevkov sprostredkujúcich profil žien v krajine, ktorá bola v tomto období základným určujúcim spoločensko-politickým vzorom – Sovietskym zväzom, neboli zriedkavé ani osobné stretnutia so sovietskymi občanmi, v tomto prípade ženami. Dlhoročná, často organizovaná kampaň sa realizovala pod heslom „Sovietska žena – náš vzor“. Uvedený druh aktivít spĺňal viaceré cieľov: slovenské ženy privítali návštevy zo zahraničia (Sovietskeho zväzu), čo znamenalo významnú súčasť činnosti Československého zväzu žien, prípadne odborovej organizácie, a sovietske ženy boli vyznamenané, resp. odmenené zahraničnou cestou pri príležitosti Medzinárodného dňa žien. Správy o takých podujatiach boli popularizované v početných printových médiách (Darčeky ruským ženám. Pravda, 8. 3. 2000) a aj vo vysielaní televízie. V období veľmi obmedzených možností vycestovania do zahraničia mali tieto formy aktivít, vyplývajúci z príležitosti Medzinárodného dňa žien, v niektorých vrstvách spoločnosti patričnú popularitu a prítlačivosť. Vzájomné pozývanie významných predstaviteľiek ženského hnutia, ale aj žien zamestnaných v rozličných povolaniach, sa uskutočňovalo nielen so sovietskymi ženami, ale aj ženami z Nemecka (Nemecká demokratická republika), Maďarska, Poľska a ďalších krajín patriacich k „socialistickému táboru“.

Tieto i ďalšie podujatia boli financované zo štátneho rozpočtu a dobre fungujúcej siete rôznych inštitúcií fungujúcich pod záštitou „Národného frontu“ Československej socialistickej republiky, ktoré sa súčasne starali o hladký priebeh sviatku. Popri vedúcej úlohe Komunistickej strany Československa fungoval Zväz žien na rozličných úrovniach (v obciach, v okresoch, regiónoch, podobne ako organizácia Červeného kríža), ktoré vo vzájomnej spolupráci predstavovali pružne reagujúcu jednotku. Ako ukázali výskumy, paradoxne sa pod „firmou“ Zväzu žien organizovali aj nábožensky orientované aktivity. Napríklad do programu organizovaného pod názvom „Krásy východného Sloven-

ska“ začlenili účasť na národnej púti v Levoči. Analogické údaje sú známe napr. aj o návšteve pútnického miesta Šaštín, alebo zo zahraničia Czenstochow. Usporiadatelia zájazdov smerovali trasu tak, aby tieto lokality „zapadali“ do verejne oznámeného programu, nakoľko organizovaná návšteva pútnických miest bola v období ateizácie spoločnosti vylúčená a zakázaná.

Okrem Zväzu žien, Červeného kríža, *Revolučného odborového hnutia* patrili k štruktúre týchto organizácií aj *Zbory pre občianske záležitosti* (ZPOZ), v ktorých réžii – ako sme už uviedli – sa konali všetky rituály a obyčaje socialistickej obradovosti.¹⁰

Aj z tohto dôvodu, podľa pokynov štátom poverených inštitúcií, bolo úlohou ZPOZ-ov organizovať dôležité medzníky v živote človeka. Na tento účel bol vypracovaný aj nový „terminologický aparát“ názvu sviatkov. Na narodenie dieťaťa, resp. pre krst bol zavedený termín – *vítanie detí do života*. Aj sviatky výročného cyklu podliehali terminologickej zmene: napr. Veľká noc – *Sviatky jari*, Vianoce – *Sviatky zimy* a pod.

Ako návod alebo príručku na vykonávanie jednotlivých oblastí činnosti ZPOZ-u bola z iniciatívy Centrálného výboru Komunistickej strany vydaná špeciálna publikácia, ktorá obsahovala vzory a scenáre na vykonávanie jednotlivých obyčají. Oficiálne odporúčanie sa nieslo vo forme príkladov príležitostných, prevažne ľudových piesní, riekaniek, veršikov. Ako slávnostné oblečenie aktérov vykonávajúcich jednotlivé obyčaje bol navrhovaný ľudový odev, prípadne slávnostný civilný odev. Okrem hudobných a ústnych prejavov boli súčasťou slávnostného programu aj predmety materiálnej ľudovej kultúry, napr. tradičná drevená a vyzdobená kolíska nechýbala pri „vítaní detí do života“. Pri týchto príležitostiach sa včlenila ľudová kultúra formou folklorizmu do priebehu jednotlivých slávnostných príležitostí. Tak tomu bolo aj pri slávnosti Medzinárodného dňa žien.

MEDZINÁRODNÝ DEŇ ŽIEN V KONTEXTE OBDOBIA „ROZVINUTEJ SOCIALISTICKEJ SPOLOČNOSTI“

Na rozdiel od počiatkových rokov po zavedení sviatku MDŽ sviatok postupne nadobudol „sýtejšiu“ a bohatšiu podobu. Oslavu a obdarovávanie žien pokrýval finančne zamestnávateľ (z prostriedkov pridelených odborovej organizácii). K dôležitým spoluusporiadateľom sviatku patrila škola, kde žiaci v rámci viacerých vyučovacích predmetov pripravovali darčeky pre mamičky, staré mamy a tety. Obligátnym kvietkom pri obdarovávaní bola sezón-

¹⁰ V Bulharsku nazývaný praznično-obredna systema. HADŽINIKOLOV, V., 1979: Die sozialistische Lebensweise. In: *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte*, 22, s. 27–48.

na kytička snežienok, fialiek, tulipánov, karafiátu, kombinovaná s papierovým pomaľovaným srdiečkom, obrázkami, výšivkou a ďalšími predmetmi, ktoré pripravovali deti v škole alebo v materskej škole.

„Deti v škole robili darčeky, vystrihovali srdiečka. Tie mi potom podarovali. To sa mi ešte páčilo, keď to bolo od detí. Dlhú som mala také sniežko z papiera s lúčmi z lyka.“ Respondentka narodená r. 1949.

Ako vyplýva z údajov z terénneho výskumu, učiteľky už dlho pred 8. marcom zhromažďovali rôznych materiál (napr. papiere, farbičky, textilie a pod.). Podľa rozprávania bývalých učiteliek mnohé „polotovary“ na prípravu darčiek zhotovovali sami doma. K aktivitám učieliek patrila okrem toho aj príprava kultúrneho programu s deťmi, a to nielen pre mamičky detí, ktoré navštevovali školu, ale aj programu pre rôzne návštevy konkrétnej triedy v továrňach, administratívnych podnikoch, jednotných roľníckych družstvách, domovoch dôchodcov, kluboch dôchodcov, dokonca aj v programe televízie. Nenahradiateľnou súčasťou sviatku bol folklór, naštudovanie ľudových pesničiek a tančov. Táto činnosť sa postupne stala prestížnou nielen medzi učiteľkami, ale najmä vo vedení konkrétnej školy, keďže uvedené aktivity prinášali škole mnoho „dobrých bodov“ v rámci hodnotenia ich politicko-spoločenskej aktivity.

Televízne programy vysielali na Medzinárodný deň žien špecializované relácie, koncerty show s obľúbenými pop-spevákmi, ďalej módne prehliadky a podobné podujatia. „Solventnejšie“, resp. prosperujúce závody a prevádzky venovali ženám vstupenky na divadelné predstavenia. Z rozprávania respondentiek pri výskume vyplynulo, že pre mnohé ženy, najmä z vidieka, to bola často prvá návšteva divadla.

Usporiadateľská prax sviatku žien počas obdobia socializmu odrážala aj podobu a formu obdarovania žien na pracoviskách, ako aj repertoár darov, ktorými boli ženy „oslavované“: najčastejšie to boli froté–uteráky a drogistický tovar ako mydlo alebo deodorant. Tieto predmety sa vo veľkých množstvách objednávali u veľkovýrobcov a v prevádzkach, čím predstavovali takpovediac „produkt Dňa žien“, a to aj tým, že začiatkové písmená názvu sviatku – MDŽ boli označené na darčekom (votkané napr. v uterákoch, obal bonboniér a čokolád tiež niesol znak MDŽ a pod.). Len v ojedinelých prípadoch bola voľba darčiek diferencovaná, rešpektujúca vkus žien. V tejto súvislosti sa rozvinul špeciálny trh, ktorý bol spätý so sviatkom. Vhodným príkladom komercializácie sviatku sú čokoládové produkty – najmä bonboniéry, poštové pohľadnice a podobné produkty. Už v období socializmu sa rozvinula špeciálna ponuka tovaru prispôbená konkrétnemu účelu – Medzinárodnému dňu žien. Tento komercialistický prístup sprevádzala, žiaľ, nie veľmi lichotivá skutočnosť, že pri tejto príležitosti sa predalo veľa tovaru už po záruke (najmä v prípade bonboniér).

Originálny darček predstavovali v tomto období aj peňažné poukážky v hodnote 50, 100 alebo 200 korún československých, ktoré mohli ženy investovať podľa vlastného výberu. Tento spôsob obdarovania bol však ako minca s „dvoma stranami“. Napriek deklarovanej „slobodnej“ voľbe vybrať si tovar podľa vlastného vkusu ostal len v polohe deklarácie, keďže výber sa týkal len určitého, vopred vymedzeného druhu tovaru.

Pre okruh mimoriadne aktívnych a „angažovaných“ žien sa usporiadali pohostenia so sladkosťami, šálkou kávy, ba dokonca aj s alkoholickým nápojom, čo bolo – najmä cez pracovný čas – v období socializmu prísne zakázané. Pravda, ako to generácia vyrastajúca v tomto období reflektovala, zákaz konzumácie alkoholu sa často porušoval.

„U nás doma sa neoslavovalo, MDŽ nebolo nijakou príležitosťou. Naša rodina neprikladala význam tomuto sviatku. Bol to sviatok mužov a nie žien. Každý muž mal príležitosť vypiť si.“

Respondentka narodená roku 1949.

„Nepoznám pôvod MDŽ. Myslím, že to súviselo s emancipáciou. Nepáčia sa mi také sviatky. Všetci sa vtedy ožrali, do roboty sa chlast nakúpil. Asi to už ľudia neoslavujú... Darčeky som robil, robili sme aj divadelné predstavenie – Červenú čiapočku, ja som robil vlka. Aj srdiečka sme robili a natierali farbou v piatej triede asi.“

Respondent narodený v roku 1975.

Až do súčasného obdobia sú živé rozprávania a spomienky na „turbulentné oslavy emdeže“, ktoré nezriedka končili hádkami a nedorozumeniami medzi manželmi. Paradoxné bolo, že každý z partnerov slávil sviatok vo svojom pracovnom kolektíve. Častejšie však boli oslavy, ktoré organizovali a pohostenie pripravili ženy na pracovisku, neprekročili formu príjemného kolegiálneho posedenia.

Slávenie sviatku malo nielen formu obdarovania, ale aj iný spôsob prejavu úcty ženám, ktorá sa odohrávala už mimo pracoviska a mala verejný charakter: bola to úcta – vyznamenanie zo strany Revolučného odborového hnutia a Komunistickej strany. Táto forma osláv sa odohrávala na niekoľkých úrovniach a mohla nadobudnúť až prijatie u prezidenta republiky alebo predsedu Komunistickej strany Československej socialistickej republiky. Inými slovami, v tento deň boli predseda alebo prezident republiky osobne prítomní, a spoločnosť vnímala tento akt – v terminológii filozofie socialistických krajín – ako celkom výnimočný. Táto skutočnosť obsahuje analogickú atmosféru už vo vyššie uvedenej myšlienke P. Bourdieuho: „týmto aktom sa vyšlo v ústrety oficiálnym pravidlám a tým aj záujmom politického systému“.¹¹

¹¹ BOURDIEU, P., 2007, tamže.

Vyznamenania na najvyššej úrovni – čo znamená výber žien, ktoré sa dostali k prezidentovi – sa uskutočňovali podľa vopred určeného „kľúča“. Jeho základným kritériom bol výber podľa profesionálnej špecializácie vybraných žien. To znamenalo, že v konečnom výbere musel prekročiť počet žien z „robotníckych“ povolání počet žien „pracujúcej inteligencie“, čo zodpovedalo dobovej filozofii a členeniu produktívneho obyvateľstva v spoločnosti. Tento stupeň „prezidentského“ či najvyššieho stranického vyznamenania žien bol ústrednou témou médií. Fotografická a televízna dokumentácia správ a denných udalostí predstavila verejnosti vyznamenané ženy, ktoré dostávali odznaky a emblémy z kovu. Tieto vyznamenania boli rovnako hodnotné ako ostatné „prestížne vyznamenania“, napr. *Statočný vojak* alebo vyznamenania za najvyššie výkony v priemysle a poľnohospodárstve, udeľované v Deň práce 1. mája, či čestný titul „*Brigáda socialistickej práce*“. Popri nadšení pre tento sviatok však nechýbala ani iná, kritická úvaha zameraná proti spôsobu slávania sviatku, a nezriedka aj proti voľbe konkrétnych vyznamenaných žien.

„*Rada som mala ten program, ale MDŽ som nemala nejako rada, malo to komunistický charakter. Nepáčilo sa mi ani to vyberanie najlepších žien. Mali dať všetkým neplatené voľno a to by bolo spravodlivé. Žiadne hádky a rozdiely by neboli.*“

Respondentka narodená v roku 1949.

„*Keď som už bola vo fabrike, vybrané ženy od nás chodili na hrad. To bolo nespravodlivé. Aj iné sa nadreli. Ale tie čo boli v strane, tie boli vyznamenané.*“

Respondentka narodená v roku 1950

Avšak v zásade spoločnosť uvítala možnosť stretávania sa a nadväzovania neformálnych kontaktov, ktoré ponúkal Medzinárodný deň žien sprevádzaný slávnostnou atmosférou. K tomu prispievali ženy samy. V tento deň prichádzali slávnostne oblečené, s upravenými účesmi, pričom ostal čas aj na prípravu chutného pohostenia. Atmosféra priebehu sviatku sa odvíjala aj od skutočnosti, či v pracovnom kolektíve boli prítomní aj muži.

Výnimočnú príležitosť ponúkali pre organizovanie posedenia v deň sviatku žien reštaurácie alebo závodné stravovacie zariadenia. V priebehu rokov nadobúdala tento sviatok typické črty, ktoré sa etablovali ako „modelové“ a pri príprave sviatku dominovali. K týmto patrila špecifická voľba spôsobu zábavy: spievanie ľudových piesní, populárnej hudby s interpretmi, recitovanie poézie a pod. Pri tejto príležitosti sa usporiadali výstavy obrazov a inej výtvarnej tvorby umelkýň. Grafičky, maliarky alebo sochárky sa zúčastňovali vernisáží, ktoré sa konali vo výrobných podnikoch, na univerzitných pracoviskách, knižniciach. Ich motto znelo: „Ženy ženám“. V tejto verzii sa podujatia uvádzali v správach o aktivitách spoločenských organizácií.

V priebehu druhej polovice 20. storočia sa menila aj percepcia tohto sviatku. Slávnosť dedikovaná žene-robotníčke, pracovníčke v administratíve alebo iných odvetviach, pôvodne „oslavovaná“ a „ctená“ vyznamenaniami a politicky „podfarbenými“ slávnostnými príhovormi, sviatok smeroval k inej forme uctievania ženy, pri ktorom už strácal dominantné postavenie niekdajší primárne politický akcent – a to napriek tomu, že spoločenské a politické organizácie naďalej vyvíjali masívny tlak na udržanie svojich pôvodných zámerov sviatku. Primárna pozornosť sa presunula na obdarovávanie žien kyticou kvetov a menšími, menej nákladnými darčekom, ktoré však naďalej financovali odborové organizácie konkrétneho zamestnávateľa.

Niekoľko desaťročí praktizovaný spôsob slávania sviatočných príležitostí neostával bez následkov na privátnu sféru členov spoločenstva. Konštrukcia sviatočného kalendára a spôsob slávania sviatkov podľa inštrukcií socialistických rituálov a obyčají bránili človeku verejne manifestovať „sviatkovanie v privátnej sfére“ a viedli k paralelnej existencii dvoch „sviatočných priestorov“. Medzinárodný deň žien – 8. marec je príkladom toho, ako v spoločnosti manifestovaná prax ovplyvnila privátny priestor a každodennosť. Takmer väčšia časť spoločnosti si „formálne osvojila“ tento sviatok, mnohí si „ctili“ a blahoželali svojim starým matkám, príbuzným, sestram, známym ženám a priateľkám, susedám... Každá žena, bez ohľadu na to, či bola matkou alebo bola bezdetná, bola v tento deň v stredobode pozornosti a tešila sa každej maličkosti, blahoželaniam, najmenej jednému kvietku. Možno konštatovať, že sa v spoločnosti etabloval „štandardný“ darček a stal sa súčasťou tradície tohto sviatku: kvietok v kombinácii s pohľadnicou, iniciálky sviatku – MDŽ. Tento proces prebiehal paralelne s Dňom matiek, ktorý sa kontinuálne slávil v rodinách mestského prostredia, predovšetkým v oblasti západného Slovenska,¹² a to napriek tomu, že nebol oficiálne uznaným sviatkom. Ako ukázali etnologické výskumy publikované v 80. rokoch 20. storočia, Medzinárodný deň žien prenikol – podľa autorov analýzy pravdepodobne v dôsledku oficiálnych osláv – i do spoločenského života rodiny a udomácnil sa predovšetkým v mladšej generácii, v ktorej pretrval ako príležitosť k domácej oslave. Porovnanie údajov ukázalo, že ešte v 60. rokoch sa v rodinách tomuto sviatku nepripisovala nijaká významnejšia pozornosť. Medzi partnermi sa nechápala ako príležitosť na obdarovanie. Najdlhšie pretrvalo posielanie pohľadníc ako všeobecne rozšírená forma blahoželaniam. Tento prvok kladne hodnotilo 41 % respondentov.¹³

¹² PARÍKOVÁ, M., 1991: Deň matiek – jeho význam a miesto v rodinnej obradovosti a výchove. In: *Slavnosti v moderní společnosti*. Strážnice, s. 51–54; MEINER, J., 1936: Muttertag. In: *Zeitschrift für Volkskunde*, s. 100–115.

¹³ FEGLOVÁ, V. – SALNER, P., 1985: tamže, s. 95–96.

Podľa názoru autorov, vysloveného koncom 20. storočia, tento údaj „dáva tušiť, že v budúcnosti mu bude patriť významné miesto v sviatočnom kalendári, rytmizujúcom rodinný a spoločenský život“.

MEDZINÁRODNÝ DEŇ ŽIEN A JEHO CESTA DO 21. STOROČIA

V príspevku sme sa usilovali priblížiť charakter a obsah Medzinárodného dňa žien v perspektíve od jeho vzniku. Prekvapujúca je najmä skutočnosť, že politické zmeny, ktoré sa uskutočnili v roku 1989, sa výraznejšie neprejavili na intenzite a takmer ani na spôsobe slávania Dňa žien. Napriek transformácii oficiálnej sviatočnej a rituálnej kultúry nenastala očakávaná „revolučná“ reakcia, motivovaná politickými zmenami, prejavmi pluralizmu alebo aj „renesanciou“ a nanovo aktualizovanými cirkevnými sviatkami. Očakávalo sa aj oživenie slávania Dňa matiek, ktorý sa stal opäť aktuálnym sviatkom. Prognozy nenaplnili očakávania. Aj úsilie politikov a cirkví sa minulo očakávanému cieľu, nakoľko prezencia Dňa matiek vo sviatočnom kalendári ostala bez väčšej odozvy. Avšak 8. marec si udržal svoju „zakorenenú“ pozíciu nielen vo vedomí obyvateľstva, ale aj v rade sviatkov slávených počas roka. Preplnené kvetinárstva a muži nesúci kytice kvetov dotvárajú aj v súčasnosti atmosféru a obraz tohto dňa. Gratulácie a priania šťastia prostredníctvom pohľadníc, telefónov, SMS alebo e-mailovou poštou možno vnímať ako prejav spontánnosti, nakoľko v súčasnom období už nie sú určujúce pravidlá vo vzťahu k slávaniu určitých sviatkov. „Vitalitu“ tohto sviatku v percepcii obyvateľstva dokladajú aj aktuálne reakcie, názory a správy o spôsobe prežívania, ktoré sú aj svedectvom o potrebe pripomenúť si sviatok ženy v každom jej veku. Ilustráciou sú napríklad učebnice hudobnej výchovy, ako aj básne a želania uverejnené na internete.¹⁴ Analogickú situáciu dokumentuje slávenie tohto sviatku v zahraničí (v krajinách patriacich k „sovietskemu táboru“). V roku 2012 sme navštívili 8. marca Budapešť, kde sme pocítili podobnú atmosféru v uliciach hlavného mesta plného menších či väčších stánkov kvetov, kde nakupovali pozdrav pre ženy muži rôzneho veku....

Po spoločensko-politických zmenách v období 90. rokov sa zdalo, že sviatok Dňa žien prekonáva určitú transformačnú fázu a bez konotácií s predchádzajúcimi politickými štruktúrami nadobudne novú formu. Politicky organizované for-

¹⁴ *Pieseň pre mamičku*. Hudobná výchova pre 4. ročník základných škôl. Bratislava 1984; *Mamičke*. Hudobná výchova pre 5. ročník základných škôl, Bratislava 1989.

Texty uverejnené na internete:

Pre moju drahú žienku posielam kvetinku, a ešte k tomu na tvár sladučkú pusinku	Mám rád kvety, ľúbim vtáčiky, každú hračku maličkú, lež najväčšmi zo všetkého ľúbim svoju ženičku
--	--

www.bomba.s.k/texty/kategoria?IDD=/TEXTY/BASNE-A-ZELANIA/MDZ/

my tohto dňa sa akoby vytrácali z každodenného života a patrili už k minulosti. Opak bol však pravdou a „tradičný“ ideový obsah, rovnako aj staršie konotácie sa pomaly revitalizovali.

Lavicovo a národne orientované strany, Mečiarovo HZDS, transformovaná strana komunistickej strany SDL, národne orientovaná SNS a v posledných rokoch aj sociálna demokratická strana SMER majú k sviatku Medzinárodného dňa žien blízko. „Príťažlivosť“ tejto myšlienky sa prejavila tak v politickom živote, ako aj opakovane v období parlamentných volieb. Okrem rétorických vsuviek na túto tému v predvolebných príhovoroch sme stretávali v uliciach aj politických funkcionárov a členov strán s kvietkom v ruke. Posledne na jar v roku 2012.

Medzinárodný deň žien a jeho dlhoročná tradícia sa stali napokon aj od r. 1977 agendou Organizácie spojených národov, ako významný deň sa akceptuje a slávi vo viacerých štátoch Európskej únie. Heslo „nulovej tolerancie“ má tiež svojich prívržencov. Opäť sú práva a problémy žien aktuálnou témou diskusií, či je to ich právo na politické posty, otázky mzdového hodnotenia alebo aj násilia voči ženám, či úcty k ich výkonnosti v povolani a úlohe v rodine.

Možno konštatovať, že sa v praxi uplatňuje diferencovaná sviatočná atmosféra, ktorá sa odlišuje v rámci generácií, rodinných tradícií a variuje aj v prostredí mesta a vidieka. Jediná motivácia je však totožná, a to pozitívne hodnotená motivácia, úcta k žene a demonštrácia týchto prejavov v spoločnosti. Avšak oslavy Dňa žien sa už nekonajú v pracovnom čase a oveľa zriedkavejšie na pracovisku. Okázalé oslavy s vysokým konzumom alkoholu (najmä zo strany mužov) patria už minulosti a stali sa častou témou folklórneho spomienkového rozprávania, najmä v deň sviatku. Oslavy nadobudli nové črty, dávnej uniformite sa obrátila verejnosť chrbtom. Od obdobia spoločensko-politických zmien rozpadu, resp. rozvoja nových tradícií sviatkovania prispeli k zmenám aj prejavy obchodovania a trhového hospodárenia.

Nezmenila sa však motivácia: vôľa a radosť z oslavovania, radosti prežiť sviatočný deň, prerušiť na okamih pracovnú každodennosť a pritom zotrvať pri aktuálnom kánone – ctíť si ženu.

*V príspevku sú použité ukážky rozhovorov s respondentkami pri výskume problematiky Medzinárodného dňa žien v Považskej Bystrici, uverejnené v diplomovej práci M. Lovíškovej: *Medzinárodný deň žien a Deň matiek v rodine a spoločnosti*. Bratislava 2002. Knihnica Katedry etnológie a kultúrnej antropológie, Filozofická fakulta UK.

LITERATÚRA A PRAMENE

- BEŇUŠKOVÁ, Z., 1991: Vplyv inštitúcií na formovanie rodinných obradov. In: *Slavnosti v moderní spoločnosti*. Strážnice, s. 71–74.
- BOURDIEU, P., 1980: *Le sens pratique*. Paris.
- ĎURIAČ, M., 1983: *Odbory a socialistický spôsob života*. Bratislava, 122 s.
- BRUNNBAUER, U., 2007: „Die sozialistische Lebensweise“. *Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944 – 1989)*. Wien, Köln.
- FEGLOVÁ, V. – SALNER, P., 1985: Sviatočné príležitosti v súčasnom mestskom prostredí (Výsledky ankety na bratislavských sídliskách). In: *Slovenský národopis*, roč. 33, 1, s. 88–115.
- HADŽINIKOLOV, V., 1979: Die sozialistische Lebensweise. In: *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte*, 22, s. 27–48.
- LAJČÁK, M. – BEDNÁRIK, R., 1987: *Aktuálne otázky formovania socialistického spôsobu života*. Bratislava, 187 s.
- LEŠČÁK, M. – BEŇUŠKOVÁ, Z., 1987: Inštitucionalizované formy obradovej kultúry a sviatkovania v súčasnom dedinskom prostredí. In: *Slovenský národopis*, 35, s. 191–225.
- LETSCH, H., 1983: *Der Alltag und die Dinge um uns*. Berlin: Dietz, s. 93.
- MEINER, J., 1936: Mutttertage. In: *Zeitschrift für Volkskunde*, s. 100–115.
- MRAVÍK, J., 1983: *Premeny*. Príručka Zborov pre občianske záležitosti. Bratislava.
- NIEDERMÜLLER, P., 1996: Interkulturelle Kommunikation im Postsozialismus. In: Klaus Roth (Hg), *Mit Differenz zu Leben*. Münster. Waxmann, s. 144.
- PARÍKOVÁ, M., 1991: Deň matiek – jeho význam a miesto v rodinnej obradovosti a výchove. In: *Slavnosti v moderní spoločnosti*. Strážnice, s. 51–54.
- PARÍKOVÁ, M., 2008: „Der Tag der Frau“ (8. März) in Kontext des Transformationsprozesses in der Slowakei. In: *Feste, Feiern, Rituale im östlichen Europa*. Zürich, Berlin.
- ROTH, K., 2008: Alltag und Festtag im sozialistischen und postsozialistischen Europa. In: Klaus Roth (Hg.), *Feste, Feiern, Rituale im östlichen Europa (Studien zur sozialistischen und postsozialistischen Festkultur)*. Zürich, Berlin, s. 16.
- SUCHÝ, J., 1987: Prognózovanie rozvoja socialistického spôsobu života. In: *Sociologický časopis*, 23, 5, s. 458–469.

INTERNETOVÉ PRAMENE:

- www.bomba.sk/texty/kategoria?IDD=/TEXTY/BASNE-A-ZELANIA/MDZ/www.demokratiewebstatt.at/819.html
- www.bpb.de/themen/6XNJ51,08_, *Weltfauentag*

RESUMÉ

The contribution aims at the presentation of the wider socio-political contexts of the important women's holiday – International Women's Day – celebrated on March 8 during the socialist period in Czechoslovakia. The starting point for the conceptualization of the contribution was my own research as well as the research of my colleagues, which used the method of a survey questionnaire together with interviews and a direct contact with the respondents. The gained information were interpreted in accordance with the published sources (studies, print) of the period in Czechoslovakia as well as abroad. The contribution brings on the one hand the historical background of this more than hundred year old holiday in the USA and in many European countries and on the other hand it provides the reader with the image of the formation of this holiday under the conditions of „real socialism“ in Czechoslovakia, as well as its place in the calendar of holidays. The author directed her attention to the celebration of this holiday in the society and in the family environment. She showed clear influences of the socialist political regime at the time with the dominant impact of the socialist form of holiday ceremonies of the former Soviet Union. The analysis of the accessible sources allows to express the idea that the holiday, despite certain visible signs of its political content and form, did not lose its place even after the socio-political changes in 1989 in the holidays' calendar, which gives rhythm to the social and family life. At the same time, the article shows that in some situations the „traditional“ content in terms of ideas and old connotations of the socialist way of life had been revitalized. An example is the leaning of the left part of the political specter after 1989 which opted for the attractiveness of this holiday. This was visible especially during the election campaign period.

One could say that there is a differentiated holiday atmosphere in practice. This changes from generation to generation, from family tradition to family tradition and also varies in the rural and urban environments. If there was a change of some formal manifestation of the holiday's celebration, it was not the change of motivation – the will to celebrate and the joy from celebration, the delight from the holiday to pause the work discipline of the everyday life and at the same time to keep the past and present canon of respecting a woman.

Štúdia vznikla v rámci projektu KEKA FFUK UK 1/0244/11 "Kultúrne procesy v postsocialistickej spoločnosti: medzi lokalizáciou a globalizáciou.

— Som taká nešťastná... dnes je MDŽ a ty si na mňa zabudol.

— Nezabudol! Čo myslíš, prečo som ti nevynadal, že polievka je presolená?!

8. marec

MAMČKE !

MDŽ

MAMIČKE !

*Do máručia mamička,
celá sa Ťe schuilim,
lichučko Ťe zaspenkám,
že Ťa veľmi ľúbim.*

*Do máručia mamička,
donesiem Ťe kvety,
mech ma Tvoja láska chráni,
mech mi stále vríli.*

ODEV A VKUS ĽUDÍ V OBDOBÍ SOCIALIZMU

Jana Mládek Rajniaková

Hovoriť o socialistickom odievaní, resp. o odievaní v dobe socializmu na Slovensku nie je ľahká úloha ako by sa na prvý pohľad mohlo zdať. Už pri samotnom termíne „socialistické odievanie“ alebo „socialistická móda“ nám vzniká množstvo otázok, na ktoré je potrebné zodpovedať ešte skôr, ako sa pustíme do ďalších odhaľovaní tajomstiev vzhľadu ľudí žijúcich na Slovensku, alebo lepšie povedané v Československu približne v období od skončenia druhej svetovej vojny až do konca 80. rokov 20. storočia. Hoci tento časový úsek predstavuje len štyri desaťročia, je takmer nemožné detailne vyrozprávať históriu slovenskej socialistickej módy, vkusu a odevov. Nedá sa o tom hovoriť, ako napríklad o renesančnom, barokovom či rokokovom odievaní, keď odev podliehal zmenám len pozvoľna a vzhľad jednotlivcov bol až na niekoľko výnimiek extrémne podobný.

Odevné a módné obdobie, do ktorého socialistický odev bezpochyby patrí, sa zvykne nazývať „Otvorená móda“. Pre uľahčenie práce bude najvhodnejšie, ak sa v záležitostiach názvu alebo pomenovania budeme opierať o G. Lipovetskeho, ktorý je autorom tohto označenia, a nie je ťažké zistiť aké okolnosti ho k tomu viedli. Takmer 50 rokov sa systém módy nevyznačuje ničím takým silne pozorovateľným ako je jeho otvorenosť, voľnosť, schopnosť a ochota prijímať všetky zmeny, prispôbovať ich okolnostiam, tvarovať sa pod vplyvom spoločenských zmien. *Otvorenosť* alebo *otvorená móda* je preto najcharakteristickejšie pomenovanie štýlového odevného časového úseku, ktorý sledujeme vo svete, v Európe, a čo je pre nás podstatné, už aj v našom priestore, a to od skončenia druhej svetovej vojny až do začiatku 90. rokov 20. storočia. Domnievam sa, že na to, aby sme lepšie pochopili odevné procesy prebiehajúce v prostredí socialistického Československa, musíme si niekoľkými vetami priblížiť celý vtedajší odevný systém ovládajúci Európu, musíme uviesť, čo podnietilo jeho vznik a čo všetko sa s ním spájalo.

Zrejme nebude znieť prekvapivo tvrdenie, že vzhľad ľudí ktoréhokoľvek obdobia ovplyvňujú spoločenské a politické zmeny. V prípade vzniku otvorenej módy tomu nebolo inak. Veľké zásluhy pri jeho vzniku má druhá svetová vojna a udalosti nasledujúce tesne po nej.

Druhá svetová vojna nepochybne otriasla celým svetom. Škody, ktoré napáchala, sa podpísali pod životy ľudí v každej krajine a dnes môžeme povedať, že v mnohom zmenili ich myslenie. Krátko po vojne, keď Európa hladovala v zdevastovaných a zruinovaných priestoroch, v zničených podmienkach, je veľmi ťažko hovoriť o móde. Predovšetkým o móde, ktorú spoločnosť poznala pred vojnou a ktorú charakterizoval luxus, prestíž, túžba po novinkách, rozmarnosť a pod. Príkaz vojnových rokov znel *uskromni sa!*, a to vo všetkých oblastiach života, módu nevynímajúc. „V každej vojne je textilný priemysel tým prvým odvetvím, ktoré začne trpieť nedostatkom surovín a tým, že výroba pracuje pre armádu. Druhá svetová vojna túto skutočnosť len potvrdila.“ (SKARLANTOVÁ, 1999: 176)

Povojnové roky znamenali na jednej strane ťažkú situáciu, na strane druhej však boli odrazovým momentom, ktorý vyburcoval ľudí k zmobilizovaniu zostávajúcich síl a k oživeniu ekonomického, spoločenského a kultúrneho života. So všetkým sa začínalo od nuly, no zrejme s o to väčšou silou a väčšou rýchlosťou. Každá krajina zasiahnutá vojnou sa na prelome 40. a 50. rokov 20. storočia snažila, aby sa čím skôr dostal do chodu celý systém a je zrejme, že každá na to mala svoj vlastný spôsob.

Povojnové Československo sa v rámci obnovovacích snáh pustilo po odlišnej ceste ako západná Európa. K moci sa dostala Komunistická strana Československa s politickým programom, v ktorom vypracovala postupy industrializácie a urbanizácie v duchu reforiem, ktoré prebehli v Sovietskom zväze a v socialistických krajinách strednej a východnej Európy.

Ich cieľom bola najmä kolektivizácia poľnohospodárstva, plánované hospodárstvo, intenzívny rozvoj priemyselnej výroby, inovácia a racionalizácia, za účelom čoho sa dbalo na zvýšenú koncentráciu obyvateľstva do väčších miest. Tým sa zmenilo rozloženie obyvateľstva, zmizli niektoré jeho vrstvy a objavili sa nové. Spoločenské preskupenie so sebou prinieslo aj nové normy a hodnoty a spôsobilo vymiznutie starých.

V rámci centrálnne plánovaného hospodárstva dochádza v roku 1948 k znárodneniu podnikov. Súkromná výroba bola zdecimovaná, zanikli výrobné družstvá a priemyselnú produkciu mal v rukách štát, ktorý zakladal nové závody. Toto všetko sa týkalo aj odevného a textilného priemyslu. V roku 1949 sa otvorili Odevné závody v Trenčíne, Odevné závody kapitána Nálepku v Prešove a Makyta v Púchove. Od roku 1951 pracovala továreň Zornica v Bánovciach nad Bebravou.¹

Komunistická strana, ktorá bola pri moci, nechcela zanedbať ani ten najposlednejší článok v reťazci spoločenského diania, dokonca ani to, čo na prvý pohľad vyzeralo neškodne, a to odievanie. Zrejme si predstavitelia štátu boli

¹ ES IV, heslo: odevný priemysel, s. 170.

dobré vedomí toho, že odevom sa dá vyjadriť množstvo myšlienok a dá sa ním navonok informovať o názoroch a postojoch jeho nositeľa. Zjednotiť myslenie ľudí a nasmerovať ho tým smerom, ktorý bol žiaduci, a naopak, odkloniť ho od každého nežiaduceho smeru, to boli hlavné predpoklady správneho fungovania socialistického systému, do ktorého zapadala aj odevná výroba. Starostlivosť o „národný“ vkus sa od vkusu európskeho odklonila, všetko, čo prichádzalo ako „cudzie“, prestalo byť vhodné. Zastavilo sa šírenie západnej módy, resp. zastavilo sa jej oficiálne šírenie, pretože si naďalej nachádzala cestičky, ktorými prenikla aj cez strážené hranice.

SOCIALISTICKÝ VKUS

Celým obdobím od skončenia druhej svetovej vojny, teda od 50. rokov až do rokov 90., sa nesie snaha predstaviteľov krajiny o formovanie niečoho, čo môžeme nazvať termínom *socialistický vkus*. Jeho výchovou a neustálou podporou sa malo zabezpečiť bezvýhradné prijatie odevov vlastnej produkcie a odmietanie produkcie zahraničnej, predovšetkým západnej. Novinky z východnej časti sveta a najmä z bloku socialistických krajín boli na druhej strane vítané a často považované za bezchybné, najlepšie. Samozrejme, že nešlo ani tak o samotný odev a jeho časti ako skôr o odevom demonštrovaný spôsob života a myslenia. Bola to pravdepodobne neľahká úloha, pretože ešte pred vojnou boli ľudia zvyknutí na slobodu v rozhodovaní o otázkach odevu. Odev pochádzajúci z Francúzska alebo Nemecka nepredstavoval pred vojnou nijakú hrozbu, preto bol dostupný. Nová situácia po vojne prikazovala upraviť si vkus tak, aby korešpondoval s orientáciou vládnej politiky. Dokazuje to aj časť textu z knihy *Vkus a kultúrnosť*, kde sa píše: „Vždy bolo, je a bude potrebné rozvíjať estetický a umelecký vkus ľudí, vedome a plánovite vplývať na jeho úroveň. ... Osvojenie si dobrého vkusu je nevyhnutným prostriedkom šírenia socialistického zmýšľania. ... Utváranie a formovanie vkusu spoločnosti nemožno pokladať za súkromnú vec.“ (SZABÓ, 1978: 8)

Individualizácia a užívateľská autonómnosť, ktoré v ostatných častiach sveta do odevov vnášal systém otvorenej módy a zosobňovala ich inštitúcia *pret-à-porter*, sa v našej krajine nemohli prejaviť, pretože, ako sa uvádza v texte, vkus sa nepovažoval za súkromnú vec! Bol strážený štátom.

Socialistický vkus sa v 60. rokoch stal predmetom výskumu. Výskum sa pravdepodobne považoval za dôležitý z dôvodu väčšej dôveryhodnosti a jeho výsledky predstavovali zrejme hmatateľný dôkaz správnej orientácie vkusu a vzhľadu obyvateľstva. Je pochopiteľné, že pri práci sa socialistickí vedci opierali o existujúce diela z pera vlastných autorov, ktorí sa ich názorom blížili viac ako autori západného sveta. Najmä Marx a jeho štyri prístupy k skúmaniu

vkusu poskytovali vhodné návody na to, ako sa dostať k cieľu. Zahraniční autori sa pre teoretické práce nepovažovali za vhodných: „Pri svojej práci som mal k dispozícii len niekoľko nemarxistických, sociologicky ladených prác, ktoré sú však pre svoj špekulatívny charakter veľmi problematické. (Myslím tu najmä na práce nemeckých a niektorých francúzskych autorov.)“ (SZABÓ, 1978: 20)

Od roku 1951 vychádzajú domáce odborné časopisy, kde sa požiadavky socialistického ducha zhmotňovali do konkrétnych správ. V jednotlivých číslach sledujeme, ako si redaktori dali záležať na každom upozornení na nevhodnosť „cudzích“ odevov a horlivo poukazovali na absolútnu vhodnosť odevov domácich. Odevný priemysel vyzdvihovali ako predstaviteľa tvorivej práce, ktorý zohľadňuje vo svojich produktoch osobitosť nášho národa a vychádza pritom z domácich starobylých prameňov tradície, tradičnej estetiky a funkčnosti. „Kapitalisti vyrábali len to, čo im prinášalo zisky. Prvky západnej módy prenášali aj do konfekcie, vzory a látky nakupovali z cudziny, ktoré potom kresliči v našich továrňach kopírovali. Ľudová umelecká výroba ostávala nepovšimnutá. ...“ (M-T, 1, 1951: 2)

„Návrhári a modelári textilnej tvorby teda jasne vidia svoje úlohy: pomáhať vytvárať také predmety, také prostredie, aké zodpovedá potrebe krásy, ktorú ľud vždy mal i má. Na zvládnutie tejto úlohy nič im nemôže poskytnúť bohatší zdroj ako naše ľudové umenie, také bohaté na krásu a sviežosť. Odevy, ktoré nám v minulosti predkladali naši súkromní podnikatelia, nevyrastali z našich tradícií, nevychádzali z osobitosti našej kultúry. Tento kozmopolitizmus v užitom umení znamená snahu podkopať národnú základňu, národnú hrdosť, pretože takto podlomených ľudí možno ľahko poraziť a predať do jarma amerických imperialistov. Naši textilní a odevní návrhári hľadajú dnes inšpiráciu v ľudovej tvorbe a získavajú tým nové variácie pre svoju prácu. Jedným takýmto zdrojom je ručná čipka, ktorá je cenným kultúrnym dedičstvom a preto nesmie vymiznúť z bohatstva nášho národa.“ (M-T, 2, 1953: 2–3)

Nedajme sa však pomýliť. Hoci sa v časopisoch vyskytuje veľa článkov, ktoré čitateľkám zdôrazňujú potrebnú spätosť súčasnosti s tradíciou aj v odevu a demonštrujú to napr. aplikovaním tradičných materiálov, látok a výzdoby do vtedajších odevov, termín „ľudový“ sa skôr vníma pri charakteristike odevu pre robotníkov a roľníkov. Tento moment správne vystihla aj R. Stoličná, ktorá upozornila na to, že z kontextov článkov vyplýva používanie adjektíva „ľudový“ na odev ľudí pracujúcich manuálne. Aplikácia tradičných materiálov bola na novodobých sukniach, večerných šatách a autorka preto vyslovuje názor, že v tomto prípade išlo o akýsi „svojráz“ v socialistickom duchu.²

² STOLIČNÁ, R.: Recepcia svetovej módy v odevnej kultúre na Slovensku v 20. storočí z pohľadu etnológie. In: *Slovenský národopis*, 2003, roč. 51, č. 2, s. 169.

V článkoch sa často objavujú tendencie bojovať proti takzvanému kozmopolitizmu v odevnej tvorbe. Dnes by sme tento termín mohli nahradiť termínom globalizácia, pretože vo svojom základe predstavovali rovnaký proces. Pre socialistické zriadenie bol nežiaduci, z toho dôvodu sa ním opovrhovalo. Inak to nemohlo byť, predstavoval predsa západný svet. Redaktori si z toho dôvodu v každom čísle našli miesto, aby poukázali na jeho deštruktívny charakter, kozmopolitné odevy niesli prívlastok ako nepraktické, nehospodárne svojim riešením, nezodpovedajúce kultúrnym potrebám pracujúcich.

Strhnutie pozornosti na domácu výrobu a domácu návrhársku činnosť, ktorá by nemala nič spoločné s kopírovaním svetovej módy, môžeme považovať za pozitívny jav. Po dlhých storočiach nastúpil v našej krajine systém módy, ktorý bol „socialistický“ a v mnohom „slovenský“. Namiesto preberania odevných noviniek sme začali produkovať vlastné, vychádzajúce zo špecifických potrieb slovenskej spoločnosti. No aj napriek tomuto pokrokovému kroku tu zrejme existoval nemalý problém, a síce nedostatok, najmä pestrosť spotrebného tovaru. To, čo ponúkala domáca výroba, evidentne nepokrývalo všetky potreby verejnosti a jednotlivcov. Domnievame sa, že táto situácia nastala z toho dôvodu, že súbežne s našou zrodenu národnou samoprodukciou už vo svete existoval rozbehnutý stáročný systém módy, ktorý do sveta chrлил novinky v odevoch, doplnkoch a vzhľade. Ponúkal teda väčšiu pestrosť, čím dokázal uspokojiť širšie spoločenské vrstvy.

Politika našej krajiny sa síce snažila vyhovieť spotrebiteľskej požiadavke, no tým, že oklieštila ponuku v rámci socialistických zámerov, jej snaha bola nedostačujúca. Okrem toho už od začiatku sa jej nepodarilo potlačiť novonastupujúci jav vtedajšej spoločnosti – narastajúcu túžbu po zmene a nevyhnutnom preberaní noviniek.

Usudzujeme, že niečo také prchavé a banálne ako je móda predstavovalo pre tých, ktorým záležalo na budovaní socialistického systému, naozaj závažný problém. Svedčí o tom aj seminár, ktorý sa uskutočnil v roku 1979 a niesol názov *Móda – priemysel – ekonomika. Je možné módu riadiť a ovplyvňovať?* 1977 (Kolektív autorov), a z ktorého vyšiel zborník pod rovnakým názvom. V jednotlivých článkoch sa autori zamýšľajú nad tým, do akej miery je móda ovplyvniteľná, čo podmieňuje jej charakter, čo všetko na ňu vplýva, akí sú súčasní spotrebiteľia a ako vplývajú na módné zmeny a pod. Na týchto miestach je postrehnuteľné hľadanie progresívneho prístupu k otázke odievania, ktorá by rozhýbala vtedajšiu citelnú stagnáciu v odevnom priemysle. Je pravda, že texty článkov z časopisov prinášali pozitívne správy o stave módy na Slovensku, no reálna situácia hovorila o opakoch. Spotrebiteľia boli nespokojní.

Svoju úlohu v tomto prípade zohrala aj televízia a filmy, ktoré ponúkali televízne osobnosti a filmových hrdinov oblečených v tom, čo náš trh neponú-

kal. Stačí spomenúť rifle, ktoré sa na západe, ale aj v iných častiach Európy stali najpopulárnejším odevom mladých, ale u nás ich nebolo dostať, pretože nevykazovali požadovanú materiálovú úroveň a z toho dôvodu boli pre náš trh nevhodné. „Také výrobky móda prijala, spotrebiteľ ich vyhľadáva, ..., ale prešľapuje sa okolo ustanovenej normy. Tak tomu bolo aj u tzv. džínsov, kde práve nízka stálosť oteru farby bola súčasťou módy, ktorú naša norma neuznáva.“ (ŠABACH, 1979: 18)

V prípade riflí to samozrejme nebolo všetko, čo by prekážalo v ich umiestnení na slovenský trh, išlo aj o ich revolučný charakter s črtami vzbury mládeže, no na stanovenie príčin ich nevhodnosti to bolo aspoň na krátky čas postačujúce zdôvodnenie.

TUZEX

Za účelom rozšíriť spotrebiteľské požiadavky bol v roku 1957 založený TUZEX. Ako podnik, ktorý fungoval predajom exportovaných vecí zo zahraničia, si pomerne rýchlo vyslúžil svoju popularitu. Jediným obmedzením, ktoré v sebe niesol, bola skutočnosť, že v predajniach Tuzexu sa dalo nakupovať len za poukážky, takzvané bony, ktoré sa získavali výmenou za zahraničné valuty. Pre mnohých Slovákov to nebolo problémom, keďže mali veľa rodinných príslušníkov v zahraničí a v konečnom dôsledku, ako spomínajú mnohí informátori, nákup v Tuzexe nebol pre nikoho problémom, teda okrem dlhého čakania v radoch na nový tovar. Aj to hovorí o tom, že tovaru bolo na našom trhu málo a túžba po ňom neustále vzrastala. Centrálné sídlo Tuzexu sa nachádzalo v Prahe, ale po celej republike bolo umiestnených niekoľko obchodov. U nás sa nachádzali v Bratislave, Banskej Bystrici, Žiline, Poprade, Košiciach, Prešove, Vranove nad Topľou, Michalovciach a v Ružomberku. Predajne Tuzexu zanikli so zmenou režimu v roku 1989, ale už dnes môžeme povedať, že Tuzex sa stal fenoménom, ktorý si mnohí spájajú s dobou socializmu.

ÚBOK

V 60. rokoch 20. storočia vzniká Ústav bytovej a odevnej kultúry, štátna inštitúcia, ktorá mala zabezpečiť vysokú kvalitu produkcie znárodneného spotrebného priemyslu. Popri výskumnej a organizačnej činnosti mala v prevádzke vzorkové a modelárske dielne, aj študijné stredisko s knižnicou. Jej pracovníci mali za úlohu určovať tendencie módy a módné línie pre dané obdobie. Hoci bola táto inštitúcia poplatná dobe, jej existencia bola prospešná. Predovšetkým systém, ktorým pracovala, bol na vysokej úrovni a dalo by sa povedať, že aj napriek tomu, že známou sa stala vďaka svojim produktom, cenný je jej výskum-

ný a takmer až vedecký prístup k móde. Pracovníci totiž podstupovali študijné cesty, študovali vývoj módy v krajinách odkiaľ bola móda najvplyvnejšia a s prihliadnutím na podmienky našej výroby stanovovali smery zodpovedajúce nášmu štýlu života. Známa je aj ich vydavateľská činnosť. Napr. v roku 1960 vydáva ÚBOK³ malú brožúrku s názvom Módní smery, v ktorej presne opisuje nielen strihy, ale aj najnovší materiál, vzory, doplnky a obuv, ktorá je aktuálna pre konkrétnu sezónu v odevoch mužov, žien aj detí. Často nachádzame podpisy skupiny pracovníkov pod odbornými článkami, napr. v časopise Dievča a iných.

SOCIALISTICKÉ MÓDNE ČASOPISY

V 60. rokoch dochádza k zmäkčeniu situácie, dokladom sú opäť časopisy. Ich zameranie sa rozširuje – kým ešte na konci 50. rokov sú venované dospelým ženám, od začiatku 60. rokov vychádzajú aj časopisy venované mladým dievčatám. Táto zmena súvisí s nárastom sily generácie mladých, ktorá je pre toto obdobie príznačná. Práve v dievčenskej móde nachádzame zmiernenie názorových tendencií a vidíme postupné zaraďovanie častí, ktorých pôvod nie je „náš“ slovenský. V praxi to vypadalo tak, že mladá móda zaplavila trh minisukňami z dielne anglickej autorky Mary Quant, ženskými nohavicami, v ktorých dievčatá, ale aj staršie ženy dávali najavo túžbu po pohodlí a rovnocennosť s opačným pohlavím, trh sa otvoril aj pre fenomén zvaný rifle, zvonové nohavice, rôzne športové bundy a plášte, farebné košeľe a tričká s nápismi a pod. Okrem fotografií prezentujúcich vhodnosť rôznych odevných kombinácií sa dočítate aj konkrétne rady pre čitateľky, ako dosiahnuť želaný vzhľad, ako si upravovať vlasy a ako dbať na pleť. Make-up sa stáva populárnym u čoraz mladšej populácie, z toho dôvodu ho nemožno opomenúť v jednotlivých kozmetických rubrikách. Uvoľnenie prísnej ideologickej atmosféry je citeľné v každom čísle a vidieť ho aj na ponúkaných odevoch, ktoré sú veselšie, mladistvejšie, a najmä vychádzajú zo svetových trendov.

Nielen to sa v časopisoch 60.–70. rokov dá nájsť. V pravidelných intervaloch sa vyhradzuje priestor aj pre originálnu európsku módu z módnych centier v Paríži alebo Salzburgu. Prostredníctvom týchto rubrik sa čitateľky oboznamovali s najnovšou európskou módou. Hoci tieto informácie mali iba textovú podobu a nebývali často podložené fotografiami, tým, že už nepredstavovali tabu a nevhodnosť pre naše prostredie dosvedčujú prebiehajúci proces demokratizácie v oblasti odievania.

³ Stav bytovej a odevnej kultúry vznikol v roku 1959 na základoch národného podniku Textilná tvorba, založeného v roku 1949

Encyklopédia Slovenska na margo odievania v 70. rokoch dokonca uvádza: „obyvateľstvo Slovenska patrilo k najlepšie oblečeným na svete“. (ES IV heslo: odev, s. 169)

Je ťažké dokázať, či tomu naozaj tak bolo, no veľká časť informátorov sa priklonila k tomu, že odevy z produkcie našich odevných a priemyselných podnikov mali naozaj výbornú kvalitu, ktorá často pretrvala do súčasnosti. Okrem toho uvádzajú, že v 70. a 80. rokoch nepociťovali, že by niečo nebolo v obchodoch dostať, hoci vzápätí na to dodávajú, že za mnohými vecami museli dlho čakať a mnohé, ktoré videli v televízii alebo v časopisoch, radšej ani nechceli. Čo nevedeli kúpiť, dali si ušiť u zručných krajčírov alebo si to zhotovili sami. Na to im veľmi dobre poslúžil nemecký strihový časopis Burda, ktorý sa do stánkov dovážal a podľa ktorého sa dali presne ušiť nielen pekné veci, ale najmä veci moderné, veci „západné“. Za jeho zrodom stála žena Aenne Burda, pod vedením ktorej vyšlo prvé číslo už v roku 1950 a zakrátko sa časopis tešil veľkej popularity. Predovšetkým tematicky zamerané čísla o pletení, háčkovaní, oblečení pre deti a pod. Burda bola vôbec prvým časopisom, ktorý sa dostal aj sovietskych trhov.

V roku 2009 vyšla v časopise Život séria článkov venovaná spomienkam na minulé obdobia. Autor heslovite píše o momentoch, ktoré sa mu vrezali do pamäti a ktoré si podvedome s konkrétnym obdobím spája. Zaujímavé je, že medzi jeho spomienky, ktoré predstavujú aj jeho vnímanie tej doby, na niektorých miestach uvádza aj odev. Dalo by sa teda povedať, že odev bol jedným z prejavov charakterizujúcich dobu. Zo spomienok na 60. roky napr. vyberáme poznámku o minisukniach, dederónkach, Tuzexe a o Twiggy. Minisukne: „Úžasný nápad Angličanky Mary Quantovej sa k nám dostal prekvapujúco skoro. Už ako chlapci sme periférne zaevidovali zmenu v oblečení žien. Čoraz viac sa odhaľovali nohy a v sivosti vtedajších dní to bol skutočne osviežujúci zážitok.“ Dederónky: „Toho „blba“, čo to vymyslel, treba... Aj také boli názory na vždy vyformované košeľe – dederónky. Absolutná čistá umelina bez náznaku čohosi prírodného dokázala s krkom urobiť za pár minút „divy“. Ale kto ju nemal, vlastne neexistoval.“ Tuzex: „Že existuje aj iný tovar, než aký ponúkal socialistický obchod, sme pochopili hneď. Za pár akýchsi bonov sme si mohli pootvoriť svet luxusu a krásy. Samozrejme, najskôr angličáky, neskôr pravé rifle. Aj ja som si kúpil svoju prvú „miestenku“ do sveta moderného sveta.“ Twiggy: „Vychudnutá modelka sa stala novým symbolom dovtedy moletnejších žien z celého sveta. Zaujímavé bolo, že všetci jej vyčítali chudosť, ktorá už bola na hranici života a smrti, ale každá sa jej chcela podobať. Diéty a chudnutie sa dostali do módy.“⁴

Zo spomienok na 70. roky vyberáme opäť informácie o rifliah a o rôznych druhoch odevov. Rifle: „V sedemdesiatych rokoch bolo u nás otvorených naj-

⁴ Život, 2009, č. 24, s. 80–83.

viac škôl. V jednej z takých škôl som sedel so svojimi spolužiakmi v tesilových nohavičkách a sníval som o tom, že mi mamín strýko z Austrálie pošle rifle. Poslal pre istotu o tri čísla väčšie.“ Móda: „Módu mladých aj v tomto období diktovali popové hviezdy. Dievčatá vymenili minisukne šesťdesiatych rokov za ešte odvážnejšie krátke nohavice, z ktorých im často trčalo takmer úplne všetko. Dlhé nohavice zvonovitého strihu zasa látkou nešetřili. K tomu sa nosili topánky s hrubou podrážkou. Na uliciach sa objavili ja prví „pankáči“ s odvážne nafarbenými vlasmi upravenými do kohúta. Módnym sa stal aj pírsing na tele.“⁵

Situácia sa zmenila so zmenou systému po roku 1989. Na Slovensko začal prúdiť módný značkový, ale aj neznačkový odev. Rozšírila sa ponuka všetkých druhov odevov a počiatkový nedostatok z 50. rokov 20. storočia vystriedal nadbytok. Spoločnosť, ktorá nesie v súčasnosti pomenovanie „konzumná“, sa širokej ponuke podvolila vlastným spôsobom – začala vyžadovať čoraz viac noviniek a ešte väčší výber značiek. Móda sa stala verejnou, je tu pre všetkých a všetci ju prijímajú, nezriedka aj nechceme, pretože sa jej nedá vyhnúť. Po roku 1989 sa znásobil počet obchodov zameraných na predaj oblečenia, obuvi, odevných doplnkov, ale aj produktov využívaných pri celkovej tvorbe vzhľadu – kozmetiky, make-upu, prípravkov na udržiavanie tela vo forme a pod. Móda ako obchodný artikel k nám prináša stále nové a nové značky, ktoré vo svete majú dlhodobé meno. Ich popularita stúpa, nákupné centrá po celom území Slovenska sa množia, nákupy spoločnosti zintenzívnili. Časopisy už nemusia byť špecializované na to, aby poskytovali módné rubriky. Na slovenskom trhu sa nachádza len niekoľko takých (Burda, Neue Mode), ktorých súčasťou je aj strihová príloha a dá sa podľa nich zhotoviť uvádzaný model šiat. Tie ostatné síce modely prezentujú, ale namiesto strihov alebo opisov uvádzajú názov obchodu alebo obchodných reťazcov, kde si konkrétnu vec môže čitateľ kúpiť. Navyše je pri každom modeli uvedená cena a vhodné rady, ako a s čím je vhodné ho skombinovať.

Od momentu rozmnoženia odevov dochádza aj k zmnoženiu odevných štýlov, s ktorým súvisí aj štýlový pluralizmus. Ten spôsobuje akceptáciu rôznych odevných štýlov v rámci jedného územia v jednom čase. Prestali existovať kategórie „správneho“ a „nesprávneho“ vzhľadu, aspoň v prostredí každodenného života, ktorý nie je záväzne spojený s určitou odevnou normou. To, čo si jednotlivec oblečie a aký vzhľad uprednostní, je v zásade otázkou osobného vkusu nositeľa, ktorý je determinovaný estetickými nárokmi, názorovým presvedčením, poprípade príslušnosťou k rozličným skupinám. Osobný vkus, ktorý bol v období nástupu socializmu prísne potlačovaný, sa v rámci postupnej demokratizácie a individualizácie dostal k slovu aj v našom prostredí. Z to-

ho dôvodu sa oblečenie obyvateľov Slovenska od ostatných európskych alebo svetových krajín neodlišuje, systémy módy sa zjednotili, a vlastne by sme mohli hovoriť len o jednom systéme, ktorý pokrýva módu a oblečenie tzv. západného kultúrneho okruhu.

SILA MLADÝCH GENERÁCIÍ

Významným odevným štýlotvorným momentom v celom slovenskom socialistickom priestore bola zmena postavenia mladých ľudí v spoločnosti. Pod ich vplyvom sa totiž zmenil dopyt po odevoch. Samozrejme, pri úvahách nad tzv. *teen generation* sa budeme pohybovať už v rokoch, ktoré neboli bezprostredne po vyčerpávajúcom vojnovom období, ale v rokoch, keď v Amerike a neskôr aj v Európe začalo obdobie prosperity.

To, čo sme sledovali po prvej svetovej vojne, sledujeme aj po druhej svetovej vojne – bojnami otrasená spoločnosť sa, túžiac po pokoji, väčšmi upína na prítomnosť ako na budúcnosť alebo minulosť. Okamžité prežívanie životných situácií jej malo akoby zabezpečiť naplnenie životného poslania, získať uspokojivé množstvo skúseností, ponúknuť dostatočnú sumu kvalitných možností, a to všetko v čo najkratšom čase. Čím skôr človek začal s aktívnym životom, s aktívnym žitím prítomnosti, tým bola menšia šanca, že v prípade opätovných vojen by zo sveta odchádzal nespokojný, s túžbami, ktoré nestihol naplniť.

Generácia rodičov a starých rodičov, ktorá zažila vojnové odriekanie na vlastnej koži, si podľa všetkého veľmi dobre uvedomovala všetky následky vojny, svoju pomínelnosť, z toho dôvodu vedela oceniť prítomnosť a svojim deťom či vnúčatám chcela dopriať to najlepšie, preto im nebránila pri preberaní spoločenskej iniciatívy.

„Teenageri“ sa od konca 50. rokov stávajú najväčšími konzumentmi, a nielen to. Mladí ľudia si veľmi skoro vytvárajú názor na to, čo za svoje peniaze chcú. Do tej doby nebolo dôležité uvažovať o „náštrročných“ ako o nejakej špecifickej skupine populácie. Prechod medzi detstvom a dospelosťou nastal v momente, keď mladý človek nastúpil do práce. Ani odevom sa nijako nevylišoval – jeho odev bol rovnaký ako odev dospelých.

Mladí ľudia vstúpili do sveta práce, za ktorú dostávali plat, a ten väčšinou mohli minúť na to, čo chceli – nemali ešte rodiny, nemali nijaké starosti ani zodpovednosť za druhých. Navyše, postupné skracovanie pracovnej doby prinieslo so sebou aj niečo, čo dovtedy nebolo veľmi známe – voľný čas, ktorý mohli mladí ľudia využiť pre seba a venovať sa záľubám a koníčkam.

Je pravda, že mladí ľudia pracovali aj predtým, do pracovných činností boli zapájaní od útleho detstva a do profesného pracovného mechanizmu už od štrnástich rokov, nezriedka aj skôr. Avšak do polovice 20. storočia nemala mládež

⁵ Život, 2009, č. 24, s. 80–83.

možnosť užiť si niečo také, ako je „doba mladosti“. Až druhá polovica 50. rokov prináša akési obdobie významnej „poloslobody“, keď rodičovská starostlivosť a celkový systém vzdelávania ešte neuvolnili miesto ťažkým požiadavkám samostatného života v spoločnosti. Mladí ľudia tak získali dostatok času na prehodnotenie všetkých hodnôt zdedených po predošliach generáciách. Je zrejmé, že vo svojich úvahách došli k odmietnutiu predošliach noriem a na životný štýl svojich rodičov reagovali vlastným spôsobom – vytvorením sveta, v ktorom mali svoje idoly, svoju módu, svoje kluby a tance. Sveta, v ktorom hrdinu nepredstavoval dobre oblečený biznismen, gentleman, ale chlapci z ulice, rebeli, presne takí, akých predstavovali na filmovom plátne James Dean a Marlon Brando. Ideálom ženského pôvabu už neboli dámy oblečené do drahých kožušín a ovešané šperkami, ale Brigitte Bardot s vlasmi stiahnutými do „konského“ chvosta a s útlým pásom stiahnutým vysokým gumovým opaskom. Štýl BB, ako sa v módnych kuloároch nazýval, bol detailne kopírovaný mladými dievčatami, „vrátane účesu, širokých sukni, obťahnutých červených tričiek a vyzývavým výstrihom, topánok bez podpätkov (tzv. „baleríny“) a aj jazde na skútri.“ (SKARLANTOVÁ, 1999: 184)

Na tomto mieste však treba upozorniť na dôležitý jav, a síce na to, že sila tinedžerov by nebola natoľko rozsiahla, keby táto časť populácie nebola zastúpená v takom množstve. Takže dostatok peňazí u mládeže, voľný čas, predĺžovanie obdobia mladosti, odmietanie hodnôt a vytváranie si vlastného „sveta“ nie sú určite jediné príčiny nástupu kultu mladosti. Pre hlbšie pochopenie tohto javu treba analyzovať aj demokratické zmeny, ku ktorým dochádza po druhej svetovej vojne.

V prvom povojnovom desaťročí otriasla Európou, a tým aj Slovenskom nová explózia – populačná explózia. Veľkým nárastom pôrodnosti sa mení obraz sveta, ktorý za krátku dobu omladol. Veková skupina ľudí od 14 do 20 rokov začala v pomere k ostatným skupinám rýchlo pribúdať. Okrem toho Zajcev upozorňuje na zaujímavý jav: „Ak bola v roku 1877 priemerná výška pätnásťročných hamburských gymnazistov 154 centimetrov, tak za osemdesiat rokov to už bolo 172 centimetrov.“ (ZAJCEV, 1987: 42) Napriek tomu, že autor neuvádza prameň, z ktorého tieto údaje získal, nemožno ho považovať za vymyslený, pretože naozaj upozorňuje na to, čo je viditeľné aj v súčasnosti. Generácia detí je o niekoľko centimetrov vyššia ako generácia ich rodičov, populácia jednoducho od skorého veku narastá.

Ak bolo predtým jednoduché nazvať trinásť alebo štrnásťročného chlapca ešte dieťaťom a napomáhal k tomu aj jeho nižší vzrast, dnes by sme si na také pomenovanie zriedka trúfli. Spoločnosť musela zväziť nový prístup k jednotlivcom, ktorí už rozhodne deťmi neboli, ale do dospelosti mali ešte d'aleko.

Všetky tieto vyššie spomínané aspekty dali silu časti populácie, ktorá sa po druhej svetovej vojne prihlásila k slovu. Spôsob života, ktorý si vyžiadala, jej nebol odopretý, dokonca sa stal vítaným a dokázal ovplyvniť aj životy starších generácií. Móda túto novú situáciu okamžite reflektovala.

SILA MLADÝCH A ODEV VIDIEKA

Socialistický prístup v odevnej tvorbe a výdatná angažovanosť mladej generácie ovplyvnili aj vzhľad odievania vidieckeho obyvateľstva, ktorý ešte pred druhou svetovou vojnou vykazoval isté špecifika prejavujúce sa najmä v obliekaní sa do ľudového odevu. Aby sme naše tvrdenia skonkretizovali, uvedieme na týchto miestach poznatky z výskumu hornoliptovských dedín. Populačnú explóziu tu zaznamenávame od konca 40. do polovice 60. rokov. Zároveň v tomto čase sledujeme rozšírenie trendu „dávať deti do škôl“. V mestách vznikali stredné odborné učilištia, stredné školy s maturitou a všeobecnovzdelávacie školy – neskoršie gymnáziá, do ktorých cestovali mladí ľudia z celého okolia. Štúdium na školách v meste nepredstavovalo nový jav, pretože napr. zo Štrby už v 30. a 40. rokoch odchádzali predovšetkým mladí chlapci do Svitú, kde fungovala Baťova továreň Chemosvit a pri nej špeciálne školiace zariadenia. Chlapci, ktorí odchádzali do tejto školy, sa nazývali „Mladí muži“ a ich vonkajším znakom boli uniformy. Podľa informátora, ktorý sám patril medzi „Mladých mužov“, boli veľmi krásne a dôstojné, bohužiaľ, fotografický materiál dokumentujúci vzhľad uniforiem sa v domácich archívoch nezachoval.

Za účelom vzdelávania odchádzali mládenci do Baťovej školy veľmi skoro, ako 13–14 roční, aby získali obsiahle vedomosti najmä z oblasti nástrojárstva, textilného a chemického priemyslu. Keďže po skončení kurzu boli „naslovovzatí odborníkmi“, umiestňovali sa po doškolení v jednotlivých filiálkach podniku a domov sa už nastálo nevrátili.

Dievčatá sa zasa mali možnosť učiť vo Svite za šičky a po skončení praktického výcviku automaticky dostávali prácu v Baťovom podniku. V ich prípade však nedošlo k odchodu za prácou do iných tovární. Pracovali len vo Svite a po skončení pracovnej smeny sa vracali domov.

Povojnová situácia súvisiaca s mladými ľuďmi bola odlišná, rozsiahlejšia a z toho dôvodu aj formotvornejšia. Obyvatelia dedín sa postupne zriekali svojich gazdovstiev, pôdu, statok a aj svoju prácu vkladali do založených družstiev. Tým sa zmenil ráz ich každodenného života. Práca mladých ľudí, ktorá bola neoddeliteľnou súčasťou celoročnej rodinnej práce, už nebola v takom rozsahu potrebná. Mladí získali dostatok priestoru na vlastné aktivity, získali to, čo dovtedy neexistovalo – vlastný voľný čas, ktorý si riadili a rozhodovali o ňom sami a ktorý nepodliehal potrebám práce okolo gazdovstva. Situácia bola vo všet-

kých skúmaných dedinách totožná: generácia mladých kvôli populačnej explózií bola mnohopočetná, a tým silnejšia, zároveň sebestačnejšia, rozhladenejšia a názorovo odlišná od generácie ich rodičov a starých rodičov. Pre jej život boli nevyhovujúce nielen predošlé životné normy a hodnoty, ale aj ich prejavy, a teda aj odev.

Už vyššie sme písali o tom, že po druhej svetovej vojne zahŕňal vládny program aj snahu otvoriť a „skultúrniť“ slovenský vidiek, tiež aj o tom, že týmto snahám odolala len staršia generácia vidieckeho obyvateľstva. Najjednoduchšie sa s novými myšlienkami „modernej“ socialistickej dediny stotožnila mladá generácia, ktorá nestihla prijať tradičné kolektívne hodnoty a normy za svoje vlastné. Pretrhol sa reťazec tradíciou odovzdávaných odevných informácií a vytratila sa úcta k formám odevu predkov. V minulosti sa jednotný vzhľad dosahoval napodobňovaním vzhľadu predkov, ktorí slúžili ako neotrasiteľný vzor. Od 50. rokov sa platnosť tohto vzoru narušila, za najlepšie vzory sa začali považovať rovesníci a súčasníci, napodobňovalo sa nie to minulé, ale to, čo bolo súčasné, teda moderné, nové. Na účely zaradenia sa do nových skupín bol tradičný odev nevyhovujúci a nežiaduci. Potreba obliekať sa tak, ako sa obliekajú rovesníci, je preto pochopiteľná. Dalo by sa povedať, že mladí ľudia potrebovali vlastnú generačnú identitu, ktorá mala len málo spoločného s ostatnými staršími generáciami. A v rámci nej si potrebovali vytvárať nové, im vlastné a vyhovujúce normy.

Novinky sa nedostávali k mladým len cez časté osobné kontakty s „vonkajším svetom“, ale aj prostredníctvom časopisov a televízie. Dedina sa vďaka nim stávala na jednej strane informovanejšou, na strane druhej tolerantnejšou voči výkrikom módy. Prevládal všeobecný názor, že čo je dobré pre ľudí z mesta, je dobré aj pre dedinčanov, najmä mladí ľudia sa snažili v ničom sa od mestských kamarátov neodlišovať, v ničom nezaostávať. Lokálny vkus sa musel zákonite podriaďovať vyššiemu vkusu, ktorým bol v tomto prípade a v našich podmienkach vkus ovplyvňovaný štátom. Ten sa postaral nielen o zmenu v názore na vzhľad, ale aj o rozšírenie odevných častí, ktoré so všeobecne prevládajúcim vkusom korešpondovali. Dediny sa učili odevnej tolerancii, učili sa prijímať odevné novinky, a to aj bez toho, aby ich podriadili normovanej úprave. Spočiatku tak robili v predstave o jedinej správnej ceste, neskôr sa s módnymi výkrikmi stotožňovali ťažšie. Vysvetliť by sa to dalo aj tým, že odevy v prvých rokoch práce národného odevného priemyslu formálne aj esteticky vychádzali z domácich noriem, boli teda prijateľné aj pre konzervatívnejšie zmýšľajúci vidiek. Postupne sa do skladby odevov dostávali zahraničné prvky, ktoré u mladých vyvolávali obdiv, no staršej generácii nevyhovovali a z toho dôvodu sa proti nim bránila a nerada ich videla ani na svojich potomkoch. Najvyšším prejavom tolerancie lokálneho spoločenstva v otázke vzhľadu je jednoznačne uznanie aj iných ako tradičných

odevov v rámci obradových príležitostí. Predovšetkým sviatky spojené s prostredím kostola si udržiavali nemennú podobu vrátane odevu ešte aj v 60. rokoch. V kroji predstupovali nevesty na sobáš, dievčence a chlapci ku konfirmácii, regrúti počas odvodu, staršie ženy počas veľkonočných a vianočných sviatkov a pod. Ako prvé sa uvoľnili normy súvisiace s konfirmáciou, čo nám dokladujú aj rodinné fotografie informátorov. Kým ešte na začiatku 50. rokov sú na nich zachytené dievčence a chlapci oblečení v tradičných odevoch, a to aj napriek tomu, že v každodennom živote sa už do krojov neobliekali, o necelých 10 rokov neskôr sa na fotografiách z konfirmácii objavili v kroji oblečené nanajvyš dve dievčence, ktoré údajne nemali dostatok financií na to, aby im mamy dali ušiť biele šaty podľa najnovších strihov. Podobnú situáciu sledujeme aj pri sobášoch – kým sa sobášilo v kostole, obliekali si nevesty a mladí ženisi tradičný odev. Ten sa však stal nevyhovujúcim pre potreby civilných sobášov a na rad sa dostali moderné biele svadobné šaty a čierny oblek.⁶ Z noriem postupne poľavovali aj ženy počas výročných sviatkov, a aj keď sa tradičného odevu nikdy celkom nevzdali, jednotlivé odevné časti prispôbovali a upravovali podľa modernejších trendov (napríklad nahrádzali pôvodné vlniaky konfekčnými kabátmi, typické čižmy a kapce kúpnyimi topánkami, z celkovej úpravy sa vytratila zdĺhavá a nepohodlná úprava vlasov, s čím súviselo odkladanie čepcov a uprednostňovanie šatiek a pod.).

Odev dediny sa teda čoraz viac dostával na rovnakú úroveň odevu mesta. A postarala sa o to v najväčšej miere generácia vtedajších „nášťročných“ a dvadsiatnikov za výdatnej podpory svojho najbližšieho okolia a rozširujúceho sa socialistického vkusu.

RIFLE, DŽÍNSY, TEXASKY

Vychádzajúc zo slov respondentov a tiež z literatúry a článkov v odborných časopisoch produkovaných od polovice 20. storočia usudzujeme, že rifle, džínsy či texasky predstavujú vo svete módy viac ako len časť odevu. Celá ich história má veľmi zaujímavý charakter a pre nás je o to pútavejšia, že sa písala aj v našom priestore. Niet pochýb o tom, že sa stali odevným maskotom obdobia socializmu.

Džínsy píšú svoju históriu už viac ako 150 rokov. Uvádza sa, že s ich výrobou sa začína už roku 1853, no ich produkcia nebola cielená. Viac-menej ich prvotnú výrobu považujeme za náhodnú. Nohavice sa však tešili obľube vďaka svojej praktickosti a istej nezničiteľnosti.

⁶ Prvý občiansky sobáš sa podľa miestnych kroník uskutočnil v Štrbe v roku 1959, vo Važci to bolo v roku 1958.

Spočiatku boli džínsy šité len na pracovné príležitosti. Aj v našom prostredí sa označujú ako „americké montérky“. Boli určené výhradne na prácu zlatokopov, neskôr sa dostali aj do farmárskeho prostredia. Boli čisto odevným manuálom pracujúcich ľudí. J. Skarlantová píše o vyjadrení istého amerického spisovateľa Filipa Bonovského, ktorý tento jav opisuje: „Ani jeden mladík či dospelý muž z buržoáznej rodiny, by si nikdy modré džínsy neobliekol, pretože boli odevom pracujúceho človeka. Keď po práci človek džínsy zobliekol a obesil ich na klinec alebo ich jednoducho hodil na podlahu, dalo sa podľa nich poznať, akú prácu ich majiteľ vykonáva. Na rozdiel od lepšieho odevu, ukazovali džínsy podstatu ľudskej existencie a nemaskovali ju. Tak sa príležitostne stali uniformou pracujúcich.“ (SKARLANTOVÁ, 1999: 196)

V období, keď sa rifl'ové nohavice dostali do pozornosti módného priemyslu, mali už viac ako 100 rokov. Keď ich Y. S. Laurent zrejme ako prvý návrhár zaradil do svojej kolekcie, boli už medzi mladými ľuďmi veľmi obľúbené. Svedčí o tom aj jeho výrok: „Ak ma niečo naozaj mrzí, tak je to fakt, že som nevymyslel džínsy ja. Je to najpohodlnejšie, najpraktickejšie a najviac sexy oblečenie, aké kedy existovalo.“ „K znovuzrodeniu džínsov došlo v 60. rokoch 20. storočia súčasne s rozvojom hnutia Hippies a so vznikom antimódy. Džínsy sa stali nutnou súčasťou oblečenia protestujúcej mládeže, ktorá sa týmto spôsobom akoby hlásila ku svetu utlačovaných a osudom prenasledovaných. Dievčatá a chlapcov si získalo tiež niečo iné, predovšetkým funkčnosť tohto odevu.“ (ZAJCEV, 1987: 82)

Aj J. Skarlantová uvádza, že generácia mladých sa v 50. rokoch obliekala do džínsoviny v snahe vyjadriť svoj protest týmto spôsobom. Tak sa vlastne z odevu zlatokopov, farmárov a robotníkov stáva odev protestujúcej generácie. Najskôr tomu tak bolo v Amerike, potom v Európe. Celý proces „zmôdnenia“ rifl'í spočíval v tom, že ako prví si ich na seba hromadne obliekli účastníci Voodstoku. „Začiatok džínomanie teda spadá do 60. rokov. Dôležitý bol zvlášť máj 1968, kedy sa v krajinách západnej Európy a v Amerike, prehnala vlna študentských nepokojov. Fotografie v časopisoch a televíznych reportážach ukazovali mladé rebelantky zo Sorbone, Kentu a ďalších univerzít, oblečené v nenahraditeľných džínsoch. Lepšiu reklamu si výrobcovia nedokázali predstaviť. Spočiatku túto rebelantskú uniformu nosila len mládež, ale približne od roku 1970 zachvátila džínsová „choroba“ i staršie pokolenia a do džínsov sa na západe obliekali ľudia snáď aj zo všetkých spoločenských vrstiev.“ (ZAJCEV, 1987: 83)

RIFLE A SOCIALISTICKÉ (ČESKO)SLOVENSKO

Rifl'ová móda vo svete bola rozšíreným úkazom už od začiatku 50. rokov 20. storočia. To však neznamená, že tomu bolo rovnako aj v našej krajine. Spoločenské dejiny ukazujú, že po druhej svetovej vojne sa Slovensko ako

súčasť ČSSR uberalo iným vývinovým smerom ako ostatná časť Európy. Stalo sa súčasťou socialistického bloku krajín a z toho dôvodu sa v ňom nevytvorilo vhodné prostredie pre džínsovú módu.

Rifl'ová móda bola móda ulice a ako povedal Y. S. Laurent, ktorý rifl'e povýšil na módnny objekt, „aj jej pôvod bol na ulici“. Ťažko dnes hovoriť o tom, čo by sa stalo, keby Laurent rifl'e nevyužil vo vlastnej kolekcii. Natíska sa nám otázka, či by aj napriek tomu mali také masové rozšírenie. V každom prípade práve jemu môžeme pripísať zásluhy na tom, že tento „odev ulice“ nadobudol expanzívne rozmery a prenikol aj tam, kde by sa to na prvý pohľad neočakávalo, teda aj do našej krajiny, a nielen tam.

Keďže v čase, v ktorom sa to odohrávalo, bola naša krajina súčasťou Československa, budeme o „našom“ priestore uvažovať ako o priestore vymedzenom hranicami vtedajšieho Československého štátu. Z tohto hľadiska nie je možné hovoriť o slovenskej rifl'ovej móde, ale skôr o rifl'ovej móde na Slovensku alebo v Československu.

V socialistických štátoch Európy, medzi ktoré patrilo aj vtedajšie Československo, bola spočiatku rifl'ovina nedostupným materiálom. Podobne to bolo aj s rifl'ovými odevmi. Tým, že v sebe tento druh oblečenia niesol značku krajiny pôvodu – demokratickej Ameriky, a s ňou súvisiace demokratické myšlienky pre „nás“ značne nevyhovujúce, jeho cesta príchodu do vtedajšej ČSSR bola komplikovaná. Čím však boli rifl'e nedostupnejšie, tým viac sa ich mládež dožadovala. Tento údaj svedčí o tom, že rifl'e v určitom momente predstavovali viac ako len druh oblečenia. Množstvo zákazov súvisiacich s nimi nám dáva tušiť, že nešlo o „nevinný“ druh odevu. Rifl'e totiž predstavovali symbol. Prísne strážená ideológia socialistického zriadenia nemohla dopustiť, aby sa cez hranice dostalo oblečenie nabité množstvom nevyhovujúcich myšlienok, významov a symbolov. Obavu nevyvolávali rifl'e ako druh odevu, ale skôr ľudia, ktorí mali potrebu si ich obliekať a ktorí si ich obliekali.

Revolučný náboj získaný vo svete si rifl'e niesli aj k nám, hoci v pozmenenej forme. Prijatím rifl'í do svojho šatníka sa mladí ľudia stávali súčasťou tejto revolúcie. Samozrejme, pre niekoho to bol len odev, pre niekoho predstavoval viac. Charakter moci mladej generácie, znaky protestu, snahy vyzerať módne, a tiež snahy vyčleniť sa z noriem, to všetko v nich bolo prítomné už predtým ako rifl'e dorazili k nám. S tým všetkým išiel ruka v ruke ich iný charakter – a to charakter zákazu. Rifl'e sa stali tou časťou šatníka, proti ktorej sa bojovalo z mnohých strán.

Samozrejme, v nijakých záznamoch nenájdeme priame zákazy, ani nijaké direktíva, ktoré by bránili noseniu rifl'í. A už vôbec nenájdeme vymenované dôvody toho, prečo by rifl'e mali byť pre vtedajšiu mládež nevhodné. Predstavitelia štátu sa snažili na spoločnosť čo najjemnejšie aplikovať zákazy a volili pri

tom formu, ktorá mala vyzdvihovať všetky pozitíva odevov z domácej produkcie miesto toho, aby zavrhovala odevy z dovozu demokratických krajín. Pre túto potrebu využili aj nastavenie prísnej hranice textilných a odevných noriem, ktoré rifle za nijakých okolností nemohli splniť. Naše normy nedovoľovali, aby na trh prenikol materiál alebo odev, ktorý by praním alebo nosením menil farbu, a presne to patrilo medzi módne rysy džínsovin. Aj najmenší možný odklon od požiadaviek československej výroby znamenal celkovú nevhodnosť odevu. No snahy podriadenia vzhľadu zo strany ideológie nezostali neodhalené, o čom svedčia aj výpovede priamych informátorov, ktorí dnes o vtedajších príčinách nevhodností riflí ako odevu pre ČSSR hovoria otvorene. Okrem toho veľmi konkrétne poukazujú na priamu príčinu všetkých obmedzení.

Štát proti riflím bojoval rôznymi spôsobmi, jedným z nich bolo už spomínané vyzdvihovanie domáceho odevného priemyslu pred zahraničným. Ďalšími boli napríklad školské alebo spoločenské reguly, hovoriace o presnom odevu vyhovujúcom školským či podnikovým požiadavkám – samozrejme, rifle medzi vyhovujúci odev nepatrili. Alebo aj nedostatok týchto nohavíc v ponukách obchodov. Rifle predstavovali v 60.–70. rokoch úzkoprofilový alebo tzv. „podpultový“ tovar, ku ktorému sa dalo ťažko dostať.

Takýto otvorený boj a nielen on spôsobil, že sa rifle dostávajú do nášho priestoru s časovým oneskorením v porovnaní s ostatnými časťami Európy. Dôkazy nájdeme aj v časopisoch, v ktorých sa údaj o džínsoch nachádza po prvýkrát až v 70. rokoch. Bolo to v dievčenskom časopise *Dievča*, čiže v časopise venovanom móde mladej generácie. Správy o riflích rozhodne nenájdeme v ženských časopisoch, čo hovorí o tom, že riflíová móda nebola určená dospelým ženám.

Keď bolo zrejmé, že nebude možné akýmkoľvek spôsobom zabrániť rozšíreniu džínsovej módy v našej krajine, čo bolo na konci 60. rokov a ešte dynamickejšie na začiatku 70. rokov 20. storočia, vyskytli sa aspoň snahy o jeho reguláciu a redukciu, respektíve o redukciu príležitostí na nosenie. Za nevhodné sa považovali rifle v priestoroch školy, pracovného prostredia, pri formálnych stretnutiach spoločnosti, pri oslavách atď. Tolerované boli najmä počas diskoték a zábav, na výletoch a v prírode. „Nielen texasky robia z chlapca chlapa. Keď idem so svojim dievčaťom na kultúrne podujatie, musím byť predsa primerane oblečený. Ako by to vyzeralo: ONA vkusne oblečená – a JA? Vyzerali by sme, že nepatríme k sebe. To teda nie!“ (DIEVČA 1, 1971: 24) Aj takto zneli návody na vhodnejšie oblečenie ako sú rifle.

K uvoľneniu atmosféry a k demokracii riflí dochádza až v 80. rokoch. Dôkazom nám je aj údaj, ktorý nachádzame v časopise *Dievča*. Šéfredaktorka Elena Giretová ako vyjadrenie k džínsovému problému, konkrétne k otázkam vhodnosti džínsov v školskom prostredí, píše: „Nesmieme zabúdať na to, že džínsy sú športový odev. V Československu, kde neexistuje školská uniforma,

sa diskutovalo o tom, či môže mládež chodiť v džínsoch do školy. Celkom jasne a s určitosťou však dnes môžeme povedať, že neexistuje žiadny dôvod k tomu, aby školská a dospievajúca mládež mala zákaz zaujímať sa o módu, samozrejme s prihliadnutím k jej veku a po rozumnom kritickom ohodnotení toho, čo sa pre ňu hodí a neprieči sa základným estetickým pravidlám. Záujem o oblečenie je základnou súčasťou výchovy detí a mládeže. Podľa nášho názoru, nie je nutné zakazovať nosiť v školách džínsy, pretože sa u nás táto móda veľmi rozšírila. Ale zároveň s tým je nutné pripomenúť, že džínsy musia byť čisté, upravené, bez dier, nesmú byť pokrčené, dole rozstrapkané a plné záplat.“

Pokojnú módnú hladinu vírili aj médiá, predovšetkým televízia, ktorá ponúkala pohľad na množstvo idolov oblečených v riflích. Z rozhlasu zneli piesne, kde sa v textoch opisovali rifle. A keď obľúbená speváčka Marika Gombitová v piesni *Správne dievča* vyslovene hovorí, že „správne dievča musí nosiť texasky“ a sama svoju útlú postavu do jedných oblečie, nebolo pochýb, že väčšina mladých presne po takom vzhľade zatúži. Zadávala tak nevyhnutný odevný trend a bolo chybou jednotlivca, ak sa ho aspoň sčasti nedržal. Podobne by sme mohli uvažovať aj o Miroslavovi Žbirkovi, ktorý v roku 1982 vyhral so svojim chlapčenským, neupraveným a mierne arogantným vzhľadom Zlatého sláviku, čím zosadil dlho panujúceho Karla Gotta. Slovensko obletela správa, že „riflí zosadili oblek“. Rodičia detí patriacich do mladej generácie dokázali urobiť aj nemožné, len aby svojmu potomkovi umožnili nevytýčať z džínsového davu, hľadanie obchodov s ponukou tohto sortimentu, cestovanie kvôli kúpe k tomuto procesu neodmysliteľne patrilo, podobne ako dlhé rady pred Tuzexom, kde sa rifle kupovali.

Džínsovina a originál džínsy boli však aj naďalej veľmi úzkym tovarom najmä kvôli svojej cene. Pokiaľ ich niekto chcel vlastniť alebo si kúpiť materiál na ich zhotovenie, musel peniaze šetriť dlhý čas. Móda však skrze rovesnícku skupinu a idoly vyvíjala na jednotlivca tlak a ten si pod jej vplyvom túžil nadobudnúť riflíový kus oblečenia v čo najkratšom čase. Riešením pre tých, ktorí na kúpu originálnej džínsoviny nemali prostriedky, bola imitácia tohto materiálu vyrábaná z ľanu, vlny, hodvábu s prímiesou syntetických a umelých vlákien, z pleteniny a dokonca aj z kože, na ktorú sa vytlačili šikmé väzbové rýhy. Efektu podobnosti sa dosahovalo pomocou rôznofarebných vlákien. To do značnej miery rozšírilo škálu farebnosti a umožnilo šiť obleky, sukne a nohavice zo sivej, hnedej, červenej a žltej denimovej tkaniny. Rifle zhotovené z náhradného materiálu však boli aj tak len dočasnou „prestupnou“ stanicou vyhovujúcou len do momentu, kým si jednotlivec nekúpil značkový originálny produkt.

Najväčším výrobcom a producentom značkových nohavíc bola v 70. rokoch firma Levi Strauss and comp., po nej druhá v poradí firma Wrangler a Lee, v zápäti za nimi francúzske firmy New Man a Rica Levis. Vedúcu šesticu najväčších

výrobcov džínsov uzatvárala anglická akciová spoločnosť Lee Cooper. Okrem týchto veľkých firiem existovalo niekoľko menších výrobcov, ktorých značky sa natoľko nepresadili, respektíve ich meno nezískalo celosvetový charakter, ale dokázali nasýtiť trh. Vznikli z veľkého dopytu po tomto druhu tovaru.

Svetový rozmach džínsovej módy, ktorý prenikol aj k nám, spôsobil, že ľudia pociťovali túžbu vlastniť aspoň jedny rifle – či už originálne alebo napodobeniny. Vlastniť originálne džínsové nohavice alebo len tie „naše“ bola otázka určitej prestíže medzi dospievajúcou mládežou, často spojená s obdivom, ale aj s krivými závistlivosťmi pohľadmi. Informátori uvádzajú, že kúpa riflí predstavovala beh na „dlhé trate“, a kto už raz „prišiel k rifliam“, mal právo na úspech svojich priateľov, ale aj na neúspech svojich nepriateľov. Od momentu rozhodnutia v rodine, že sa budú kupovať džínsové nohavice, až do momentu samotnej kúpy prešiel dlhý čas. Ešte dlhšia doba prešla od čias, keď jednotlivec po rifliach zatúžil, až dovtedy, keď ich skutočne nadobudol. Informátori totiž spomínajú, že veľké úsilie si často vyžadovalo presvedčanie rodičov, ktorí rifľovej móde neboli naklonení. Presvedčanie spočívalo aj v hľadaní vhodných príkladov z okolia a poukazovaním na vhodnosť riflí. Nieslo sa v duchu „čo má sused, môžem mať aj ja“ alebo „ak je to dobré pre neho, je to dobré aj pre mňa“ a pod. Pokiaľ sa ich však podarilo presvedčiť, ešte stále sa nedostavil úspech, pretože vzhľadom na vysokú cenu tohto odevu bolo potrebné dostať sa k peniazom a najčastejšie si to každý mladý jednotlivec riešil vlastnou prácou, vlastným zárobkom, prípadne s miernou finančnou pomocou rodičov. Ďalšiu prekážku tvorila už samotná kúpa džínsov. Ak už aj mali potrebné množstvo financií spolu so súhlasom rodičov, či dokonca aj starých rodičov, museli si vystáť dlhý rad pred Tuzexom. Nové rifle sa vozili nárazovo. Informácie o tom, kedy sa privezú, sa šírili rýchlo. Pokiaľ mal niekto naozaj solídny záujem o najnovší strih a úpravu nohavíc či sukni z džínsovin, bolo nevyhnutné dostaviť sa na ten čas do predajne. Veľký záujem znamenal dlhé rady, a to nielen na rifle, ale na hociktorý ponúkaný tovar.⁷

Vlastniť z džínsovin viaceru druhov odevov, prípadne mať viac ako len jedny „povinné“ rifle, bolo takmer nemožné. Preto kto to dosiahol, vzbudzoval najmä závisť a pohŕdavé pohľady, ktoré však pre jednotlivca neznamenalí nijakú traumatizujúcu skutočnosť, tak ako by tomu bolo ešte niekoľko desaťročí dozadu, ale skôr naopak – takýto jednotlivec sa cítil výnimočný a uvedomoval si svoje prestížne postavenie v rámci vlastnej rovesníckej skupiny.

Aj v tomto prípade je veľmi dobre pozorovateľný princíp práce systému módy. Hovorili sme už o tom, že móda si vyžiadala pozorovanie iných, najmä pozorovanie seba samého a s tým súvisiace vynášanie kritických súdov nad

⁷ Dlhé rady sa stali aj terčom posmechov a komentárov, dokonca prenikli aj do piesní, napr. skupina Team v piesni Reklama na ticho spievala aj o „dlhom a pomalom rade pred Tuzexom“.

vzhľadom okolia. Cielené porovnávanie sa od nástupu systému módy stalo neodlučiteľnou súčasťou každého jednotlivca.

Z výskumu vyplýva, že najmä ženská časť spoločnosti bola kritická, a to aj čo sa týka rifľového oblečenia. Muži svoje oblečenie veľmi nerozoberali, hoci príklad jedného respondenta nám dáva tušiť, že tomu tak nebolo bez výnimky. Tento informátor podľa svojich odpovedí uvádza, že na rifľovú módu si veľmi potrpel, mal svoje vlastné pravidlá pre jej nosenie a dával si veľký pozor na svoju úpravu. Samozrejme, džínsová móda sa netýkala len žien. Rifle predstavovali rovnosť nielen medzi rôzne spoločensky postavenými jednotlivcami, ale aj medzi pohlaviami. Tak ako sa o kúpu riflí snažili ženy, tak isto sa o ňu snažili aj muži.

Po preniknutí do vidieckeho prostredia sa mení význam riflí. Ich pôvodný revolučný náboj, ktorý získali vo svete, sa stráca, hoci isté vlastnosti revolty tu zostávajú. Sú viditeľné v tom, že najskôr prenikli do šatníkov mladej generácie, ktorá sa o ne musela vyslovene „pobit“ s vlastnou rodinou, so staršou generáciou predstavujúcou tradičnú odevnú normu tej- ktorej dediny, ale samozrejme aj mesta.

Takisto sa stratil aj význam symboliky. Presnejšie, preniesol sa do inej oblasti – rifle sa stali vyjadrením osobných túžob a upozorňovali na schopnosť jednotlivca nadobudnúť si ich. Či už vďaka moderne zmyšľajúcim rodičom, ktorí rýchlo pochopili, že „vytŕčenie z nového davu“ by nebolo pre ich potomkov vhodné, alebo vďaka vlastným zásluhám pri získavaní financií na ich kúpu. Rifle boli tiež aj vonkajším prejavom príslušnosti ku konkrétnej skupine ľudí, ktorej uznávané hodnoty, ako kult mladosti, individuálnej slobody, možnosti rozhodovania sa niesli v duchu rozchodu s miestnymi tradíciami a s tradíciou prenášanými kolektívnymi normami.

Preto sa nemôžeme čudovať, že rifle v mestskom aj vo vidieckom prostredí nadobudli veľkú hodnotu, a to napriek tomu, že sa u prevažnej časti lokálneho spoločenstva aj naďalej považovali za „americké montérky“. O hodnote, ktorá im ako demokratickému prejavu bola pripisovaná, svedčí aj skutočnosť, že informátori svoje prvé rifle majú dodnes. Samozrejme, už nie ako súčasť svojho aktívneho šatníka, ale ako akýsi doklad svojich spomienok na obdobie mladosti. Mávajú ich starostlivo odložené, aj na fotografiách presne vedľa, že práve tam ich mali oblečené. Počas nosenia dbali na to, aby sa im nijako nepoškodili a vydržali čo najdlhšie. Preto ich terajší vzhľad je takmer nedotknutý.

Treba však poznamenať, že často bol vzhľad riflí presne to, čo si nositelia upravovali sami. Nemáme na mysli ich strih, ale skôr farebnosť. Pôvodné rifle boli „unisex“, čiže mali rovnaký strih pre chlapov aj pre ženy. Rozdeľovať sa podľa strihu začali až po zásahu Y. S. L., respektíve keď ich zaradil do svojej kolekcie. Pôvodná farba riflí bola tmavomodrá. Až neskôr sa objavili aj svet-

lomodré, presnejšie „vyšúchané“ rifle. V 80. rokoch prišla móda riflí tzv. plesnivého vzhľadu „plesňáky“, ktoré sa na dosiahnutie „plesnivého“ sivastého efektu náročky treli špeciálnou gumou vyrábanou na tento účel. Guma bývala aj súčasťou kupovaných riflí. Bola k nim priložená a zákazník sa mohol rozhodnúť, či dá svojim nohavičiam plesnivý vzhľad alebo ich ponechá v pôvodnej farbe.

Čo sa týka strihu, už vyššie sme spomenuli, že najskôr boli „unisex“, čiže prevládala jednota v strihovom prevedení, a až neskôr sa v strihoch začali využívať rozdiely vyžiadané odlišnosťou mužských a ženských postáv. Okrem toho, že sa dbalo na mužské a ženské delenie, prešli rifle aj vnútornými strihovými zmenami nesúcimi sa v duchu pravidiel dobovej módy. Presnejšie povedané, aké strihy sa uplatňovali pri ostatných modeloch nohavíc a oblečenia, také isté strihy sa uplatňovali aj pri odevoch z džínsoviny. Tak máme možnosť sledovať napríklad rifle rozšírené do zvona, tzv. „twistové, alebo rifle s rovnými rúrovými nohavičami, 80. roky si vyžiadali rifle mrkvového strihu, tzv. „mrkváky“, „mrkváče“, a pod. J. Skarlantová tento jav považuje za dôsledok úpadku nadprodukcie džínsov a snahu o podporenie novej kúpy, kvôli ktorej sa siahlo na vytvorenie všetkých inovácií foriem, strihov a materiálov v 70. a 80. rokoch. Nové strihy a vzhľad riflí mal vyprovokovať záujem o kúpu džínsov.

Vplyv módy na rifle ako odev je pozorovateľný aj v inej veci. Na začiatku sa pojem džínsy alebo rifle vzťahoval čisto len na nohavice. Po tom, ako sa rifle dostali pod vplyv svetovej módy, začala rifl'ovina prenikať aj do iných druhov oblečenia. Začali sa z nej šiť napríklad vesty, sukne, šaty, košele, postupom času aj doplnky – čiapky, kabelky, topánky. Rifl'ovina sa „rozliala“ po všetkých kútoch šatníkov a dnes sa týka takmer každého odevu. Stal sa z nej doslova fenomén, aj napriek tomu, že v súčasnosti zaznamenávame pokles jej obľúbenosti.⁸

Aj časopisy venujúce sa móde a oblečeniu komentujú stav prenikania rifl'oviny do celého šatníka. Napríklad časopis Dievča z roku 1976 píše: „Džínsový štýl sa stále teší veľkej obľube u mladých ľudí. Za svoj dlhotrvajúci úspech vďaka svojej praktickosti. Tohtoročná džínsová móda sa však líši od tých predchádzajúcich najmä svojou rozmanitosťou nielen pokiaľ ide o farebnosť materiálu, ale o rozmanitosť uplatnenia v jednotlivých druhoch oblečenia. Z demimu sa šijú nielen nohavice a bundičky, ale i šaty, šatové sukne, nohavičové sukne, plášte a podobne. V mladej móde, ako často zdôrazňujeme, sa uplatňuje športovo-elegantný štýl.“ (DIEVČA 1976)

Takéto údaje nachádzame v časopisoch počas celého obdobia 70. a 80. rokov, keď presné opisy vzhľadu rifl'oviny a pestré možnosti jej uplatnenia či vhodnosť doplnenia doplnkami a kombinácia s inými druhmi odevu slúžili čitateľkám ako návody na tvorbu ich šatníkov.

⁸ Pokles je zaznamenaný pri porovnaní so stavom v 70. a 80. rokoch, keď kúpa produktov z rifl'oviny stála na vrchole. Od tých čias už len klesala. Pokles sa pripisuje tomu, že nastal väčší záujem o značkové a kvalitné produkty, ktoré boli drahšie a zriedkavejšie.

Rifle predstavovali univerzálny odev, ku ktorému bolo možné skombinovať akýkoľvek druh iného oblečenia. Samozrejme, časopisy uvádzali najvhodnejšie kombinácie, ktoré sa tak stali pravidlom, ale vlastná fantázia pri kombinovaní sa nevyučovala. Ku koncu 70. rokov sa rifl'ové nohavice a sukne kombinovali aj s blúzkami vychádzajúcimi z predlohy tradičného odevu viditeľného v strihu, výšivke a pod. Spojilo sa tak v odevu „domáce“ a „cudzie“ a táto obľúbená kombinácia dostala medzi mládežou označenie „chic“.

Rifle sa ako prostriedok masovej módy dostali v priebehu posledných štyridsiatich rokov do šatníkov takmer všetkých generácií nositeľov. Pre svoju pohodlnosť a praktickosť je to najvyužívanejší druh odevu u žien aj u mužov, dnes už aj u detí. Aj vďaka tomu je jasné, že rifle a rifl'ová móda je tým najuniverzálnejším a najkreatívnejším oblečením, ktoré móda poskytuje a svojej obľube sa bude tešiť ešte veľmi dlhý čas.

MINIMÓDA A JEJ NAJZNÁMEJŠÍ PRODUKT – MINISUKŇA

Odevom, ktorý nepochybne stojí za hlbšiu pozornosť, je minisukňa. Počas celej módnjej histórie nespôsobil nijaký odev toľko rozruchu ako práve ona. Sledovať cestu jej príchodu do socialistického Československa sa nám podarí, ak sa pozornejšie pozrieme na momenty jej vzniku vo svete. A tak, ako to bolo aj pri ostatných častiach odevu, ktoré sme už analyzovali, nezabudneme ani na jej samostatnú históriu, ani na históriu spoločnosti, ktorá minisukni dovolila fungovať.

Za autorku minisukne je považovaná Mary Quantová, dnes považovaná za najrevolučnejšiu návrhárku. Kým nenavrhol model prvej minisukne, bola neznámou módnou návrhárkou, ktorá si na konci 50. rokov otvorila v Londýne malý obchod, kde predávala platne s populárnou hudbou a exotické oblečenie. Jej obchod sa stal medzi určitou vrstvou mládeže obľúbený a módnym, vtedy sa rozhodla otvoriť si svoj prvý salón. Najväčší úspech sa dostavil po objavení sa „detí kvetov“, britskej odrody hippies. Mary Quantová vtedy využila svoju schopnosť vcítiť sa do postoja mládeže, dokázala správne vystihnúť a obchodne využiť všetky nové trendy, ktoré mládež lákali a fascinovali.

Prvá ňou vytvorená minisukňa mala tridsať centimetrov a názov mini vraj dostala podľa vtedajšieho anglického automobilového hitu Mini Cooper. O tri roky skrátila sukne do polovice stehien. Siahali od pätnásť do osemnásť centimetrov nad kolená. V tlači vyvolávali palcové titulky a u staršej generácie búrlivé vlny rozhorčenia. Miesto pokarhania sa jej však dostalo viacerých ocenení, napríklad Rad britského impéria za export od britskej kráľovnej Alžbety a v roku 1966 bola v Anglicku vyhlásená Ženou roka.⁹

⁹ <http://zena.sme.sk/c/4390531/minisukna-budi-stale-rozruch--redir.html>

Zásluhou Mary Quantovej si tvorba odevov pre mladých vydobyla svoje miesto v módnjej tvorbe. Za vzor si totiž nebrala vzhľad 30 ročnej ženy, tak ako tomu bolo skôr, ale mladej, takmer pätnásť až dvadsaťročnej dievčiny. Zmena teda nastala aj v ideálnosti. Už ním nebola pestovaná dáma z vysokej spoločnosti, ani žena s typicky ženskou „sexy“ postavou, ale športový typ mladého dievčaťa, ktorého všetky vlastnosti predstavovala v tom čase známa manekýnka Twiggy. Jej objavenie si tiež pripísala do zoznamu svojich zásluh Mary Quantová. Twiggy je dnes pojem, ktorý sa u väčšiny súčasníkov spája s výrazom extrémnej chudosti. Svojou extrémne útlou postavou, dlhými nohami a ramenami, veľkými smutnými očami vystihovala všetky požiadavky Quantovej minimódy a stala sa ideálom mladej generácie, aj keď v mnohom nedosiahnuteľným.

V rokoch 1967 – 1969 boli sukne a šaty také krátke, že ženy v nich mohli len veľmi ťažko nastupovať do dopravných prostriedkov bez toho, aby sa im neodhalil zadok. O čo boli kratšie sukne, o to viac sa predlžovali čížmy. Niektoré zakrývali celé stehná. Minimáňa spôsobovala časté dopravné kolapsy a odporcovia minisukní obviňovali Mary Quantovú z toho, že ženy v nich provokujú mužov k neuváženým činom a sexuálnym deliktom.

Rok 1969 bol vyhlásený za rok mikro-mini. Minisukňa sa občas scvrkla na doplnok, ktorý sa nosil na obtiahnutých overaloch alebo dlhších sukniach, či naopak pod dlhými otvorenými sukňami. „Každý deň sme si mysleli, že sukne už viac nemôžeme skrátiť, ale vždy sa našlo nejakých pár centimetrov, ktoré sa ešte dali ubrať,“ spomína Barbara Hulanicki, majiteľka trendového butiku Biba v Londýne.¹⁰

Móda pracuje na využívaní extrémov – ak sa spoločnosť chcela zbaviť minisukní, predstavujúcich v istom zmysle odevný diktát, musela si počkať na zrod maxisukní. Jeden extrém musel na krátky okamih vystriedať druhý extrém, aby z toho mohol vzniknúť kompromis, ktorý bol zároveň veľmi vítaným odevným javom vhodným pre omnoho väčšiu základňu konzumentov. Tým kompromisom bola midi sukňa v klasickej štandardnej dĺžke, ktorá sa ustálila v polovici lýtok.

Nástup maximódy predpovedal roku 1969 návrhár Marc Bohan, ktorý pracoval pre módnny dom Dior. Už vtedy povedal, že „sukne sú také krátke, že kratšie byť nemôžu, takže sa budú opäť predlžovať“.

Prvá maxisukňa sa objavila už v roku 1966. K väčšiemu rozšíreniu maximódy však dochádza až na začiatku 70. rokov. Udomácnením sa maximódy nastáva pozoruhodný jav – minimóda sa nevytráca, ale spolupracuje s maximódou, a v ich kombinácii vzniká midimóda.

Ženy sa minisukní a krátkych šortiek (hot pants) nechceli vzdať za žiadnu cenu, preto sa na chvíľu ujal kompromis – mini s maxikabátom alebo maxisuk-

ňou. Na protest proti predlžovaniu sukni prebiehali začiatkom sedemdesiatych rokov na celom svete mohutné demonštrácie. V lete 1970 napríklad protestný pochod za minisukne v nemeckom Dortmunde úplne ochromil dopravu v meste. Na transparentoch stálo: „Diktatúra módy = zvýšenie obratu na náš účet!“ alebo „Kto chce maxi? Obchodníci!“ V nasledujúcich rokoch však minisukne napriek tomu zmizli z butikov. Nie naddlho. Nový mini boom sa ohlásil už začiatkom osemdesiatych rokov. Diskotéky zaplnili dievčatá v lesklých lurexových minišatách s rukávmi à la Batman, Madonna začala svoju diaboliskú kariéru v „nevinných“ čipkovaných legínach a volánovej minisukni, príslušníčky hnutia punk vsadili na obtiahnuté kožené mikromini v štýle sado-maso.¹¹ Od polovice 70. rokov fungujú v rámci jedného systému nerušene vedľa seba. Na ich existenciu nebolo potrebné popretie predošlého štýlu. Zrodil sa štýlový pluralizmus a tolerancia rôznorodého vzhľadu aj v prípade dĺžok sukni a šiat.

Vďaka uvoľnenej atmosfére šesťdesiatych rokov minimáňa neobišla ani našu krajinu a minisukne sa bez problémov dostali aj do odľahlých mestečiek a dedín.

Všetky mechanizmy, ktoré fungovali pri prerode tradičného odievania na vidieku, zohrali významnú úlohu aj pri prijímaní minisukni do šatníkov najmä mladých dievčat. Bol to predovšetkým odklon od zaužívaných odevných noriem, odklon od kolektívneho vkusu, strata vplyvu starších generácií a autorít. Keďže sa všetky tieto zmeny odohrali aj na hornom Liptove, konkrétne aj vo Východnej, Važci a Štrbe, máme možnosť spozorovať, ako sa dĺžka sukni pomaly skracuje aj tu. Fotografie z konca 60. a priebehu 70. rokov sú jasným dôkazom, akej obľube sa skracovanie tešilo. Treba dodať, že sa skracovali nielen sukne, hoci práve tie sú v najväčšej pozornosti, ale aj ženské nohavice a šaty.

Ohlasy na minimódu boli na hornoliptovskom vidieku rôzne, ale celkom pochopiteľné a zrejme. Ak generácia nositeľov do 30 rokov považovala minisukne a krátke nohavice za absolútny prejav módnosti a svoj šatník si nevedela bez nich predstaviť, u generácie ich starých rodičov, ktorí v tom čase ešte aktívne nosili tradičný odev, vyvolávala pohoršenie. Generácia rodičov ako istý generačný medzičlánok bola zároveň akýmsi katalyzátorom medzi svetom „mladých“ a „starých“. Zaujala stanovisko, z ktorého vyrovnávala vzniknuté rozpory, pretože na jednej strane veľmi dobre rozumela potrebám a požiadavkám svojich detí a sama si uvedomovala nevyhnutnosť zaradiť sa do systému módy, na strane druhej chápala aj postoje starých rodičov, ktorí boli od určitého momentu nútení podvoliť sa požiadavkám doby, s ktorými sa dovtedy nemali možnosť stretnúť.

Dnes je nám zrejme, že systém módy sa presadil aj v tomto prostredí, nedalo sa mu vyhnúť, a nedalo sa teda vyhnúť ani jeho príkazom v odievaní.

¹⁰ <http://zena.sme.sk/c/4390531/minisukna-budi-stale-rozruch--redir.html>

¹¹ <http://zena.sme.sk/c/4390531/minisukna-budi-stale-rozruch--redir.html>

Dievčatá v snahe dodržať módnosť si dávali šiť sukne, ktorých dĺžka sa merala zaujímavým spôsobom – lem sukne sa končil na mieste, kde končili vystreté prsty pripaženej ruky. Akákoľvek iná dĺžka by bola nevhodná či už pre svoju ultra krátkosť, alebo naopak pre svoju prílišnú dĺžku.

Najväčším dôkazom uvoľnenia noriem v týchto dedinách a s tým súvisiaceho prijatia minimódy do šatníkov kolektívu sú fotografie z konfirmácií mládeže zo 70. rokov, kde sú mladé dievčatá oblečené v krátkych bielych šatách. To, že sa táto dĺžka dostala aj do prostredia kostola znamená, že bola akceptovaná a zrejme stratila náboj nemravnosti, a to napriek tomu, že odhaľovala viac tela.

Sila systému módy bola natoľko prenikavá, že nielenže narušila vkusové normy kolektívu a preniesla minimódu do tradičného vidieckeho prostredia, ale dokonca dokázala ovplyvniť aj samotný tradičný odev. Od 70. rokov totiž sledujeme postupné skracovanie aj sukni a spodnic ako častí kroja. Pôvodné dĺžky sukni z Važca a Východnej, siahajúce do polovice lýtok, a v Štrbe ešte nižšie, sa v istom časovom období menia na dĺžky, ktoré s ťažkosťami zakrývajú kolená. (Štrbská sukňa sa v procese skracovania dostala len do polovice lýtky, čo bola vlastne pôvodná dĺžka sukne z Východnej, no v prípade Štrby to predstavuje viditeľný zásah v duchu skracovania.) Stačí porovnať fotografie spreď roku 1930, prípadne aj staršie, alebo maľby Jana Hálu s fotografiami tradičného odevu, ktorým sa tieto dediny prezentovali od 70. rokov a je nám zrejmé, že minimóda sa pod zmenu dĺžok krojov podpísala v nemalej miere. Zaujímavé je, že k skracovaniu tradičných častí došlo v prípade, keď sa kroj využíval viac na reprezentačné účely. Extrémne skracovanie sa vyhlo sukniám, ktoré patrili do krojovej skladby nositeľky, ktorá sa do kroja obliekala aktívne, čiže denne. Samozrejme, ani tu nezostala pôvodná dĺžka sukni, ako napr. z prvej polovice 20. storočia, mierne sa zdvihla, ale táto zmena bola nepatrná v porovnaní s tým, ako sa skrátila dĺžka sukni používaných na vystúpenia, prehliadky, festivaly a pod.

Súčasným informátorom počas rozhovorov poukazujú na tento jav ako na „modernizáciu“ kroja. Pri krátení dĺžok išlo podľa nich o snahu vypadať mladšie, krajšie a príťažlivejšie. V prípade, že žena mala pekný tvar nôh, neváhala skratiť si sukňu ani vo vyššom veku.

Takto upravené sukne siahali vo Východnej a Važci u dospelých žien do polovice kolena, niekedy veľmi tesne nad koleno a u malých dievčat boli nezriedka ešte kratšie. V Štrbe vychádzali z pôvodnej dĺžky sukne takmer po členky, z toho dôvodu sa sukne skrátili maximálne pod koleno.

V súčasnosti sa minisukne a minimóda tešia veľkej obľube. Obliekajú si ich predovšetkým mladé dievčatá a ženy do 30 rokov, niekedy aj staršie, ktoré však dbajú na to, aby ich dĺžka nebola príliš nevhodná. Časy, keď dokázali vzbudzovať pohoršenie u staršej generácie, sú prekonané, hoci miestami sa stáva, že nevhodnou kombináciou odevných častí a doplnkov dáva minisukňa

svojej nositeľke nelichotivý vzhľad. Za posledných desať rokov, čiže približne od roku 2000 dosiahla minimóda svoj návrat a napevno sa uchytila v súčasných šatníkoch. Sukne a šaty menia svoj vzhľad v strihu, farbe, materiáli, mení sa spôsob ich kombinovania s inými časťami odevu a obuvou, no naďalej si ponechávajú atribúty – mladistvosti, príťažlivosti, odvážnosti a pod.

ŠPORT AKO INŠPIRAČNÝ ZDROJ PRE MÓDU

Šport a potrebu športovať priniesol so sebou nový spôsob života, ktorý v spoločenskej histórii sledujeme približne od polovice 19. storočia. Môžeme predpokladať, že táto nová potreba súvisela s celkovou zmenou, ktorou vtedajšie krajiny prechádzali, a síce s rozvojom priemyslu, konkrétnejšie s priemyselnou revolúciou. Dalo by sa povedať, že priemyselná revolúcia a nové pohyby v spoločnosti predstavovali okrem iného aj zdroj novej spoločenskej reality – voľného času.

Už 30. roky predznamenávali mierne uvoľnenie v mužskom šatníku a nebyť 40. rokov a vojny predpokladáme, že by k zmene mužského šatníka došlo už skôr. No až druhá polovica 50. rokov prináša niečo, čo by sme mohli nazvať ako „sportswear“. Masová výroba odevov pre voľný čas naplno zahrnuje mužské odievanie do módného prúdu. Zaujímavé je samotné prerozdelenie mužského šatníka – vyskytovali sa v ňom podľa všetkého len dva odevné štýly: športový a „ten druhý“. Kým športový mal jasnú charakteristiku, využíval sa počas chvíľ osobného voľna a pri športovaní, druhý štýl bol určený na všetky ostatné príležitosti – pracovné, slávnostné, každodenné.

Uvoľnenie, ktoré v povojnových rokoch nasledovalo, sa čoraz viac prenášalo aj do požiadaviek na odev. Túžba po pohodlí sa odzrkadľovala v odevnej tvorbe čoraz častejšie. Pod jej vplyvom došlo aj k akémusi prerozdeleniu toho, čo sme nazvali sportswear, športového štýlu. Vedľa seba totiž existovali dva druhy odevov, ktoré sa vnímali ako „športové“. Jeden z nich predstavovali odevy, ktoré sa naozaj využívali pri športových aktivitách – dresy, plavky, šortky, tričká, tenisky a pod. Ten druhý zasa zastupovali odevy, ktoré boli kvôli pohodliu určené na voľný čas, počas ktorého sa nie vždy športovalo. Pre oba štýly sa využívali rovnaké materiály, hoci postupom času sa materiál na odevy športovcov skvalitňoval a prispôboval narastajúcim nárokom a požiadavkám jednotlivých športových disciplín. Zjednodušene by sme toto delenie mohli vnímať ako delenie na odevy pre profesionálnych a neprofesionálnych športovcov, alebo tých, ktorí sa športu venujú na určitej úrovni a tých, ktorí sa mu venujú len okrajovo. A do tohto systému módy tolerovaného duálneho delenia športového oblečenia sa pridal ešte ďalší typ odevu, ktorý podobne ako predošlé má označenie „športový“. Tento tretí typ priniesla až súčasná móda a pozorujeme ho približne od konca 90. rokov

20. storočia. Týka sa športovej módy, ktorá nie je určená ani pre profesionálny šport, ani na voľný čas, ale do mesta a čoraz viac aj na nezáväzné spoločenské podujatia. Tento štýl povoľuje kombináciu športových a elegantných odevných častí a vytvára tak tzv. športovo-elegantný vzhľad, ktorý si dnes osvojuje mladá, ale aj čoraz staršia generácia nositeľov.

Vrátili by sme sa však niekoľkými postrehmi ešte k problematike športového odevu na Slovensku v priebehu 50. až 90. rokov 20. storočia.

Šport nebol pre našu krajinu neznámym pojmom, predovšetkým v zime zasnežené vrchy poskytovali výborné možnosti na lyžovanie. Najmä v hornoliptovských obciach sa lyžovanie tešilo veľkej priazni, a to nielen rekreačné, ale aj závodné. Uvádza sa napríklad, že vo Važci sa jeho začiatky datujú už v 20. rokoch 20. storočia, hneď po prvej svetovej vojne a organizačnú štruktúru dostalo v roku 1931 založením Športového klubu Vysoké Tatry.¹²

Potreba športového oblečenia v tejto lokalite je viac ako pochopiteľná. V 20. rokoch, keď vznikali prvé športové združenia, sa v týchto obciach aktívne nosil tradičný odev. Najmä muži, ktorí sa športu venovali viac ako ženy, by len s veľkými ťažkosťami dokázali zjazdom zdolávať svahy v súkenných nohaviciach a v ťažkých kožuchoch. A nejde len o zimné športy, pretože kroniky vo Východnej, Važci a aj v Štrbe hovoria o tom, že svojich priaznivcov mal futbal a beh.

Podľa informátorov, ktorí boli v tom čase členmi športových klubov, sa najčastejšie na športové lyžiarske príležitosti obliekali nohavice pod kolená – pumpky. K nim sa obliekal sveter upletený z ovčej vlny a na nohy hrubé pletené ponožky. Tí, ktorí hrávali futbal, mali už v 30. rokoch dresy z krátkych nohavíc, tričiek a podkolenok.

V týchto dedinách športová móda rozhodne so sebou nepriniesla prerozdelenie šatníkov, tak ako sme na to upozorňovali vyššie. Bola skôr len akýmsi spestrením a nevyhnutnosťou pre tých, ktorí športovali.

Objavením chemických vlákien nastupuje odevný priemysel aj u nás na Slovensku na nový druh výroby. Umelé vlákna sa prakticky začali využívať takmer všade – či už v odevoch každodennej potreby, slávnostných šatách, doplnkoch, ale najmä v športovom odevu.

Veľkým hitom sa v povojnovom Československu stali tepláky a teplákové súpravy. Využívali ich azda všetci športovci a podobne aj všetky deti v základných školách počas hodín telesnej výchovy. V roku 1934 bol vo Svite založený podnik Tatravit, ktorý mal pôvodne spracovávať umelé vlákno a vyrábať z neho najmä pančuchy, pletenú bielizeň a vrchné ošatenie. No už v priebehu 60. a 70. rokov sa stal podnikom, ktorý 20 % svojej produkcie vyvážal do zahraničia, a tú tvorili najmä teplákové súpravy, ponožky a pyžamá.

Horný Liptov s mestom Svit susedil, aj preto bol dobre zásobovaný jeho produktmi. Vďaka tomu sa tepláky dostali do šatníkov obyvateľov skúmaných dedín. Upozorniť treba na to, že nielen do šatníka športovcov, ale aj do šatníka tých, ktorí doposiaľ nosili kroj. Takáto modifikácia tradičného odevu bola samozrejme možná len kvôli tomu, že v čase „teplákovkej explózie“ bol konzervatívny lokálny odevný štýl narušený mnohými faktormi a postupne dochádzalo k zmierňovaniu odevných noriem a zanikaniu tradičného vzhľadu v odievaní. Nie je preto nič výnimočné, keď na fotografiách zo 60., 70. a 80. rokov vidíme ženy oblečené v krojovaných sukniach, spod ktorých im najmä v zimnom období vytrčajú do teplákov oblečené nohy. Podľa slov informátoriek sa takto obliekali len na pracovné príležitosti alebo pri práci okolo domu. Rozhodne táto „športovo-tradičná“ kombinácia nebola určená napr. na návštevu kostola, počas cesty do mesta, k lekárovi alebo pri sviatočných príležitostiach. Tepláky síce boli pohodlné a teplé, no rozhodne nezodpovedali estetickým požiadavkám na vzhľad.

V priebehu 80. rokov sa teplákové alebo športové oblečenie považovalo za vhodné najmä pre deti školského veku. Materiál sa ľahko pral, nemuselo sa dbať na to, aby sa nezašpinil, dieťa sa teda v teplákoch mohlo neobmedzene hrať aj bez sústavnej kontroly a prezliekania do čistých vecí. Neskôr sa z teplákoviny vyrábali aj tzv. domáce oblečenia. Boli to komplety – nohavice a vrchný diel obliekajúci sa cez hlavu – rôznych farieb, určené predovšetkým na chvíle voľného času trávené doma. Informátori, ktorí svoje detstvo prežili na prelome 80. a 90. rokov, si na domáce oblečenia spomínajú živo a hovoria o ňom ako o nejakom prechodnom oblečení medzi tým, čo nosili do školy alebo do mesta, a tým, čo si obliekali, keď sa išli hrať na ihrisko alebo do prírody. Takéto komplety sa dali kúpiť v Maďarsku a Nemecku a pokiaľ si niekto chcel ich vzhľad vylepšiť, často sa na predný diel vrchného dielu nažehľovali rôzne obrázky – postavičky z oblúbených kreslených rozprávok (šmolkovia, dráčik Šikulko a pod.). Možno tu niekde by sme našli moment, ktorý predznamenal zmenu vo vnímaní športového odevu a počas ktorého sa pomaly začala meniť aj jeho funkcia. Tepláky a oblečenie športového vzhľadu sa totiž prestali využívať striktno len na šport alebo voľný čas. Dnes je kvalitná a dobre vyzerajúca tepláková súprava bežným javom viditeľným v meste, v kaviarňach, v médiách, a to aj bez toho, aby s ňou súvisel nejaký športový úkon. S 90. rokmi sa zase spájajú „šušťákové“ súpravy, za ktorými sa najčastejšie cestovalo na poľské trhy, a ktoré našli podobné uplatnenie ako tepláky.

¹² HYBEN, M.: Telovýchova a šport. In: Važec. Osveta, 1981, s. 98.

ODEVY, ŠTÝLY, VZHĽAD – ZHRNUTIE

Na predošlých stranách sme sa snažili poukázať na to, čo všetko pôsobilo na vzhľad obyvateľov socialistického Československa a uviedli sme niekoľko výrazných odevných častí, ktoré sa bezpochyby s týmto obdobím spájajú. Skúsme sa však bližšie pozrieť na jednotlivé obdobia a stručne charakterizovať ich odevné variácie.

50. ROKY 20. STOROČIA – STRIEDMOSŤ

Ak by sme mali jedným slovom vyjadriť charakter odevov 50. rokov 20. storočia, použili by sme slovo striedmosť. Základom upraveného človeka bola najmä úhľadnosť, dobre ušitý odev, nijaké prílišné upozorňovanie na krivky tela a najmä dostupnosť. Povojnové 50. roky boli aj v odevnej tvorbe o postupnom rozbiehaní sa v produkcii. Mladí ľudia v tomto čase ešte stále odevom napodobňovali svojich rodičov, hoci ku koncu desaťročia sledujeme prvé lastovičky raziace si cestu vlastným odevným štýlom a uplatňovaním si nároku na odlišný vzhľad.

Odev mužov bol v mnohom jednoduchší ako odev žien, mužom boli vyhradené také odevné časti ako košeľa, nohavice, vesta, kabát, sako a ako novinka pletený sveter. V mužskej móde sa čoraz častejšie stretávame s kravatami ako doplnkami k slávnostným odevom. K celkovej úprave muža 50. rokov patrili klobúk, čierne šnurovacie topánky na rovnej podrážke, v zimných mesiacoch šál a rukavice.

Ženský vzhľad bol v 50. rokoch rôznorodejší. Ženy v mestách vyhľadávali služby miestnych krajčírskych dielní s cieľom nechať si ušit' odev podľa „poslednej módy“, vidiecke ženy zasa postupne odkladali kroje a obliekali sa do módných odevov. Mladé dievčatá a ženy, ktoré sa preobliekli, zastupovali iný, moderný štýl. Formy, ktoré v rámci neho existovali, boli nezmenené – sukňa a blúzka alebo šaty, ktoré boli rovné, podobne ako blúzky a košieľky, sukne sa od pásu mierne rozširovali do línie tvaru A. Dĺžka šiat aj sukni siahala do polovice lýtok. V začiatkoch prechodu ku konfesii sa nijako zvlášť nedbalo na zvýraznenie ženskej postavy, jedine tenká páska alebo opasok umiestnený na púzdrových šatách dávali tušiť, kde sa nachádza pás. Pod vrchné časti sa obliekala spodná bielizeň. Povojnové ženy poznali podprsenku, nohavičky aj silónové pančucháče. Veľmi často si priamo pod šaty a blúzy obliekali kombinétky, ktoré ich hriali a zároveň bránili nežiaduce mu lepeniu sa šiat na pančucháče alebo nohy. Novinku predstavovali odevy slúžiace výlučne na spanie – dlhé flanelové nočné košele.

Rozdiel medzi slávnostným a denným odevom bol v kvalite látok, vzoroch a v určitých prípadoch aj v strihu. Tmavé farby a ťažšie látky (kartún, prací kord, keper, flanel) sa používali na každodenné sukne a šaty, pestrejšie, svetlejšie a vzorovanejšie zasa počas sviatkov (trikotín, Slovlna). Treba upozorniť, že niektoré zo žien, ktoré sa vzdali tradičného odevu, si ho počas špeciálnych obradov predsa len obliekali - na Štedrý večer, na 1. a 2. sviatok vianočný, na Veľký piatok a Veľkonočný pondelok.

Čo sa týka strihu šiat, zložitejšie strihy sa používali na slávnostných šatách mladších dievčat. Mali bohato riasené sukňové diely, takže spotrebovali viac metrov látky ako šaty na každý deň. V 50. rokoch sa do takých šiat obliekali dievčatá, ktoré išli ku konfirmácii a šaty potom neraz využili aj na svadbách, plesoch a zábavách.

Viditeľný rozdiel vo vzhľade mladých dievčat a dospelých žien nebol ani tak kvôli osobitým odevným častiam, ako skôr vďaka účesom. V tomto prípade už naozaj môžeme hovoriť o účesoch, a nie len o úpravách vlasov, pretože vlasy sa nielen strihali na krátky strih, ale sa aj rôzne nakrúcali, tupirovali, vyčesávali do zložitých drdolov. Dievčatá si približne do 13 rokov nechávali vlasy dlhé a zapletali ich do jedného alebo dvoch vrkočov. Okrem toho bol v móde aj tzv. „kont“, tiež nazývaný „konský chvost“, čiže vrkoč zdvihnutý na temene hlavy. Do vlasov sa vplietali alebo viazali ozdoby v tvare mašlí a farebných šnúrok. Slobodné, ale aj vydaté ženy si na hlavu v zimnom, vo veternom alebo slnečnom počasí uväzovali šatky, inak chodili s nepokrytou hlavou, zato so starostlivo upraveným účesom.

V zimnom období sa na blúzky obliekali doma štrikované svetre siahajúce do pásu a s dlhými rukávami, dlhšie vlnené kabáty alebo kožuchy do pol lýtok. Dopĺňali ich vlnenými štrikovanými rukavicami a čiapkami, namiesto šálov sa nosili šatky. Obuté sa nosili kapce a kúpené čižmy vystlané kožušinou, do nich úpletové pančucháče a vlnené ponožky.

K 50. rokom neodmysliteľne patrí aj skrášľovanie tela a tváre. Do obchodov prichádza drogistický tovar – krémy, šampóny, mydlá, voňavky, rúže na pery a i., po ktorých zo začiatku siahli len tie odvážnejšie ženy. Viac ako šminkami zvýraznená tvár sa preferovala všeobecná hygiena a čistota tela, aj vhodná úprava vzhľadu. Ženy sa však v porovnaní s predchádzajúcim obdobím vo väčšej miere zdobili náušničkami, zakladali ich už malým dievčatkám, čím sa vytvárala rodová spätosť s týmto druhom šperku. Kvôli odchodu za prácou či už do mesta, alebo len na družstvo, bolo pre ženy dôležité vedieť presný čas a kupovali si náramkové hodinky, ktoré sa stávali aj predmetom obdarovania (najčastejšie ako narodeninový dar alebo rozpomienka na konfirmáciu).

60. ROKY 20. STOROČIA– MLADISTVOŠŤ

V blízkych mestách sa mládež zabávala na diskotékach, počúvala hudbu skupiny Beatles, chodila do kina na „indiánky“, sledovala športové zápasy a učila sa šoférovať prvé autá. Vidiecka mládež zrejme nechcela zaostávať, pretože nastúpený trend rýchlo prijala za svoj a v celom Československu sa spustila vlna módy charakteristickej pre 60. roky, ktorá priala najmä mladým ľuďom a ich potrebe pekného vzhľadu. Z cudziny sa k nám cez hranice dostávali odevné novinky, ktoré mali len málo spoločné s tradičnou lokálnou kultúrou. Staršia generácia začínala byť mierne pobúrená, no v snahe vyhovieť svojim potomkom prispôsobila svoje vkusové nároky a nadchádzajúcej módnjej vlne sa podriadila. Vo vlastnom vzhľade však naďalej preferovala striedmosť.

Mužský odev zotrval pri rovnakých formách – základ tvorila spodná bielizeň, nohavice a košeľa alebo tričko, na prácu boli určené montérky a montérkové blúzy, na slávnostné príležitosti čierny alebo tmavohnedý oblek s bielou košeľou. Okrem toho sa oblek stával univerzálnejším odevom – nosil sa na vychádzky, nedeľné popoludnia, do práce, na rodinné stretnutia a oslavy. Mladí chlapci, ale aj mladší dospelí muži začínali chodiť bez pokrývky hlavy, pretože do módy prichádzali náročnejšie pánske účesy, ktoré bolo nevhodné ukrývať pod klobúkmi alebo čiapkami. Dostupných bolo viacero druhov pánskych topánok, ktoré sa začali prísne rozlišovať na topánky k obleku, na pracovné a športové topánky, na topánky k denným nohaviciam a pod. Podpätky pánskych topánok sú v 60. rokoch vyššie a užšie, špičky sa tiež zužujú a predlžujú.

Nóvum v štýle 60. rokov bolo to, že existoval zjavný rozdiel medzi vizážou dospelých a starších mužov a medzi mladými alebo dospievajúcimi mužmi. Začal sa presadzovať názor, že móda určená mladým má byť voľnejšia a nekonvenčnejšia.

Základom konfekčných odevov žien zostáva spodná bielizeň – podprsienky, nohavičky, silónové pančucháče a kombinétky, ktoré sa obliekali pod vrchný odev. Dospelé ženy naďalej uprednostňovali šaty, sukne a blúzy, no stretávame sa nielen s ich odlišnými a komplikovanejšími strihmi, ale aj s novými kombináciami, ktoré tvorili, a síce s kostýmami. Príležitosti na ich nosenie boli rovnaké ako v prípade pánskych oblekov – na oslavy, sviatky, do spoločnosti, na nedeľné popoludnie, do kostola a pod. Pod sako kostýmu sa obliekala košeľa zladená s farbou saka, ktorej golier mierne vytŕčal spod oválneho výstrihu kostýmu. Ženské topánky sa podobne ako mužské predlžovali do úzkej špičky a zdvíhali na malý podpätok. Zimný odev sa nemenil, predstavujú ho kabáty a kožuchy, no stretávame sa s tzv. prechodnými druhmi oblečenia, určenými na jar a jeseň – s plášťami a baloniakmi.

V 60. rokoch sa zaujímavá pozornosť venuje detskému a dojčenskému ošateniu. Pre najmenších sa začali kupovať dupačky, čiže overaly zapínajúce sa na plecnicu a košieľky z jemného plátna. Menším deťom sa už odevy obliekali podľa rodovej príslušnosti – chlapcom krátke nohavičky, pod ktorými nosili teplé úpletové pančuchy alebo podkolenky, a dievčatkám sukničky. Na pokrytie trupu sa pre deti kupovali flanelové košieľky veselých farieb, s krátkym alebo dlhým rukávom, pletené pulóvre a vesty, ale aj kabátiky. Jednotné však zostali topánky, ktoré boli vyššie, vpredu na šnurovanie, väčšinou tmavých odtieňov. Pre dievčatká sa doma šili aj šatočky a keď sa v rodine narodilo viac dievčat v kratšom čase za sebou, matky ich obliekali do rovnakých šiat.

Dôležitá bola úprava vlasov. Detskému účesu sa v priebehu 60. rokov začala venovať rovnaká pozornosť ako účesom mužov. V prvom rade sa do úvahy brala praktickosť strihu, dozeralo sa na to, aby deťom vlasy nezavadzali, nešli im do očí. Miesto vypínania a vyčesávania do vrkočov, ktoré bolo charakteristické ešte desať rokov dozadu, sa detské vlásy u dievčat nechávali strihať nad alebo pod uši, ofina sa odstrihovala tesne nad obočím a vznikol typ účesu známy ako „hrbik“ alebo „páža“ (70.–80. roky). Niektoré mamy ponechávali dievčatkám jeden dlhý prameň na boku hlavy, ktorý sa potom spletal, vypínal na temeno a zdobila ho veľká farebná mašľa. Chlapci bývali ostrihaní nakrátko a niektorí informátori sa aj dnes smejú na spôsobe, akým ich ostrihali. Položili na hlavu hrniec alebo misku a vlasy odstrihli tesne popri jej okrajoch. Dôležitejšia ako strih bola u malých chlapcov čistota a uhladenosť vlasov.

Koniec 60. rokov bol pre módu dedín predsa len čímsi výnimočný. Do ich prostredia sa dostávali také módné novinky, ktoré dovtedy existovali len vo väčších mestách a ktoré vychádzali zo svetovej módy. No kým tam sa udomáčňovali už od začiatku tohto desaťročného obdobia, dediny s nimi prišli do kontaktu až na samom konci, alebo lepšie povedané na prelome 60.–70. rokov. Dôkazovým materiálom sú opäť rodinné fotografie a najdôkaznejšie sú tie, ktoré vedľa seba zachytávajú tri generácie – generáciu starých rodičov v tradičnom odevnom štýle, generáciu rodičov v strohom poprevlekovom štýle a generáciu mladých v módných novinkách. Tými novinkami, s ktorými prostredie dediny nepochybne zápasilo, bola riff'ová móda a minimóda. Informátori, ktorí v tom čase predstavovali túto ohúrenú generáciu, si na druhy odevu, ako napr. rifle, riff'ové sukne a topánky, minisukne, krátke šortky spomínajú s určitou nostalgiou, pretože ich presadením v rámci dedinského kolektívu nielenže natrvalo vytvorili rozdiel medzi vzhľadom dospelých a mládeže, ale vydobyli si aj vlastnú štýlovú slobodu a vkusové normy. Tie do detailu korešpondovali s jednou z hlavných požiadaviek vtedajšej módy, a to s požiadavkou mladistvosti v odevu a mladistvého vzhľadu. V tomto období sa stretávame už aj s nohaviciami určenými pre ženy, no uplatnenie nachádzali prevažne u mladých dievčat približne do 25, zriedkavo do 30 roku života.

70. A 80. ROKY¹³ – ODEVNÝ PLURALIZMUS

Obdobie 70. a 80. rokov predstavovalo z dnešného pohľadu určitú stagnáciu dobre rozbehnutých procesov systému Otvorenej módy v rámci celého územia našej krajiny. Ku koncu 60. rokov sa totiž odohrala udalosť, ktorá na 20 rokov ovplyvnila charakter našej spoločnosti, odev nevynímajúc.

V roku 1968 prenikli na naše územie ruské vojská Varšavskej zmluvy a okupovali naše územie na dlhé roky. Slovensko, ktoré sa v povojnových rokoch snažilo uchrániť jej obyvateľov od „cudzích“ vplyvov, vyzdvihovalo domáci priemysel a domácu produkciu, snažilo sa čerpať z vlastných zdrojov, sa na prelome 60. a 70. rokov plne otvorilo vplyvom prichádzajúcich z vtedajšieho Sovietskeho zväzu a ešte dôkladnejšie sa uzavrelo pred ostatným svetom. Odevná kultúra nesúca znaky socialistického vkusu je toho priamym a viditeľným dôkazom.

Odev mužov bol viac-menej vzhľadovo jednotný v zmysle odev vidieka a odev mesta. Dôvodom toho bolo, že všetky mužské odevné časti sa kupovali, a teda predstavovali výber z obchodnej ponuky. Ak bol niektorý odevný kus drahý, ušil sa doma alebo v krajčírskej dielni.

Základom naďalej zostávala bielizeň, nohavice a košeľa alebo tričko. Zaznamenávame však zmenu v strihu nohavíc, aj zmenu vo vzhľade tričiek a košiel. Kým dospeli a starší muži, približne nad 40 rokov, nosili klasické, rovno strihané nohavice v tmavých farbách alebo nohavice od obleku, mladšia generácia prepadla ošialu tzv. zvonových farebných nohavíc, nazývaných aj „tvist'áky“, často vyžehlenými na „puky“. Nohavice mali typický strih – na stehnách boli užšie, smerom nadol sa rozširovali. Mali zároveň o niečo dlhšiu dĺžku, ich okraj končil tesne nad zemou a zakrýval topánky. Dopĺňali sa širšími koženými opaskami, ktoré bolo dobre vidieť, pretože tričko alebo košeľa sa starostlivo zapravovali dovnútra nohavíc. V priebehu 80. rokov sa „tvist'áky“ strácali a namiesto nich sa stávali módnymi nohavice „mrkvového“ strihu – na stehnách širšie a smerom k členkom užšie. Precízne sa dbalo na ich úpravu. Spodný okraj nohavíc sa podohňal, aby sa jednoducho vytvorila hrubšia manžeta, jednak spod nich bolo vidieť biele ponožky. K takto upraveným nohaviciam sa obúvali čierne mokasíny.¹⁴ Ak išlo o rifle, vhodnú obuv k nim predstavovali tenké biele tenisky „čiňany“.

¹³ Keďže odev 70. a 80. rokov predstavuje štýlovú jednotu a medzi odevmi jedného a druhého desaťročia sú minimálne zmeny, rozhodli sme sa charakterizovať ich v rámci jednej kapitoly.

¹⁴ Módu vyhnutých nohavíc s bielymi ponožkami a mokasínami zosobňovala postava hudobného interpreta Michaela Jacksona. Jeho popularita dorazila v 80. rokoch aj do prostredia hornolip-tovských dedín a s ním aj jeho štýl, ktorý sa rýchlo kopíroval.

Úpletové trička s krátkymi aj dlhými rukávami boli obtiahnutejšie, tesnejšie obopínali postavu. Košele mali zasa špicatejšie a väčšie goliere a tvrdé manžety. V 80. rokoch zaznamenávame zase polokošele a voľnejšie strihy tričiek krikľavých farieb.

U mladších nositeľov prevládala farebnosť, odevy boli pestré, kombinovali sa v čo najžiarivejších farbách. Starší muži zostali verní tmavším odtieňom, ktoré boli podľa ich presvedčenia vhodnejšie ich veku.

Pretrvalo aj delenie odevov na pracovné, voľnočasové, slávnostné a športové. Pracovné bolo naďalej zastúpené montérkami, montérkovými blúzami, plášťami a kombinézami. Socialistický návrhári sa pod tlakom socialistického vkusu upriamili aj na tvorbu týchto špecifických odevov, ktorých praktickú stránku ocenili najmä manželky robotníkov, pretože ich muži nedrali domáce veci, ale tie, ktoré im poskytli podniky. Slávnostné odevy sa tiež veľmi neodlišovali od tých, ktoré existovali v 50. a 60. rokoch, s tým rozdielom, že zvonový strih nohavíc, ako vtedajšia novinka, prenikol aj do oblekov mladšej generácie, podobne ako „mladistvá“ farebnosť. Ku košeliam, pri ktorých sa dbalo, aby farebne kontrastovali s oblekom, sa viazala dlhá a široká kravata s rôznymi vzormi. V 80. rokoch pod vplyvom „discoštylu“ sa sako mení na odevný kus, ktorý sa mohol kombinovať bez predošlých pravidiel aj s inými nohavicami, ako len s tými, ktoré patrili k obleku. Saká mávali voľné strihy a keď sa obliekali na neformálne príležitosti, nemuseli byť zapnuté, ich rukávy sa mohli vykasávať a rozhodne sa pod ne nemusela obliekať košeľa.

V zime sa šatník dopĺňal dlhšími vlnenými kabátmi, mladí chlapci si kupovali bundy športového charakteru siahajúce po pás a podľa vzoru športovcov aj vatované vetrovky, pletené svetre z ovčej vlny, ktoré vychádzajú z tvarov a strihov módnych odevov. Celková úprava vizáže v duchu športového štýlu bola zakončená dlhšími vlasmi a fúzami. Nahladko oholená tvár prestávala byť podmienkou dobre upraveného mladíka, uvoľnenosť bola hlavnou požiadavkou módy mladých a tá sa prenášala aj do vzhľadu.

Ženský odev bol aj v 70. a 80. rokoch viacštýlový – jednak časť obyvateľiek Slovenska zostávala oblečená v kroji, staršia generácia žien od 40 rokov vyššie uprednostňovala konzervatívnejší vzhľad, a teda si z ponúkaných odevov vybrala triezvejšie tvary šiat, sukní a blúz, a ešte neustále pracovala fantázia mladých žien a dievčat, ktoré s túžbou po modernom vzhľade siahali po novinkách. Ani v priebehu tohto 20 ročného obdobia nedochádzalo ku kolíznym situáciám a nejakej netolerancii medzi jednotlivými ženskými odevnými úrovňami. Aj u žien zaznamenávame športový štýl v odievaní, prejavuje sa síce miernejšie, pretože ženy uprednostňovali eleganciu vo vzhľade, no v niečom je predsa len viditeľný. Mladšia generácia nositeľiek mala k nemu, samozrejme, bližšie. U starších dospelých žien bol viditeľný predovšetkým v tom, že napriek neustálej preferencii

sukní si napríklad počas sledovania miestneho futbalového zápasu obliekali nohavice v kombinácii so športovým rolákom.

Okrem tohto oblečenia naďalej pretrvávalo pracovné a slávnostné oblečenie a odevy na voľný čas.

Nohavice sa v dievčenskom šatníku stali nesmierne obľúbené a podobne ako v prípade mužských nohavíc v priebehu dvadsiatich rokov zmenili svoj tvar najskôr na zvonové „tvistáky“, následne nato na mrkvové alebo aj rovné. Odevné formy sa unifikovali, nastalo zmazanie hraníc medzi prísne mužskými a prísne ženskými odevmi. To, čo sa objavilo v šatníku jedných, existovalo aj v šatníku druhých. „Mrkváky“, širšie tričká s nápismi alebo vzorované batikovaním, voľnejšie košele, biele ponožky, „čičňany“, to všetko v šatníku mladých dievčat nájdeme. Okrem toho aj pletené štucne a členky, či farebné pásky okolo hlavy. Novinkou je dĺžka sukni. Po ultrakrátkych minisukniach sa do módy dostávali sukne siahajúce do polovice lýtok, tzv. midi. Táto dĺžka platila aj v prípade šiat. Nosili sa pod ne silónové pančucháče, ku koncu 70. rokov a celé nasledujúce obdobie 80. rokov aj biele ponožky nad členky. Módou v prípade sukni bol znížený pás. „Bokovky“, ako sa tieto sukne nazývali, sa nosili buď samostatne alebo v rámci kostýmov a väčšinou po nich siahali len štíhle dievčatá.

Systém módy so sebou priniesol zaujímavý spôsob kombinovania jednotlivých odevných dielov. Pod šaty alebo kostýmy s krátkym rukávom si mladé dievčatá a ženy obliekali farebne kontrastujúce roláky a ich rukávy, podobne ako oblasť okolo krku, nechávali spod kostýmu a šiat vykúkať.

Obuv bola rôznorodejšia a pestrejšia ako v prípade mužskej obuvi. Nosili sa biele alebo čierne poltopánky na miernom štvorcovom podpätku, s oválnou širšou špicou, alebo v druhej polovici 70. rokov k elegantným odevom jemnejšie topánky pretiahnutého vajcovitého tvaru, tzv. lodičky, na 6–8 cm rovných podpätkoch, ktoré sa mohli zapínať na jednoduchý členkový remienok alebo remienok tvaru T. V móde boli aj remienkové sandále a sandalety na letné denné nosenie, charakteristické prehnane vysokou platformou, a tiež topánky tzv. pantofľového a drevákového typu (určené najmä mládeži), na ktorých prevládali nápadné tvary spodnej časti vytvorenej z materiálu imitujúceho drevo a korok, boli silne prešívane hrubou výraznou niťou a vrchný diel bol z denímu, hrubého plátna, často vzorovaného kockami, kvetmi a pod. V zime nosili tiež čizmy na podpätku, tesne obopínajúce lýtko. Obľúbené boli najmä také, ktoré sa na nohu naťahovali – naťahovačky, alebo sa dolu celým predkom uväzovali na šnúru – šnurovačky. Dbalo sa na to, aby bolo čizmu za každých okolností na nohe vidieť, preto keď si ich obuli k nohavičiam alebo rifliam, vyrolovali si ich spodný okraj tesne pod koleno. Aj táto úprava tvorila charakter vzhľadu v 70. rokoch. Nasledujúce desaťročie sa takéto vykasávanie nohavíc vytrácala, zato sa objavovali tzv. „rodžesy“, určené mladým.

K celkovej úprave zovňajšku patril, samozrejme, účes a odevné doplnky. Čo sa týka vlasov, tak v 70. rokoch sa upúšťalo od náročných natupírovaných vlín a vyčesaných drdolov, a predovšetkým u mladých dievčat sa preferoval účes z dlhých hladkých vlasov rozdelených v strede alebo na boku temena na cestičku a s rovno zastrihnutou ofinou. Dievčatá si občas zvykli rovné konce vlasov nakrútiť kulmou alebo natáčkami do ľahkých vlín a v prípade potreby si ich ležérne sťahovali do copov. Čím bližšie sa doba blížila k 80. rokom, tým viac sa zo ženských účesov vytrácala prirodzenosť a voľnosť. Účesy dostávali presné pravidlá, ktoré prikazovali drobné vlnky na krátkych vlasoch, starostlivo vyčesávané vlasy po bokoch hlavy, kombinovanie rovných a trvalených vlasov a rozšíril sa tzv. „tupý strih“, neskôr sa stalo populárne farbenie a melírovanie. Štýl disco sa podpísal pod krátke chlapčenské strihy v dievčenskom a mladistvom účese, ktoré sa upravovali tupírovaním.

Odevné doplnky prešli tiež svojim vývojom. Od hrubých opaskov z konca 60. rokov sa prešlo k tenkým páskam, od vlastníctva jednej kabelky sa dospelo k vlastníctvu kabeliek niekoľkých, pretože systém módy prikazoval vhodne kombinovať kabelku s ostatným oblečením. Objavujú sa aj plecniaky ako doplnok vhodný nielen na šport a turistiku, ale aj do školy či mesta.

Slečné okuliare, ktoré zaznamenávajúme aj v 60. rokoch, veľmi menili svoj vzhľad, naďalej mali tmavé (čierné alebo hnedé) sklá a plastický farebný rám okrúhleho alebo štvorcového tvaru väčších rozmerov, neskôr už aj s tenším kovovým rámom. Príležitostne sa nosili náramky, a to buď zlaté alebo plastové, farebne opäť ladené s oblečením a v rovnakej farbe aj náušnice rôznych tvarov.

Dievčenská, ale aj ženská móda vniesla do odevov baretky, ktoré sa nosili ani nie kvôli tomu, aby chránili pred chladom, ale skôr ako ladiace doplnky, na rozdiel od napr. 50. rokov. V priebehu 80. rokov zasa klobúky.

Výborným sprievodcom boli módné časopisy, ktoré boli v dedinách dostupné. Tie podávali mladým dievčatám a ženám užitočné rady o tom, ako skĺbiť jednotlivé druhy oblečenia s obuvou a doplnkami, a ako dosiahnuť čo najmódnejší vzhľad, radili, ako sa dá ten-ktorý model ušiť, uháčkovať či upliesť, aké oblečenie je vhodné pre konkrétnu situáciu a pod.

A keďže niektorým dievčatám nestačilo len kopírovať odevom svoje rovesníčky, vyrábali si podľa časopisov aj s pomocou mám alebo starých mám vlastné modely. Časopisy, ktoré boli v dedinách dostupné, podávali mladým dievčatám užitočné rady o tom, ako skĺbiť jednotlivé druhy oblečenia s obuvou a doplnkami a ako dosiahnuť čo najmódnejší vzhľad. Nezabúdali ani na make-up, ktorý bol v 80. rokoch čoraz módnejší. Generácia rodičov a starých rodičov sa síce len ťažko zmierovala s veľkým množstvom farieb na tvárach svojich dcér, ale vedela dobre pochopiť snahu mladých dievčat splňať ideál krásy tej doby.

Môžeme povedať, že mužská a ženská móda sledovaných 20 rokov bola

jednotná v celom Československu, a keby sme zašli ešte do krajností, tak aj s východnou módou. Nároky na odev u obyvateľov za celé obdobie len málo presiahli ponuku, vďaka tomu mali stály dojem dostatku. Odevy mali nielen vyhovujúci vzhľad, ale aj výbornú kvalitu, mnohé z nich pretrvali u nositeľov do súčasnosti. Látky odolávali zotratiu, stálosť farieb bola takmer nenarušiteľná, podobne ako pevnosť švov, materiál sa praním nezrážal a neničil. Na základe toho sa u informátorov stretávame s názorom, že odevy z čias socializmu boli lepšie, kvalitnejšie ako dnešné.

Podobný názor nachádzame aj v otázkach vzhľadu a úpravy. Všeobecne prevláda mienka, že v 70. a 80. rokoch chodili ľudia upravenejší a vhodnejšie oblečení. Mladí údajne viac rešpektovali pravidlá odievania v rámci jednotlivých odevných príležitostí, čím sa do takej miery nevystavovali kritike okolia, ktorá rozdiel medzi ich vkusom a štýlom nevnímala ako priepastný. Samozrejme, názory na módu rodičov sú z pohľadu ich detí v súčasnosti opačné, zriedka sa im odevy 70. a 80. rokov páčia, pripadajú im viac zábavné ako módne, a to aj napriek tomu, že niektoré sa do dnešných čias stihli zopakovať (napr. zvonové nohavice, minisukne, šortky, bokové sukne a i.).

ODEVY 90-TYCH ROKOV A ODEVY 21. STOROČIA

O odevе posledných 20 rokov je nemožné hovoriť tým spôsobom, akým sme o ňom hovorili do tejto chvíle. Akýkoľvek súhrnný opis alebo vymenovanie odevných častí, ktoré by boli pre toto obdobie charakteristické, je nepredstaviteľný a neuskutočiteľný.

Keď sa po roku 1989 otvorili hranice našej krajiny, znamenalo to dve veci: za prvé to, že ľudia sa mohli voľnejšie pohybovať v rámci väčšieho priestoru, a teda odchádzali do krajín, ktoré boli dovtedy nedostupné a za druhé to, že otvorením sa stala naša krajina dostupnou a prístupnou pre dovtedy neznáme a cudzie vplyvy. Čiže prebiehali kultúrne výmeny oboma smermi- smerom von aj smerom dovnútra.

Už na niekoľkých miestach som upozorňovala na to, ako sa zmena v štátnej politike a v sociálnom zriadení a s ňou súvisiace rozšírenie spoločenského priestoru, odrazili na odevе, na jeho ponuke a celkovo aj na vzhľade ľudí. Tým, že sa obchody naplnili zahraničným tovarom, väčším počtom jednotlivých druhov oblečenia, obuvi, doplnkov, kozmetických prostriedkov, *súčasný systém módy* so sebou priniesol nie jednu, ale viacero mód. Pozorovaním vzhľadu súčasných obyvateľov sa dá dôjsť k záveru, že odevných štýlov a vkusov je toľko, koľko je ľudí. Z ponúkanej sumy odevov, obuvi a doplnkov, si každý nielenže vyberie to, čo najlepšie vystihuje jeho požiadavky na vzhľad, ale dokáže si ho sám vyskladať do originálnej podoby, ktorá je vlastná iba jemu. Málokedy vidieť na

ulici rovnako oblečených dvoch ľudí, čím len potvrdzujeme názor, že odevná unifikácia nie je pri *súčasnom systéme módy* možná. Neexistuje žiadna pevná norma, žiadne odevné pravidlo, ktoré by presne určovalo nositeľnosť odevov. Jedinou požiadavkou, ktorú súčasné spoločnosti zohľadňujú, je požiadavka novosti a modernosti. Pod ich vplyvom zahájili ľudia ku koncu 90. rokov aktívnejšiu premenu svojho zovňajšku, na ktorý sa taktiež začala požiadavka novosti vzťahovať. Pre estetické a psychické pohodlie, sa súčasníci, najmä tí vekovo mladší, potrebujú cítiť „novo“, moderne, slobodne a autonómne, a k tomu im má samozrejme dopomôcť aj odev a celková úprava. Viac ako kedykoľvek predtým komunikujú svojim vzhľadom, ktorým už nedávajú najavo ochotu prijímať a učiť sa zdedeným normám, ako spoločenským a životným vodidlám, ale ukazujú ním svoju individuálnosť a osobnú schopnosť spojiť všetky módne nároky na vzhľad do jedného originálneho celku. Nie však za každú cenu. Ako ukazujú výsledky výskumu, väčšina jedincov zostáva rada súčasťou davu, z ktorého ničím nevytŕča. To znamená, že svoju autonómiu predsa len určitým spôsobom podriaďujú akejsi spoločenskej norme, ktorá je v mnohom benevolentnejšia ležernejšia, ale má zrejme stanovený svoj strop, ktorý sa odváži prekonať len málokto.

Mužský odev dostal svoju formu už veľmi dávno a ani v 90.-tych rokoch a na začiatku 21. storočia sa v nej nestalo nič prevratné. Naďalej sa muži radi obliekajú do nohavíc, pohodlných tričiek, košiel a polokošiel, do ktorých posledných desať rokov prenikajú aj farby, ktoré sa predtým rodovo spájali so ženami- červená, ružová, oranžová, slabo zelená a pod. Dochádza zároveň k zmiešaniu jednotlivých štýlov, čo v praxi znamená, že existuje tzv. športovo elegantný štýl, ktorý v sebe nesie pohodlie športového odevu a príjemný vzhľad elegantného štýlu. Na jeho dosiahnutie si muži obliekajú napr. rifle v kombinácii s tričkom a sakom, alebo elegantné nohavice s ležerou upravenou košeľou a teniskami. V letných teplých mesiacoch sa v pánskom šatníku uplatnia v súčasnosti pestrofarebné, vzorované krátke nohavice, bermudy, šortky s tielkami, ktoré sa po zmene pôvodnej funkcie spodnej bielizne stali hlavným vrchným letným odevom. K pohodliu prispieva aj obuv, ktorá je v lete voľná, neuzatvorená, nohu síce spevňuje, ale dostatočne ju prevzdušňuje. Nosia sa sandále, šľapky, „žaby“ alebo „flip-flopy“ (šľapky majúce na rovnej podrážke len niekoľko uchyťavajúcich častí, z ktorých jedna je umiestnená medzi prstami na nohe), k elegantným odevom zasa čierne alebo tmavohnedé poltopánky.

Všeobecne zostalo v platnosti pravidlo rozlišovania odevov podľa jednotlivých príležitostí, takže v mužských šatníkoch nachádzame odevy na voľný čas, na šport (na každý zvlášť- na lyžovanie oteplováky a kombinézy, na turistiku ľahšie mikiny, termotričká, špeciálne trekové nohavice a topánky, na futbal šortky, voľné tričká a kopačky a pod.), pracovné odevy, ktoré sú naďalej

zastúpené montérkami a súborom odevov z materiálu, ktorý je pevnejší, napr. keper, a odevy na slávnostné príležitosti- v nich vidíme najväčšie pozostatky konzervatívnosti, pretože aj dnes sú v móde obleky, košele a kravaty. Jediné, čo sa v nich zmenilo, je farebnosť a vzory.

Ani **ženský odev** 90. rokov a prvého desaťročia 21. storočia, sa formálne nezmenil, dokonca si zachováva svoju typickú rozmanitosť. Hoci móda posledných desaťročí praje aj mužom, ženy sú v odievaní stále o malý kúsok vpredu.

Vzhľad žien, ktoré sa obliekajú do konfekčných odevov, by sa mohol najjednoduchšie rozdeliť podľa veku nositeľiek, ale ako bolo napísané vyššie, ani toto delenie nie je jednoznačným pravidlom.

V ženskom šatníku sú všetky druhy odevov, s výnimkou nohavíc u niektorých starších obyvateľiek (od 60 rokov vyššie, predovšetkým na vidieku), ktoré si na ne doposiaľ nezvykli a ich vkusová norma ich z toho dôvodu vyhodnocuje pre ne za nevhodné. Delenie šatníka podľa odevných príležitostí pretrváva, a tak sa tu nachádzajú odevy určené na prácu, do zamestnania (dnešné ženské pracovné oblečenie zohľadňuje všetky druhy zamestnaní), na voľný čas, na zábavu, na šport a na slávnostné príležitosti. Keďže sa nedá opisne vymenovať, ktorá odevná forma je pre konkrétne príležitosti vhodná, je potrebné pre špecifikáciu rozdielov medzi jednotlivými odevmi a štýlmi, sledovať predovšetkým rozdiely v mobilných (v čase pohyblivých) vlastnostiach oblečenia, konkrétne farba, strih, ozdoba a i. Napr. na slávnostné príležitosti sú vhodné aj nohavice, aj šaty. Odlišiť slávnostný vzhľad od vzhľadu pracovného alebo každodenného, za použitia týchto uvedených foriem, je preto potrebné zmenou ich farby, materiálu alebo vzorov. K tomu samozrejme patrí určitý účes, make-up, doplnky. Súhrne by sa o súčasnom ženskom šatníku mohlo povedať, že formy odevov zostali zachované, nosia sa šaty, sukne, nohavice, tričká, košele, polokošele, blúzy, spodná bielizeň- nohavičky, podprsenky, náteľníky, pančucháče, ponožky, pre ktoré je charakteristické to, že sú vo všetkých farbách a všetkých veľkostiach a dĺžkach. Doplnky sú taktiež známe z predošlých období, pretrvali náušnice, náramky, náhrdelníky, hodinky, slnečné okuliare, kabelky, opasky, brošne, farebné ozdoby do vlasov, čelenky. Sezónnymi úpravami prechádzajú len ich povrchy, kolorovanie, tvary, veľkosti a správna kombinácia s odevmi.

Rôznorodosť topánok len vyzdvihuje opisovaný jav pestrosti v šatníkoch. Za posledné desaťročie zmenili topánky niekoľkokrát svoj tvar- od úzkych a výrazne predĺžených špičiek a vysokých podpätkov, cez zaoblenie špic a zhrubnutie podpätkov až po rovnú podrážku v kombinácii s akýmkoľvek tvarom špičky. Nosia sa poltopánky, celé topánky, topánky na šnurovanie, ktoré majú pestré farby podobne ako aj klasickú čiernu alebo tmavohnedú.

V zime sa ženský šatník dopĺňa vrchnými teplými odevmi, svetrami, bundami, vetrovkami, kabátmi a teplou obuvou, čižmami na vysokom, ale aj na

nízkom podpätku, teplými nepremokavými topánkami nad členky, rodžesami. Zimné doplnky tvoria vlnené pletené čiapky a baretky, pestrofarebné šály a rukavice, ponožky, vzorované podkolenky a hrubé pančucháče.

Nosí sa naozaj všetko, dôležité je, vedieť správne skombinovať odevy a doplnky.

Súčasná móda si od spoločností vyžaduje, aby jednotlivé odevné štýly, ktorých je dnes veľké množstvo k sebe približovali a dostávali ich na jednotnú celosvetovú úroveň. Informácie a rady o tom, ako to urobiť, prichádzajú zo všetkých strán- časopisy, ktoré ponúkajú možnosti kombinácií a informujú o novinkách, televízia, ktorá prináša živé obrazy ľudí, o ktorých sa predpokladá, že sú módne oblečení, ponuka obchodov, ktoré tovar dopĺňajú najaktuálnejším tovarom a pod. Dnes je ťažké presne povedať, kto je oblečený „dobro“ a kto nie, kto má na sebe vec módnou a čo je už „out“. Nič nie je zakázané, no nie všetko je dovolené a móda je to, čo si nestačí len osvojovať, treba sa jej učiť.

LITERATÚRA

Dievča: časopis pre mladých, č. 1–4, 1971.

Dievča: časopis pre mladých, č. 1–5, 1976.

KAMPF, V., 2009: Na vlastnej koži. Retro 70. roky. In: *Život*, s. 80–83.

Kol. autorov. 1979: *Móda – průmysl – ekonomika. Lze módu řídit a ovlivňovat?* Ústí nad Labem. 67 s.

Kol. autorov. 1960: *Módní směry*. ÚBOK, Praha.

LIPOVETSKY, G., 2002: *Říše pomíjivosti. Móda a její věčný úděl v moderních společnostech*. Praha. 450 s.

Móda a textil, č. 1–11, 1953. (M-T)

SKARLANTOVÁ,, J. 1999: *Od fíkového listu k džínům*. Grada. 232 s.

STOLIČNÁ, R., 2003: Recepce svetovej módy v odevnej kultúre na Slovensku v 20. storočí z pohľadu etnológie. In: *Slovenský národopis*, roč. 51, č. 2, s. 158–177.

SZABÓ, L. 1982: *Vkus a kultúrnost'*. Bratislava. 176 s.

TURIS, J. , 2009: Na vlastnej koži. Retro 60. roky. In.: *Život*, 24, s. 80–83.

ZAJCEV, V., 1987: *Móda a její rozmary*. Praha. 192 s.

RÉSUMÉ

The paper deals with the Czechoslovak clothing and garment production in the period of socialism. In the center of attention is the appearance of the population of Czechoslovakia in each decade of the 20th century, namely from 50 to 90 years. It also focuses on the social context of those kinds of garments such as were: jeans, mini-skirt, pants and track suits etc. An important part of the text is to analyze the social changes taking place after the Second World War, when the centrally planned economy there in 1948 in Czechoslovakia to nationalize businesses. Entire production has been decimated, ceased production cooperatives and industrial production was in the hands of the State, which create new plants. All this is related to the clothing and textile industry, which had charge of garment manufacturing. The whole period from the end of World War II, from 50 years, until the 90th year 20th century was marked by the country's efforts to shape something that we call the term *socialist style*. Its definition is earmarked contribution in their own space.

In other parts of the attention is directed eg. to Tuzex, ÚBOK, fashion magazines, idols which in shaping individual tastes can be seen as a means of support. Given that an important maker of clothing styles in the Czechoslovak Socialist space of changing the situation of young people in society, part of the nuclear contribution also draws attention to the so-called impact analysis. teen generation. As is shown directly in the text, was the largest consumer of clothing and under its influence has changed the demand for clothing.

The study is a result of our own field research. The research data are analysed using the available visual and literary sources in order to fulfill defined objectives in spatial as well as in time views.

The study clarifies process mechanisms of observed changes in society and occurred consequences through definitions of taste categories and standards, it refers to correlation between, individuals and clothes.

Ukážky z odevu v 50. - 80. rokoch 20.storočia

REFLEXIA SOCIALISTICKEJ KAŽDODENNOSTI V ANEKDOTÁCH „O ZLATÚ MREŽU“

Zuzana Profantová

Známy český intelektuál ale najmä praktik humoru, herec, publicista, spisovateľ Miroslav Horníček, napísal v minulom storočí: „Boli sme svedkami právd kritických, politických, vedeckých, poetických, ktoré sa neskôr ukázali falošnými, napriek svojej zdanlivej závažnosti a samospasiteľnosti, ale pravda humoru – ak raz platila, platí vždycky, humor keď je humorom, nemôže byť nepravdivý. Ak sú obchody zaplavené jablkami, je márne servírovať sebalepší vtíp o ich nedostatku. Keď potom nastane situácia, že sa jablká nedajú zohnať, stačí zmienka o nich v akejkolvek súvislosti a ľudia si sami vydedukujú vtíp. Akákoľvek situácia a akákoľvek osobnosť, ak je súdená humorom, je súdená spravodlivo. Posudok vtípu je presnejší ako posudok kritiky, vedy alebo poézie.“¹

To je aj dôvod, prečo som sa rozhodla dať sa, ako prax ukázala, na strastiplnú a neprešľapanú cestičku reflexie každodennosti, nielen v období socializmu, ale na poli tzv. politickej anekdoty či vtípu po roku 1948, resp. v období socializmu v našej krajine. Teoretikov humoru nemáme na Slovensku veľa, hoci radi o ňom mnohí „filozofujú“. V Čechách je situácia predsa lepšia, hoci, ako vieme, komunizmus nemal zmysel pre humor.

Taktiež vo folkloristike sa na Slovensku ľudovej anekdote nevenovala dosiaľ žiadna seriózna odborná pozornosť, humoristické rozprávania mali svojich stúpcov z radov odborníkov, no na politickú anekdotu si v období totality akosi nikto netrúfol. Taktiež dostupného materiálu nie je veľmi veľa. Čerpala som najmä zo zbierok J. Kalinu: *Tisíc a jeden vtíp. Učebnica v-tipológie a ž'artizmu*. Obzor, Bratislava 1969, *O zlatú mrežu alebo s cestovnou kanceláriou ŠtB do Jáchymova*. Z príspevkov mnohých zberateľov a pamätníkov rukou nerozdielnou vtípy vybrali, utriedili a ich texty upravili do knižne vydavateľnej podoby Kveta Dašková, Adriana Slamová a Jana Steinerová. Vydavateľstvo Q 111, 1991.,

¹ Cit. podľa KALINA, J.: *Tisíc a jeden vtíp. Učebnica v-tipológie a ž'artizmu*. Obzor, Bratislava 1969, s. 321.

časopisov a početných ďalších zbierok aj kresleného humoru, českých aj slovenských publikácií, ktoré uvádzam v zozname literatúry a použitých materiálov.

Mojim cieľom v prítomnej štúdiu nie je folkloristická analýza, ale reflexia každodennej reality v obsahu anekdoty, vtípu, sloganu, hesla či slovného spojenia, ktoré nazývame tiež konverzačnými žánrami folklóru. Etnológovia a folkloristi poznajú teóriu tradície, a vieme, že životnosť si udrží iba také folklórne dielo, folklórny prejav, ktorý kolektív odobrá a je živý v jazyku, transmittovaný ústnou tradíciou zoči-voči, a dnes už aj inými médiami, napr. e mail, sms a pod., v živej každodennej sociálnej komunikácii v širokom spoločenskom priestore, ako aj v línii diachrónej.

Ale skôr ako sa dostanem k vlastnej obsahovej analýze, resp. reflexii životného kontextu v žánroch anekdota, vtíp, a ďalšie, niekoľko teoretických východísk z teórie humoru, komiky, smiechovej kultúry.

V podstatných rysoch sa komika ukazuje vo svojom celku ako určitý špecifický prejav diskurzu ako výrazu postoja k svetu. V psychologickú rovňinu sa práve tento diskurz opiera o postojovú štruktúru, ktorá zjednocuje rozumovú, afektívnu a hodnotiacu zložku osobnosti. Tu sa nám komika prezentuje v rôznych nuansach, v ktorých sú dominantné štyri hlavné orientácie: *irónia, humor, absurdita a naivita*. K vedľajším rysom komiky sú priradované tie, ktoré majú obsahové alebo formálne určenie, a ktorých podstatný charakter variuje na stupnici irónia – humor – absurdita – naivita. Napr. *skatológia, koprofalia, lascivita* či *eroticnosť*. Podobne je tomu tak s formálnymi charakteristikami, či už ide o *gag, žart, vtíp, anekdotu, paródiu, travesti, persifláž, mystifikáciu, frašku, burlesku, grotesku, capriccio alebo komédiu*.

Ústredným pojmom zostáva však komika (smiešnosť), pojem ktorý európske jazyky prebrali prostredníctvom latinčiny z gréckeho slova KOMIKOS, ktorý sa pôvodne významovo viazal ku komédii (lat. comoedia, grec. KOMODIA), a ktorý až neskôr nadobudol figuratívny výraz smiešneho (komickeho). Termín komédia (comédie) sa objavuje vo francúzštine až v 14. storočí a termín comický (comique) až na konci 16. storočia. (BORECKÝ, 200: 27)

Komika je pojem starší ako humor. V diachrónej línii je často komika pokladaná, hlavne v amerických historiografických štúdiách, za akési pôvodné, anonymné označenie pre *smiešne*, ktoré patrí do staroveku a stredoveku. Z tohto pojmu sa potom vyčlenil v období renesancie moderný pojem humor. Wikipédia uvádza, že humor je, okrem základného významu – tekutina, aj jedna z foriem komična, ktorých doménou je úsmevné a chápané hodnotenie smiešnej situácie alebo objektu, oproti adresnej a výsmešnej satire. Humor nezatraca, v jeho spôsobe hodnotenia reality je prítomná tak radosť z vedenia a prevahy, ako aj

clivota a bolesť z pochopenia, preto v takmer každom pokuse o definíciu pojmu humoru vystupuje do popredia názor, že humor zlučuje v sebe prvky komična i tragična, a v účinku potom smiech a plač. (Toto platí bezozvyšku o politických vtípoch, anekdotách z obdobia rokov 1948–1989 v Československu.)

Vladimír Borecký, súčasný najvýznamnejší český teoretik humoru, psychológ aj filozof, vo svojej *Teorie komiky*, Hynek, Praha 2000, uvádza, že humor je anglického pôvodu, aj keď jeho varianty z prechodu renesancie a baroka je možné zachytiť v taliančine (umore) aj v španielčine (buen humor). Do francúzštiny, nemčiny a ostatných európskych jazykov prenikol tento výraz z angličtiny. Anglické slovo *humour* vychádza z latinského výrazu *humor*, ktorého význam bol: vlhkosť, mok, vlaha, tekutina a označoval humorálne šťavy v ľudskom tele, resp. temperamenty, ktoré z pomeru jednotlivých štiav vyvodzovala hippokratovská medicína. Do 16. storočia nemal iný význam ani v angličtine.

„Až v alžbetínskej dobe“, ako uvádza V. Borecký, „došlo najskôr v hovorovom jazyku k sémantickému presunu významu slova humor v zmysle: vrtoch, rozmar, nálada, rozpoloženie mysli, s poukazom k určitej charakterovej bizardnosti, vyšinutosti až extravagancie spojenej s odpútaním fantázie v komickej rovne. Paralelne si však pojem humor podržal svoj pôvodný význam povahy, náture či letory. K posunu ku komickému významu prispeli dramaturgie temperamentov (resp. *humorov*) v divadelných hrách Bena Jonsona, súčasníka W. Shakespeara. Prolog jeho hry *Magická žena aneb Smiešené letory* nesie názov *Mravy, nyní nazývané letory, resp. humory*, z roku 1599... Escarpit uvádza neskorší vývoj, ktorý presunul pasívny pól humoru k aktívnemu. U Jonsona je človek humor – humorom. Ale u Josepha Addisona na začiatku 18. storočia je Humor znázornený v alegorickom obraze ako dieťa, ktoré vzišlo zo sobáša Vtipu s démonkou Veselosť. Pre Addisona človek *má humor*. O päťdesiat rokov neskôr v *Elementoch kritiky* Henryho Homa, je dôraz kladený na to, že človek *robí humor* (ESCARPIT, 1991 cit. podľa BORECKÝ, 2000). 18. storočie pokladá Escarpit za zlatý vek anglického humoru... Francúzka akadémia uskutočnila na konci 18. storočia rozlíšenie medzi pojmi *l'humeur v zmysle temperamentu* (endokrinná tekutina), resp. náture, povahy, a *l'humour* v zmysle komickej konfigurácie. V Anglicku si ale slovo humor ponecháva svoju dvojjazyčnosť, takže dodnes sa stretávame s etymologickými úvahami, ktoré interpretujú pôvod humoru z temperamentu (t.j. národného, anglického) a zmysel pre humor ako národné špecifikum.“ (BORECKÝ, 2000: 35–37)

Ako opäť uvádza V. Borecký, v kapitole *Teorie komiky*, nemôžem ho necitovať, ale konštatuje, že „Prístup k teoretickým názorom na komiku sme si trochu skomplikovali našim vymedzením vzťahu komiky ku smiechu, humoru a k ostatným jej polohám. Väčšina štúdií si neberie za svoj predmet komiku

v tomto všeobecnom vymedzení, ale buď smiech, alebo komično, či vtip, alebo sa táto tematika, hlavne v poslednej dobe, analyzuje z aspektu humoru. Ale, či už sú úvahy o teóriách komiky rámcované komikou, smiechom či humorom, sú zvyčajne klasifikované do troch hlavných skupín, ktoré predstavujú akési makroteórie, do ktorých je možné všetky ostatné teórie podradiť. Tieto makroteórie sú známe ako teória superiority, teória inkongruencie a teória relaxácie.“ (BERLYNE, 1968, KEITH-SPIEGEL, 1972, MORREALL, 1987, NILSEN, 1993, KULKA, 1993 a i., cit. podľa BORECKÝ, 2000: 45)

Teórie *superiority* (prevahy, nadradenosti) vychádzajú z toho, že príčinou či podstatou komiky je získavanie prevahy nad druhým, ktoré prebieha ako zosmiešňovanie protivníka. V tejto teórii je komika charakterizovaná určitou hostilitou, agresivitou, pohrdaním a nepriateľstvom. Teória niekedy býva nazývaná teóriou *superiority / inferiority*, pretože prevaha jedného nutne implikuje podradenie a nedostatočnosť druhého ako neoddeliteľného momentu celku. Ako autor a vyznávač tejto makroteórie je uvádzaný Platón, Aristoteles, a v novovekej filozofii Thomas Hobbes, a v modernom myslení Henri Bergson. Podľa V. Boreckého superiorita a inferiorita postihuje iba ironický aspekt komiky, a niekedy býva súčasťou postoja k naivite, ale pri humore a absurdite stráca svoj význam. (BORECKÝ, 2000: 45) Pokiaľ by sme túto makroteóriu aplikovali na politickú anekdotu, určite vo svojom ironickom náboji možno časť vtipov, anekdot, politických hesiel subsumovať pod túto makroteóriu, ak jednotlivca nahradíme skupinou.

Druhá makroteória, teória *inkongruencie* vidí podstatu komiky v nesúrodosti prvkov, ktoré ju vytvárajú. Býva tiež charakterizovaná ako teória ambivalencie, kontrastu, konfliktu a pod. Za pôvodcu tejto makroteórie je považovaný Immanuel Kant, a za jej klasických protagonistov sú považovaní Arthur Schopenhauer a Soren Kierkegaard. Táto teória sa jednoznačne dá aplikovať na politickú anekdotu, v ktorej obsahu reflektovaná realita je zobrazovaná v kontrastoch a konfliktoch s ironickým nábojom .

Treťou makroteóriou je teória *relaxácie*, ktorá splýva buď s rôznymi formami zdôrazňujúcimi slobodu, či s koncepciou prebytočnej energie, alebo je polarizovaná medzi nadmerným prepnutím, tlakom a uvoľnením. Za jej pôvodcu je považovaný Herbert Spencer a býva sem zaraďovaná o. i. aj Freudova psychoanalytická teória s jej terapeutickým, katarzným vyústením. Aj tu nachádza svoje odôvodnenie politická anekdota s jej sociálne katarzným účinkom aj funkciou.

Ako uvádza V. Borecký, Patrícia Keith-Spiegelová konštatuje ako samostatné kruhy teóriu *ambivalencie* a teóriu *konfliktu*, ktoré sa podľa V. Boreckého môžu subsumovať pod makroteóriu inkongruencie. P. Keith – Spiegelová ďalej hovorí o *biologickej* teórii (inštinktívnej a emocionálnej), ktorá má však väčšinou rysy makroteórie relaxácie, o teórii *figuracionalistickej*, ktorá vychádza

z princípov gestalt – psychológie, a o teórii *psychoanalytickej*. (KEITH – SPIEGEL, 1972 cit. podľa BORECKÝ, 2000: 46) posledné dve už presahujú rámec a kritériá podstaty či príčiny a majú tendenciu zaradenia podľa psychologických smerov.

Viktor Raskin a po ňom Salvatore Attardo sa usilujú charakterizovať makroteórie psychickými funkciami, ktoré zdôrazňujú. Teórie superiority označujú ako *sociálne – behavioristické*, teórie na princípe inkongruencie ako *kognitívne – perceptuálne*, a teórie s princípom pretlaku a uvoľnenia, respektíve relaxácie ako *psychoanalytické*. (RASKIN, 1985, ATTARDO, 1994 cit. podľa BORECKÝ, 2000: 46)

Zistilo sa, že neexistujú čisté teórie, ktoré by boli založené iba na jednom princípe, a makroteóriam sa vyčíta, že sa zamieňajú podstata, príčina komiky so štrukturálnymi rysmi komiky. Nie je mojím cieľom posudzovať tieto teórie a ani hlbšie analyzovať ich princípmi politickú anekdotu, ale je zrejmé, že materiál ďalej v texte citovaný, potvrdí teoretické východiská, ktorých je nepochybne viac, keďže prístupov ku komike, humoru, vtipu a anekdote je neobvyčajne veľa, a sú poľom interdisciplinárneho výskumu.

Aristoteles aj s Platónom konštatujú zhodne, že smiech je vo svojej podstate výsmechom, a že nám spôsobuje radosť, keď osoba, ktorej sa smežeme je niečím podradná, ale Aristoteles vo svojej *Rétorike* hovorí tiež, že smiech môže byť reakciou na nejaké neusporiadanosti (teda inkongruencie) a nemusí si brať na „mušku“ iba jednu konkrétnu osobu. V politickej anekdote fungujú obidva princípy. Výsmech je nasmerovaný tak na jednotlivca, to sú anekdoty a vtipy o politických predstaviteľoch (Stalin, Lenin, Gottwald, Novotný, Dubček, Husák a ďalší), ale aj na sociálne skupiny (policajti, členovia KSČ, družstevníci), ale je v podstate nasmerovaný voči spoločnosti – systému, ideológii, teda v konečnom dôsledku je to „smiech cez slzy“, lebo sa smežeme z vlastnej biedy, z absurdít nášho života, smežeme sa sami zo seba, a vtedy má anekdota, vtip a smiech katarzný účinok. Ide o odreagovanie negatívnych emócií.

H. Bergson tvrdí, že komické tkvie v strnulosti, nehybnosti, teda v schematickom, mechanickom, automatickom. Vo všeobecnej rovine tak zodpovedá hmote ako protikladu k vedomiu. Stroj, ktorý sme vyrobili a ktorý používame, však sám komický nie je. Komická je strnulosť niečoho, čo je svojou bytostnou povahou spontánne, dynamické. Vzniká vtedy, keď strnulosť preniká do života, presnejšie, do ľudského života. Komický, smiešny, je podľa Bergsona iba človek. Komično neexistuje mimo oblasť ľudskej sféry. Krajina môže byť krásna, pôvabná, jedinečná, bezvýznamná alebo škaredá, ale nikdy nebude smiešna. Smežeme sa zvieraťu, pretože nás zrazu prekvapilo ľudským správaním alebo výrazom, čo je princípom napr. bájky Zasmejeme sa na klobúku, ale nesmežeme sa plsti či koži, ale tvaru ktorý mu dal človek.

Ďalším symptómom hodným pozornosti, je necitlivosť, ktorá smiech obyčajne sprevádza. Zdá sa, že komično môže vzniknúť iba za podmienky, že dopadne na povrch duše kľudnej a harmonickej. Jeho prirodzeným prostredím je ľahostajnosť. Najväčším nepriateľom smiechu je cit. Nechcem povedať, že napríklad sa nemôžeme smiať osobe, ktorá v nás vzbudzuje súcit či náklonnosť, na niekoľko okamihov však musíme na túto náklonnosť zabudnúť, umlčať svoj súcit. Komično však nakoniec v záujme plného uplatnenia svojho účinku vyžaduje niečo ako momentálnu necitlivosť srdca. Obracia sa k číremu rozumu. (BERGSON, 1899, 1994: 17)

Tento rozum však musí zostať v spojení s rozumami iných. A to je fakt, na ktorý je potrebné obrátiť tiež pozornosť. Komično by sme nemohli vychutnať, keby sme sa cítili osamelí. Zdá sa, že smiech potrebuje ozvenu, auditórium, sociálne. Bergson hovorí: „Počúvajte dobre: nie je to zvuk artikulovaný, zreteľný, ukončený, je to niečo, čo sa predlžuje postupným odrážaním, niečo čo začína hrmením ako rachot hromu na horách. Môže sa šíriť vo vnútri akéhokoľvek veľkého kruhu, vždy je to však kruh uzatvorený. Náš smiech, je vždy smiechom nejakej skupiny.....Smiech, aj keď ho považujeme za úprimný, v sebe ukrýva tajné porozumenie, povedal by som spoluúčasť s ostatnými smejúcimi sa, či už skutočnými alebo domnelými.“ (BERGSON, 1899, 1994: 17) Toto bezo zvyšku platí pre politickú anekdotu, ktorá ľudí stmeluje, dáva im pocit spolupatričnosti, identifikácie, zjednocuje ľudí v intenciách „my – oni“.

Komično je abstraktný, rozumom odpozorovaný vzťah myšlienok, intelektuálny kontrast, pocit absurdity. Smiech má funkciu spoločenskú – sociálnu, smiech musí zodpovedať určitým potrebám v živote spoločnosti, musí mať spoločenský význam. Komično vzniká tam, kde skupina ľudí uprie pozornosť na jedného z nich, na rigiditu, stuhnutosť prejavu, či okamžiku, či opakovanej skúsenosti osobnej či celospoločenskej, umlčí cit a nechá pôsobiť iba rozum. Vyjadruje teda nedokonalosť jednotlivca alebo kolektívu, ktorá vyžaduje bezprostrednú nápravu. Touto nápravou je práve smiech. Smiech je určité sociálne gesto, ktoré zdôrazňuje aj potlačuje zvláštny druh roztržitosti ľudí aj udalostí, je to forma kritiky aj revolty.

Komika vzniká nielen zo situácie, výrazu či významu udalosti, zjavu či prejavu človeka, obsahu povedaného v určitej kontextuálnej situácii, ale je tu aj komika slov.

H. Bergson vidí rozdiel medzi duchaplným a komickým. Možno by sa zistilo, že slovo je komické, ak je vyslovené človekom, ktorý v nás vzbudzuje smiech, a duchaplné, keď sa smejeme niekomu tretiemu alebo sami sebe. Väčšinou sa však nemôžeme rozhodnúť, či je slovo komické, alebo duchaplné. Jednoducho je smiešne....

„Komické slovo získame vtedy, ak vložíme absurdnú myšlienku do formy vžitej frázy.“ (BERGSON, 1899, 1994: 55) Komického účinku dosiahneme vtedy keď porozumieme výrazu doslovne, hoci bol použitý v prenesenom slova zmysle. Alebo, vyjadrená myšlienka sa stáva smiešnou, ak sa sústredíme na hmotnú, obsahovú stránku metafory.

Komického efektu dosiahneme aj interpretáciou, tým, že transponujeme prirodzené znenie myšlienky do inej tóniny.

Dva krajné póly: slávnostný tón a dôverný tón. Najväčší účinok dosiahneme ich vzájomnou traspozíciou. Keď premeníme slávnostný tón na dôverný – dostaneme paródiu.

Komika paródie bezpochyby vnucuje niektorým filozofom, predovšetkým Alexandrovi Bainovi, myšlienku definovať všeobecne komické ako degradáciu. Smiešne sa rodí, „ak sa nám predstaví nejaká vec, kedysi uctievaná, ako podpriemerná a hanebná“. Pokiaľ je však naša analýza presná, potom degradácia nie je iba formou traspozície a traspozícia sama nie je iba jedným z prostriedkov ako vyvolať smiech. Je ich ešte mnoho, a zdroj smiechu treba hľadať hlbšie. Nie je ovšem nutné ísť tak ďaleko. Ľahko uvidíme, že prechod od slávnostného tónu k triviálnemu, od najlepšieho k najhoršiemu, je komický, pričom obrátený postup je ešte komickejší. A zdá sa, že by sme mohli rozlíšiť dve hlavné formy podľa toho, či ide o veľkosť predmetov, alebo o ich hodnotu.

Hovoriť o malých veciach, ako by išlo o veľké, to v podstate znamená *preháňať*, *hyperbolizovať*. Preháňanie je komické, keď trvá, a obzvlášť ak je sústavné: je to jeden zo spôsobov traspozície. Smejeme sa mu tak, že niektorí autori definovali komiku ako preháňanie, zatiaľ čo iní, ako degradáciu. V skutočnosti sú preháňanie a degradácia iba určitou formou istého výrazu komiky. Je to však veľmi výrazná forma, konštatuje Bergson. (BERGSON, 1899, 1994: 59) Najvšeobecnejší je asi kontrast medzi skutočnosťou a ideálom, medzi tým čo je, a tým, čo by malo byť. A to je aj princíp politickej anekdoty a vtipu, napr. vo vtipoch, ktoré definujú socializmus.

„Čo je socializmus?“

Socializmus je spoločenské zriadenie, v ktorom sa na všetko stojí a za všetko sedí. Socializmus je zriadenie na odstránenie nedostatkov, ktoré by neboli vznikli, keby nebolo socializmu.

Socializmus je boží trest za VOSR.

Socializmus je zriadenie v ktorom má každý všetkého po krk, a pritom ničoho niet.

Socializmus je najdlhšia a najťažšia cesta od kapitalizmu ku kapitalizmu.“

„Tri etapy socializmu:

1. výstavba
2. prestavba
3. asanácia“

„Štyri etapy vyspelej socialistickej spoločnosti:

1. fekalizmus: všetci hovoria, že to stojí za hovno
2. antifekalizmus: všetci hovoria, že to nestojí ani za hovno
3. neofekalizmus:
 - a) obdobie kultu – jeden serie na všetkých
 - b) obdobie postkultu – všetci serú na neho
 - c) obdobie akčnej jednoty – všetci serú na všetko
 - d) obdobie vrcholu – už niet na čo srať
 - e) obdobie normalizácie – už nie je čo srať
4. postfekalizmus – hovorí sa: Ach, kde sú tie zlaté časy, keď to stálo všetko za hovno?!“

„Päť etáp plánovania v socializme:

1. predprojektové nadšenie
2. realizačné vytriezvenie
3. hľadanie vinníkov
4. potrestanie nevinných
5. odmenenie nezúčastnených“

„Päť nepriateľov socializmu:

jar, leto, jeseň, zima a imperializmus.“

„Päť zásad žitia v socializme:

1. Nemysli!
2. Ak myslíš, nehovor!
3. Ak myslíš a hovoríš, tak nepíš!
4. Ak myslíš, hovoríš a píšeš, tak sa nepodpisuj!
5. Ak myslíš, hovoríš, píšeš a podpisuješ sa, tak sa nečuduj“

„Sedem divov socializmu:

1. Každý má prácu.
2. Hoci má každý prácu, nikto nič nerobí.
3. hoci nikto nič nerobí, plán sa plní nad 100%.
4. Hoci sa plán plní nad 100%, nikde ničoho niet.
5. Hoci nikde ničoho niet, každý má všetko.

6. Hoci každý má všetko, predsa všetci kradnú.

7. Hoci všetci kradnú, nikde to nechýba.“

Niekoľko otázok (ktoré v sa v socializme nekládli) a odpovede (ktorých pravda položila socializmus na lopatky):

„Prečo budujeme socializmus?

Pretože je to podstatne ľahšie ako pracovať.“

„Aký je rozdiel medzi nevestincom a bordelom? Nevestinec je budova, bordel je zriadenie.“

„Aký je vzťah medzi prácou a mzdou v socializme? Pracujúci predstierajú, že pracujú, a štát predstiera, že ich za to platí.“

„V akej podobe existoval triedny boj v rozvinutej socialistickej spoločnosti? Tí, ktorí vychodili málo tried, bojovali proti tým, ktorí ich vychodili veľa.“

„Čo nám umožňuje historický materializmus? Jednak s vedeckou presnosťou predvídať budúcnosť, jednak nezvratnými argumentami dokázať, prečo prítomnosť nie je taká, ako sme ju včera predvídali.“

„Akými zákonitosťami sa riadi socialistický trh?

Uvedomelý občan nehľadá v obchodoch, čo potrebuje, ale kupuje to, čo majú, a vzápätí sám seba presvedčí, že to potrebuje.“

„Ktorá je najväčšia stavba socializmu? Tá búda, čo na nás ušili...“ (DAŠKOVÁ, SLAMOVIČ, STEINEROVÁ 1991: 7–11)

Aj tu je možné transponovať dvoma opačnými smermi. Raz vyslovíte to, čo malo byť, a predstierate že tomu tak presne je: v tom spočíva *irónia*. Inokedy naopak podrobne a úzkostlivo popíšete to čo je, a predstierate pritom, že veríte že to tak má byť: týmto spôsobom často postupuje *humor*. Takto definovaný humor je opakom *irónie*. Obidva sú formou satiry, *irónia* je ovšem povahy rečníckej, zatiaľ čo humor má v sebe niečo viac vedeckého. *Iróniu* zdôrazníme tým, že necháme stále viac vyzdvihnúť myšlienku dobra, ktoré by malo byť, preto je možné *iróniu* akýmsi vnútorným zápalom premeniť na výrečnosť pod nátlakom. Humor naopak zdôrazníme tým, že zostupujeme stále hlbšie až dovnútra zla, aby sme chladnokrvne zaznamenali jeho zvláštnosti. Bergson hovorí, že: „Humorista je realista, ktorý sa vydáva za vedca...“ Humor v úzkom slova zmysle, ako ho

chápeme my (teda Bergson Z.P.), je transpozícia (prenášanie, prevedenie) morálneho na vedecké (do roviny vedeckého Z.P).

Komika slov nasleduje za komikou situačnou a spolu s ňou sa stráca v komike charakterovej. Smiech podčiarkuje, a rád by opravil všetko ztuhnuté, hotové, mechanické, všetko čo je opakom pružného, stále sa meniaceho, živého. Rád by opravil roztržitosť, ktorá je opakom pozornosti a nakoniec automatizmu, v jeho opaku ku slobodnej aktivite...čo v plnej miere vypovedá o rigidite politického systému z ktorého sa zrodili politické anekdoty v období socializmu.

KU GENÉZE ANEKDOTY

Český spisovateľ Karel Čapek, ktorého považujem za „filozofa života“ napísal nielen vážne, seriózne literárne a literárno – filozofické diela, ale jeho *Marsyas. Jak se co dělá.*² je plný nielen vtipných, šarmantných ale zároveň aj pravdivých postrehov, o. i. aj o anekdote, humore a smiechu.

„Spokojme sa s tým, že komické je to, čo v ľudskom organizme spôsobí křečovitý pohyb bránice, kterýmžto se vyrazí vzduch skrze hlasivky, jež udělají „hahaha“. Myslím, že toto je dobrá definice, neboť je přesná a nic neříká.“ (ČAPEK, 1984: 45) Je to fyziologická charakteristika komična a čo spôsobuje.

K. Čapek sa v článku *K přírodopisu anekdoty* pokúsil o charakteristiku, a vydefinovanie základných rysov a príznakov anekdoty. K pôvodu anekdoty sa vyjadruje nasledovne:

„Mám za to, že ještě nikdo nikdy nezastihl anekdotu při jejím vzniku. Každá anekdota se začíná slovy: Slyšel jste už tu novou anekdotu?“ K samé podstatě anekdoty náleží, že ji člověk od někoho slyšel, ten od koho ji slyšel, a tak dále donekonečna. Žádná anekdota nezačíná slovy: „Slyšte anekdotu, kterou jsem právě stvořil! Anekdota nemá autora, nýbrž jen vypravěče. Nevymýšlí se, nýbrž koluje od úst k ústům. Není známo a historicky ověřeno ani jedno jméno tvůrce anekdoty, a vydáva-li někdo nějakou anekdotu za svou, je to podvodník a lžidimitrij. Zdá se, že veškeré anekdoty jsou na světě od věčnosti, neboť nelze zjistit jejich historický počátek. Snad vznikly kdysi na Atlantidě, kde hledají nekteří učenci vznik veškeré lidské kultury. Nebo k nám byly přeneseny z jiných hvězd, snad pomocí meteorů, jak se k nám podle Arrhenia odtamtud dostaly zárodky živé hmoty. Někteří lidé tvrdí, že jsou v Polsku rabíni, kteří prý opravdu vymýšlejí anekdoty. Věřím sice v zázračné rabíny, ale stejně by se mi mohlo tvrdit, že první živou hmotu stvořil nějaký haličský rabín nebo že lidské

písmo, řeč, znamení svastiky i zpracování bronzu vznikly prvotně v Podwoločysce zázračným činem místního rabína.

Spíše lze soudit, že anekdoty, stejně jako lidové písně a přísloví, nemají vůbec původce, nýbrž jsou čirým ústním podáním.“ (ČAPEK, 1984: 46)

K. Čapek nebol síce folklorista, ale v tomto krátkom extemporé ukotvil to, čo folkloristi nazývajú anonymnosť, kolektívnosť tvorby a tradičnosť.

K formulovitosti, resp. k modelovému štruktúrnemu charakteru a aktuálnosti, ako príznaku žánrovej charakteristiky anekdot sa tiež vyjadril: „Druhý podstatný rys a dosti záhadný rys anekdoty je, že vždycky vystupuje jako zbrusu nová. Zvláštní hodnota dejme tomu lidové pověsti je v tom, že je stará: zvláštní hodnota anekdoty je v tom, že je nová. Jsou lidé, kteří sbírají staré pověsti nebo i staré tabatěrky, ale žádný maniak nesbírá staré anekdoty, aby se kochal jejich historickou cenou.“

Tu by som poznamenala, že chvalabohu a našťastie sú aj takí maniaci, ktorí zozbierali napr. anekdoty z obdobia socializmu, hore uvedený J. I. Kalina a kolektív autoriek Kveta Dašková, Adriana Slamová a Jana Steinerová, a mnoho anonymných zberateľov, ale aj publikovaných zbierok máme z obdobia socializmu, ktoré sa mi podarilo získať najmä v pražských ale aj v bratislavských antikvariátoch

„Chce-li někdo vypravovat anekdotu, zeptá se nejprve: „Znáte už tu anekdotu o tom faráři?“ Vy ji ovšem neznáte, a tu teprve začne vyprávěč povídat, že byl jednou jeden farář a tak dále...“

Nuže paradoxie této novosti je v tom, že téměř všechny anekdoty (kromě několika pochybných případů, jako jsou anekdoty o fordkách a rádiu) jsou neobyčejně staré, některé se uchovaly v řeckých textech, jiné zaznamenali misionáři u přírodních národů, mám za to, že všechny pravé anekdoty jsou velmi staré, ba nejen to, že vůbec nikdy nebyly nové. V nejnovějších dějinách lze sledovat jistou periodicitu anekdot, taková anekdota koluje nějaký čas od úst k ústům, potom vymizí a po řadě let se opět vynoří jako zbrusu nová. Možná říci, že mají eliptickou dráhu jako komety. Snad každá anekdota má jinou dobu oběhu? Některé se vracejí po třech letech, jiné po šedesáti nebo po stu, a snad jsou některé, které se k nám přibližují jednou za sto tisíc let. Jak vděčné to pole pro výzkumy!“ (ČAPEK, 1984: 46)

Zaujalo ma zvolanie pána K. Čapka z 20.–30. rokov 20.storočia, ale to netušil, a sám si je toho svedok, že skúmať anekdotu, a najmä politickú anekdotu nie je také jednoduché...

Pôvodný význam *anekdoty* v gréčtine znamenal – nevydané príbehy – pôvodne to, čo nebolo z rôznych dôvodov zverejnené a bolo šírené, transmittované iba ústne

(napr. Prokopiov spis *Anekdoty* zo 6. storočia n. l., ktorý obsahoval uta-

² ČAPEK, K.: K přírodopisu anekdoty In: *Spisy XIII. Marsyas. Jak se co dělá.* Československý spisovatel. Praha 1984, s. 45–59.

jované príbehy zo života cisára Justiniána). Súčasný význam pojmu anekdota uvádza *Slovník literární teorie* z roku 1977, krátke (často iba ústne šírené) rozprávania humornej príhody, ktoré slúži spravidla na charakterizovanie alebo zosmiešnenie nejakej známej osobnosti, udalosti, obdobia, rasy, národa, spoločenskej vrstvy, skupiny atď. Značne rozšírené sú anekdoty erotické, o lekároch, politické anekdoty, židovské anekdoty alebo anekdoty o škótoch a pod. Pre anekdotu je žánrovo príznaková pregnantná stručnosť a nasmerovanie k výraznej a úderne vtipnej pointe.

Slovník literární teorie uvádza, že ide o jeden z mála žánrov ústnej tvorby, ktoré sú živé a produktívne aj v dnešnej dobe. Čo je síce pravda, ale ako už vyššie povedal K. Čapek, anekdoty vznikajú v „trsoch“, a podľa určitých stabilných modelov, miznú a vynárajú sa opäť po rokoch, ale v podstate sa smejú, resp. posmieávajú určitým rovnakým spôsobom a aj často určitým, tým istým spoločenským či osobným neduhom. V najširšom slova zmysle je pomenovanie anekdota používané všeobecne, pre každý vyrozprávaný vtip. (VLAŠÍN, 1977: 21)

V žiadnej definícii nenachádzame nejaké zásadné odlišenie pojmu anekdota a vtip, sú zmiešavané často ako humor a komično, hoci humor je iba jednou z foriem komična, čoho doménou je úsmevné a chápané hodnotenie smiešnej situácie alebo objektu, naproti tomu stojí adresná a výsmešná satira. Humor nezatraca, v jeho spôsobe hodnotenia reality je prítomná tak radosť z vedenia, poznania a prevahy, ako aj clivota a bolesť z pochopenia. Preto v takmer každom pokuse o definíciu, vystupuje do popredia názor, že humor zlučuje v sebe prvky komična aj tragična, a v účinku potom smiech aj plač. (VLAŠÍN, 1977: 140)

K. Čapek usudzuje, že vtipy o svokrách a zlých ženách robia muži, a nie ženy. Má to svoju logiku. Zorný uhol anekdot je typicky mužský v týchto prípadoch. Avšak Čapek podlieha sexistickému stereotypu, nesúhlasím s ním v tom, že vtip je mužský prejav. Potom, prečo by muži vymýšľali vtipy o neschopných manželoch, milencoch, vtipy v ktorých manželky, ženy „dobechnú“ mužov, ktorí vyjdú na posmech...?!?

A ešte navyše, konštatuje „Říká se, že ženské mají krátky rozum, že jsou nedůsledné, žvanivé a kdesi cosi. Co mne sa týče, viním je z něčeho daleko strašnějšího: že se jim nedostává humoru. Je sice pravda, že se rády smějí a chtějí se bavit, ale jejich vztah ke komice je spíš pasivní než aktivní. Snad je to proto, že k děláni legrace je zapotřebí jisté útočnosti, dále je třeba dávat všanc svou důstojnost, posleze zdá se, že výsměch z ženských úst by bolel tam, kde neboli chlapecký vtip. Budiž k tomu jakkoliv: anekdoty jsou mužský artikl, ty nejlepší pak jsou vůbec mužským tajemstvím, tak jako vyšší matematika, spekulativní teologie a jiné vysoce intelektuální zájmy.“ (ČAPEK, 1984: 51)

Tak samozrejme ja s takýmto názorom nemôžem súhlasiť. Je pravda, že Čapkovské názory boli publikované v roku 1925–1931, a dnes sa píše rok 2012, a časy sa zmenili, a aj emancipácia žien pokročila, ale aj za jeho života boli ženy inteligentné, intelektuálky, ktoré iste mnohé poznal, a mnohé z nich mali nepochybne zmysel pre humor... Či vytvorili anekdoty, tak to neviem, ale iste ich vedeli so ženským šarmom interpretovať a transmittovať ďalej. Poznám vo svojom okolí niekoľko žien, a aj niekoľko mužov, ktoré majú skutočne dar reči k interpretácii anekdot. Nevie to každý! Tak ako napr. nevie každý použiť vhodne situačne niektoré z prísloví. Poľský paremiograf Samuel Adalberg, napísal, že nato aby človek porozumel správne významu príslovia v určitom kontexte, musí mať v sebe tzv. „nervus paremiologicus“ – pod čím myslel istú úroveň situačnej sociálnej inteligencie a zároveň schopnosť odhalenia, dekódovania momentálneho správneho významu príslovia v danom sociálnom, a situačnom kontexte obrazného vyjadrenia textu.

Vôbec nemôžem súhlasiť s K. Čapkom v jeho vyjadrení, že „pravé anekdoty majú své místo vlastně jen v mužské společnosti, ne snad proto, že jsou nemravné, nýbrž proto, že jsou stručné. Ženy dávají přednost spíše laškování, hře, veselému dialógu, jejich libost je pomalejší a delší. Anekdota a vtip je náhlé, přímo hromové vybití, je to odbyto jedním rázem, a konec. Ženy se chtějí bavit, muži se chtějí vybit. Pointa blesk, jenž přetína hovor, je nutno pak navazovat jinde, a ženy jak známo, nerady začínají a nerady mají konec. Neboť i k tvoření začátku a konců je třeba útočné a poněkud násilné povahy.“ (ČAPEK, 1984: 52)

Myšlienku o mužskej podstate humoru konštatuje aj v článku „*Několik poznámek o lidovém humoru*“...humor je záležitost převážně mužská, muži se daleko ochotněji než ženy sblíží k oné komické činnosti, které se říká legrace, špás, psina, taškárství, junda, konina nebo sranda“. (ČAPEK, 1984: 55) Ja si to nemyslím, a myslím si, že tak ako Adalberg definoval „nervus paremiologicus“, nutne musí existovať aj „nervus humoricus“, ktorý nie je ani mužský ani ženský ale jednoducho je, a je to istá forma zmyslu pre humor a interpretačný „dar od Boha“, dramatické umenie, s ktorým sa treba narodiť.

K. Čapek tiež rámcuje vznik anekdot a vtipov sociálne, keď hovorí, že ich vznik a živná pôda sú vrstvy najmä inteligencie. Na inom mieste zasa hovorí, že „chudí lidé jsou ochotnější k legraci než bohatí lidé...Chudoba, kterou zde míním, je relativní, je to bezstarostnost lidí, kteří mají dvě zdravé ruce a k večeri aspoň kus chleba a tlačenkou. Ručím za to, že tři zedníci nedělají víc špásu než čtrnáct ministrů.“ (ČAPEK, 1984: 55)

Genézu anekdot vidí v urbánnom prostredí a porovnáva ju s rozprávkou. „Pohádka velebí nevinnost, sílu a statečnost. Anekdota oslavuje prohnost. Pohádka je přírodní a venkovská. Anekdota je městská. Pohádky jsou staré jako bohové. Pohádky jsou tak staré jako města. Anekdoty o sedlákovi líčí pouze

styk sedláka s městem, buď je sedláček chytřejší, nebo je hloupější nežli městští lidé, ale ponechán sám sobě a svému poli nemá v anekdotách místa. Pohádka je rodinná, anekdota je společenská. S tím také souvisí, že pohádka má význačné znaky ženské, kdežto anekdota má charakter význačně mužský.“ (ČAPEK, 1984: 49)

O mužskom charaktere by sme mohli uvažovať snáď pri politickej anekdote, kde by som to aj pripustila.

„Skoro všechny anekdoty jsou v podstatě verbální, neřeší se činem, nýbrž slovem:

je to miniaturní dialog nebo situace vyvrcholená nějakou reakcí „v řeči přímé“. Po této stránce anekdota nenáleží do literatury epické, nýbrž do literatury dramatické, je to komedie zredukovaná na několik vteřin. Vtip, anekdota i slovní hříčka nejsou hra s věcmi, nýbrž hra se slovy, je to stálý úžas nad smyslem a nesmyslem slov, je to odpoutání slov od jejich vážné a věcné účelnosti.“ (ČAPEK, 1984: 52)

ANEKDOTY, VTIPY, HESLÁ O KAŽDODENNOSTI

Zaujímavou charakteristikou každého životného štýlu je zmysel pre humor. Ukazuje slabiny tam, kde človek slabosť priznáva, ale zároveň prezentuje aj ten najlepší spôsob, ako sa s vecami vysporiadať. Komunistická diktatúra, tak ako aj akákoľvek totalita nezvláda humor. Režim, ktorý kvôli zosmiešňovaniu prenasleduje ľudí, nemá perspektívu, a prehral. Po celý čas komunistickej diktatúry, najmä v Čechách, prevládal v spoločenskom vedomí silný zmysel pre humor, ovšem až čierny, šibeničný humor, sebaironia, sarkazmus, ktorý bol do silnej miery formou latentnej revolty, obrannou reakciou, vedený pudom sebazáchovy a uvoľnenia vnútorného tlaku z permanentného každodenného strachu, ktorý minulý režim v občanoch neustále živil.

„Existuje zákaz rečí, ale nie zákaz myšlienok“, hovorí nórske príslovie. Atmosféra nedôvery, strachu, podozrievania a prenasledovania, nie je nového dáta. Kult neomylného jedinca sa začína za Stalina, už v tridsiatych rokoch 20. storočia (ale kult osobnosti bol aj v Ríme, Grécku, Nemecku, Taliansku... atď.) Zvýšená ostrážitosť smerom von aj dnu počas obrannej vojny proti fašizmu vedie nielen k zvýšenej izolácii od ostatného sveta, ale aj k zostreniu domáceho kurzu. Tragická likvidácia kádrov KSSZ v roku 1938 ukazuje, že podozrivý je alebo môže byť prakticky každý.

Prvé anekdoty mierili na kult osobnosti Stalina – jeho fetišizáciu a vytvorenie modly:

„Ku stému výročiu smrti miláčika národa Alexandra Puškina, vypísali v Sovietskom zväze súťaž na reprezentatívny pomník. Prišlo veľa návrhov, ale do užšieho kola sa dostali tri:

Puškin stojí na kaukazkom končari a hľadá do diaľky.

Puškin padá zasiahnutý v súboji.

Puškina ovenčujú múzy.

Prvú cenu však dostal návrh s titulom:

Stalin číta Puškina.“

„Na Červenom námestí stojí nastúpená čestná rota. Počas prehliadky ktosi z vojakov kýchnu.

– Kto to kýchnu? – pýta sa Stalin.

Nijaká odpoveď.

– Rataata! – guľometná paľba skosí prvý rad vojakov.

– Kto to kýchnu? – pýta sa Stalin druhý raz.

Zase nijaká odpoveď.

– Rataata! – guľometná paľba skosí aj druhý rad.

– Kto to kýchnu? – pýta sa Stalin po tretí raz.

Z tretieho radu sa ozve nesmelý hlas:

– Ja...

– Na zdravie! – zvolá bodro Stalin.“

Tragika vtipu vychádzala z bolestných a tragických skúseností. Sprievodným znakom obdobia kultu osobnosti a vôbec päťdesiatych rokov v našej krajine, bolo nekritické vyvyšovanie hospodárskych výsledkov aj vedeckých výsledkov v ZSSR, a absolútne klamstvá a šovinizmus. V ZSSR bolo najvyššie obilie, najvyšší trpaslíci, najrýchlejšie hodinky, najväčšie výdobytky vedy a techniky, ale keď to niekto videl v reále a skúsil na vlastnej koži, tak to bolo podstatne iné! Oficiálne informácie boli každodennými klamstvami. Heslom dňa bolo: „*Sovietsky zväz náš vzor!*“, „*So Sovietskym zväzom na večné časy, a nikdy inak!*“, nekritické, servilné preberanie prvkov sovietskeho realizmu a každodennej kultúry bolo absurdné, pretože soviety chodili ku nám, ako do vyspelej krajiny pre informácie o priemysle, technológii výroby, poľnohospodárstve, atď. Tzv. „sovietske kultúrne vzory“ výrazne retardovali a degenerovali každodennú kultúru v ČSR, pretože prenikali absolútne do všetkých oblastí, a bolo našou povinnosťou ich kopírovať a umiestniť na piedestál ideálu, čo bolo v rozpore so zdravým rozumom!

„V moskovskom múzeu sprievodca vedie zahraničných turistov do sály vynálezcov.

– Na tejto strane vidíte obrazy troch slávnych vynálezcov, – hovorí. – Ten sprava je Telefon Telefonovič, ktorý vymyslel telefón. Ten zľava je Radion Radionovič, ktorý vymyslel rádio.

– A kto je ten uprostred? – pýta sa turista.

– Ivan Ivanovič. Ten je spomedzi nich najdôležitejší. Vymyslel Telefona Telefonoviča a Radiona Radionoviča.“

„Po slnečnom Václavskom námestí sa prechádza Zdeněk Nejedlý s otvoreným dáždnikom.

– Prečo máte otvorený dáždnik, súdruh minister, veď neprší

– Tu nie, ale v Moskve áno.“

„ZSSR je krajina, kde včera zjedli to, čo mali uložené na zajtra!“

„Reklama na sovietsky spôsob:

Kupujte naše hodinky! Idú najlepšie a sú najrýchlejšie na svete.“

„V Rusku rastie obilie ako kandelábre. – Také vysoké? – Nie, také husté!“

Anekdoty a vtipy o Rusoch, o Sovietskom zväze sú plné absurdity, irónie a sarkazmu, a predovšetkým odhaľujú nedokonalosti a pravdu o sovietskom človeku, o ideológii, aj reálnej životnej situácii občanov v ZSSR.

„– Vieš, kde bol vynájdený medený drôt?

– Iste v Rusku, tak ako všetko.

– Áno, ale vieš, kto a ako ho vynašiel?

– Nie, to neviem.

– Strašne jednoduché: Dvaja muži sa ťahali o kopejku.“

„Rus sa chváli Američanovi:

– U nás sú také veľké lány, že keď si človek ráno sadne do auta, do večera na ňom nedôjde na koniec.

– Američan nato:

– Pred tridsiatimi rokmi sme aj my mali také autá.“

Narážka na bývanie v Rusku v zemljankách, obydlíach vytvorených v zemi:

„Rozprával sa Američan s Rusom. Američan povedal:

– Ja mám byt 5+1.

– Rus sa čudoval:

– Čo máš?

– No päť izieb a príslušenstvo.

– Aha, – kývol hlavou Rus. – Tak to ja mám 2+3.

– To zasa nechápal Američan.

– No dva metre od cesty a tri metre do zeme.“

„Pýta sa zahraničný novinár sovietskeho občana, skôr staršieho ako mladšieho:

– Akože sa vám pracuje?

– Dobre. Dnes sa dá v práci oddýchnuť, nie ako za kapitalizmu.

– A zdravie ako? Starajú sa lekári dobre o vás?

– Starajú, starajú, a veď viete, lekár lieči, Pán Boh uzdravuje.

– A čo životná úroveň?

– Oj, prežili sme Veľkú vlasteneckú vojnu, hádam prežijeme aj tú životnú úroveň.“

Logika vecí podľahla slepej viere, hodnoty a normy boli nahradené chaosom v ich hierarchii, z prostriedkov sa stávali slepé ciele. Sfetišizovali sa funkcie, úrady, inštitúcie profesijné ale najmä politické, formovala sa nová totalitná byrokracia, na všetko bolo potrebné mať žiadosť, preukaz, legitimáciu, a najmä protekciu! Bez protekcie, predovšetkým politickej nebolo možné čokoľvek zariadiť či vybaviť, či už na oficiálnych úradoch alebo v každodennom saturovaní životných potrieb. Päťdesiate roky sú obdobím „nedýchateľnej atmosféry“ – strachu, propagandy, politických procesov, udavačov, klamstiev, psychologickéj manipulácie masami, píše v období tzv. pražskej jari, politického uvoľnenia v 60. rokoch novinár, spisovateľ, J. Kalina:

„V sibírskom pracovnom tábore sa pýta jeden trestanec druhého:

– Prečo si tu?

– Lebo som sa v tridsiatom deviatom zle vyjadril o súdruhoví Popovovi. A ty?

Lebo som sa v štyridsiatomtretom dobre vyjadril o súdruhoví Popovovi.

Nato sa obidvaja obrátia na tretieho.

– A ty?

– Ja som súdruh Popov.“

Falzifikácia pravdy, vykonštruované politické procesy, dosadzovanie dôkazov ktorým boli svedkovia prispôsobovaní, hľadanie vinníkov, konštruovanie motivácií činov, každodenné dusno a strach panovali v životoch ľudí, nikto si nebol istý ničím, ani vlastným životom, lebo nevedel, kto ho za čo udá... A taká-

to situácia panovala aj v spriatelенých ľudovodemokratických krajinách, neskôr v krajinách „socialistického tábora!“.

„Celozávodný aktív. Veľa účastníkov. Predseda vyzýva k diskusii.
– Súdruhovia, hláste sa. Diskutujte. Kritizujte. Smelo. Otvorene. Bez ohľadu na funkcie! Ticho. Konečne sa prihlási súdruh Krušina:
– Tri veci by som chcel vedieť, súdruhovia, – vraví. – Po prvé, prečo som musel predložiť k prihláške na rekreáciu svedectvo o politickej príslušnosti mojej starej matere, ktorá je už štyridsať rokov mŕtva, po druhé, prečo je kádrovníková manželka, ktorá nemá žiadnu kvalifikáciu, vedúcou osobného oddelenia, a po tretie, kde je vlastne náš bývalý súdruh riaditeľ?
– Poznačím si otázky, – vraví predseda, – a na najbližšom aktíve na ne odpoviem. Na nasledujúcej schôdzi sa situácia opakovala.
– Súdruhovia, hláste sa. Diskutujte. Kritizujte. Smelo. Otvorene! – vyzýval prítomných. Po dlhom mlčaní sa hlási o slovo súdruh Jablonecký.
– Ja mám, prosím, len jednu otázku. Kde je súdruh. Krušina?“ (KALINA 1969: 301)

Sila vtipu má propagačnú funkciu. Boli významní politici, ktorí sa chceli dozvedieť o miere svojej popularity tak, že zisťovali, či sa o nich robia vtipy v kabaretoch. Iní zase, dali vtipy o sebe zozbierať a vydali ich knižne, napr. Henry Ford alebo aj Tomáš Baťa. Lebo ako konštatuje klasik – „sláva sa začína pri portréte, ale ozajstná popularita pri karikatúre...“.

Werner Fink, známa osobnosť nemeckého kabaretu, ktorý pôsobil na pódiu a aj v hitlerovskom koncentráku, veľmi presne vystihol túto klímu:

Čoho sa musí báť politik?

Slobodných volieb, slobodnej výmeny názorov, fanatikov. A vtipov. V totalitnej krajine voľby môže sfaľšovať, výmenu názorov obmedziť, fanatikov zneškodniť. Iba proti vtipu je bezmocný. Môže lapiť za golier hádam toho ktorého rozprávača. Ale samotný vtíp uniká pred akýmkoľvek prenasledovaním. Autoritatívne režimy nemôžu byť také múdre, ako sa tvária, inak by tolerovali politický vtíp. Ako ventil uvoľnenia. Smejúci ľudia sú menej nebezpeční ako zachmúrení. Ale diktátori robia pravý opak – prenasledujú politický vtíp s najväčšou ostrosťou. Nejedyn život vyhasol vo väzení, v koncentračnom tábore kvôli jedinej politickej pointe.

„V rokoch kultu osobnosti istý časopis vraj vypísal súťaž o najlepši politický vtíp. Prvá cena bola:

Šesť rokov na tvrdo....“

Ani nie tak prekvapivo, veľmi populárne vtipy boli o V.I. Leninovi, už vyššie som uviedla o J.V. Stalinovi, ďalej o K. Gottwaldovi, A. Novotnom, G. Husákovi, Biľakovi, Štrugalovi, aj A. Dubčekovi, presne tak ako dnes sú aktualizované vtipy o V. Mečiarovi, J. Luptákovi, M. Dzurindovi, I. Miklošovi, či R. Ficovi, a o ďalších slovenských politikoch. Všetky tieto vtipy sú založené na zosmiešnení typických, príznakových vlastností týchto menovaných politikov, tak ako ich „ľud“ pozná a vníma.³

„Po jadrovej katastrofe blúdi svetom osamelý človek. Nikde ani živej duše, zdá sa, že zostal na Zemi sám. Tu ho odrazu niekto postrčí, len-len, že nespadne do rieky, okolo ktorej práve kráča. Keď sa to niekoľkokrát zopakuje a zúfalý človek nikoho nevidí, zakričí:

– Kto si? Ohlás sa!

– A tu sa za ním ozve:

– Lenin, večne živý!“

„– Vieš prečo po Zápotockom zvolili za prezidenta Novotného?

– Veru neviem.

– Aby nemuseli po všetkých záchodoch v celej republike zatierať nápisy TONDA JE VŮL!“

„Pred odvodovú komisiu príde branec a chce sa vyvliecť z vojenčiny. Predstiera chorobu:

– Ja mám TBC.

– To nič. Aj súdruh Zápotocký mal TBC, a čo všetko vykonal. Schopný, odvieť!

– Podobne sa chce vykrútiť druhý branec:

– Ja mám choré obličky.

– Aj súdruh Gottwald bol chorý na obličky, a čo všetko urobil pre vlast'. Odvieť!

– Tretí hlási:

– Ja som sprostý!

– Vojenský lekár skrikne:

– Neprirovnávať sa! Odvieť!“

³ Antonín Zápotocký, prezident Československej republiky, vo funkcii 21. 3. 1953 – 13. 9. 1957, Antonín Novotný, prezident Československej republiky 19. 9. 1957 – 28. 3. 1968. Pri tejto poznámke mi nedá nespomenúť zážitok zo žiackych rokov na ZDŠ P. Jilemnického v Bratislave, keď som bola v 9. triede a končila som výuku na ZŠ. Kedy v júni 1968, pred koncom školského roku a pred osudným okupovaním ČSSR 21. 8. 1968 vojskami Varšavskej zmluvy, niekto napísal kriedou na fotografii prezidenta A. Novotného v našej triede, že Vól. Bolo z toho vážne vyšetrovanie, ale dnes si uvedomujem, že niečo to politicky signalizovalo... nech to už napísal žiak, čo to počul od rodičov, hoci nemožno vylúčiť ani učiteľa... pozn. Z.P.

„Otázka: Čo dostal Novotný na Vianoce 1964?

Odpoveď:

Dreváky. Aby mu aspoň niečo klapalo.“

„– Ako to u nás vyzerá zo zvyšovaním platov? – pýtali sa novinári prezidenta Novotného.

– To je v riti, – priznal.

– A čo je so skrátením pracovného času?

– To je tiež v riti.

Na druhý deň priniesli všetky noviny nasledujúcu správu: Zvyšovanie platov a skracovanie pracovného času sú u nás na dosah ruky.“

„Otázka: Aký je rozdiel medzi husou a Husákom?

Odpoveď: Hus kýve hlavou ga-ga-ga a Husák prikyvuje da, da, da!“

„Husák dal vraj premenovať Ľudové milície.

– Ako sa budú volať?

– Gustapo.“

Veľmi trapné boli prejavy súdruha G. Husáka v češtine. Ako prezident sa asi domnieval, že keď sídli na Hrade v Prahe, že je nutné hovoriť po česky, ale mu to akosi nešlo. Jeho čeština bola veľmi zlá, a nerobilo to dobrý dojem ani na Čechov a ani na Slovákov. Z tejto situácie nepochybné vznikol nasledovný kritický vtip:

„Na istom aktíve v Prahe rečnil Husák po česky. Medzitým povedal, že česky sa naučil na Pankráci, kde ho sedem rokov väznili. Keď skončil, spýtal sa poslucháčov, ako mu tá čeština išla. Jeden odvážlivec ho zhodnotil:

– No jo, jde vám to, ale aby jste se lépe zdokonalil, bylo by zapotřebí ještě jednou sedm let na Pankráci...“

Nebol to samozrejme iba G. Husák, ale celá plejáda jeho spolupracovníkov a predstaviteľov KSČ, a všetkých stranických orgánov.

„ÚV KSČ rozhodlo, že treba upraviť ceny. Dohodli sa, že to urobia podľa abecedy.

– Autá, – začal Husák.

– Bicykle, – pokračoval Štrougal.

– Cukor, – pridal Indra.

– Doprava, – navrhol Kapek.

– Energia, – vymyslel Jakeš.

– Biľak chvíľu rozmýšľal a potom vyhrkol:

– Fšetko!“

Ku aktuálnym vtipom, až priam politicky morbidným možno priradiť aj vtip o tzv. Nežnej revolúcii, o 17. novembri 1989:

„Pražskí študenti vtrhnú 18. novembra na Hrad. Husák s Jakešom pred nimi utekajú. Gusto už nevládze, nuž sa skryje do smetnej nádoby. Miloš beží ďalej, ale študenti ho napokon chytia a vedú naspäť. Keď prechádzajú okolo nádoby, Jakeš do nej kopne:

– Gusto, vylez! Nieкто nás udal!“

Ešte k týmto protagonistom pripojím tzv. bibliografiu diel Miloša Jakeša, a s tým, že tieto anekdoty, vtipy, nemôžem ani analyzovať, ani komentovať, môžem ich iba pokiaľ je mi známe dať do istých časovo – situačných, kontextových súvislostí...

„Bibliografia diel Miloša Jakeša:

Pre výrobcov obuvi: Když nám teklo do bot.

Pre armádu: Tankami za socializmus.

Pre hubárov: Jak se uživit hubou.

Pre rodičov: Jak dát svým dětem co nejvíce do života.

Pre športovcov: Jak jsem doběhl národ.

Pre poľnohospodárov: Jak jsem zvorál republiku.

Pre psychologov: Jak nezústat jak kůl v plotě.

Pre inštalatérov: Když to prasklo.

Pre námorníkov: Jak jsme šli do kormidla.“

Veľmi podobné anekdoty sú v ústnej tradícii momentálne, tak v internetovej komunikácii, ovšem musím podotknúť, že na úkor priamej vis a vie komunikácii.

Napr. o prezidentovi Gašparovičovi existujú „trsy“ anekdot a vtipov, samozrejme podľa osvedčených stereotypových modelov, ale zo zasedením jeho „znakov“ a „vlastností“, ktoré si „ľud, národ“ na ňom všimol.

Na internete koluje nasledovný vtip v niekoľkých variantoch:

„Prezident Gašparovič príde navštíviť kráľovnú Alžbetu a pýta sa jej, ako zistí, či jej zamestnanci sú inteligentní. Ona mu odpovedá, že je to jednoduché, zoberie telefón a zavolá Tonyu Blairovi a pýta sa ho: „Je to syn tvojho otca, ale nie je to tvoj brat Kto je to?“ Tony Blair odpovie: „Ja.“ Gašparovičovi sa to veľmi zapáči a hneď ako sa vráti na Slovensko, tak sa pýta Mikloša: „Je to

syn tvojho otca, ale nie je to tvoj brat. Kto je to?“ Mikloš sa začne vykrúcať, že sa musí poradiť so svojimi ľuďmi, stretne Fica a pýta sa ho: „Je to syn tvojho otca, ale nie je to tvoj brat. Kto je to?“ Fico odpovie: „No predsa ja!“ Mikloš celý natešený volá Gašparovičovi a vraví mu: „Je to Fico!“, a Gašparovič mu povie: „Čo si sa zbláznil, to je Tony Blair!!!“ (<http://vtipy.vsetko.com/Politicke-24.html>)

V celkovom prehľade vtipov z obdobia socializmu, hrot irónie, sarkazmu a humoru je nasmerovaný najmä na presadzovanie ideologických doktrín v praxi a aj celkovú hospodársko-spoločenskú situáciu v krajine. Bola to vedúca úloha KSČ, komunisti, diktatúra proletariátu, bol to ZSSR, funkcionári, pracovná morálka, pokrivené charakterové vlastnosti, verejné kradnutie štátneho majetku, preferované sociálne aj profesijné skupiny, robotníci, roľníci-družstevníci, baníci, policajti, pohraničníari, vojaci najmä kádroníci a pracovníci stranického aparátu z čoho sa ľudia vysmievali. Vyžadoval sa triedny pôvod, zlepšovacie návrhy, kritizovali sa spoločenské neduhy ako bola pracovná morálka, korupcia, nedostatkový tovar, alkoholizmus v práci... atď. Do zahraničia sa mohlo cestovať iba do krajín tzv. „východného bloku“, a do západných kapitalistických krajín iba na tzv. vycestováciu doložku, čo občan ČSSR nedostal každý rok, a bola potrebná „veľká protekcia“ aby sa mu to podarilo „vybaviť“. Cirkev bola potieraná, oficiálnou ideológiou zaznávaná a ľudia, ktorí boli veriaci a chodili do kostola, mali často politické problémy, hoci na druhej strane, nebolo ojedinelé, že do kostola chodili na vidieku aj stranicky funkcionári.

„Komunista musí mať tri morálne vlastnosti: má byť čestný, inteligentný a úprimne oddaný strane. Chyba je len v tom, že ktorékoľvek dve vylučujú tretiu: Keď je čestný a inteligentný, nemôže byť úprimne oddaný strane. Keď je čestný a úprimne oddaný strane, nemôže byť inteligentný. Keď je inteligentný a úprimne oddaný strane, nie je čestný.“

„Otázka: – Aký je rozdiel medzi trabantom a komunistom?
Odpoveď: – Žiadny. Rodina sa hanbí za oboch, ale potrebni su obidvaja.“

„– Vraj chodíš na VUML...
– Už sa to nevolá VUML.
– A ako?
– ŠPUK.
– A to je čo?
– Škola pre udržanie koryta.“⁴

„Kádrové zloženie Komunistickej strany Československa: 10% ľavičiarov, 10% pravičiarov, 80% živelov rodín.“

„Súдруh Kukučka, robotnícky káder, potenciálny nomenklatúrny káder, dostal stranícku úlohu, odhaliť v svojej fabrike triedneho nepriateľa. Prišiel na politický aktív zamestnancov, kde súdruh riaditeľ čítal akýsi nezáživný referát. Kukučka chvíľu sledoval prítomných, potom ukázal prstom na jedného prítomného.

– Tamten v piatom rade je triedny nepriateľ!
– Ako ste na to prišli? – žasol kádroník.
– Jednoducho. Na politickom školení som sa učil, že triedny nepriateľ nikdy nespí. A ten jediný nespál pri riaditeľovom referáte.“

„Starý muž s bujnou bradou zaklopal na nebeskú bránu. Peter Petrovič si ho dôkladne prezrel a prísne prekádral:

– Čím bol tvoj otec?
– Priemyselnikom.
– A matka?
– Dcéra obchodníka.
– A tvoja žena?
– Štachtičná.
– A čo si robil celý život?
– Veľa som cestoval a napísal niekoľko kníh.
– Meštiacky pôvod, – konštatoval Peter. – Bude to dosť ťažké. No ale nadiktuj meno.
– Karol Marx.“

„Po XX. Zjazde strany príde inšpektor na kontrolu do triedy.

– Súdružka učiteľka, čo vyučujete?
– Násobilku, súdruh inšpektor. Že dvakrát dva je deväť.
– Koľko?
– Deväť.
– Súdružka učiteľka, to predsa nie je pravda!
– To ja viem, súdruh inšpektor, ale desať rokov som to mala v osnovách.
– V čase svojvôle, súdružka učiteľka. Nadišiel čas vyjsť s pravdou von. Odteraz môžete učiť deti, že dvakrát dva je šesť.
– Hádám štyri, súdruh inšpektor!
– Nie, zatiaľ šesť. Keby sme im hneď povedali plnú pravdu, detičky by mohli dostať šok!“

⁴ VUML – večerná univerzita marxizmu – leninizmu.

„– Keď si vypijem dva štamperlíky, ťažko sa mi pracuje, keď štyri, ešte ťažšie, a keď šesť, tak už vôbec nedokážem pracovať, iba riadiť!“

„V JRD chystajú voľby. Kandidát na predsedu odchádza z domu a líči sa s manželkou.“

– Dovedenia starká! Alebo sa vrátim ako predseda, alebo triezvy.“

„Lekár ordinuje dôchodcom. Pýta sa prvého:

– Aký máte dôchodok?

– Tisícdvesto korún mesačne.

– Pomaranče, banány, to je to najzdravšie! A vy? – pýta sa druhého.

– Osemsto korún.

– Jablká, jablká, sú plné vitamínov! – Obráti sa na tretieho.

– A vy?

– Štyridsať korún, prosím...

– Čerstvý vzduch, čerstvý vzduch, niet nad ozón!

„V labyrinte technických mašinérií vo Východoslovenských strojárňach sa zhovárajú dvaja málo skúsení technici.“

– Chyť ten kábel! – volá jeden.

– Už som ho chytil! – odpovie druhý.

– Trasie?

– Nie!

– Tak tých desaťtisíc voltov bude v druhom kábli!“

– Strašné! Predstav si, toho Makovičku nemožno podplatiť!

– On je taký poctivec?

– Nie, on toľko pýta!“

„– Kamarát, ja ti mám fantastický vynález, zlepšováčik, jedna radosť. Predstav si, môj prístroj nahradí v závode predsedu ČSZM, celú stravovaciu komisiu, referenta pre zlepšovacie návrhy a ešte aj bezpečnostného technika.“

– Úžasný prístroj. A čo vlastne robí?

– Nič.“

„– Koľko ľudí pracuje v tomto závode?

– Polovica.“

„Nerobiť nič bez riadneho pracovného pomeru by bolo veľkou chybou.“ (Ivan Vyskočil)

„Občan Bombajčík prišiel po smrti do pekla. Našiel tam dve brány: pre kapitalistov a pre komunistov. Kam vojsť? Napokon mu ktosi poradil:

– Chod' len do komunistického. V obidvoch sa síce musí ťažko pracovať, ale v komunistickom raz niesú klince, raz nie je prúd, raz mešká zásielka uhlia, takže sa predsa možno viac ulievať.“

„Miestny tajomník KSS navštívi miestneho katolíckeho farára.“

– Požičaj mi z kostola lavice na stranícku plenárku.

– Nepožičiam, lebo robíš protináboženskú propagandu.

– Dobre, ale potom ti prestanem písať kázne.

– V poriadku, a ja ti zas nedám rozhrášenie pri spovedi.

– Prosím, ale ja ti nepošlem členov strany na svätú omšu.

– A ja veriacich na plenárku.

– A ty nebudeš vedieť, čo sa robí na straníckych schôdzach!“

„Nové medziľudské vzťahy v našej socialistickej vlasti, si vyžiadali ďalších sedem pádov v slovenskej gramatike:

8. pád: Kto z koho... korytatív

9. pád: Kto koho... likvidatív

10. pád: Kto – kedy... prokuratív

11. pád: Koho – kam... deliminatív

12. pád: Komu – koľko... kriminatív

13. pád: Koho s kým... konkubinatív

14. pád: Koho – ako... buzeratív“

Ideologické vymývanie mozgov, politická propaganda, boli dennodenným chlebíkom aj v podobe nápisov a „budovateľských hesiel“, ktoré boli umiestnené na budovách, na povinných nástenkách, na stenách miestností na pracoviskách:

„V nedelu všetci na repu – prvá úloha socializmu!“

„Boj o zrnno, víťazne vybojujeme!“

„Uznesenie strany a vlády je to, čo nás do mierovej žatvy vábi!“

„Míľovými krokmi vpred k socializmu!“

„Motorizmom rýchlejšie k socializmu!“

„Alkohol – náš najväčší nepriateľ! – v pohostinstve, k čomu tvorivá ruka pripísala husitské heslo „Nepriateľa sa neľakajte, a na množstvo, nehľadte!“

„Ten kto stojí na chodníku, nemiluje republiku“, na adresu tých, ktorí nepochodovali v sprievode na 1. Mája“

Politická zrada, ktorú utrpela naša krajina 21. augusta 1968, okupáciou vojskami Varšavskej zmluvy a následné dve desaťročia jarma života s vojenskými posádkami ZSSR na Sliači, v okolí Ružomberku ako aj v Čechách sa odrazili aj v tragikomédii všedného dňa v anekdotách a vtípoch.

„21. augusta 1968 vraví žena mužovi:

- Vstávaj starý, sme obsadení!
- Ale veď to by Rusi nedovolili...“

„Traja sa škiepia o tom, koho vyjdú zbrane najlacnejšie.

Američan: – My vieme vyrobiť tank za 2 000 dolárov.

Nemec: – Nás to stojí 200 mariek.

Čechoslovák: – A nám stačí 2000 slov, a máme tankov plnú republiku.“

„Otázka: Ako dlho trvá cesta okolo sveta? Odpoveď: Dvadsaťtri rokov. Roku 1945 sme okupantov vyhnali na západ a roku 1968 prišli z východu.“

Nastalo obdobie konsolidácie, normalizácie a politických previerok... obdobie strachu, likvidácie desiatok tisícov ľudí ktorí boli vyhlásení za nepriateľov režimu, iba preto že nesúhlasili s okupáciou... veľa ľudí emigrovalo, veľa ľudí bolo vylúčených z KSS, mnohí intelektuálovia museli odísť do výroby, pretože neboli „preverení“.

„Pýtali sa Kohna pri previerkach:

- Aký máte názor na situáciu vo svete?
- Taký ako na KSČ!
- A na vnútroštátne pomery?
- Taký ako na KSČ!
- A to nemáte vlastný názor?
- Mám, ale s ním nesúhlasím!“

„Otázka: Prečo si preverení s neprevereným nemôžu podať ruky?

Odpoveď: lebo preverený stratil česť a nepreverený prácu!“

„Pýta sa Mišo Ondra:

- Vieš aký je rozdiel medzi rozhovorom a pohovorom?
- No?
- Asi taký, ako medzi rozpravou a popravou.“

Vtípy o každodennej realite v období socializmu reflektujú skutočnosti s ktorými sa občania potýkali každý deň.

„Aký je vzťah medzi prácou a mzdou v socializme?

Pracujúci predstierajú, že pracujú, a štát predstiera, že ich za to platí.“

„Čo by sme mali, keby neexistovalo RVHP?“⁵

V podstate všetko.“

Moderné štáty predpokladajú existenciu sociálnej spravodlivosti, ktorá sa prejavuje konkrétne v rovnosti príležitostí. V situácii, keď sa spoločnosť nepripúšťa k riadeniu štátu, časť obyvateľov upadá do politickej apatie, časť prechádza ku kritike režimu a ostatní hľadajú politickú a sociálnu kompenzáciu a nachádzajú ju v humore. Humor sa stáva prostriedkom kompromisu medzi elitami a spoločnosťou. Humor môže byť chápaný ako „veľký kompenzátor, ktorý alebo splňa túžbu po rovnosti, alebo slúži ako kompenzácia za oddialenie jej splnenia“, pri uvoľnení sa všetko rozdeľujúce odhadzuje a všetci sa cítia rovnakými.

„Viete, aký je rozdiel medzi súčasným politickým zriadením a tým, čo tu bolo pred rokom 1989?

– Vtedy to brali politici vážne a ľudia si z nich robili srandu. Teraz to berú ľudia vážne a srandu si robia politici“.

Humor je považovaný za jeden z najefektívnejších mechanizmov prispôsobenia sa k vonkajším aj k vnútorným obmedzeniam. Podľa slov autora knihy „Staliniáda“ (BOREV, 2003: 410) Ju. B. Boreva, smiech zachraňoval ľudí a pomáhal im prekonať strach pred nepredvídateľnosťou a neúprosťou bytia počas stalinskej epochy. Úloha humoru spočíva v predchádzaní a oslabení osobných a skupinových konfliktov. V totalitných spoločnostiach je to priestor odventilovania napätia spojeného s hyperkoncentráciou moci. Náhradné prostriedky, ako sú napr. duchaplnosť nemusia so sebou priniesť zmeny vo vzťahoch medzi proti- stojacimi skupinami a názormi, dávajú však možnosť slabším partnerom (v zmysle uchopenia moci), vyjadriť svoje pocity bez zmien v pravidlách vzťahov. Podobný vzdor často nebadane prerastá do jednoduchého substitučného pôžitku, funkcionálne ekvivalentnému uvoľneniu napätia. Týmto sa vysvetľuje početnosť politických anekdot v totalitných štátoch, a práve o tom svedčí

⁵ RVHP – Rada vzájomnej hospodárskej pomoci.

aj výrok pripisovaný P. J. Goebbelsovi,⁶ že práve nacistický režim v skutočnosti povzbudzoval politické anekdoty, nakoľko dávali neškodný výstup nebezpečným pocitom. Humor a smiech vedú k sublimácii konfliktu. Samozrejme, riziko eskalácie zostáva, ale napätosť situácie slabne. Ak sú v politike imanentne prítomné dvojité normy (ktoré sú v svojej podstate protichodné), tak podstatou humoru je poukázanie na protichodnosti, obnaženie absurdnosti situácie. Humor obnažuje ambivalentnosť ľubovoľnej politickej situácie alebo javu. Ak človek pociťuje nespokojnosť s politickou sférou života, humor mu umožňuje znížiť napätie, odstrániť zábrany a pociťovať nadradenosť nad politikmi, nad „elitou“. Ako napísal George Orwell, „každý vtíp – to je malilinká revolúcia“.⁷

LITERATÚRA A PRAMENE

- BERGSON, H.: *Smích*. Naše vojsko. Praha 1899, 1929, 1994, 91 s. ISBN 80-206-0404-9.
- BORECKÝ, V., 2000: *Teorie komiky*. Nakladatelství Hynek, Praha 2000, 210 s. ISBN 80-86202-65-8.
- DAŠKOVÁ, K., SLAMOVÁ, A., STEINEROVÁ, J.: *O zlatú mrežu aneb s cestovnou kanceláriou Štb do Jáchymova..* Vydavateľstvo Q 111, Bratislava 1991, 306 s. ISBN: 80-85401-00-2.
- KABÁT, J., 2011: *Psychologie komunismu*. Práh. 470 s. ISBN 978-80-7252-347-4.
- KALINA, J., 1969: *Tisíc a jeden vip. Učebnice v-tipológie a ž artizmu*. Prednáša Ján L. Kalina, Dr. Humoris Causa, Obzor, Bratislava 1969, 5 57 s. ISBN 65-029-69.

<http://vtipy.vsetko.com/Politicke-24.html>

Štúdiá vznikla v rámci projektu VEGA 2/0043/10 „Naratívna každodennosť obdobia socializmu“

⁶ P. J. Goebbels bol nacistický minister pre ľudovú osvetu a propagandu, vysoký hitlerovský hodnosťár, jeden z najbližších spolupracovníkov Adolfa Hitlera.

⁷ ORWELL, G.: *Funny, but not Vulgar*. (http://orwell.ru/library/articles/funny/english/e_funny)

LITERATÚRA

- 40 rokov socialistického poľnohospodárstva v okrese Trnava. 1989. Jaslovské Bohunice: JRD Svornosť.
- Ako sa na železnici sviatky zdravili... <http://www.zeleznicny.net/spomienky/ako-sa-na-zeleznici-sviatky-zdravili%E2%80%A6/1/6/0>
- ANDRÁŠIOVÁ, K., 2006: *Šesťdesiate roky v architektúre Slovenska*. Výskum prostredníctvom autobiografických výpovedí. Dizertačná práca. Bratislava, FA STU, nepublikované.
- APÁTHYOVÁ-RUSNÁKOVÁ, K., STOLIČNÁ, R., 2000: Spoločenstvo obce a rodiny. In: Stoličná, R. a kol.: *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry*. Bratislava, Veda, s. 171–189.
- Architekt Svetko. 1998: *Katalóg výstavy*. Ed. Jozef Ruttkay. Bratislava, Interpond. 36 s.
- AXAMÍT, J., 1959: 10 úspešných rokov JRD Dedina Mládeže. In: *Za vysokú úrodu*, roč. 7, č. 8, s. 226–227.
- BAČOVÁ, V. (ed.), 1996: *Historická pamäť a identita*. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice.
- BARANCOVÁ, H. – SCHRONK, R., 2004: *Pracovné právo*. 2. rozšírené vyd. Bratislava: SPIRIT. 648 s.
- BARNOVSKÝ, M., 2007: Industrializácia Slovenska a životné prostredie v období komunistického režimu. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, s. 55–70.
- BARNOVSKÝ, M., PEŠEK, J., 2007: Medzníky „éry komunizmu“ v Česko(a) Slovensku. In: Profantová, Z. (ed.): *Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy. Malé dejiny veľkých udalostí, III*. Ústav etnológie SAV, Bratislava, s. 11–20.
- BAUEROVÁ, E., 1981: 1. Etapa. Cieľová predstava o vývoji voľného času a jeho žiadúcom využívaní. In: Valná, S.: *Predpokladaný vývoj rozsahu voľného času a štruktúry jeho využívania*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovne.

- BAUEROVÁ, E., 1981: *Empirický výskum socialistického spôsobu života obyvateľstva ČSSR v etape výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti 1*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovne.
- BAUCH, V., 1984: *Dve etapy života družstevnej dediny*. Bratislava: Veda.
- BEDNÁRIK, R., 1983: 1. Etapa. Problémy rozvoja životných aktivít realizovaných vo voľnom čase a možnosti ich riešenia. In : Valná, S., Kopecká, K.: *Smery a činnosti spoločenskej regulácie voľného času a spôsobu jeho využívania*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovne.
- BELIČKOVÁ, K., 2011: Od Svätého Kríža nad Hronom po Žiar nad Hronom (Zmena názvu mesta pod vplyvom socio-ekonomických udalostí v 50.–60. rokoch 20. storočia). In: *Etnologické rozpravy*, roč. XVIII, č. 1–2, s. 194–199.
- BEŇUŠKA, M., 1960: Príprava výstavby mestského obvodu Ružinov v Bratislave. In: *Projekt*, roč. 2, č. 3–4, s. 47–49.
- BEŇUŠKOVÁ, Z., 1991: Vplyv inštitúcií na formovanie rodinných obradov. In: *Slavnosti v moderní spoločnosti*. Strážnice, s. 71–74.
- BEŇUŠKOVÁ, Z., 1994: Prvomájové sprievody v Bratislave. In: *Slávnostní průvody*. Uherské Hradiště, s. 13–110.
- BEŇUŠKOVÁ, Z., 2005: *Tradičná kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava: Veda, 241 s. ISBN 80-224-0853-0.
- BEŇUŠKOVÁ, Z., 2009: Petržalka vtedy a dnes. In: *Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989*. Zuzana Profantová a kolektív. Bratislava, Ústav etnológie SAV, Národopisná spoločnosť Slovenska. S. 209–228.
- BERGSON, H., 1994: *Smích*. Naše vojsko. Praha 1899, 1929, 1994, 91 s. ISBN 80-206-0404-9.
- BITUŠÍKOVÁ, A. – LUTHER, D. (ed.), 2009: *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku II. Cudzinci medzi nami*. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, 117 s. ISBN 978-80-8083-700-6.
- BITUŠÍKOVÁ, A. – LUTHER, D. (ed.), 2010: *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica – Bratislava: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií FHV, Univerzita Mateja Bela, Ústav etnológie SAV, 225 s. ISBN 978-80-557-0008-3.
- BITUŠÍKOVÁ, A., 1997: Mesto ako regionálne centrum. In: *Etnologické rozpravy*, č. 1–2, s. 63–69.
- BITUŠÍKOVÁ, A., 1999: V zdravom tele zdravý duch. Odrasť diferenciacie v životnom štýle obyvateľov mesta. In: *Diferenciácia mestského občianstva v každodennom živote*. [Zost.]: Salner, Peter – Beňušková, Zuzana. Bratislava, Ústav etnológie SAV, s. 91–99.
- BORDÁŠOVÁ, R., 2010: *Spartakiáda v spomienkach a faktoch*. Bakalárska práca. Katedra etnológie a etnomuzikológie FF UKF v Nitre.
- BORECKÝ, V., 1996: *Odvrátená tvár humoru*. Dauphin, Liberec – Praha, 198 s.
- BORECKÝ, V., 2000: *Teorie komiky*. Nakladatelství Hynek, Praha, 210 s. ISBN 80-86202-65-8.
- BOREV, Ju. B., 2003: *Staliniada*. Moskva, 318 s.
- BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. (vedúci red. kol.), 1995: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I*. 1. vyd. Bratislava: VEDA. 454 s.
- BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P., 1995: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska II*. Bratislava: Veda, 454 s. ISBN 80-224-0234-6.
- BOTÍKOVÁ, M., ŠVEC OVÁ, S., JAKUBÍKOVÁ, K., 1997: *Tradiície slovenskej rodiny*. Bratislava, Veda.
- BOURDIEU, P., 1980: *Le sens pratique*. Paris.
- Bratislava atlas sídlisk, Bratislava atlas of mass housing*. Henrieta Moravčíková, Mária Topolčanská, Peter Szalay, Matúš Dulla, Soňa Ščepánová, Slávka Toscherová, Katarína Haberlandová, 2011. Bratislava, Slovart. 344 s.
- BRUNNBAUER, U., 2007: „Die sozialistische Lebensweise“. *Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944 – 1989)*. Wien, Köln.
- BÚRIKOVÁ, Z., 2006: Spotreba a výskum reálne existujúceho socializmu. In: *Etnologické rozpravy*, 13, č. 2, s. 81–91.
- ČAJÁNKOVÁ, D. – MUSIL, J., 1984: *Děti a sídliště*. Praha: Výskumný ústav výstavby a architektúry, 60 s.
- Čo je sokol? www.sokolnaslovensku.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=27
- DARULOVÁ, J., 1997: Mesto – región, etnografická oblasť. In: *Etnologické rozpravy*, č. 1–2, s. 71–78.
- DAŠKOVÁ, K., SLAMOVÁ, A., STEINEROVÁ, J., 1991: *O zlatú mrežu aneb s cestovnou kanceláriou Štb do Jáchymova*. Vydavateľstvo Q 111, Bratislava, 306 s. ISBN: 80-85401-00-2.
- DeCUIR-GUNBY, J. T., MARSHALL, P. L., McCULLOCH, A. W., 2011: Developing and using a Codebook for the Analysis of Interview Data: An example from a Professional Development Research Project. In: *Field Methods*. Vol. 23, No. 2, p. 136–155.
- DEMETROVIČ, E. a kol., 1985: *Československá spartakiáda 1985*. Bratislava. Olympia Praha.
- Dievča: časopis pre mladých, č. 1–4, 1971.

- Dievča: časopis pre mladých, č. 1–5, 1976.
Diskusné fórum.sk
- DUFFKOVÁ, J., 2005: Životní způsob/životní styl a jeho variantnost. In: Fazik, A., Matějů, M. (eds.): *Aktuální problémy životního stylu*. Praha: Masarykova česká sociologická společnost při AV ČR, s. 79–90.
- DULLA, M. (ed.), 1991: *Nová slovenská architektúra*. Martin: Neografia, 1991, ISBN 80-9000483-0-7.
- DULLA, M. – MORAVČÍKOVÁ, H., 2002: *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava, Slovart. 512 s.
- DUNAJOVEC, J., 1974: *Po ľudoch stopy*. Bratislava: Smena. 230 s.
- DUNAJOVEC, J., 1958: V dedine, kde je všetka mládež doma. [Reportáž z Dediny Mládeže.] In: *Mladosť*, roč. 4, č. 8, s. 14–15.
- ĎURIAČ, M., 1983: *Odbory a socialistický spôsob života*. Bratislava, 122 s.
- ELIÁŠOVÁ, D., 1980: *Štrukturálne zmeny spoločenskej spotreby obyvateľstva v procese výstavby vyspelej socialistickej spoločnosti s prihliadnutím na jej efektívny rozvoj 2. etapa: Analýza*. Bratislava: Výskumný ústav životnej úrovně.
- FEGLOVÁ, V. – SALNER, P., 1985: Sviatočné príležitosti v súčasnom mestskom prostredí (Výsledky ankety na bratislavských sídliskách). In: *Slovenský národopis*, roč. 33, 1, s. 88–115.
- Ferdinand Milučký – architektonické dielo*. Katalóg výstavy. Ed. Matúš Dulla. Bratislava, 1993. Spolok architektov Slovenska. 36 s.
- FERENCOVÁ, M. – NOSKOVÁ, J. (ed.), 2009: *Paměť města (Obraz města veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století)*. Brno: Etnologický ústav AV ČR – pracoviště Brno, Statutární ústav města Brno, Ústav etnologie SAV Bratislava, 393 s. ISBN 978-80-87112-22-9.
- FERENCOVÁ, M., 2005: Spomienkové slávnosti: Ako inštitúcie ovplyvňujú identifikačné procesy. In: *Slovenský národopis*, roč. 53, č. 1, s. 19–36.
- FERKO, V., 1955: Kronika najmladšej dediny. [Reportáž z Dediny Mládeže.] In: *Mladosť*, roč. 1, č. 3, s. 12–14.
- FERKO, V., 1956: Jasné dni budúce. [Reportáž z Dediny Mládeže.] In: *Mladosť*, roč. 2, č. 2, s. 4–5.
- FERKO, V., 1956: V Dedine Mládeže a smelých činov. [O vzniku a rozvoji JRD.] In: *Československý svět*, roč. 11, č. 2, s. 8.
- FILIPCOVÁ, B., 1966: *Člověk, práce, volný čas*. Praha: Svoboda.
- FILIPKO, R., 2002: Odvrhnuté dieťa socializmus opäť ožíva. In: *Sme*, roč. 10, č. 27. 8., s. 5.
- FILIPKO, R., 2007: November vyslobodil aj komunistickú obec. In: *Pravda*, roč. 18, 20. 11., s. 8.
- FRANKLIN, A., 2006: What is tourism? In: *Tourism. An Introduction*. London: Sage Publications, s. 21–38.
- GAJDOŠ, P., 2002: *Človek, spoločnosť, prostredie*. Bratislava, Sociologický ústav SAV. 374 s.
- GEERTZ, C., 2000: *Interpretace kultur*. 1. vyd. Praha: SLON. 565 s.
- GENNEP van, A., 1996: *Přechodové rituály*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY. 179 s.
- GIERTLOVÁ, M., 2012: *Vývoj folklórnych hnutí na Hornom Pohroní, na príklade folklórnych skupín Hel'pan a Kýčera*. Bakalárska práca, Ústav evropské etnologie FF MU Brno.
- GNIĘCSIAK, M., 2007: *Zmiany obywatelnego przestrzeni w hornoslezskich robotniczych sztyrtiach*. Uniwersytet Śląski.
- GÚČIK, M., 2001: *Cestovný ruch. Pre hotelové a obchodné akademie*. 2. upravené vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 109 s.
- HADŽINIKOLOV, V., 1979: Die sozialistische Lebensweise. In: *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte*, 22, s. 27–48.
- HALAS, R. G., 1960: Až za poslednú hranicu. [O JRD v Dedine Mládeže.] In: *Svet socializmu*, roč. 10, č. 50, s. 8–9.
- HALBWACHS, M., 1967: *Das kollektive Gedächtnis*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, s. 163.
- HANUŠIN, J., HUBA, M., IRA, V., KLINEC, I., PODOBA, J., SZÖLLÖS, J., 2000: *Výkladový slovník termínov z trvalej udržateľnosti*. Bratislava, STUŽ/SR.
- HAVELKA, M., 1998: Max Weber a počátky sociologie náboženství. In: Weber, M.: *Sociologie náboženství*. Praha, s. 17–115.
- HLÔŠKOVÁ, H., 1990: Slovesná komunikácia starých ľudí v meste. In: *Národopisné informácie*, č. 2, s. 75–79.
- HLÔŠKOVÁ, H., 2002: Výskumné metódy slovesnej folkloristiky vo vzťahu k objektu výskumu. (K problematike historickej pamäti.) In: *Etnologické rozpravy*, roč. 9, č. 2, s. 15–22.
- HLÔŠKOVÁ, H., 2005: K dialogickosti autobiografických naratívov. (Orálna história z komunikačného aspektu.) In: Profantová, Z. (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí 1*. Bratislava: Ústav etnologie SAV a Ústav pamäti národa. S. 67–73.

- HOLEC, R., 1991: *Polnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava, Veda.
- <http://www.ceskatelevize.cz/vysilani/1185966822-na-cestech/207562260120036-07.01.2008-21:00-krakov.html?from=20> (2008-07-27).
- <http://www.dedinamladeze.sk> (2008-07-27).
- <http://www.krakow-tours.com/nowa-huta.php> (2008-07-27).
- <http://www.praca-ako.sk/praca/praca-za-socializmu/>
- <http://www.socializmus.webs.com/>
- CHORVÁT, I., 2006: Turista a turizmus ako metafory pohybu a pobytu človeka v modernej spoločnosti. K niektorým vybraným koncepciám sociológie turizmu. In: *Život v pohybu. Sociální studia* 1/2006. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovi univerzity, s. 111–128.
- CHORVÁT, I., 2007: *Cestovanie a turizmus v zrkadle času*. 1. vyd. Zvolen: Bratia Sabovci, s.r.o. 132 s.
- CHORVÁT, I., 2010: Voľný čas obyvateľov slovenských miest: globálne a lokálne vzory. In: Bitušiková, A., Luther, D.: *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku. III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií Fakulty humanitných vied, Univerzita Mateja Bela.
- V. dni poľnohospodárskej a dedinskej mládeže Dedina Mládeže 13. – 16. 6. 1974*. Bratislava: Smena, 17 s.
- JAKUŠOVÁ, M., 2011: Sídlišká očami dvoch generácií urbanistov. In: *Urbanita*, roč. 23, č. 1, s. 8–13.
- JANČÁŘ, J., 2007: O folkloru, folklorismu a identitě. Droby místních dějin. *Dějiny a současnost, kulturně historická revue*. <http://dejiny.nln.cz/archiv/2007/10/droby-mistnich-dejin->
- JANTO, J., 2007: Mestské sídlisko – meniaci sa priestor na príklade Petržalky. In: *Etnologické rozpravy*, roč. XIV, č. 1, s. 108–116.
- JECH, K., 2008: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad.
- KABÁT, J., 2011: *Psychologie komunismu*. Práh. 470 s. ISBN 978-80-7252-347-4.
- KABELE, J., 1999: Ďábelský koktejl sametové revoluce. In: Konopásek, Z. (ed.): *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum.
- KAFKA, R. – ČAMBALOVÁ, L., 2001: *Z dějin výroby hliníka na Slovensku*. Martin: Neografia, 2001, 222 s. ISBN 978-80-88892-39-2.
- KALAVSKÝ, M., 1995: Industrializácia. In: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I.1*. vyd. Bratislava: VEDA, s. 204.
- KALINA, J., 1969: *Tisíc a jeden vtip. Učebnice v-tipologie a ž'artizmu*. Prednáša Ján L. Kalina, Dr. Humoris Causa, Obzor, Bratislava, 557 s. ISBN 65-029-69.
- KAMPF, V., 2009: Na vlastnej koži. Retro 70. roky. In: *Život*, s. 80–83.
- KAPUSTA P., Valachovič J., a Szabó M.: *40 rokov športového letectva v Partizánskom*. www.partizanske.aeroklub.sk/historia/40letec/40letec.html
- KOHLMAYER, V., 1975: Ako technológia ovplyvňuje tvorbu. In: *Projekt*, roč. 17, č. 1–2, s. 23.
- Kol. autorov, 1960: *Módní směry*. ÚBOK, Praha.
- Kol. autorov, 1979: *Móda – průmysl – ekonomika. Lze módu řídit a ovlivňovat?* Ústí nad Labem. 67 s.
- KOPŠO, E. a kol., 1985: *Ekonomika cestovného ruchu*. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 402 s.
- KOŠTIALOVÁ, K., 2009: *Človek – Profesia – Rodina*. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela, 260 s. ISBN 978-8083-784-6.
- KOVÁČ, D., 1998: *Dejiny Slovenska*. 1. vyd. Praha: LIDOVÉ NOVINY. 333 s.
- KRECH, D. – CRUTCHFIELD, R. – BALLACHEY, E., 1968: *Človek v spoločnosti*. Bratislava.
- Kronika Dediny Mládeže*. Uložená na obecnom úrade v Dedine Mládeže.
- KUBÁTOVÁ, H., 2008: *Životní svět a sociální světy*. Univerzita Palackého v Olomouci, Filosofická fakulta, Olomouc.
- KUBÁTOVÁ, H., 2010: *Sociologie životního způsobu*. Grada.
- KUBIČKOVÁ, K., 2011: Vznik sídliska Chrenová I v historických súvislostiach. In: *Urbanita*, roč. 23, č. 1, s. 34–35.
- Kvalita a potreba architektúry, životné prostredie, štandard, ekonómia a „ekonómia“, zeleň, vzduch, hluk, nová organizácia projektovej činnosti, stavebná výroba, typizácia. Zostavili: V. Fifík, M. Chorvát, I. Kuhn, M. Kusý, I. Skoček, J. Švaniga, Fr. Záriš. 1966. In: *Projekt*, roč. 8, č. 4, s. 69–81.
- LABUDOVÁ, J. a kol., 2006: *Minulosť a súčasnosť SZ RTVŠ*. ICM AGENCY, Bratislava.
- LACKO, R. (ed.), 2009: *Žiar nad Hronom v premenách času*. Žiar nad Hronom: Tlačiareň Nikara –Krupina, 110 s. ISBN 978-80-970137-0-7.

- LAJČÁK, M. – BEDNÁRIK, R., 1987: *Aktuálne otázky formovania socialistického spôsobu života*. Bratislava, 187 s.
- LENDEROVÁ, M., JIRÁNEK, T., MACKOVÁ, M., 2009: *Z dějin české každodennosti*. Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum.
- LEŠČÁK, M. – BEŇUŠKOVÁ, Z., 1987: Inštitualizované formy obradovej kultúry a sviatkovania v súčasnom dedinskom prostredí. In: *Slovenský národopis*, 35, s. 191–225.
- LETRICHOVÁ, K. (ed.), 1997: *Slovník spoločenských vied*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá, 303 s. ISBN 80-08-01040-1.
- LETSCH, H., 1983: *Der Alltag und die Dinge um uns*. Berlin: Dietz, s. 93.
- Lidé a sídliště*. Jirí Musil a kolektív, 1985. Praha, Svoboda. 334 s.
- LINHART, J., 1996: Dovolená. In: *Velký sociologický slovník I*. 1. vyd. Praha: Karolinum, s. 224.
- LIPOVETSKY, G., 2002: *Říše pomíjivosti. Móda a její věčný úděl v moderních společnostech*. Praha. 450 s.
- LIPTÁK, E., 2011: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, Kalligram (4. vydanie, v Kalligrame 3. vydanie). 336 s.
- MACURA, V., 1992: *Šťastný věk: Symboly, emblémy a mýty 1948 – 1989*. Praha – Litomyšl.
- MACHONIN, P., TUČEK, M. a kol., 1996: *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: Slon.
- Majú nový erb. 1999. In: *Hlas ľudu*, 21. 6., s. 4.
- Malá encyklopédia Slovenska*. 1987: Bratislava: Veda, s. 507.
- MANNOVÁ, E. (ed.), 2003: *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: Academic Electronic Press, 368 s. ISBN 808888053X.
- MAŘÍKOVÁ, H. – PETRUSEK, M. – VODÁKOVÁ, A. (za kolektív), 1996: *Velký sociologický slovník I*. 1. vyd. Praha: Karolinum. 747 s.
- MEINER, J., 1936: Muttertag. In: *Zeitschrift für Volkskunde*, s. 100–115.
- MESÁROŠ, Š., 1961: Neobmedzené možnosti. [Reportáž z JRD v Dedine Mládeže.] In: *Beseda*, roč. 1, č. 23, s. 4–5.
- MEŠKO, M., 1997: Región ako model. In: *Etnologické rozpravy*, č. 1–2, s. 127–134.
- MIKULECKÁ, M., 2009: *Československé spartakiády jako příklad zneužití sportu v rámci totalitního režimu*. Diplomová práca. Národohospodárska fakulta. Vysoká škola ekonomická v Prahe.
- MILES, M. B., HUBERMAN, A. M., 1994: *Qualitative Data Analysis. An Expanded Sourcebook, Second Edition*. London, Thousand Oaks.
- Móda a textil, č. 1–11, 1953. (M-T)
- MORAVČÍKOVÁ, H. – DULLA, M. – DORICOVÁ, S. – HABERLANDOVÁ, K. – TOPOLČANSKÁ, M., 2006: Panelové sídliská v Bratislave a ich univerzálne a špecifické súvislosti. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 40, č. 1–2, s. 73–96.
- MRAVÍK, J., 1983: *Premeny*. Príručka Zborov pre občianske záležitosti. Bratislava.
- MŮCKE, P., 2009: Přes hranice včera a dnes aneb obraz cest a cestování do zahraničí před rokem 1989 a po roce 1989 v paměti dělníků a příslušníků tzv. pracující inteligence Československa sedmdesátých a osmdesátých let 20. století. In: Zuzana Profantová a kolektív: *Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989*. Bratislava: ZING PRINT. 407 s.
- MUCHA, V., 1975: Dějiny dělnické tělovýchovy v Československu. Praha: Olympia, Kapitola I. spartakiáda FDTJ, s. 71.
- MUSIL, J., 1985: *Lidé a sídliště*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 333 s.
- Na novom erbe dediny, ktorú postavili mladí komunisti, je rýľ, bodliak a čakan. 1999: In: *Sme*, roč. 7, č. 21. 6., s. 9.
- NASH, D., SMITH, V. L., 1991: Anthropology and tourism. In: *Annals of Tourism Research*, Vol. 18, USA, p. 12–25.
- NIEDERMÜLLER, P., 1996: Interkulturelle Kommunikation im Postsozialismus. In: Klaus Roth (Hg): *Mit Differenz zu Leben*. Münster. Waxmann, s. 144.
- NOVÁKOVÁ, K., 2004: Počiatky dedinskeho turizmu na Slovensku. (Prípady štúdia o vinohradníkovi-podnikateľovi.) In: *Slovenský národopis*, roč. 52, č. 4, s. 421–436.
- NOVÁKOVÁ, K., 2005: Odras „víťazného februára: a následných politických udalostí v živote vinárskeho veľkopodnikateľa“. In: Zuzana Profantová (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí I. v Česko(a) Slovensku po roku 1948, 1968, 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, Ústav pamäti národa, s. 188–195.
- NOVÁKOVÁ, K., 2006: Materiálne prejavy socioprofesnej skupiny. (Na príklade súčasných vinohradníkov v mikroregióne Orešany.) Kandidátska dizertačná práca. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- NOVÁKOVÁ, K., 2009a: *Vinohradníctvo a vinohradníci v procesoch transformácií*. Trnava: UCM.

- NOVÁKOVÁ, K., 2009b: Kolektivizácia a dejiny JRD Ružindol. In: *Ružindol. Vlastivedná monografia obce*. Ružindol: Obecný úrad, s. 99–111.
- NOVÁKOVÁ, K., 2010a: Národopis. In: *Križovany nad Dudváhom. Vlastivedná monografia obce*. Bratislava: DAJAMA, s. 68–93.
- NOVÁKOVÁ, K., 2010b: Kolektivizácia a dejiny JRD. In: *Buková. Vlastivedná monografia obce*. Buková, s. 121–125.
- NOVOTNÁ, E., 2011: Cestou experimentu. Experimentálny bytová výstavba šedesiatých let 20. storočia a SIAL. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 45, č. 1–2, s. 76–89.
- OECD [Organisation for Economic Cooperation and Development]. 2001: *Multifunctionality: towards an analytical framework*. Paris, OECD.
- ONDREJKOVÁ, B., 2011: *Umelecké diela v urbanistickej štruktúre panelových sídlisk v mestskej časti Ružinov*. Bakalárska diplomová práca. Brno, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta.
- ORWELL, G.: *Funny, but not Vulgar*. (http://orwell.ru/library/articles/funny/english/e_funny)
- PALANG, H., 2010: Time boundaries and landscape change: Collective farms 1947 – 1994. In: *European Countryside*, Vol. 3, p. 169–181.
- PALANG, H., PRINTSMANN, A., KONKOLY GYURO, E., URBANC, M., SKOWRONEK, E., WOLOSZYN, W., 2006: The forgotten rural landscapes of Central and Eastern Europe. In: *Landscape Ecology*, Vol. 21, No. 3, p. 347–357.
- PARÍKOVÁ, M., 1991: Deň matiek – jeho význam a miesto v rodinnej obradovosti a výchove. In: *Slavnosti v moderní spoločnosti*. Strážnice, s. 51–54.
- PARÍKOVÁ, M., 2001: *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 1948*. Bratislava: Stimul, 284 s.
- PARÍKOVÁ, M., 2009: Brigády socialistickej práce. Fenomén práca medzi realitou a formalizmom? In: Zuzana Profantová a kolektív: *Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989*. Bratislava: ZING PRINT. 407 s.
- PARÍKOVÁ, M., 2008: „Der Tag der Frau“ (8. März) in Kontext des Transformationsprozesses in der Slowakei. In: *Feste, Feiern, Rituale im östlichen Europa*. Zürich, Berlin.
- PÁTKOVÁ, J., 1957: *Ludový odev v okolí Trnavy*. Bratislava: Vydavateľstvo krásnej literatúry.
- PATOČKA, J., 1995: *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha: OIKOYMENH.
- PERÚTKA, J., 1980: *Dejiny telesnej výchovy a športu na Slovensku*. Bratislava.
- PEŠEK, J., 2002: Kolektivizácia a slovenská dedina. In: *Tradícia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po druhej svetovej vojne*. Z. Škovierová (ed). Bratislava: KEKA FF UK, s. 7–23.
- PETRÁŇOVÍ, J. a L., 2000: *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha: SET OUT.
- PINČÍKOVÁ, E. – DVOŘÁKOVÁ, V. (ed.), 2009: *Monumentorum Tutela, Ochrana pamiatok č. 20 – Hodnoty a perspektívy ochrany architektúry a urbanistických štruktúr 50. a 60. rokov 20. storočia*. Bratislava: Pamiatkový úrad. 487 s. ISBN 978-80-89175-30–7.
- PODOLÁK, J., 2009: Tradičné spôsoby obrábania pôdy a pestovania obilnín. In: Podolák, J. – Nováková, K. a kol.: *Ružindol. Vlastivedná monografia obce*. Ružindol: Obecný úrad, s. 77–93.
- POPELKOVÁ, K., 1990: Mládež v spoločenskom živote malého mesta (Peziňok, okr. Bratislava) v medzivojnovom období. In: *Národopisné informácie*, č. 2, s. 67–73.
- PRANDA, A., 1978: Formovanie nového systému hodnotových orientácií na súčasnej slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, roč. 26, č. 2, s. 236.
- PRANDA, A., 1985: Tradičné a súčasné aspekty hodnotenia vzťahu človeka k práci na slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, roč. 33, č. 2–3, s. 339.
- PRCHAL, J., 1980: *Velké dny československé tělesné výchovy*. Prvé vydanie. Praha. Olympia, 6-194 s.
- PROFANTOVÁ, Z., 2007: Úvahy o každodennosti. In: Profantová, Z. (ed.): *Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy. Malé dejiny veľkých udalostí, III. Ústav etnológie SAV, Bratislava*.
- PROFANTOVÁ, Z., 2009: Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Slovo na záver. In: Zuzana Profantová a kolektív: *Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989*. Bratislava, Ústav etnológie SAV, Národopisná spoločnosť Slovenska. S. 379–388.
- RATICA, D., 1991: Osudy „kulakov“ na slovenskej dedine. In: *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 109–119.
- RATICA, D., 1992: „Kulaci“ a proces združstevňovania na slovenskej dedine. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Výsledky výskumov v roku 1992. Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 24–31.
- RATKOŠ, P., 1978: *Dejiny Žiaru nad Hronom*. Martin: Osveta, 344 s.

- RENTING, H., ROSSING, W. A. H., GROOT, J. C. J., VAN DER PLOEG, J. D., LAURENT, C., PERRAUD, D., STOBBELAAR, D. J., VAN ITTERSUM, M. K., 2009: Exploring multifunctional agriculture. A review of conceptual approaches and prospects for an integrative transitional framework. In: *Journal of Environmental Management*, Vol. 90, p. 112–123.
- Reportáž z časopisu *Život*, vydanie 13/2011, autori: A. Šimončíč, F. a Boronkayová, <http://zivot.azet.sk/clanok/9077/nacelnikom-mestskej-polície-v-prievidzi-je-brat-romana-pomajba.html>
- RISGAARD, M. L., FREDERIKSEN, P., KALTOFT, P., 2007: Socio-cultural processes behind the differential distribution of organic farming in Denmark: a case study. In: *Agriculture and Human Values*, Vol. 24, p. 445–459.
- ROTH, K., 2008: Alltag und Festtag im sozialistischen und postsozialistischen Europa. In: Klaus Roth (Hg.): *Feste, Feiern, Rituale im östlichen Europa (Studien zur sozialistischen und postsozialistischen Festkultur)*. Zürich, Berlin, s. 16.
- ROUBAL, P., 2005: „Krása a síla – genderový aspekt československých spartakiád.“ In: *Gender*, rovné príležitosti, výzkum, roč. 6, s. 10–14.
- ROUBAL, P., 2006: „Jak ochutnat komunistický ráj. Dvoji tvář československých spartakiád.“ In: *Dějiny a současnost*, roč. 6, s. 28–32. Pozri aj <http://dejiny.nln.cz/archiv/2006/6/jak-ochutnat-komunisticky-raj->
- SEKULOVÁ, M., 2009: Vybrané problémy antropológie turizmu. In: *Etnologické rozpravy*, 1.
- SKALNÍKOVÁ, O., 1990: Sousedství ve velkém městě. In: *Národopisné informácie*, č. 2, s. 59–65.
- SKARLANTOVÁ, J., 1999: *Od fíkového listu k džínům*. Grada. 232 s.
- SKOČEK, I., 1965: Problémy bývania. In: *Projekt*, roč. 7, č. 6, s. 119–125.
- SKOČEK, I., 1975: Prv než sa prikočí k stavbe. In: *Projekt*, roč. 17, č. 1–2, s. 20–21.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1986: Socialistické združstevňovanie poľnohospodárstva a jeho vplyv na formovanie vidieckej rodiny. In: *Slovenský národopis*, roč. 34, č. 4, s. 543–550.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1993: Agrárna kultúra a životné prostredie. In: *Slovenský národopis*, roč. 41, č. 4.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1995: Dve diskontinuity vo vývine slovenského poľnohospodárstva. In: *Slovenský národopis*, roč. 43, s. 371–377.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1995: Kolektívizácia. In: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I.1*. vyd. Bratislava: VEDA, s. 243.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2003: Súkromní roľníci v globalizovanom svete. In: *Slovenský národopis*, roč. 51, s. 86–101.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2005: Životné stratégie ľudí spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou na Slovensku v 20. a 21. storočí. In: *Slovenský národopis*, roč. 53, č. 2, s. 119–133.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2008: Sociálne a kultúrne súvislosti života generácií vidieckych spoločností na Slovensku v 20. storočí. In: *Zborník SNM, Etnografia 49*, roč. CII, s. 9–19.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2009: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava, Veda.
- Socializmus versus kapitalizmus.sk
- Spartakiada. <http://cs.wikipedia.org/wiki/Spartaki%C3%A1da>
- Spartakiády – historie a skladby www.youtube.com/watch?v=whkWHG_TTm0&feature=related
- Správy z Dediny Mládeže*. Nespracovaný materiál uložený v Slovenskom národnom archíve v Bratislave.
- Stavoprojekt Bratislava 1949 – 1969*. 1969. Účelová publikácia. Ed. Rudolf Masný, Milan Lojdl. Bratislava, Práca. 220 s.
- STOLIČNÁ, R., 2003: Recepčia svetovej módy v odevnej kultúre na Slovensku v 20. storočí z pohľadu etnológie. In: *Slovenský národopis*, roč. 51, č. 2, s. 158–177.
- SUCHÝ, J., 1987: Prognózovanie rozvoja socialistického spôsobu života. In: *Sociologický časopis*, 23, 5, s. 458–469.
- Systém „PD“ – Bratislava. 1958. In: *Projekt*, roč. 4, č. 3, s. 8.
- SZABÓ, L., 1982: *Vkus a kultúrnosť*. Bratislava. 176 s.
- SZALAY, P., 2005: Architekt Vladimír Dedeček. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 39, č. 3–4, s. 127–148.
- ŠEBO, J., 2008: *Zlaté šesťdesiate roky*. Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, Bratislava.
- ŠEBO, J., 2009: *Normálne 70. roky*. Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, Bratislava.
- ŠEBO, J., 2010: *Budovateľské roky 50*. Ikar a.s., Bratislava.
- ŠEBO, J., 2010: *Reálne 80. roky*. Albert Marenčin - Vydavateľstvo PT, Bratislava.
- ŠKAPÍKOVÁ, J., HAUSER, J., HOFFMAN, I., 2009: *Vzpomínáte? Takoví jsme byli: 70 léta*. Nakladatelství XYZ, s.r.o.

- ŠŤASTNÝ, J., 1983: *Okres Žiar nad Hronom*. Martin: Osveta, 140 s. ISBN 70-079-83.
- ŠTEFANOVIČ, M. a kol., 1979: *Roľnícke družstevné právo*. Bratislava.
- ŠTROB, P.: Ten krásny den, kdy jsme vyletěli na značky! http://www.padesatpeplus.cz/cs/site/lide-a-nazory/pamatujete/Ten_krasny_den_Spartakiada.htm, 18. 11. 2009
- ŠUPICH, Z. – KOPŘIVA, M., 1981: *Československá spartakiáda 1980*. Prvé vydanie. Bratislava. Šport.
- ŠVOLIKOVÁ, M. a kol., 2010: *Monografia mesta Levice*. 1.vyd. Banská Bystrica: Štúdio HARMONY. 255 s.
- Tam rástlo bodľačie. 1956. In: *Mladosť*, roč. 2, č. 2, s.14–15.
- TURIS, J., 2009: Na vlastnej koži. Retro 60. roky. In.: *Život*, 24, s. 80–83.
- TURNER, V., 2004: *Průběh rituálu*. 1. vyd. Brno: Computer Press. 194 s.
- TURON, L., 1999: Po ľuďoch nezostali len stopy, po ľuďoch zostali najmä ľudia. In: *Roľnícke noviny*, 13. 4., s. 4.
- TYDLIAT, J., GILK, E., 2004: *Karel Poláček a podoby humoru v českej literatúre 19. a 20. storočia*. Rychnov pod Kňežnou, 299 s. ISBN 80-7326-025-5.
- VÁLKA, M., 2011: *Sociokultúrne proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*. Etnologické studie 8. Brno: Masarykova univerzita.
- VALNÁ, S., 1985: *Funkcia voľného času v procese rozvoja socialistického spôsobu života a možnosti jeho spoločenského usmerňovania*, záverečná správa. Bratislava: Výskumný ústav sociálneho rozvoja a práce.
- VELKÝ SOCIOLOGICKÝ SLOVNÍK, 1996, Univerzita Karlova, Vydavatelství Karolinum, Praha (za kolektiv Hana Maříková, Miloslav Petrušek, Alena Vodáková).
- VĚNTUS, A., 2004: *Celoštatná spartakiáda ako nástroj socialistickej propagandy*. www.historia.czweb.org/doc/spartakiada.doc
- VERDON, J., 2003: *Volný čas ve středověku*. 1. vyd. Praha: VYŠEHRAD. 264 s.
- VRZGULOVÁ, M.- POPELKOVIČ, K. 2005: *Stredné vrstvy v urbánnom prostredí-transformácia skupinových hodnôt?* In: Slovenský národopis, 53, č. 4, s. 381-397.
- Výročia. Osobnosti kultúrno-osvetovej činnosti, záujmovej umeleckej činnosti, tradičnej a ľudovej kultúry* <http://www.nocka.sk/uploads/65/0f/650f322cd92ef16a9f721bc78f8e6ebf/osobnosti.pdf>
- Vývoj športu na území Slovenska*. Národná encyklopédia športu Slovenska [/www.sportency.sk/encyclopedy#](http://www.sportency.sk/encyclopedy#)
- WESTON, C., GANDELL, T., BEAUCHAMP, J., McALPINE, L., WISEMAN, C., BEAUCHAMP, C., 2001: Analyzing Interview Data: The Development and Evolution of a Coding System. In: *Qualitative Sociology*, Vol. 24, No. 3, p. 381–400.
- WILSON, G. A., 2007a: *Multifunctional Agriculture. A Transition Theory Perspective*. Trowbridge, Cromwell Press.
- WILSON, G., 2007b: Multifunctional „quality“ and rural community resilience. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 35, p. 364–381.
- ZAJCEV, V., 1987: *Móda a její rozměry*. Praha. 192 s.
- ZALČÍK, T., 1962: Projekt sídliska Trávniky v Bratislave. In: *Architektura ČSSR*, roč. 21, č. 2, s. 99–104.
- ZDAŘIL, R., 2011: *Vztah socialistické ideologie k folklóru a jeho reflexe v československém hraném filmu v letech 1945 – 1968*. Bakalárska práca, Ústav hudební vědy Sdružená uměnovědná studia MU Brno. http://is.muni.cz/th/261016/ff_b/Text_dipl._prace.docx
- ZÍDEK, P.: *Soudružky a soudruzi, tužme se*. [//www.czsk.net/svet/clanky/publicistika/spartakada.html](http://www.czsk.net/svet/clanky/publicistika/spartakada.html)
- ŽIŽKA, J. – ŽLÁBEK, J., 1989: *Od pódiá ke Strahovu*. Prvé vydanie. Praha. Olympia.

PROFILY AUTOROV

Katarína Andrášiová, Ing. arch., PhD. (1971) – vedecká pracovníčka Oddelenia architektúry, Ústav stavebníctva a architektúry SAV. Venuje sa výskumu, dokumentácii a propagácii architektúry 20. storočia na Slovensku s osobitným zameraním na architektúru a architektov šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov minulého storočia. Najvýznamnejšie publikácie: *Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků*. Zborník rozhovorov. Petr Urlich, Petr Vorlík, Beryl Filsaková, Katarína Andrášiová, Lenka Popelová. Praha, Česká technika – nakladatelství ČVUT 2006. 304 s.; Andrášiová, Katarína: *Šesťdesiate roky 20. storočia v architektúre Slovenska*. Výskum prostredníctvom autobiografických výpovedí. In: *Architektúra & urbanizmus* 42, 2008, č. 1–2, s. 119–140; Andrášiová, Katarína: *Architektúra a architekti v období socializmu a po roku 1989*. In: *Zuzana Profantová a kolektív: Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, Národopisná spoločnosť Slovenska 2009, s. 161–184; Andrášiová, Katarína: *Obnova modernej architektúry vo vnímaní dnešných architektov*. In: *Architektúra & urbanizmus* 44, 2010, č. 3–4, s. 294–309.

E-mail: katarina.andrasiova@savba.sk

Katarína Beličková, Mgr. (1986) – ukončila štúdium na Katedre etnológie a kultúrnej antropológie FF UK v Bratislave roku 2010. V súčasnosti zamestnaná v Pamiatkovom úrade SR v pozícii odborný poradca pre oblasť ľudovej architektúry a zároveň externá doktorandka na KEKA FF UK v Bratislave. Pracovné zameranie: urbánna etnológia, najmä vznik a formovanie „priemyselných miest“ v 50.–60. rokoch 20. storočia na Slovensku. Téma módy a odievania – tendencie vývinu v priebehu 20. storočia. Ochrana a prezentácia kultúrneho dedičstva v súčasnosti (zameranie najmä na ľudovú architektúru). Publikovala: Beličková, Katarína: *Využívanie prvkov ľudovej ornamentiky v dámskom odievaní na Slovensku v priebehu 60. a 70. rokov 20. storočia*. In: *Zborník Slovenského národného múzea v Martine, Etnografia*, 52. ročník CV, Bratislava 2011; Beličková, Katarína: *Od Svätého Kríža nad Hronom po Žiar nad Hronom (zmena názvu mesta pod vplyvom socio-ekonomických udalostí v 50.–60. rokoch 20. storočia)*. In: *Etnologické rozpravy*, ročník XVIII, číslo 1–2, Bratislava 2011.

E-mail: belickova.katarina@gmail.com

Zuzana Beňušková, doc., PhDr., CSc. (1960) – od roku 1983 pracuje v Ústave etnológie SAV, od roku 1996 pôsobí na Katedre etnológie a etnomuzikológie Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, v rokoch 2005 – 2011 ako vedúca katedry. V rámci výskumnej a pedagogickej činnosti sa zameriava na sociálne vzťahy v oblasti etnických, religióznych a súčasných urbánnych väzieb. Je autorou publikácie *Religiozita a medzikonfesionálne vzťahy v lokálnom spoločenstve*, 2004, *Tekovské Lužany. Kultúrna a sociálna diverzita vidieckeho spoločenstva*, 2010 a projektu publikácie *Tradičná kultúra regiónov Slovenska* 1998, 2005, kde je aj spoluautorkou. Jedenásť rokov pôsobila ako redaktorka časopisu *Etnologické rozpravy*. V rokoch 2002 – 2008 bola predsedníčkou Národopisnej spoločnosti pri SAV. Výsledky výskumov pretavila aj do filmových dokumentov *Dobre nám je v Petržalke bývať?*, 2003 a *Božie telo v Csömöri*, 2005. V rámci výskumov dejín etnológie je spoluautorkou 9 filmových profilov osobností slovenskej etnológie.

E-mail: zbenuskova@ukf.sk

Lenka Bobulová, Bc. (1987) – bakalárske štúdium etnológie a kultúrnej antropológie ukončila na Univerzite Komenského v Bratislave v roku 2011. Momentálne pôsobí ako študentka magisterského ročníka Katedry etnológie a kultúrnej antropológie FF UK v Bratislave. Publikovala: Ponišťová, K. – Bobulová, L.: *Porozumením proti strachu z neznámeho*. In: *Etnologia bez granic / Ethnology without borders*. Cieszyn: Offsetdruk i media sp. z o.o, 2012. s. 243–254.

E-mail: bobulova.l@centrum.sk

Katarína Nováková, Mgr., PhD. (1979) – etnologička. Doktorandské štúdium absolvovala v Ústave etnológie SAV v Bratislave, kde pracovala do roku 2010 ako vedecká pracovníčka. Od roku 2006 pôsobí ako odborná asistentka na Katedre etnológie a mimoeurópskych štúdií FF UCM v Trnave. Oblasťami jej záujmu sú materiálna kultúra so zameraním na agrárnu kultúru, vinohradníctvo, vinárstvo; kulinárna kultúra; transformačné procesy; tradičné i súčasné formy transportu a dopravy v európskom priestore. Spoluriešiteľka desiatich vedeckých projektov, autorka vedeckých monografií: *Tatranskí nosiči*, 2008, *Vinohradníctvo a vinohradníci v procesoch transformácií*, 2009, spoluautorka vedeckej monografie *Mestá a dediny pod Malými Karpatmi. Etnologické štúdie*, 2007, spoluautorka odborných a vlastivedných monografií *Horné Orešany*, 2006, *Nesluša*, 2007, *Rodný môj kraj*, 2008, 2009, *Buková, Križovany nad Dudváhom, Popudinské Močidl'any*, 2010, zostavovateľka monografie *Ružindol*, 2009, *Smoľenice*, 2011, autorka vyše tridsiatky vedeckých štúdií a mnohých odborných i populárnovedeckých článkov.

E-mail: knovacka@gmail.com

Miriám Olšavská, Mgr. (1979) – ukončila štúdium na Katedre etnológie a kultúrnej antropológie FF UK v Bratislave roku 2005. Je zamestnaná v ZŠ v Piešťanoch ako učiteľka na prvom stupni. Zameriava sa na problematiku Stavieb mládeže. Publikovala: Ďurišová, Miriam: My staviame trať, trať stavia nás. In: *Etnologické rozpravy*, 2006, roč. 13, č. 2, s. 92–103; Ďurišová, Miriam – Mentel, Andrej: Kroj ako nástroj rozvoja vidieka v Štajersku. In: *Venkovská krajina*, 2006, s. 28–32; Daniel Doležal – Hartmut Kuhne (Hrsg./Eds.): Wallfahrtne in der europäischen Kultur / Katarína Nádaská, Miriam Ďurišová/. In: *Český list*, 2007, roč. 94, č. 1, s. 105–109. Rec.: Wallfahrtne in der europäischen Kultur. E-mail: ursulasadem@gmail.com

Magdaléna Paríková, doc., PhDr., CSc. (1947) – zamestnaná na FF UK v Bratislave, Katedra etnológie a kultúrnej antropológie. Vo svojej práci sa orientuje na agrárnu kultúru, urbánnu etnológiu, sociálnu kultúru – problematiku práce ako kultúrneho fenoménu, na etnické minority na Slovensku (Nemci, Maďari) a etnokultúrne procesy, povojnové migrácie v Európe, etnológiu Európy, Slovanov. Z prác: Ethik des Ethnischen. In: *Slovenský národopis* 1994, 42, 4, s. 465–470; *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1945 – 1948*. Etnokultúrne a sociálne procesy. 2001, 235 s.; Arbeitmigration und soziokultureller Wandel. Historische und gegenwärtige Migration aus der Slowakei. In: *Vom Wandergesellen zum „Green Card“ – Spezialisten*. Münster: Wechsabb, 2003, s. 287–295; Zwischen Autopsie und Konstruktion. Wechselseitige Stereotypen von Slowaken und Deutschen in der Slowakei. In: *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung*. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung. H. H. Hahn – E. Mannová (Hg.), Frankfurt a. Main, 2007, s. 503–515. E-mail: parikova@hotmail.com

Zuzana Profantová, Mgr., CSc. (1953) – pracuje v Ústave etnológie SAV v Bratislave nepretržite od roku 1977. V rokoch 1988 – 2006 prednášala na viacerých slovenských univerzitách: UCM v Trnave, FF, Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií, STU, Fakulta architektúry, Katedra výstavníctva a interiéru, Pedagogická fakulta UK v Bratislave a ďalšie. Vo svojej práci sa venuje dejinám a teórii folkloristiky a etnológie, vzťahu folklóru a literatúry, je špecialistka na slovenskú paremiológiu, venuje sa slavistickým štúdiám. V ostatných rokoch sa zamerala na výskum súčasnosti – orálnej histórii. Dlhé roky je vedúcou grantových tímov, organizátorkou medzinárodných konferencií, autorkou a editorkou aj medzinárodných publikácií. Je členkou domácich aj zahraničných vedeckých spoločností a redakčných rád. Vydala *Dúha vodu pije*, 1986, *Slovenské príslovnia a porekadlá*, 1996, *Slovenské pranostiky*, 1977, *Little Fish are Sweet. Selected Writings on Proverbs*, 1997, ed. *Gramatika národného mýtu a folklór*, 1998, ed.

Na prahu milénia. Folklór a folkloristika na Slovensku, 2000, ed. *Slavistická folkloristika na rázcestí*, 2003, ed. *Traditional Culture as a Part of the Cultural Heritage of Europe. The Presence and Perspective of Folklore and Folkloristics*, 2003, ed. *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. I., II.*, 2005, ktorá vyšla aj v anglickej mutácii ako *Small History of Great Events in Czechoslovakia after 1948, 1968 and 1989*, Veda 2006, ed. *Malé dejiny veľkých udalostí. III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy*, 2007, *Zuzana Profantová a kolektív: Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989*. 2009, *Od folklóru k literárnemu folklorizmu*, 2011. Je autorkou viac ako sto vedeckých štúdií publikovaných doma aj v zahraničí. E-mail: zuzana.profantova@savba.sk

Jana Mládek Rajniaková, Mgr., Ph.D. (1981) – odborná asistentka, pedagogička na Katedre etnológie a etnomuzikológie, FF Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Odborné zameranie na problematiku materiálnej kultúry. Publikovala: Rajniaková, Jana: Etnoštyl ako transformácia prvkov ľudového odievania v súčasnej dobe. In: „*Dedičstvo otcov zachovaj nám, pane!*“, 2008; Mládek Rajniaková, Jana: Procesy zmien v tradičnej odevnej kultúre prebiehajúce na slovenskom vidieku od polovice 20. storočia (na príklade hornoliptovských obcí Východná, Važec a Štrba). In: „*Dedičstvo otcov zachovaj nám, pane!*“ II., 2011, s. 20; Rajniaková, Jana: Vplyv obchodov a nákupných možností na zmenu tradičnej odevnej kultúry v obciach Východná, Važec a Štrba. In: *Etnologické rozpravy*, 2010, roč. 16, s. 114–125. E-mail: jmrjniakova@ukf.sk

Dušan Šebo, Mgr. (1982) – pôsobí ako doktorand na oddelení Humánnej a regionálnej geografie na Geografickom ústave SAV. Ukončil štúdium v roku 2008 na Prírodovedeckej fakulte UK v Bratislave. V teoretickej rovine sa zaoberá problematikou trvalo udržateľného rozvoja a integrovaného výskumu krajiny. Vo svojej dizertačnej práci sa zaoberá otázkami udržateľnosti rozvoja vidieka v kontexte zmien charakteru poľnohospodárstva. Sleduje, ako zmeny poľnohospodárskych systémov ovplyvňujú ekostabilizačné, vizuálne a socio-kultúrne kvality vidieckej krajiny. Publikoval: Šebo, Dušan: Funkčný mestský región (FMR) Dubnica nad Váhom – od poľnohospodárstva a remesiel k priemyslu. In: *Regionálne štruktúry ČR a SR*. 2009, p. 61–64; Šebo, Dušan: Integrovaný prístup k regiónom v slovenskej geografii. In: *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, no. 52, 2009, p. 19–30; Šebo, Dušan: Participácia geografie na integrovanom výskume krajiny. In: *Udržateľný rozvoj – stav a perspektivy v roce 2010*: sborník z konferencie. Editori Nováček, P., Huba, M. – Olomouc: 2010, s. 223–230; Huba, Martin – Šebo, Dušan: Vital Landscape

International Project with the Participation of the Institute of Geography SAS.
In: *Research and management of the historical agricultural landscape: Proceedings from international conference Viničné, 14–16th March 2011, Slovakia*. Editori Dobrovodská, M., Špulerová, J., Štefůnková, D. – Bratislava, 2011, p. 167–178.

E-mail: dusan.sebo@savba.sk